

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Урош П. Кандић

**ГРАЂАНИ ИЗМЕЂУ КАНДИДАТА И ПАРТИЈА:
УТИЦАЈ ТИПОВА ИЗБОРНИХ ЛИСТА НА
ПОЛИТИЧКУ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈУ**

Докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Uroš P. Kandić

**CITIZENS BETWEEN CANDIDATES AND PARTIES:
THE INFLUENCE OF ELECTORAL LIST TYPES ONTO
POLITICAL REPRESENTATION**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

Ментор:

Проф. др Душан Вучићевић, ванредни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Чланови комисије:

Проф. др Милан Јовановић, редовни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Доц. др Деспот Ковачевић, доцент, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Др Дејан Бурсаћ, научни сарадник, Универзитет у Београду - Институт за филозофију и друштвену теорију

Датум одбране: _____

ГРАЂАНИ ИЗМЕЂУ КАНДИДАТА И ПАРТИЈА: УТИЦАЈ ТИПОВА ИЗБОРНИХ ЛИСТА НА ПОЛИТИЧКУ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈУ

САЖЕТАК

Пропорционални изборни системи далеко су најчешћи институционални оквир приликом избора представника у доње домове парламената на европском континенту. И док је о сразмерности и међупартијској димензији написано мноштво радова, феномен персонализације, односно утицаја електоралних правила на релације посланичких кандидата и бирача и последица изборних система на унутарстраначку динамику и даље је недовољно истражен, а у домаћој политикологији и потпуно занемарен. Циљ ове докторске дисертације био је да утврди и на емпиријски начин потврди разлике у степену персонализованости између три модела листовних пропорционалних изборних система – затворених блокираних, флексибилних и отворених листа.

Отуда је методолошки оквир нашег истраживања комплексан и почива на синергији квантитативних и квалитативних научних алата. Будући да нам је намера била да, докажемо и да електоралне институције европских пропорционалних система, у највећој мери, еволуирају из деперсонализованих у персонализоване, у „густом опису” генезе европских пропорционалних система, квалитативну анализу смо реализовали помоћу компаративне методе, студије случаја и парних поређења. Срж дисертације, односно утврђивање разлика у степену персонализованости затворених блокираних, флексибилних и отворених листа, није било могуће утврдити без свеобухватног емпиријског истраживања у које су били укључени посланици доњих домова свих држава са пропорционалним листовним системима у Европи. Наш кључни налаз је да посланици који су изабрани искључиво захваљујући преференцијалним гласовима испољавају битно другачије обрасце политичког деловања од заступника који су до мандата дошли преко сигурне позиције на изборној листи партије која их је кандидовала – знатно учесталије директно комуницирају са бирачима, неупоредиво су активнији у предизборним активностима и финансирању кампања и мање су подложни утицају страначких централа у редовним парламентарним активностима.

Кључне речи: пропорционални изборни системи, затворене блокиране листе, флексибилне листе, отворене листе, преференцијално гласање, персонализација изборних институција, посланици, бирачи, унутарпартијска ефикасност изборних система.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политички системи

УДК број: 329:342.8(32.019.5:316.334.3)

CITIZENS BETWEEN CANDIDATES AND PARTIES: THE INFLUENCE OF ELECTORAL LIST TYPES ONTO POLITICAL REPRESENTATION

ABSTRACT

Proportional electoral systems are by far the most common institutional framework for electing representatives to the lower houses of parliaments on the European continent. Whilst an abundance of papers have been written about proportionality and the inter-party dimension, the phenomenon of personalization, i.e. the influence of electoral rules on the relations of parliamentary candidates and voters as well as the consequences of electoral systems on intra-party dynamics still remains insufficiently researched, and, additionally, completely neglected in domestic political science. The goal of this doctoral dissertation was to determine and confirm empirically the differences in the levels of personalization between three models of proportional electoral systems - closed, flexible and open lists.

Henceforth, the methodological framework of this research is complex and is based on the synergy of quantitative and qualitative scientific tools. Since our intention was to prove that the electoral institutions of European proportional systems evolve to the greatest extent from depersonalized to more personalized, in a “thick description” of the European proportional systems genesis a qualitative analysis using the comparative method, case studies and paired comparisons was conducted. The core of the dissertation, i.e. determining the differences in the level of personalization of closed, flexible and open lists, could not be determined without a comprehensive empirical research which included the deputies of the lower houses of all countries with proportional list systems in Europe. Our key finding is that MPs who were elected solely due to preferential votes demonstrate significantly different patterns of political activity than MPs who obtained the mandate through a secure position on the electoral list of the party that nominated them - they communicate directly with voters much more often, they are incomparably more active in pre-election campaigns activities and campaign financing and are less susceptible to the influence of party headquarters in regular parliamentary activities.

Key words: proportional electoral systems, closed lists, flexible lists, open lists, preferential voting, personalization of electoral institutions, MPs, voters, intra-party efficiency of electoral systems.

Scientific field: Political Sciences

Scientific subfield: Political Systems

UDC number: 329:342.8(32.019.5:316.334.3)

САДРЖАЈ:

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ.....	1
1.1. Хипотетички оквир.....	5
1.1.1. Прва посебна хипотеза.....	5
1.1.2. Друга посебна хипотеза.....	5
1.1.3. Трећа посебна хипотеза.....	6
1.1.4. Четврта посебна хипотеза.....	6
1.1.5. Пета посебна хипотеза.....	6
1.2. Научне методе истраживања.....	6
1.3. Структура докторске дисертације.....	11
1.4. Научни допринос и очекивани циљеви истраживања.....	13
2. ИЗБОРНИ СИСТЕМИ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА.....	15
2.1. Појам, дефиниција и елементи изборног система.....	15
2.2. Савремене типологије изборних система.....	20
2.2.1. Класификација на основу изборне формуле.....	20
2.2.2. Подела према „варијацијама димензија”.....	22
2.2.3. „Егзотични” изборни системи.....	25
2.2.4. Отворени, полуотворени и затворени изборни системи.....	27
2.3. Историјски институционализам - нови поглед на изборне реформе.....	29
2.3.1. Ограничења приступа рационалног избора.....	30
2.3.2. „Критичне раскрснице” и „путна зависност” као фактори изборних реформи.....	33
3. ЕВРОПА – КОНТИНЕНТ ПРОПОРЦИОНАЛНЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ.....	38
3.1. Настанак сразмерних система у Европи – три таласа пропорционализације.....	38
3.2. Кључне предности пропорционалне репрезентације.....	41
3.3. Класификација сразмерних изборних система.....	43
3.4. Затворене блокиране листе.....	51
3.5. Флексибилне листе – „факсимили CLPR“.....	56
3.6. Отворене листе пропорционалне репрезентације.....	64
4. ГЕНЕЗА ЗАТВОРЕНИХ БЛОКИРАНИХ ЛИСТА У ЕВРОПИ.....	71
4.1. Дуга историја неефикасности изборног система Србије.....	74
4.1.1. Крах већинске формуле из 1990: „Савршена олуја” инхерентних и контингентних фактора.....	75
4.1.2. Избори 1992. и 1993: Успон ефикасности изборних институција у Србији.....	77
4.1.3. Реформа 1997: ”malapportionment” и ”gerrymandering” за максимализацију мандата СПС.....	82

4.1.4. Реформе после 2000: Хиперцентрализација изборног система на врхунцу	84
4.1.5. Како изборни систем Србије данас функционише?	88
4.2. Генеза изборних институција у Португалији	91
4.2.1. Рађање најдуговечнијег система затворених блокираних листа у Европи.....	92
4.2.2. Ефикасност изборног система у Португалији	95
4.2.3. Правци могуће реформе изборног система Португалије	100
5. НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФЛЕКСИБИЛНИХ ЛИСТА У ЕВРОПИ	105
5.1. Преференцијални системи из првог и другог таласа „флексибилизације”	105
5.2. Генеза флексибилних листа у посткомунистичким земљама	111
5.3. Шведски изборни систем: временски и логички <i>sui generis</i>	117
5.4. Изборни систем Хрватске: од „најзаосталијег модела у Европи” до „правилне псефолошке синусоиде”	118
5.4.1. Двокружни већински систем 1990. године – једнократна копија француског узора.....	119
5.4.2. Комбинаторика „комбинираних изборних сустава” на изборима 1992. и 1995.	120
5.4.3. „Талас изборних револуција” и крај Туђманове ере – критичне раскрснице пропорционализације изборног система Хрватске	121
5.4.4. Увођење преференцијалног гласања.....	124
5.4.5. Механизам флексибилне листе у Хрватској.....	126
5.4.6. Утицај флексибилних листа на стабилност извршне власти и партијског система	129
5.5. Ауторитет и слабости раних електоралних институција Холандије.....	131
5.5.1. „Бура у чаши воде”- реформе изборног система између 1917. и 2021. године.	133
5.5.2. „Света пропорционалност” и „слаба преференцијалност” холандског модела флексибилних листа	135
5.5.3. Међупартијска и унутарпартијска ефикасност холандског изборног система .	140
5.5.4. Иницијатива демократа 2003. године - неуспео покушај необичне реформе ...	142
6. ИСТОРИЈАТ СИСТЕМА ОТВОРЕНИХ ЛИСТА У ЕВРОПИ.....	145
6.1. Генеза отворених листа у Финској и демократијама „трећег таласа”	145
6.2. Отворене листе у посткомунистичким земљама	149
6.3. Шароликост и монизам – изборне институције у предратној и комунистичкој Пољској.....	152
6.3.1. Партијска надмудривања изборном геометријом – реформе од 1991. до 2001.	153
6.3.2. Међупартијска ефикасност система отворених листа у Пољској.....	157
6.3.3. Унутарпартијска ефикасност изборног система Пољске.....	159

6.3.4. Референдум из 2015 године: Пирова победа Грађанске платформе.....	161
6.4. Изборне реформе у Финској од 1906. до 1969: од смеле персонализације до партијских манипулација	163
6.4.1. Финске квази листе данас.....	165
6.4.2. Међупартијска ефикасност финског изборног модела	167
6.4.3. Унутарпартијска ефикасност изборних институција Финске.....	169
6.4.4. Фински спецификум: четири врсте номинационих стратегија и два нивоа изборних кампања	170
6.4.5. Мала реформа 2007-2012: Неуспео покушај увођења законског прага и нова изборна геометрија	172
7. ПАРНЕ КОМПАРАЦИЈЕ ИЗБОРНИХ СИСТЕМА ЗАТВОРЕНИХ, ФЛЕКСИБИЛНИХ И ОТВОРЕНИХ ЛИСТА	175
7.1. Парне компарације затворених блокираних листа у Србији и Португалији.....	175
7.1.1. Утицај затворених блокираних листа на партијске системе.....	176
7.1.2. Међупартијска и унутарпартијска ефикасност система фиксираних листа	180
7.2. Парне компарације изборних модела флексибилних листа у Хрватској и Холандији	183
7.2.1. Утицај флексибилних листа на партијске системе.....	184
7.2.2. Међупартијска и унутарпартијска ефикасност флексибилних листа у Хрватској и Холандији	188
7.3. Парна поређења „квази листа” у Пољској и Финској	189
7.3.1. Ефекти „квази листа” на партијске системе Пољске и Финске	190
7.3.2. Међупартијска ефикасност отворених листа у Пољској и Финској	193
7.3.3. Унутарпартијска ефикасност изборних система Пољске и Финске	194
8. ПЕРСОНАЛИЗОВАНОСТ ПРОПОРЦИОНАЛНИХ ИЗБОРНИХ СИСТЕМА – ЕМПИРИЈСКИ ПОГЛЕД И СТАТИСТИЧКА ДИМЕНЗИЈА.....	197
8.1. Опис узорка	197
8.2. Дескриптивна анализа података добијених анкетним истраживањем.....	201
8.2.1. Анализа активности испитаних посланика у изборним кампањама.....	201
8.2.2. Утицај унутарпартијских односа на персонализацију изборних система	203
8.2.3. Понашање посланика између два изборна циклуса	206
8.3. Линеарна регресиона анализа података из анкете	207
8.3.1. Интензитет комуникације са бирачима	212
8.3.2. Индивидуализација изборних кампања	214
8.3.3. Слобода деловања посланика.....	216
8.3.4. Персонализација и <i>”floor crossing”</i>	218

9. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	221
ЛИТЕРАТУРА	228
ПРИЛОГ 1	248
БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА	255

ПОПИС ТАБЕЛА:

Табела 2.1. Варијације димензија изборних система.....	17
Табела 2.2. Пропорционални и непропорционални системи: Резултати парламентарних избора у Холандији 2017. и Уједињеном Краљевству 2019. године.....	21
Табела 2.3. Категорије изборних система према Галагеру и Мичелу.....	22
Табела 2.4. Типови изборних система према IDEA.....	26
Табела 2.5. Изборни системи и унутарпартијски поредак кандидата.....	27
Табела 2.6. Партијска и персонална репрезентација у изборним системима.....	28
Табела 2.7. Преглед изборних система у европским државама.....	29
Табела 2.8. Приказ утицаја „максимализације моћи” и инхерентних и контингентних фактора у великим изборних реформама у етаблираним демократијама.....	33
Табела 3.1. Велике реформе система за парламентарне изборе.....	40
Табела 3.2. Реалне и модификоване квоте у пропорционалним системима.....	46
Табела 3.3. Методе највећег количника у пропорционалним изборним системима.....	48
Табела 3.4. Методе расподеле мандата у европским пропорционалним изборним системима.....	48
Табела 3.5. Индекс диспропорционалности у системима затворених блокираних листа.....	55
Табела 3.6. Ефективни број елективних партија у системима затворених блокираних листа.....	56
Табела. 3.7. Изборни системи флексибилних листа у Европи према Карвоненовим димензијама.....	58
Табела 3.8. Типови флексибилних листа у Европи.....	59
Табела 3.9. Однос просечне магнитуде и утицаја преференци код флексибилних листа.....	61
Табела 3.10. Индекс диспропорционалности у системима флексибилних листа.....	63
Табела 3.11. Ефективни број елективних партија у системима флексибилних листа.....	63
Табела 3.12. Ефективни број елективних партија у Аустрији, Албанији, Бугарској, Хрватској, Шведској, Пољској и Словеније пре и после „великих” реформи.....	64
Табела 3.13. Отворене листе у Европи према Карвоненовим димензијама.....	68
Табела 4.1. Међупартијска ефикасност изборног система у Србији од 2000. до 2016.....	86
Табела 4.2. Галагеров индекс диспропорционалности и ефективни број елективних партија на изборима у Србији од 2000. до 2016. године.....	87
Табела 4.3. Преглед узрока изборних реформи у Србији 1990-2020.....	90
Табела 4.4. Преглед изборних јединица у Португалији (парламентарни избори 2019).....	95
Табела 4.5. Међупартијска ефикасност изборног система Португалије 1975-1999.....	96
Табела 4.6. Међупартијска ефикасност изборног система Португалије 2002-2019.....	96

Табела 4.7. Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) и ефективни број елективних партија (ENEP) у Португалији од 1975. до 2019.	97
Табела 4.8. Предлог нове структуре изборних јединица Португалије.....	102
Табела 4.9. Проценти и начини искоришћености преференцијалних гласова у излазној анкети након парламентарних избора у Португалији 4. октобра 2015.	104
Табела 5.1. Изборне реформе у Чешкој и Словачкој након 1990. године	113
Табела 5.2. Индекс међупартијске ефикасности на парламентарним изборима у Хрватској од 2000. до 2020. године	124
Табела 5.3. Утицај различитих фактора на избор посланика у системима флексибилних листа	127
Табела 5.4. Просечно трајање влада Хрватске у данима у периоду од 1992. до 2020.....	129
Табела 5.5. Ефективни број елективних партија (ENEP) и Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) на парламентарним изборима у Хрватској од 2000. до 2011. године.....	130
Табела 5.6. Ефективни број елективних партија (ENEP) и Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) на парламентарним изборима у Хрватској од 2015. до 2020. године.....	130
Табела 5.7. Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) и ефективни број елективних партија (ENEP) на парламентарним изборима у Холандији од 1946. до 2021. године.	137
Табела 5.8. Посланици Доњег дома (<i>Tweede Kamer</i>) који су освојили мандат са непролазних позиција на листи захваљујући преференцијалним гласовима од 1946. до 2021.....	138
Табела 5.9. Међупартијска ефикасност изборног система Холандије.....	141
Табела 6.1. Међупартијска ефикасност изборног система Пољске на изборима за Сејм између 2001. и 2019. године	157
Табела 6.2. Међупартијска ефикасност изборног система Пољске на изборима за Сејм од 1991. до 1997.	158
Табела 6.3. Ефективни број елективних партија (ENEP) и Галагеров индекс диспропорционалности на изборима за Сејм од 1991. до 2019.....	158
Табела 6.4. Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) и ефективни број елективних партија (ENEP) на парламентарним изборима у Финској од 1917. до 2019. ..	168
Табела 6.5. Међупартијска ефикасност изборног система Финске на парламентарним изборима између 1970. и 2019. године.....	168
Табела 7.1. Врсте и периоди законског третирања "floor-crossing" случајева за време примене затворених блокираних листа у Србији	179
Табела 8.1. Број посланика који су исправно попунили упитнике, по државама и типовима листа	199
Табела 8.2. Ниво формалног образовања посланика у анкети	200

Табела 8.3. Магнитуде изборних јединица из којих долазе испитаници.....	200
Табела 8.4. Број учешћа анкетираних посланика у ТВ дебатама на националним медијима	201
у предизборној кампањи.....	201
Табела 8.5. Коришћење плаћених огласа у медијима током кампање.....	202
Табела 8.6. Употреба персонализованог штапаног пропагандног материјала током кампање.....	203
Табела 8.7. Дужина парламентарног стажа анкетираних посланика.....	204
Табела 8.8. Гласање у парламенту анкетираних посланика (Да ли сте некада гласали супротно од става ваше партије?).....	206
Табела 8.9. Вредности параметра <i>Electoral Democracy Index</i> за 2023. годину према критеријумима Института <i>V-dem</i>	210
Табела 8.10. Вредности параметра <i>Regional Authority Index – RAI</i>	211
Табела 8.11. Величине доњих домова и начин избора председника државе.....	212
Табела 8.12. Интензитет комуникације изабраних посланика са бирачима.....	213
Табела 8.13. Индивидуализација изборних кампања.....	215
Табела 8.14. Слобода деловања посланика.....	217
Табела 8.15. Утицај независних варијабли на склоност посланика ка промени партије током трајања мандата (" <i>floor crossing</i> ").....	219

ПОПИС СЛИКА:

Слика 1. Гласачки листић на парламентарним изборима у Финској 2011.	65
Слика 2. Гласачки листић на изборима за Државни збор Словеније 2018. године.	67
Слика 3. Мапа изборних јединица на парламентарним изборима у Србији 1992. и 1993. године са бројем мандата по изборној јединици.	79
Слика 4. Мапа изборних јединица на парламентарним изборима у Србији 1997.	83
Слика 5. Мапа изборних јединица у Португалији на изборима 2019. године	94
Слика 6. Гласачки листић на парламентарним изборима у Португалији 2019. године	99
Слика 7. Мапа изборних јединица у Хрватској	123
Слика 8. Гласачки „листић” у Холандији на парламентарним изборима 2017. године за кандидациони округ Ротердам.	135
Слика 9. Мапа и списак изборних јединица у Пољској.....	156
Слика 10. Мапа и магнитуде изборних јединица у Финској на изборима 2019.	166
Слика 11. Изглед гласачког листића у Пољској	195

ПОПИС ГРАФИКОНА:

Графикон 2.1. Процес изборне реформе у приступу историјског институционализма	36
---	----

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Иако најегзактнија од свих политиколошких дисциплина, псефологија¹ се и даље мукотрпно бори за своје „право грађанства”. И у данашње време, чак и са катедри политичких наука, спорадично стижу излизани клишеи да су истраживања у области изборних система интересантна једино ако се тичу пропорционалности (Renwick & Pilet, 2011: 3). Другим речима, предуго је преовладавао став да се читава наука упрости на дуализам пропорционалних и већинских изборних система. Тек су почетком овог века, неки од највећих псефолога, али и политиколога савременог доба, попут Шугарта, Ватенберга, Блеа и Масикота (Shugart 2001; Shugart & Wattenberg, 2001; Blais & Massicotte, 2002) успели да докажу да постоји и трећа, мешовита изборна формула, која не само да није пука компилација два базична система, већ је оригинални електорални модел са сопственом структуром и законитостима (Вучићевић, 2020). Ако је толико времена требало да се научно етаблира потпуно видљива институција, јер је мешовита формула у Савезној Републици Немачкој у примени од педесетих година 20. столећа, питање је када ће у потпуности бити истражена још једна ни до пола докучена ризница – персонална димензија пропорционалних изборних система, коју угледни шпански аутор Жозеп Коломер сматра потпуно занемареном (Colomer, 2011).

Међу првима, још пре скоро четири деценије, расправу о персоналној димензији сразмерних модела отворио је Ричард Кац. „Тенденција да се о изборним резултатима промишља чисто међупартијским терминима, значи да је веома мало истраживања урађено о унутарпартијским питањима и преференцијалном гласању” (Katz, 1986: 87). Пропорционална изборна формула далеко је од унисонности. Њене три варијације, уоквирене типовима изборних листа², толико се разликују по институционалним подстицајима које пружају кључним актерима – бирачима, кандидатима, изабраним посланицима, партијским лидерима и олигархијама, односно странкама у целини, да пре можемо дебатовати о различитим системима, него о деловима истог електоралног модела. У Финској, где је на снази пропорционални систем са отвореним листама, једини критеријум за улазак појединаца у парламент је број преференцијалних гласова, а унутарпартијска борба изразито је оштра. И док је таква слика незамислива у свим осталим европским демократијама, у поменутој скандинавској држави, кандидати неретко своје

¹ Псефологија је наука о изборима. Назив потиче од старогрчке речи *psephos*, која у преводу на српски језик означава каменчић или облук. Стари Грци су у свом практиковању демократије, у изборним процесима, приликом гласања користили каменчиће. У савременом значењу, израз псефологија први је употребио британски историчар Мекалум, који је 1954. године објавио и чланак под насловом „Студија о псефологији”, (McCallum, 1954: 508-513).

² У оквиру пропорционалне формуле уобичајена је употреба три типа изборних листа – затворене блокиране, флексибилне и отворене. Код **затворених блокираних листа**, бирач заокружује само редни број партије или коалиције за коју гласа, а редослед по коме кандидати са листе бивају бирани у парламент је унапред познат и гласачи на њега не могу утицати. У системима **флексибилних листа**, бирачи заокружују редни број партије или коалиције за коју гласају, али имају и могућност или обавезу да обележе једног или више кандидата са листе, којима дају предност у односу на остале. Кандидати са листе мандате добијају по унапред утврђеном редоследу, осим у случајевима када поједини међу њима прикупе унапред прописан број или проценат преференцијалних гласова (тзв. унутарпартијски праг), на основу чега прескачу утврђени поредак. Код **отворених листа** бирачи заокружују редни број партије или коалиције, али гласају и за једног или више кандидата са листе, с тим да су освојени преференцијални гласови једини критеријум на основу кога кандидати добијају мандате.

предизборне активности договарају и спроводе са колегама из ривалских странака, радећи против људи из партије којој припадају, док у кампањама, у просеку, појединачно троше више од 30.000 евра из личних прихода. С друге стране, у балканским земљама са системима затворених блокираних листа, сарадња са супротним табором је јерес који окончава политичке каријере, док за добар број кандидата на изборима шира јавност никада није чула. У Финској грађани на готово празној хартији уписују редни број кандидата којег желе да виде у парламенту и такав одабир се сматра уједно и гласом за партију, док смо у Црној Гори, Србији, Хрватској пре реформе из 2014. и Албанији, пре него што су затворене блокиране замењене флексибилним листама 2020. године, виђали изборе који личе на Ноленове проицљиве описе процеса где бирач „само једним кружићем на гласачком листићу, истовремено са гласањем за председничког кандидата бира представнички дом, сенат и општинско представништво” (Nohlen, 1990: 191).

Управо је Хрватска, уласком у европске правне оквире, одбацила блокиране листе, у нашем региону налик латиноамеричким *”voto de arrastre”*³ системима, имплементирајући преференцијално гласање, које је за мање од деценије у великој мери заживело, чинећи хрватски модел флексибилних листа једним од најдинамичнијих у својој категорији, где су се и партије и кандидати прилагодили новим, инклузивнијим институцијама. Странке примењују читаве стратегије приликом састављања листа, како би максимализовале бирачку подршку или надмудриле коалиционе партнере, док су претенденти за места у Сабору, од пасивних кибицера постали озбиљни актери изборних процеса.

Иако је први пропорционални систем у свету, примењен на парламентарним изборима 27. маја 1900. године у Белгији, био преференцијалан, персонална, а са њом и унутарпартијска димензија изборних система, постале су чест предмет псефолошкох истраживања тек пре деценију и по. Ренвик и Пилет сматрају да се персонализованост изборног система најпрецизније одређује одговором на питање: „Ко одлучује о томе ко ће седети у парламенту, бирачи или политичке партије”? (Renwick & Pilet, 2011: 7). Карвоненова монографија „Персонализација политике – студија о парламентарним демократијама” (Karvonen, 2010), а затим и већ помињана Коломерова „Персонална репрезентација – занемарена димензија изборних система” (Colomer, 2011), надоградиле су темељне класификације преференцијалних модела, које је поставио Шугарт (Shugart, 2005) и дале су делимичне одговоре на постављено питање.

Нешто даље одмакао је Пасарели у књизи „Преференцијални изборни системи – утицај на унутарпартијску конкуренцију и понашање бирача” (Passarelli, 2020). Италијански аутор износи и доказује пет претпоставки, које могу послужити као полазна основа за будуће анализе персонализације изборних система у Европи, јер се од 19 обухваћених модела, свега три не налазе на европском континенту. **Први** Пасарелијев закључак је да су отвореност изборног система и утицај бирача на персонални састав доњих домова у директној корелацији. Што је електорални модел лишенији унутарпартијских прагова, а број

³ *”Voto de arrastre”* је синтагма из шпанског језика, која у буквалном преводу означава ”превучено” или ”преклопљено” гласање, које је често виђано у појединим државама Централне и Јужне Америке. У политиколошкој терминологији, поменути изразом дефинише се ситуација у којој кандидат партије на важнијим изборима, обично председничким, својом популарношћу отвара могућност бољег резултата странке коју представља на осталим изборним надметањима, који се одржавају у исто време са председничким (Delgado, 2006). Председнички избори на тај начин засењују парламентарне, регионалне или локалне, који се одржавају истовремено, уз честе појаве пресликавања резултата гласања за шефа државе на преостале нивое. Реч је заправо о процесу персонализације у негативном смислу, праћеног популистичким и аутократским тенденцијама, које поједини аутори квалификују као каудилџизам (Крстић, 2014).

дозвољених бирачких преференци већи, расту и шансе да коначан редослед изабраних посланика буде различитији од оног који су странке наметнуле на гласачким листићима. **Друго**, проценат бирача који су искористили свој преференцијални глас, уколико није обавезан, расте или опада у зависности од утицаја личних гласова на коначан редослед избора посланика у претходним изборним циклусима. **Треће**, виши ниво отворености листа доприноси већој фрагментацији партијског система. Ефективни број партија повећава се ако су могућности бирача да мењају коначан редослед израженије. **Четврто**, отворенији системи доводе до виших скорова изборне волатилности. Пасарелијева анализа потврђује да све већи проценат бирача одлучује за коју ће партију гласати на основу пријемчивости према појединачним кандидатима. **Пето**, укупна излазност на парламентарним изборима је већа што је изборни систем отворенији за бираче, а утицај преференцијалних гласова снажнији.

Сва наведена истраживања, међутим, почивају на секундарним изворима научних сазнања. Анализе су рађене махом на основу изборних резултата или доступних података из ранијих база. Наш циљ је да проникнемо дубље. Уз помоћ свеобухватног анкетног истраживања са посланицима доњих домова европских држава пропорционалне формуле и статистичке анализе добијених података, покушаћемо да утврдимо разлике у нивоима персонализованости затворених блокираних, флексибилних и отворених листа. Дакле, у фокусу наше емпиријске студије биће изабрани заступници, а посматраћемо њихове релације са бирачима, матичним партијама, понашање у кампањама, као и парламентарни рад у међуизборном периоду. Модерна псефологија у Србији није забележила истраживање оволиког обухвата.

Када су у питању пропорционални изборни системи, истраживања релација посланик-бирач су ређа, док свеобухватнијих анализа, које би истовремено обрађивале све три врсте листа, готово да и није било. У студији о понашању посланика турског Мецлиса, који се бира по моделу затворених блокираних листа, Хазама (Hazama, 2005) је заступнике питао колико дана годишње проведу у својим изборним јединицама, као и који део времена посвећују директним сусретима са бирачима у решавању конкретних проблема. Анализа је показала да посланици у Турској највећи део времена проводе у Анкари, бавећи се питањима од националног значаја, док је рад у изборној јединици занемарен. Студије је заправо доказала општеприхваћену претпоставку да заступници немају мотив за индивидуални рад на терену, ако је изборни систем деперсонализован, а бирачи на изборима не могу утицати на поредак кандидата који је одредила партија.

Андре и Дерау (Andre & Derauw, 2013) анализирали су активности посланика у 12 европских држава, од којих је у осам земаља у примени пропорционална изборна формула, у три мешовита, док се у једној посланици бирају по једнокружном већинском систему. Мерени су недељни број сати које заступници проведу у решавању захтева појединачних бирача, рад на терену и посете локалним заједницама, лобирање за друштвене и економске пројекте у изборној јединици и контакти са интересним организацијама које окупљају већи број људи. Истраживање показује да, примера ради, 50,4 одсто посланика у систему отворених листа Пољске проводи пет и више сати решавајући проблеме грађана, а преко четири петине њих редовно обилази квартове и насеља и разговара са људима. У Холандији, с друге стране, где висок унутарпартијски праг флексибилне листе чини готово затвореним, свега трећина заступника прима грађане, док једва сваки десети обилази терен (Andre & Derauw, 2013: 994). Поред налаза, који делимично потврђују Хазамину студију, да деперсонализовани изборни системи смањују иницијативу посланика за индивидуални рад

у бази, Андре и Депоу су утврдили и да мотивисаност заступника за активности у заједници опада, како магнитуда електоралног округа расте. Велике изборне јединице сузбијају персонализацију.

Осим намере да утврдимо разлике у механизмима деловања три типа листа пропорционалне формуле, наша идеја је и да кроз „густи опис” генезе сразмерних изборних система у Европи докажемо и да електоралне институције, у највећој мери, еволуирају из деперсонализованих у персонализоване. Наравно, такви исходи, ретко кад су плод жеље владајућих партија, у чијим рукама су претежно кључеви реформи. Политички актери нису свемоћни, јер да јесу, листе би свуда остајале затворене и блокиране. „Политичари и партије нису једини иницијатори реформи” (Leuenaar & Hazan, 2011: 444). Зато сматрамо да је теорија рационалног избора, која је дуго времена, од рађања модерне псефологије, крајем шездесетих година прошлог века, па све до почетка новог миленијума, била доминантна у објашњавању изборних реформи, превазиђен научни алат.

Шугарт сматра да промене електоралних институција настају претежно садејством инхерентних фактора, односно екстремних позиција које заузимају неефикасни изборни системи на унутарпартијској или међупартијској равни и контингентних фактора, изненадних догађаја „окидача”, који се разликују од земље до земље (Shugart, 2001: 27). Овај амерички аутор, међутим, осим иницијалне, није детаљније обрађивао преостале фазе изборних реформи. У истраживању које следи, покушаћемо да докажемо да се, у највећој мери, персонализација пропорционалних изборних модела у Европи развијала према законитостима научног приступа историјског институционализма. Након што „догађај окидача”, односно егзогени шок покрене реформу неефикасног изборног система, отвара се институционални вакуум, назван „критичном раскрсницом” (Fioretos, Falleti & Sheingate, 2016: 9), у коме настају нова, персонализованија, отпорна електорална правила.

Код пропорционалних изборних система у Европи, хиперцентрализованост је кључни инхерентни фактор реформи, пошто грађани махом теже директном утицају, не само на избор партија, већ и посланика који те партије представљају. Међутим, екстремна позиција коју један изборни систем заузима није довољан узрок промена изборних правила, већ је неопходно учешће и контингентних фактора – догађаја „окидача”, чије дејство је толико јако да су реформе неизбежне. Док приступ рационалног избора не познаје феномен изненадних догађаја који мењају институције, већ су промене продукт волунтаризма политичких актера, пре свега владајућих кругова, историјски институционализам је у доброј мери теоретски утемељен на постојању тзв. „критичних раскрсница” (*critical junctures*), као алата за објашњење реформи.

Поједини аутори дефинисали су „критичне раскрснице” као „периоде значајних промена, који се обично испољавају на различите начине у различитим земљама” и који за разлику од других типова историјских узрока „генеришу последице које се могу репродуковати без трајног присуства или понављања почетних узрока” (Fioretos, Falleti & Sheingate, 2016: 9). Према нашем суду, критичне раскрснице изборних реформи у Европи представљају три велика таласа пропорционализације – први са почетка 20. века, одигравши се у појединим западноевропским и скандинавским земљама, други у периоду између два светска рата и трећи, који се претегао од краја седамдесетих и демократизације пиринејских држава, па до завршетка транзиције у посткомунистичким земљама, на почетку новог миленијума али спорадично функционише и данас, на шта указују скорашње реформе електоралних институција у Хрватској, Албанији и Бугарској, где су затворене блокиране замењене флексибилним листама.

1.1. Хипотетички оквир

Као што смо већ напоменули, истраживачки циљ докторске дисертације је утврђивање разлика у степену персонализованости, односно унутарпартијске ефикасности, у ширем смислу, између три типа листа пропорционалне изборне формуле, које су предмет нашег рада. С обзиром на то да ће степен персонализованости бити утврђиван на основу релација изабраних представника са партијским централама, укључујући и механизам доласка на листу; понашања посланика у парламенту; интеракције са бирачима пре и после избора и интензитета и начина учешћа посланика у изборним кампањама, генерална хипотеза гласи:

Разлике у степену персонализованости између затворених блокираних, флексибилних и отворених листа пропорционалне репрезентације су толико очите, да можемо утврдити да су облици деловања и односи са партијама посланика у системима отворених листа драматично другачији него код затворених блокираних листа и њихових „факсимила”, флексибилних листа, где уочавамо доминацију партија над изабраним представницима и већу дистанцу између посланика и бирача.

1.1.1. Прва посебна хипотеза

Генеза пропорционалних изборних система у Европи указује да се реформе, у претежном броју случајева, одвијају у смеру повећања персонализованости, односно смањивања хиперцентрализованости изборних институција.

Прва појединачна хипотеза

Инхерентни фактор изборних реформи, у којима модели затворених блокираних бивају замењени системима флексибилних или отворених листа, у највећем броју случајева је хиперцентрализованост важећих изборних институција.

Друга појединачна хипотеза

Персонализација европских изборних система није подстакнута моделом максимализације мандата, односно максимизације политичке моћи, који је у основи теоријског приступа институционализма рационалног избора.

1.1.2. Друга посебна хипотеза

Реформе електоралних институција у смеру персонализације не воде ка атомизацији страначке сцене и смањењу међупартијске ефикасности у изборним системима флексибилних и отворених листа.

Прва појединачна хипотеза

Ефективни број елективних партија (ЕНЕР) у преференцијалним системима није повећан након реформи у којима су модели затворених блокираних листа замењени изборним системима флексибилних, односно отворених листа.

Друга појединачна хипотеза

Међупартијска ефикасност преференцијалних изборних система побољшана је након реформи у којима су модели затворених блокираних листа замењени изборним системима флексибилних, односно отворених листа.

1.1.3. Трећа посебна хипотеза

Пропорционални системи отворених листа показују знатно већи степен унутарпартијске ефикасности од пропорционалних система затворених и флексибилних листа.

Прва појединачна хипотеза

Посланици изабрани са отворених листа пропорционалне репрезентације остварују интензивнију непосредну комуникацију са бирачима од заступника бираних са затворених блокираних и флексибилних листа.

Друга појединачна хипотеза

Кандидатима са отворених листа више је стало до личног имиџа у изборним надметањима, за разлику од заступника бираних са затворених блокираних и флексибилних листа, где су предизборне активности фокусиране на лидере, а претенденти за места у парламенту ретко воде индивидуалне кампање.

Трећа појединачна хипотеза

У пропорционалним системима са отвореним листама локални и регионални одбори имају већи утицај приликом одабира кандидата за посланике, за разлику од модела затворених блокираних и флексибилних листа, где је кандидациони поступак углавном под контролом централних партијских органа.

Четврта појединачна хипотеза

У изборним системима са отвореним листама посланици показују нижи степен партијске дисциплине у парламенту, него заступници изабрани по моделу затворених блокираних и флексибилних листа.

1.1.4. Четврта посебна хипотеза

У системима флексибилних листа постоје две категорије посланика чије се улоге у погледу непосредности комуникације са бирачима, улоге у изборним кампањама и понашања у парламенту јасно разликују – посланици изабрани директно захваљујући преференцијалним гласовима и посланици изабрани захваљујући унапред утврђеном редоследу на листи.

1.1.5. Пета посебна хипотеза

На унутарпартијску ефикасност пропорционалних изборних система и персонализацију политике поред типа изборних листа утичу и други изборни и институционални, али и контекстуални фактори – магнитуда изборне јединице, број посланика у парламенту, величина државе, ниво демократског развоја, степен децентрализације, постојање директних избора за председника државе, идеолошко усмерење партије којој припада посланик, као и податак да ли је заступник одрастао у изборној јединици у којој је биран (*district native*).

1.2. Научне методе истраживања

Због комплексности предмета докторске дисертације, који се фактички грана у две међусобно повезане студије, планирано је садејство квантитативних и квалитативних научних метода. Проучавање генезе три модела листа, чији је крајњи циљ одбрана

претпоставке да се пропорционални системи у Европи крећу од нижег ка вишем степену ефикасности на унутарпартијској равни, базираћемо на употреби компаративне методе (Lijphart, 1971; Collier, 1993; Ragin, 2014), студије случаја (Gomm, Hammersley & Foster, 2000; Gerring, 2007, Thomas, 2011) и парних компарација (King, Keohane & Verba, 1994; Della Porta, 2002; Brady & Collier, 2004; Tarrow, 2010; Kasarović, 2014). Генеза затворених блокираних, флексибилних и отворених листа пропорционалне формуле биће проучавана на основу постојеће литературе и законодавних оквира европских држава, као секундарних извора података.

С обзиром на то је метода парних компарација веома редак одабир у псефологији, а у домаћој политиколошкој литератури недовољно обрађен научни приступ, неопходно је детаљније појаснити њене кључне принципе. Реч је о стратегији упоредних истраживања која се примењује веома дуго, практично од почетка развоја компаративне политике, али јој је посвећена слаба теоријска и методолошка пажња (Kasarović, 2014: 225). Чак ни аутори који су непосредно примењивали овај научни приступ, нису га теоријски утемељили и развијали (Lijphart, 1971; Collier & Mahoney, 1996; George & Bennet, 2005; Gerring 2007). Већина њих методу парних компарација није сматрала засебном, већ само једном од подврста студије случаја. Међутим, савремена политичка наука парне компарације види као засебан методолошки оквир (Tarrow, 1999, 2010; Gisselquist, 2014; Kasarović, 2014). Парна компарација је метода политичке анализе која се разликује и од студије појединачног случаја, али и од проучавања више случајева (Tarrow, 2010: 230-259) и заснива се на фокусираном поређењу свега два случаја (Kasarović, 2014: 227).

Сидни Тароу сматра да прелазак са појединачних студија случаја на парне компарације „нуди уравнотежену комбинацију дескриптивне дубине и аналитичког изазова, која прогресивно слаби са додавањем више од два случаја”. У тренутку када се пређе са појединачног на два случаја, пише Тароу, „улази се у сферу упоредних студија са постављањем хипотеза, истовремено омогућавајући испитивање како одређене карактеристике сваког случаја утичу на заједничке механизме”. Међутим, ако се увећа број случајева који се пореде, „предност парних компарација слаби, јер се повећава број неизмерених варијабли” (Tarrow, 2010: 246). Кинг, Киохејн и Верба додају да научна метода парних компарација „може довести до валидних каузалних закључака”, али, према њиховом мишљењу, обично остаје „у основи описна” (King, Keohane & Verba, 1994: 45). И Брејди и Колијер такође сматрају да научна метода упарених поређења омогућава „каузално-процесну анализу”, за разлику од пуког посматрања скупова података, које је у основи корелационе и регресивне анализе (Brady & Collier, 2004: 277).

Сматрамо да је метода парних компарација погодна за проучавање последица различитих типова пропорционалних изборних система барем из два разлога. Најпре, јер омогућава блискост анализе, која је готово искључена ако је проучавање протегнуто на велики број случајева. Потом, зато што инсистира на темељној обради настанка и развоја изборних система који се проучавају, као и механизма деловања њихових кључних димензија. Тароу види још најмање три предности широке примене упарених поређења у компаративној политикологији. **Прво**, метода парних компарација исправља грешке настале генерализацијом из појединачних случајева. Многи научници, наиме, користе овај научни инструментариј као аналитички алат за допуњавање или контрастирање случаја који добро познају, или мисле да га добро познају. **Друго**, упарена поређења погодна су за процену утицаја институција у друштвеним процесима. Захваљујући овој методи, научници могу користити разлике у институционалним формама као варијабле за доказивање узрока

понашања унутар појединачних система. **Треће**, ова метода идеалан је међукорак у изградњи научних теорија. Продуктивна употреба упарених поређења представља прелазак са студије случаја, која у већој или мањој мери наслућује општи тренд, на анализу више случајева, која тестира или усавршава научну теорију (Tarrow, 2010: 230-259). Поменуто методолошку путању Либерман назива назива „угњежђеним поређењем” (Lieberman, 2005: 435-452).

У методолошком приступу упарених поређења уочавамо и слабости, које Тароу назива „замкама” (Tarrow, 2010: 246). То су, пре свега, потенцијална нерепрезентативност одабраних случајева, атеоријски приступ и занемаривање подручја примене. Нерепрезентативност је, наводи Тароу, проблем са којим су суочене све компаративне анализе са малим број случајева. Модели који се пореде „су често бирани због блискости или међусобне географске повезаности, уз занемаривање компарација примера који или нису блиски, или су географски изван нечијег подручја интересовања” (Tarrow, 2010: 247). У нашем истраживању, покушали смо ову замку да избегнемо одабиром изборних система у државама које у географском смислу не припадају истим деловима Европе. Тако смо код анализе затворених блокираних листа упарили Србију, земљу на југоистоку Европе и Португалију, на чијој се територији налази најзападнија тачка континента. Случајеви са флексибилним листама су медитеранска Хрватска и Холандија, док смо код отворених листа одабрали Пољску из срца Европе и скандинавску Финску. Наведени парови држава нису блиски ни у геополитичком смислу. Док на једној страни имамо старе демократије Холандију и Финску и већ консолидовану Португалију, која је слободне и фер изборе успоставила у трећем таласу демократизације, наспрам њих су Србија, Хрватска и Пољска, чије су компетитивне изборне институције, различитом динамиком, настале тек после пада Берлинског зида и деценију касније.

С обзиром на интенцију да ова докторска дисертација, у одређеној мери, да научни допринос у очекиваној, свеобухватној, реформи изборног система Србије, приликом анализе затворених блокираних листа, упарили смо нашу земљу са Португалијом, како бисмо показали да и такви модели, без обзира на претпостављену ригидност, могу бити готово савршено ефикасни на међупартијској, али и барем минимално персонализовани на унутарпартијској равни. Поједини теоретичари овакав приступ, где је у истраживање укључена држава из које је сам аутор, називају „имплицитном бинарном студијом”. При томе, земља истраживача служи као референца, а њен пар је модел за проверу хипотеза. насупрот томе, у експлицитну бинарну студију могу бити укључене било које две земље које генеришу интересантно истраживачко питање (Dogan & Kazancigli, 1994: 5).

Друга „замка” са којом се сусрећу научници приликом примене методе парних компарација је „атеоретски избор случајева” (Tarrow, 2010: 247). Последица поменутог недостатка може бити оспоравање добијених резултата анализе, јер се појединачни случајеви могу испоставити као неупоредиви. Због тога је данас уобичајено да истраживачи за упарена поређења бирају земље „које су упоредиве, али јасно показују различите процесе или резултате” (Tarrow, 2010: 249). Касаповић упозорава да би, приликом одабира држава за анализу, крајње темељно требало одговорити на питање који су случајеви најприкладнији за спознајни интерес (Kasapović, 2014: 227). Пратећи савете науке, ми смо за парове бирали државе са истим типовима изборних листа, али у свакој од њих су последице изборних модела на међупартијској и/или унутарпартијској равни прилично различите.

Приступу парних компарација замера се и феномен „растења теорија” изнад њиховог могућег домета, услед настојања да се употребом овог научног метода прошири подручје

примене сазнања. Упарена поређења, наиме, веома често испитују да ли подручје примене, унутар ког је нека теорија развијена, важи и на другим местима. Понекад „растежање теорије” успешно и води новим открићима, као у случају Хуана Линца, који је незадовољан хладноратовском типологијом држава на демократске и тоталитарне, развио концепт ауторитаризма, као трећег облика владавине. Додајући Шпанију у недемократску групу држава, он је прецизно утврдио разлике њеног политичког уређења у односу на тоталитарне поретке, које се пре свега огледају у постојању ограниченог плурализма. Тако је дотадашња теорија успешно надограђена, увођењем треће врсте државног уређења, па је убрзо термин „ауторитарни поредак” проширен на већи број земаља Европе, Азије и Латинске Америке, које су дотад сврставане у тоталитарне (Tarrow, 2010: 249).

Овде ћемо додати и „замку” на коју указују Кинг, Киохејн и Верба, која се генерално односи мање-више на шири спектар квалитативних и квантитативних научних метода. Три аутора упозоравају на тенденциозност приликом избора зависних и независних варијабли у појединим истраживањима. „Најуочљивију грешку представљају избори случајева у којима зависне и независне променљиве заједно варирају на начине за које се унапред зна да су усклађени са хипотезама” (King, Keohane & Verba, 2004: 143). Гиселквист упозорава да у парним компарацијама, посебно због малог броја случајева који се истражују, „презентовање оваквих, непоштених, хипотеза треба избегавати” (Gisselquist, 2014: 477-484).

Ефекте изборних институција на међупартијском и унутарпартијском нивоу мерићемо на основу Шугартових критеријума, успостављених пре нешто више од две деценије (Shugart, 2001: 25-51).⁴ Са циљем упоређивања последица изборних система на међупартијској

⁴ Шугарт помоћу три индикатора одређује позиције изборних модела на међупартијској димезији. **Први индикатор** је чињеница да ли грађани пре самог изласка на биралишта имају представу о томе какве комбинаторике су могуће приликом састављања будуће владе (**Pre-election identifiability - ID**). У системима у којима је избор између конкурентских влада јасан бирачима и пре самих избора, вредност ID износи 1,00, док је вредност 0 у системима у којима на биралиштима грађани не бирају владу која је у складу са својим преференцијама. Постоје и међувредности, па тако индикатор од 0,75 указује да на изборима постоји понуда два јасно издиференцирана блока партија, али да ниједан од њих неће моћи да формира владу без помоћи трећих партија. С друге стране, индикатор са вредношћу 0,50 говори да пре избора постоје два међусобно супротстављена блока на идеолошкој равни десно – лево, с тим што је један од њих јасно профилисан према бирачима, а други је мање.

Други индикатор указује на то да ли изборни резултат одређеној партији или предизборној коалицији омогућава освајање апсолутне већине места у представничком телу (**Majority approximation – MA**). Ако је та већина постигнута, вредност MA је 1, а у супротном вредност $MA=s/0,5$, где је s удео мандата који је освојила највећа партија или коалиција, која учествује у формирању владе након избора.

Просечна вредност ID и MA назива се **Electoral linkage – L** и она даје одговор на питање да ли изборни систем у употреби даје ефикасну везу између изборних кампања са препознатљивим актерима и владајућих већина. Што је вредност L на скали од 0 до 1,00 већа, то је изборни систем ефикаснији у смислу формирања власти на коју су бирачи имали утицај својим већинским преференцама.

Трећи параметар међупартијске ефикасности изборног система је индикатор тзв. фабриковања већине (**Plurality enhancing – P**). Овај индикатор указује да ли је приликом претварања гласова у мандате једна партија са релативном већином освојених гласова добила апсолутну већину посланичких мандата. У којој мери је дошло до фабриковања већине израчунава се формулом: $P=(s/0,5) - (v/0,5)$, где је s удео мандата који је освојила највећа партија или коалиција, која учествује у формирању владе након избора, а v удео њених гласова на изборима.

Индекс међупартијске ефикасности (Einter-E), израчунава се на основу вредности поменути три индикатора по формули: $E=L-I+P$. Ефикасни изборни системи на међупартијској равни имају вредности E око нуле. Неefикасни су хиперрепрезентативни системи са високим негативним вредностима, односно плуралитарни са изразито позитивним скоровима E.

равни, користили смо и индикаторе попут ефективног броја елективних партија (ENEP), који су увели Лаксо и Тагепера (Laakso & Taagepera, 1979: 3-27) и Галагеровог ”индекса најмањих квадрата (*least square index*) (Gallagher, 1991: 40). Сматрамо да је параметар ефективни број елективних партија подеснији за наше истраживање од ефективног броја парламентарних партија (ENPP) (Laakso & Taagepera, 1979: 3-27), иако његова употреба искључује утицај Дивержеовог механичког фактора изборног система на структуру партијске сцене (Duverger, 1951). Ефективни број парламентарних странака, према нашем суду, не даје реалну слику фрагментисаности партијског мозаика, јер су, поготову у посткомунистичким земљама, изборне понуде често у великом нескладу са постизборним изгледом и бројношћу парламентарних клубова. Учестале су деобе и фузије странака у доњим домовима, неретко долази и до индиректне парламентаризације, што отежава псефолошку анализу и искривљује реалну слику о броју странака у скупштинама.

Срж истраживања – персонализација три подтипа сразмерних изборних система у Европи, изискује примарне, оригиналне изворе и квантитативни приступ. У ту сврху, спроведено је свеобухватно анкетно истраживање, у које су били укључени посланици актуелних сазива доњих домова парламената са затвореним блокираним, флексибилним и отвореним листама у Европи. Наше анкетно истраживање реализовано је у форми упитника, са затвореним питањима, „где су понуђени могући одговори, а испитаник треба да се определи за један од њих” (Bešić, 2019: 133). Анкета је обухватила 38 питања, груписаних у пет целина. Први корпус тиче се општих и демографских података о сваком од испитаних посланика, информација о изборној јединици, а потом следе скупови питања о досадашњем политичком и парламентарном искуству, односима изабраних представника са партијским централама, укључујући и механизам доласка на листу, затим о понашању заступника у парламенту, као и о њиховој интеракцији са бирачима пре и после избора. На крају, посланици су питани и о интензитету и начинима учешћа у изборним кампањама својих партија, као и о начинима финансирања предизборних активности.

Упитник са идентичним питањима достављен је електронском поштом на званичне имејл адресе укупно 5.048 посланика актуелних сазива доњих домова у европским државама са неким од три типа листа пропорционалне формуле, док је 20 парламентарца из Србије анкетне листиће добило у штампаној форми. У обзир није узета Украјина, где су флексибилне листе институционализоване, али до сада у тој држави није било избора са преференцијалним гласањем. Редован термин за њихово одржавање био је у јесен у 2023. године, али парламентарних избора није било због агресије Руске Федерације на Украјину, која је започета у фебруару 2022. Ради се о седам држава са затвореним блокираним листама (Португалија, Румунија, Северна Македонија, Србија, Турска, Црна Гора, Шпанија), 14 држава са флексибилним листама (Аустрија, Албанија, Белгија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Данска, Естонија, Исланд, Норвешка, Словачка, Холандија, Хрватска, Чешка,

Када је у питању унутарпартијска димензија, Шугарт (Shugart, 2001: 36-40) изборне системе позиционира на основу три индикатора: **гласачки листић** (структура листића и унутарстраначки механизам доспевања кандидата на листић), **начин гласања** (да ли се гласа за партијску листу или појединачног кандидата) и **изборна јединица** (њена величина и међуоднос са претходна два чиниоца). Прве две компоненте имају скалу од 2 (системи засновани на партијама) до -2 (системи засновани на кандидатима), а последња од 1 (велики утицај партијског вођства) до -1 (значај репутације кандидата). Ефикасни изборни системи имају средње вредности поменути три параметра око нуле. Неefикасни су хиперцентрализовани са изражено позитивним скоровима, односно хиперперсонализовани са видљиво негативним средњим вредностима три параметра.

Шведска) и шест држава са отвореним листама (Грчка, Кипар, Летонија, Пољска, Словенија, Финска).⁵

Прикупљени подаци били су предмет статистичке обраде, на основу које су доказиване претпоставке хипотетичког оквира докторске дисертације. У ту сврху коришћене су мултиваријанте статистичке технике. Централна зависна варијабла – степен персонализације и унутарпартијске ефикасности изборних правила – представља композитни скор/индекс заснован на подацима, добијеним на основу истраживања, о осталим зависним варијаблама које чине хипотетички оквир истраживања – интензитет комуникације са бирачима; индивидуализација изборних кампања; слобода у деловању посланика; склоност ка напуштању партије током трајања мандата. Притом, није очекивано да тип изборне листе и начин на који кандидати добијају посланички мандат представљају једине факторе који одређују степен персонализованости изборног система, нити је то могуће, па смо унутар наших статистичких модела тестирали и утицај других институционалних и контекстуалних фактора.

1.3. Структура докторске дисертације

Сложеност предмета истраживања изискује шири уплив у науку о изборима. Персонализација пропорционалних изборних модела не може се посматрати изоловано од осталих димензија сразмерне формуле, нити ван контекста изборних система у целини. Зато је наредно поглавље, које следи уводно, осмишљено као покушај сублимирања досадашњих типологија изборних система, укључујући и поделе према степену персонализованости. Појаснићемо и основне елементе постојећих електоралних модела у свету, чијим комбиновањем настају различите институционалне конструкције, а које поједини савремени аутори виде као „варијације димензија”. Видећемо да готово свака од димензија изборних система, на одређен начин, утиче на персонализацију. С освртом на предмет и водећу теоријску парадигму дисертације, понудићемо и нову дефиницију изборних система, која је нормативно-теоријско упориште нашег истраживања.

У *трећем поглављу* настојаћемо да објаснимо настанак пропорционалних изборних система из перспективе историјског институционализма. Сразмерни модели у Европи настајали су у три таласа пропорционализације, готово по правилу садејством инхерентних фактора, у виду неефикасности претходног институционалног решења и контингентних фактора, изненадних „догађаја окидача”, који отварају „критичне раскрснице” и формирају нова правила, веома често противно вољи владајућих елита. Будући да на најправичнији начин претварају изборну вољу грађана у састав представничких органа, подстичу развој плурализма и инхибишу ванинституционално деловање мањина, логично је да су пропорционални изборни системи доминантан електорални оквир у Европи. С тим у вези, дајемо и типологију пропорционалних изборних модела на основу величине изборне јединице, формуле транспоновања гласова у мандате и отворености листа према бирачким преференцијама.

Четврто поглавље посвећено је генези затворених блокираних листа у Европи. Изнећемо претпоставку да поменути подтип сразмерних изборних система настаје у државама

⁵ С обзиром на то да имејл адресе ниједног од 60 посланика у парламенту Сан Марина нису доступне на званичној интернет страници парламента ове микродржаве - *Consiglio Grande e Generale*, нити на било којој другој официјалној презентацији у тој земљи, заступници из поменуте земље нису укључивани у истраживање.

изражене друштвене поларизације и моћних социјалистичких и социјалдемократских партија (Bochsler, 2019). Након кратког приказа настанка затворених блокираних листа у седам европских земаља (Португалија, Шпанија, Турска, Румунија, Србија, Црна Гора, Северна Македонија), посебно ћемо анализирати два историјска, географска и вредносна антипода држава са фиксираним листама. У питању су студије случаја настанка изборних институција у Португалији, медитеранској земљи ЕУ, плурализованој у „трећем таласу демократизације”, са најдужом традицијом бирања са блокираних листа и Србији, у којој транзиција појединих сегмената јавног поља траје и данас, док чврсто укоревана партократија, цементирана још за време реалсоцијализма, и даље одбија било какву помисао реформе у корист већег утицаја бирача на персонални изглед парламента. Иако се у обе државе посланици бирају на основу најригидније пропорционалне варијанте, различит степен демократске традиције и устројства партија и конструкција изборних јединица чине да португалски изборни модел показује знаке јаче персонализованости од оног у Србији.

У *петом поглављу* бавимо се настанком и развојем флексибилних листа на европском континенту, који се одвијао у четири велика, временски одвојена таласа. Ренвик и Пилет сугеришу да порекло тих модела, „барем са унутарстраначког аспекта”, лежи у својеврсном споју „калкулација интереса и различитих вредности, историјских преседана и случајних сазнања” (Renwick & Pilet, 2016: 148). За разлику од фиксираних, флексибилне листе су одабир либералних и конзервативних странака, порозније партијске структуре, чије изборне шансе леже у индивидуалним карактеристикама појединачних кандидата (Renwick & Pilet, 2016: 112). У густим описима, садржаним у студијама случаја генезе флексибилних листа у Хрватској и Холандији, настојимо да докажемо како су магнитуде изборних јединица, и пре него висине унутарпартијских прагова, одређујући фактор персонализованости ове подврсте пропорционалних система.

Шесто поглавље обрађује историјат отворених листа пропорционалне репрезентације у Европи. Уочљиве су карактеристике генезе, које се понављају и код флексибилних листа, па их можемо третирати као законитости развоја система са преференцијалним гласањем. Најпре, отворене листе настајале су у неколико таласа, који се делимично преклапају са интервалима настанка флексибилних листа. Друго, у процесу настанка система флексибилних и отворених листа у Европи приметно је преплитање различитих образаца генезе, али и, у већини случајева, препознатљива улога инхерентних и контингентних фактора, односно кумулативног дејства неефикасности претходног модела и догађаја „окидача”, који су покретали реформе. Треће, намеће се чињеница да су приликом институционализације отворених листа у свих шест држава (Финска, Грчка, Кипар, Пољска, Словенија, Летонија) доминантне биле конзервативне или либералне, а не социјалистичке или социјалдемократске партије, што се уклапа у раније изнете поставке Бохслера на једној и Ренвика и Пилета на другој страни. У студијама случаја Пољске и Финске, које су одабране због постојања обавезности исказивања преференце бирача према појединачном кандидату, што је уједно и глас за партију, намера нам је да докажемо да су структура изборних листа, начин номиновања и степен централизованости кампања вододелнице унутарпартијске ефикасности отворених система.

Седмо поглавље је целина парних компарација. Поменуто квалитативна метода „омогућава нам да проверимо хипотезе изведене из студије појединачног случаја, а да се притом не изгуби густо опис јединица анализе” (Della Porta, 2002: 297). Сидни Тароу сматра да прелазак са појединачних студија случаја на парне компарације „нуди уравнотежену комбинацију дескриптивне дубине и аналитичког изазова, која прогресивно слаби са

додавањем више од два случаја”. У упареним поређењима случајева који припадају истим подтипovima: Србије и Португалије, Хрватске и Холандије, Пољске и Финске, настојаћемо да унапредимо постојећи корпус сазнања о механизмима персонализације у оквиру три модела пропорционалне формуле. Међутим, како знамо да метод парних компарација има знатан број недостатака које Тароу назива „замкама” (Tarow, 2010: 246), што може угрозити репрезентативност истраживања, неопходно је укључити и квантитативни приступ, без кога су савремене псефолошке студије мање корисне.

Због тога је фокус *осмог поглавља* на емпиријском истраживању степена персонализације затворених блокираних, флексибилних и отворених листа пропорционалне репрезентације, који ћемо покушати да утврдимо на основу односа изабраних представника са партијским централама, механизма утврђивања изборних листа, понашања заступника у парламенту, интеракције са бирачима пре и после избора и интензитетом учешћа у изборним кампањама. Циљ нам је да докажемо како је унутарпартијска равна отворених листа неупоредиво ефикаснија од преостала два подтипа сразмерних система. Заправо, интенција је да статистичком обрадом података добијених анкетним истраживањем свих посланика доњих домова у државама у Европи, где је у употреби пропорционална листовна формула, укажемо да парламентарци изабрани са отворених листа исказују дијаметрално другачије образце понашања од посланика бираних са затворених блокираних листа и оних заступника флексибилних модела, који су до мандата дошли захваљујући пролазном месту на листи, а не уз помоћ преференцијалних гласова.

На крају, у *деветом*, закључном поглављу, објединићемо резултате целокупног истраживања, утврдити шта је из хипотетичког оквира дисертације доказано и покушати да дамо научну прогнозу о еволуцији појединих европских пропорционалних изборних система, пре свега оних са блокираним листама, у персонализоване електоралне моделе.

1.4. Научни допринос и очекивани циљеви истраживања

У домаћој политикологији до сада није било истраживања које је на свеобухватан начин обрадило унутарпартијску димензију пропорционалних изборних система у Европи, укључујући и генезу ових модела, од настанка првог сразмерног система крајем деветнаестог века, до данас. Чак бисмо могли утврдити да је, осим зборника ограниченог на истраживање стања у Србији и Црној Гори (Стојиљковић & Спасојевић, 2016), тема персонализације изборних система мање-више *terra incognita* у српској политичкој науци. С друге стране, смела хипотеза да генеза изборних институција у пропорционалној породици Европе тече претежно по законитостима историјског институционализма, често мимо воље и интереса владајућих елита, до сада, колико нам је познато, није овако широко постављана. Ово је први рад такве врсте.

Отуда „густи опис” развоја пропорционалних електоралних институција у Европи, који дајемо, није пука научна дескрипција, већ поставка потпуно нове парадигме, настале уклапањем Шугартове теорије о изборним реформама као резултатима садејстава инхерентних и контингентних фактора у контекст „критичних раскрсница” и „путне зависности” историјског институционализма. Јер, за политичку науку уопште, а посебно за проучавање изборних реформи, „корисније је користити комбинацију приступа, а не држати се једног” (Rahat, 2011: 523). Такође, верујемо и да ће класификације подтипова унутар затворених блокираних, флексибилних и отворених листа, које смо систематизовали и синхронизовали на једном месту, по први пут у домаћој политиколошкој литератури, допринети бољем разумевању механизма деловања комплексног и богатог

институционалног језгра пропорционалне формуле. На крају, надамо се и ширем научном објашњењу разлика у степену персонализованости, које отворене листе, барем на основу интеракција посланика са бирачима, њиховог учешћа у кампањама, понашања у парламенту и позиционирања у страначким структурама, приближава обрасцима већинских система, а затворене блокиране и флексибилне листе чини двома странама исте медаље. Очекујемо да ова докторска дисертација, посебно због тога што ће у наредним годинама на дневни ред неминовно доћи темељна реконструкција изборног система Србије, скрене пажњу на феномен персонализације електоралних институција, без којих свака реформа у 21. веку, према нашем суду, остаје недоречена, незавршена и неефикасна. Питање је времена када ће бирачи у нашој земљи добити могућност преференцијалног гласања, а онда ће ова студија бити драгоцен подстрек законодавцима да институционализују изборни оквир, који је најпримеренији овдашњој демократској култури, али и декларисаној намери да Србија прихвати модерне политичке тековине, укључујући ту и оне које се тичу изборних процеса, и постане чланица Европске уније.

2. ИЗБОРНИ СИСТЕМИ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА

У последњих неколико деценија тешко да има корисније области за изучавање у политичким наукама од изборних система. „Трећи талас демократизације” у Шпанији, Португалији и Грчкој, као и у појединим земљама Латинске Америке и Африке крајем осме деценије прошлог века, а недуго потом и плурализација посткомунистичких држава у Источној, Централној и Југоисточној Европи, уперили су рефлекторе компаративне анализе ка теми која је дуго била у запећку. Одједном, пред институционалним стратезима, у великом социјалном експерименту на отвореном, протегнутом на три континента, нашао се читав опус електоралних решења, која су касније суштински утицала на карактере представљања и стабилности влада, усмеравала не само унутарпартијску и међупартијску динамику, већ понекад бивала и узрок тешких друштвених криза и конфликта. Још на самом почетку поменутог процеса, Рикер је сјајно приметио да се „истраживања изборних система бележе као најбољи пример акумулације знања из политикологије” (Riker, 1982: 753), а данас у неким од најрелевантнијих псефолошких зборника можемо прочитати да „нема предмета који је важнији за политиколошка проучавања од избора” (Herron, Pekkanen & Shugart, 2018: 1).

Несумњиво је да су развој методологије, емпиријске подлоге и теоријске анализе изборних система у последњих 40 година учинили ово научно поље „зрелим” и „добро утемељеним” (Shugart, 2005: 25). Упркос напретку, ми и у савременим радовима наилазимо на терминолошку збрку, лоше дефиниције и нетачне класификације, везане за тематику изборних система. Циљ наредног поглавља је да покуша да те недостатке, ако не отклони, оно бар делимично ублажи.

2.1. Појам, дефиниција и елементи изборног система

У научној литератури појмови „изборни систем”, „изборни закон” или „изборно правило” неретко се сматрају синонимима. Иако за неупућене могу изгледати као нијансе истог, иза ове три синтагме крију се суштинске разлике. Најшири је појам *изборних закона*, које поједини савремени аутори дефинишу као „скупове правила за регулисање изборног процеса: од расписивања избора, преко фаза кандидовања, страначких кампања и гласања, па све до фазе бројања гласова и утврђивања резултата избора” (Farrell, 2011: 3). На супротној страни, најмање су општа *изборна правила*, као појединачне секвенце електоралних закона. Она садрже „ужа својства, попут одредаба које дефинишу алокацију мандата или минималан проценат гласова потребних за освајање мандата, тј. законски праг” (Herron, Pekkanen & Shugart, 2018: 2). Обухватнија од правила, а скученија, али истовремено и фокусиранија од дефиниција изборних закона су одређења *изборних система*, као кључног предмета нашег истраживања.

Модерна псефологија под *изборним системом* подразумева „скуп правила која структурирају начин гласања на изборима за представничке органе или појединачне функције, као што је председничка, и начин на који се ти гласови претварају у мандате (или једно место код избора председника)” (Gallagher & Mitchell, 2018: 23). И Фарел наглашава да „изборни систем одређују начин на који се гласови преводе у мандате, у процесу бирања политичара на власт”, представљајући притом својеврстан „механизам одређивања победника и губитника, који се активира након завршетка кампање” (Farrell, 2011: 3-4). Слично одређење, коју деценију раније, понудио је Нолен, према коме се термин „изборни систем” односи на „начин на који бирачи гласом изражавају склоност према некој партији,

односно кандидату и начин на који се та склоност одражава на мандате” (Nolen & Kasarović, 1997: 6). Сартори пише да „изборни системи одређују како се гласови транспонују у посланичка места и како због тога утичу на понашање бирача” (Сартори, 2003: 19).

Све наведене дефиниције изборни систем сматрају делом ширег изборног законодавства, али исто тако и одредницом која обухвата више изборних правила. Решити термилошку збрку, међутим, није довољно да би одређење било потпуно. У складу са принципима историјског институционализма, водеће теоријске парадигме ове дисертације, изборни системи су једна од многобројних друштвених институција. А институције су дефинисане као „формалне организације и неформална правила и процедуре који структурирају понашања” (Thelen & Steinmo, 1992: 2). Поред тога, изборни процеси нису само међупартијска одмеравања снага, већ, у персонализованим пропорционалним системима, и озбиљна унутарпартијска конкуренција. Отуда се чини прикладним да међу дефиниције уврстимо и ону која изборни систем одређује као „сет прописа и партијских правила која уређују изборно надметање између партија и унутар њих” (Сох, 1997: 38).

Дакле, изборни системи састоје се од формалних, али и неформалних правила, која уређују и међупартијску и унутарпартијску конкуренцију. Стога сматрамо да би за наше истраживање најпотпунија дефиниција могла гласити да *изборни системи представљају скуп формалних и неформалних правила и процедура која одређују начин гласања као и метод транспонованња гласова у мандате, уређујући притом међупартијско и унутарпартијско надметање учесника на изборима.*

Појединачна правила, процедуре и карактеристике од којих је сачињен, уобичајено се у политикологији називају елементима изборног система. Јовановић наводи да су изборни системи „сложени механизми који се састоје од низа техничких елемената, од којих сваки на свој начин утиче на карактер изборног система и резултате избора” (Јовановић, 2004: 25-67). Поменути аутор у доста широкој класификацији препознаје десет елемената изборних система: бирачко право, изборне органе, изборне јединице, кандидовање, изборну кампању, гласање, расподелу мандата, допунске изборе, финансирање и заштиту бирачког права. Нешто модификованији и ужи попис компоненти изборних система нуди англосаксонска политикологија. Лајпхарт сматра да се изборни системи могу разумети проучавањем седам елемената: изборне формуле, магнитуде изборне јединице, изборног прага, величине представничког органа који се бира, утицаја председничких на парламентарне изборе, степена диспропорционалности и утицаја изборног на партијски систем (Лајпхарт, 2003: 171-190).

Вреди напоменути и то да немају све компоненте изборних система подједнаку снагу, нити производе идентичне политичке последице. Јовановић сматра да се „пажња најчешће концентрише на изборне јединице, кандидовање и транспонованње гласова у мандате” (Јовановић, 2004: 25), а слично закључује и Лајпхарт, који такође истиче утицај изборне формуле и величине изборног округа, с тим што у битне елементе убраја и изборни праг (Лајпхарт, 2003: 172). Даглас Ре посебно подвлачи ефекат који производе изборна формула и величина изборне јединице (Орловић, 2015а: 116).

Галагер и Мичел елементе изборних система називају „димензијама”. Према њима, постоји шест главних димензија, чије варијације одређују карактеристике изборних система: магнитуда округа, број дозвољених гласова, структура гласачког листића, могућност корекције унутарпартијског поретка кандидата, број нивоа алокације мандата и ограничење пропорционалности (Табела 2.1) (Gallagher & Mitchell, 2018: 25).

Табела 2.1. Варијације димензија изборних система

Димензија варијације	Вредност	Примери изборних система
Магнитуда округа	1	<ul style="list-style-type: none"> - Већински једнокружни (Канада, УК, Индија, САД) - Алтернативно гласање (Аустралија) - Већински двокружни (Француска)
	Више од 1	<ul style="list-style-type: none"> - Пропорционални системи (Израел, Шпанија, Јужна Африка, Аустрија, Белгија, Чиле, Данска, Финска, Холандија) - Мешовити системи (Немачка, Мађарска, Јапан, Нови Зеланд, Русија) - Појединачни преносиви глас (Ирска)
Број дозвољених гласова	2	<ul style="list-style-type: none"> - Већина мешовитих система (Немачка, Мађарска, Јапан, Нови Зеланд, Русија)
Структура гласачког листића	1	<ul style="list-style-type: none"> - Остали системи
	Категоријални	<ul style="list-style-type: none"> - Већински једнокружни (Канада, УК, Индија, САД) - Већински двокружни (Француска) - Пропорционални системи
	Дивидуални (гласач може поделити гласове између више партија) Ординални	<ul style="list-style-type: none"> - Већина мешовитих система (Немачка, Мађарска, Јапан, Нови Зеланд, Русија) - Пропорционални системи са тзв. „панаширањем“ (Луксембург, Швајцарска) - Алтернативно гласање (Аустралија) - Појединачни преносиви глас (Ирска)
Могућност бирача у погледу бирања појединачних кандидата унутар партија	Не постоји могућност бирања унутар партија	<ul style="list-style-type: none"> - Већински системи (Аустралија, Канада, Француска, Индија, УК, САД) - Већина мешовитих система (Немачка, Мађарска, Јапан, Нови Зеланд, Русија) - Затворене блокиране листе (Шпанија, Јужна Африка, Израел)
	Могуће је бирање унутар партија	<ul style="list-style-type: none"> - Преференцијални системи (Аустрија, Белгија, Данска, Финска, Холандија, Швајцарска)
	Постоји могућност бирања без обзира на партију	<ul style="list-style-type: none"> - Појединачни преносиви глас (Ирска)
Број нивоа алокације мандата	1	<ul style="list-style-type: none"> - Већински једнокружни (Канада, УК, Индија, САД) - Алтернативно гласање (Аустралија) - Већински двокружни (Француска) - Неки пропорционални системи (Белгија, Чиле, Финска, Израел, Холандија, Шпанија) - Појединачни преносиви глас (Ирска)
	2 (компензациони)	<ul style="list-style-type: none"> - Неки мешовити системи (Немачка, Нови Зеланд, Мађарска) - Неки пропорционални системи (Данска, Јужна Африка)
	2 (паралелни)	<ul style="list-style-type: none"> - Неки мешовити системи (Јапан, Русија)
	3 (компензациони)	<ul style="list-style-type: none"> - Неки пропорционални (Аустрија)
Мере ограничења пропорционалности	Мала магнитуда дистрикта	<ul style="list-style-type: none"> - $M=1$ (Аустралија, Канада, Француска, Индија, УК, САД) - $M=$просечно 4 (Ирска, Парагвај) - M је ефективно мала (у мешовитим системима када је додељивање листовних места одвојено од резултата у једномандатним окрузима – Јапан, Русија)
	Велики изборни прагови	<ul style="list-style-type: none"> - Немачка, Мађарска, Нови Зеланд
	Malapportionment	<ul style="list-style-type: none"> - САД (Сенат), Шпанија, Канада, Француска, Индија

(Gallagher & Mitchell, 2018: 27-28)

Као што видимо у Табели 2.1. различите вредности димензија неретко бришу круте границе између три главне категорије изборних система (већински, пропорционални, мешовити), чинећи да, без обзира на конвенционалне класификације, свака држава представља институционални уникат у електоралном смислу. „Ниједна земља нема исти изборни систем као нека друга” (Farrell, 2011: 3).

При томе, **магнитуда изборног округа** најјаснија је вододелница светова већинске и пропорционалне репрезентације од свих димензија које нуде Галагер и Мичел. Уколико је округ једномандатни, изборни систем је извесно већински у некој од својих подваријанти (једнокружни, двокружни, алтернативно гласање). Магнитуда већа од један, с друге стране, најчешће подразумева сразмерну изборну формулу, било у чистим пропорционалним системима, мешовитим, или системима појединачног преносивог гласа.

Величина изборног округа уско је повезана за димензијом **мере ограничења пропорционалности**. Позивајући се на Ноленову и Сарторијеву класификацију изборних јединица на мале (од два до пет мандата), средње (од шест до 10 мандата) и велике (10 и више мандата), Јовановић сматра да мања магнитуда подразумева „већу диспропорцију гласова и мандата” (Јовановић, 2004: 37). Све док је „опсег магнитуде у распону од два до четири, можемо очекивати значајно одступање од начела сразмерности” (Gallagher & Mitchell, 2018: 34). Диспропорционалност изборног система расте и са повећањем изборног прага, као и у присуству појаве познате као *malapportionment*, означене као „додељивање појединим регијама у држави већег броја мандата у односу на број становника, насупрот осталим регијама” (Katz, 1998: 245-259).

Преостале четири димензије много су више испреплетане међу главним породицама изборних система. Слично као у две поменуте димензије, снажна корелација постоји и између **броја дозвољених гласова** и **структуре гласачког листића**. Даглас Ре први је приметио разлику између категоријалних и ординалних гласачких листића (Rae, 1971: 17-18). Уколико је дозвољен један глас, реч је о категоријалном начину гласања, присутном у великом делу пропорционалних система и скоро свим већинским. „У тим случајевима бирач изражава подршку једном кандидату (у једномандатним већинским системима – једнокружним и двокружним, прим. У.К.), страначкој листи (Шпанија, Израел и др.), једном кандидату (Финска, Холандија и др.), или можда неколицини кандидата на листи партије (Италија пре 1994)” (Gallagher & Mitchell, 2018: 29). На другој страни је ординално гласање, где бирачи могу рангирати партије или кандидате (Rae, 1971: 17-18).

Галагер и Мичел, међутим, сматрају да је овакво одређење ординалног гласања „збуњујуће и не покрива све системе, у којима структура гласачких листића није категоријална” (Gallagher & Mitchell, 2018: 29). На „грешке у класификацији” указују и други аутори (Lijphart, 1994: 119), који оповргавају сврставање немачког мешовитог у системе са категоријалним гласањем, како је то учинио Ре (Rae, 1971: 43-44), јер бирачи у Немачкој фактички имају два гласа (један за партијску листу, а други за кандидата у једномандатној јединици), која могу „поделити” и један дати једној странци, а други кандидату из супротног тора. Због тога савремени аутори у класификацију уводе и тзв. „дивидуално” гласање, које омогућава бирачима да поделе гласове између две или више партија, а које је у употреби у већини мешовитих и пропорционалних системима са „панаширањем” (Gallagher & Mitchell, 2018: 27-28). Овакав начин гласања разликује се од ординалног, где бирачи имају могућност рангирања партија и кандидата (алтернативно гласање у Аустралији и појединачни преносиви глас у Ирској). Као што смо видели, у дивидуалном гласању рангирање није дозвољено.

Димензија могућности гласача да бирају између кандидата исте партије такође изборне системе сврстава у три групе. У првој су системи где то није могуће (сви већински, већина мешовитих и затворене блокиране листе пропорционалне репрезентације). Друга група обухвата само преференцијалне системе партијских листа, где бирачи могу или морају, поред странке за коју гласају, означити и једног или више кандидата којима дају предност над осталим. На крају, у трећој групи је појединачни преносиви глас, у коме бирачи могу рангирати кандидате без обзира на то да ли припадају истој или различитим партијама.

Упоредна пракса изборних система указује да могу постојати највише три нивоа **алокације мандата**. У највећем броју држава постоји само један ниво расподеле, а укупан број посланичких места сваке странке, једноставно је збир мандата које је освојила у свакој од изборних јединица. На наведени начин мандати се распоређују у скоро свим већинским системима, великом броју пропорционалних (Белгија, Чиле, Финска, Израел, Холандија, Шпанија) и систему појединачног преносивог гласа (Ирска) (Gallagher & Mitchell, 2018: 30). С друге стране, у мешовитим изборним системима обично постоје два нивоа алокације мандата – листовни (пропорционални) и номинални (већински). Шугарт и Ватенберг на основу начина расподеле мандата и повезаности номиналне и листовне компоненте деле мешовите изборне системе на мешовите већинске (*mixed – member majoritarian – МММ*) и мешовите пропорционалне (*mixed – member proportional – ММР*) (Shugart & Wattenberg, 2001: 9-24). У мешовитим већинским системима (МММ) диспропорционалност изборних резултата, до које долази приликом претварања гласова у мандате на номиналном нивоу не може бити исправљена расподелом мандата на листовном, јер између два нивоа не постоји повезаност. Насупрот МММ, у мешовитим пропорционалним системима (ММР), постоји повезаност листовне и номиналне компоненте и то тако што се најпре утврђује укупан број мандата које је освојила свака изборна листа на основу гласова датих у листовном сегменту, а затим се номиналним мандатима, који су освојени у већинском сегменту, додају листовни мандати како би се допунио број до укупног броја места које је изборна листа освојила (Вучићевић, 2017: 29-30). Галагер и Мичел мешовите пропорционалне системе (ММР) називају „компензационим”, јер се мандати на листовном нивоу користе за компензацију странкама које су на номиналном нивоу потпредстављене, док су мешовити већински системи (МММ) „паралелни”, пошто немају корективна својства, а „велике странке задржавају бонус који обично добијају у већинској компоненти” (Gallagher & Mitchell, 2018: 32). Примери мешовитих већинских система су Јапан и Русија, а мешовитих пропорционалних Немачка и Нови Зеланд.

Поред мешовитих пропорционалних и поједини чисто пропорционални системи су компензациони, са два нивоа алокације мандата. У потоње можемо убројати преференцијални изборни систем Данске и систем затворене блокиране листе у Јужној Африци (Gallagher & Mitchell, 2018: 27-28). Оба система предвиђају механизме отклањања диспропорционалности, тако што у коначном збиру коригују број мандата освојених у изборним јединицама у складу са оствареним резултатима на националном нивоу (Gouws & Mitchell, 2005; Elklit, 2005).

Иако је то реткост, у појединим изборним системима постоје или су раније постојала три нивоа расподеле мандата. Мешовити изборни систем Мађарске све до 2014. године користио је три нивоа алокације (Вучићевић, 2017: 51), сврставајући се на тај начин „међу најсложеније у свету” (Venoit, 2005: 235). Преференцијални пропорционални систем у Аустрији и данас функционише са три нивоа расподеле мандата - регионалном,

покрајинском и савезном, где се потпредстављеност на нижим, компензује на националној равни (Muler, 2005: 402).

2.2. Савремене типологије изборних система

Као што претходни одељак показује, различите могућности укрштања елемената или разнолике „варијације димензија” могу произвести широк дијапазон последица изборних на политичке системе. Научна област електоралних система отуда је препуна и сложена, а типологија знатно отежана. Држећи се Екштајнове мудрости да је „најлакше на свету нераскидиво се заплести у мрежу изборних система” (Eckstein, 1963: 249), уз потпуну свест о томе да је сваки покушај класификације подложен оспоравањима и алтернативним приступима, сматрамо да је изборне моделе корисно разврстати по најмање три основа - изборној формули, утицају осталих елемената („варијације димензија”) и степену персонализације, односно снази утицаја бирача на коначан састав представничких органа.

2.2.1. Класификација на основу изборне формуле

Најчешће коришћена класификација изборних система базира се на изборној формули, односно начину превођења гласова у мандате. У том смислу разликујемо системе са пропорционалним исходима, на једној страни и оне са непропорционалним последицама, на другој (Farrell, 2011: 4). Политичка наука прве назива **пропорционалним**, а потоње **већинским** изборним системима. Суштина пропорционалних система је да осигурају сразмерност између броја освојених гласова и броја добијених мандата сваке од партија која је стекла услов за улазак у парламент. Насупрот томе, у већинским системима, фокус је на стварању околности у којима ће једна партија освојити јасну већину мандата у односу на своје конкуренте, чиме се повећава вероватноћа за јаку и стабилну владу.

Архетипски пример пропорционалних модела може бити изборни систем у Холандији. У Представнички дом холандског парламента (*Tweede Kamer*) бира се 150 посланика у националној *at large* изборној јединици по Херовој формули, чија се ионако мала диспропорционалност коригује Донтовом методом, приликом алокације мандата који преостану. Законски праг за улазак у парламент је освајање онолико гласова колико је потребно за један мандат, што изборни цензус фактички изједначава са природним прагом (0,67 одсто). Овакав скуп правила гарантује готово савршену пропорционалност. Џејкобс наводи да је холандски изборни систем „екстремно пропорционалан” (Jacobs, 2018: 557), а Фарел га сматра „једним од најпропорционалнијих на свету” (Farrell, 2011: 88).

Насупрот томе, у Доњи дом британског парламента (*House of Commons*) бира се 650 заступника из исто толико једномандатних јединица по једнокружном већинском систему (*first past the post*). Резултат оваквог система је велика диспропорционалност између укупног збира гласова и броја освојених мандата код већине партија. Али, на другој страни имамо стабилност егзекутиве. Дуга традиција британског парламентаризма показује да су углавном биране једнопартијске владе са јасном већином, или је, евентуално, релативном победнику избора била потребна нека од мањих странака за формирање владајуће коалиције или мањинске владе.

Суштинске разлике између пропорционалних и већинских система лако су уочљиве у Табели 2.2.

Табела 2.2. Пропорционални и непропорционални системи: Резултати парламентарних избора у Холандији 2017. и Уједињеном Краљевству 2019. године

	ГЛАСОВИ (%)	МАНДАТИ (%)	РАЗЛИКА (%)
ХОЛАНДИЈА			
НП СЛОБОДЕ И ДЕМОКРАТИЈЕ	21,3	22	+ 0,7
ПАРТИЈА ЗА СЛОБОДУ	13,1	13,3	+ 0,2
ДЕМОХРИШЋАНИ	12,4	12,6	+ 0,2
ДЕМОКРАТЕ 66	12,2	12,6	+ 0,4
УЈЕДИЊЕНО КРАЉЕВСТВО			
КОНЗЕРВАТИВЦИ	43,6	56,2	+12,6
ЛАБУРИСТИ	32,1	31,1	-1,0
ЛИБЕРАЛНЕ ДЕМОКРАТЕ	11,5	1,7	-9,8
ШКОТСКА НАЦИОНАЛНА ПАРТИЈА	3,9	7,4	+ 3,5

(Kiesraad – Dutch Electoral Council; The UK Electoral Commission)

Као што видимо, на парламентарним изборима у Холандији 2017. године готово да и није постојала дисторзија пропорционалности приликом транспоновања гласова у мандате. Највећи „бонус” остварила је релативна победница избора – Народна партија слободе и демократије (*VVD*), која је захваљујући Донтовој корективној формули добила мандат више, с обзиром на то да поменута изборна метода „тежи давању предности највећој странци” (Herron, Pekkanen & Shugart, 2018: 6). Код остале три партије са најбољим резултатима, разлике у постоцима освојених гласова и мандата на нивоу су мањем од пола процента.

На изборима 2019. године у Уједињеном Краљевству, међутим, једнокружни већински систем произвео је велике несразмере између процената освојених гласова и места у парламенту. Конзервативна партија задобила је апсолутну већину мандата (365 од 650) са нешто више од 43 одсто гласова. Другопласирани Лабуристи имају један одсто парламентарних седишта мање него што су освојили гласова, док је изборни систем сурово казнио трећерангиране Либералне демократе. Због великог броја бачених гласова, јер у једнокружним већинским системима релативни победник осваја једини мандат у изборној јединици, ова партија је са 11,5 одсто гласова освојила тек 11 места (1,7 %). Примера ради, да је у тој држави на снази била нека од пропорционалних изборних формула, Либералне демократе добиле би најмање 75 мандата. Супротно њима, Шкотска национална партија (*SNP*) добро је искористила благодети изборне геометрије Уједињеног Краљевства. Територија Шкотске обухвата 59 изборних јединица, а кандидати *SNP* победили су у 48, обезбедивши 7,4 одсто места у Доњем дому са нешто мање од четири одсто гласова.

Дихотомна подела изборних система на пропорционалне и већинске, стара је колико и сама псефологија и на њој инсистира читава плејада аутора (Duverger, 1951; Rae, 1971; Riker, 1982; Nohlen, 1990; Lijphart, 1994; Sartori, 2003). Поједини савремени истраживачи, међутим, сматрају да „нема оштрог дисконтинуитета између тих основних категорија”, третирајући већинске системе као „посебне случајеве сразмерне репрезентације”, односно „најједноставније пропорционалне формуле које се примењују у изборном округу са магнитудом један” (Herron, Pekkanen & Shugart, 2018: 3-5). И Фарел се, противи оштрој дистинкцији на сразмерне и већинске системе, наводећи да поједини „декларативно пропорционални”, као што су листовни модели у Шпанији и Грчкој, често дају мање

пропорционалне резултате од „декларативно непропорционалних”, какви су поједини *”first past the post”* системи (САД) (Farrell, 2011: 5). Нејасне границе мотивисале су неке од научника (Lakeman, 1974; Bogdanor 1983; Katz, 1984) да у типологију уведу и међукаатегорију **полупропорционалних система**, у које је, на пример, сврстан појединачни преносиви глас.

Осим полупропорционалних, између два доминантна модела, у новије време, уметнула се се и породица **мешовитих изборних система**. Иако наизглед хибридна, поменута врста изборних система није механички спој пропорционалног и већинског модела, већ има своју логику функционисања и производи аутентичне политичке последице (Massicotte & Blais, 1999; Shugart & Wattenberg, 2001; Norris, 2004; Colomer, 2004; Massicotte, 2011; Kasapović, 2014; Вучићевић, 2017). Сматрајући их ефикасним одговором на растућу неефикасност екстремних варијанти већинских и пропорционалних модела, Шугарт и Ватенберг закључују да мешовити изборни системи апсорбују „најбоље из оба света” (Shugart & Wattenberg, 2001).

2.2.2. Подела према „варијацијама димензија”

Као што видимо, дихотомна типологија сразмерно – већинско, није доследна, јер постоје системи који се не могу подвести ни под једну од две велике категорије. Лепеза институционалних модела по којима се широм света бирају представнички органи много је богатија од грубе поделе према формули за алокацију мандата. Отуда Галагер и Мичел нуде класификацију (Табела 2.3) насталу на основу „варијација димензија” изборних система, приказаних у одељку 2.1.

Табела 2.3. Категорије изборних система према Галагеру и Мичелу

Шира категорија	Специфичне врсте	Примери држава
Системи са једномандатним изборним јединицама (SSD)	<ul style="list-style-type: none"> - Једнокружни већински (FPTP) - Алтернативно гласање (AV) - Двокружни већински (2RS) 	<ul style="list-style-type: none"> - Канада, Индија, САД, Велика Британија - Аустралија - Француска
Мешовити системи (MM)	<ul style="list-style-type: none"> - Мешовити пропорционални (MMP) - Мешовити већински (MMM) 	<ul style="list-style-type: none"> - Немачка, Нови Зеланд - Мађарска, Јапан, Русија, Тајланд
Затворена блокирана листа пропорционалне репрезентације (CLPR)		<ul style="list-style-type: none"> - Израел, Јужна Африка, Шпанија
Преференцијални системи пропорционалне репрезентације (PLPR)	<ul style="list-style-type: none"> - Отворена листа (OLPR) - Флексибилна листа (FLPR) 	<ul style="list-style-type: none"> - Чиле, Финска - Аустрија, Белгија, Холандија
Појединачни преносиви глас (STV)		<ul style="list-style-type: none"> - Ирска, Малта

(Gallagher & Mitchell, 2018: 25)

С обзиром на то да постоји више механизма додељивања једног места у изборном округу, Галагер и Мичел разликују три специфичне врсте **система са једномандатним изборним јединицама** (*Single seat districts - SSD*). То је, најпре, **једнокружни већински систем** (*First past the post – FPTP*), у коме онај кандидат који освоји највише гласова у једином кругу гласања добија место у представничком органу. Због изразите фаворизације релативног победника, високе диспропорционалности и неправедности према осталим учесницима на изборима, неки овај модел називају *”winner takes all“* (победник узима све) системима (Сох, 1997: 70). Како је изразито наклоњен великим странкама, једнокружни већински систем показује тенденције ка двопартизму на нивоу изборне јединице (Leys, 1959; Wildavsky, 1959). Као што смо већ навели, школски пример овог изборног система је британски а примењује се и у Индији, Канади, САД (Gallagher & Mitchell, 2018: 25), као и у Белорусији, Азербејдану и појединим карибским, афричким и азијским земљама.

Већински двокружни систем (*Two-round system – 2RS*) такође је базиран на једномандатним изборним јединицама, али се од претходног типа битно разликује у неколико важних карактеристика. Најпре, релативном победнику у првом кругу не доноси место у парламенту, јер се у тој рунди, да би била једина, за коначну победу тражи апсолутна већина гласова (50 % плус један). Такав механизам, у већини случајева, води у други круг, где се, у зависности од државе до државе, могу наћи два или више кандидата. И овај изборни систем производи велику дисторзију приликом претварања гласова у мандате и има изражен ефекат концентрације, али за разлику од једнокружног већинског нема за циљ да обезбеди једнопартијску владу, „него да више странака присили на коалиционо окупљање, с циљем освајања мандата у другом кругу избора” (Јовановић, 2004: 133). Најпознатији пример двокружног система у је француски, где се у доњи дом парламента – Националну скупштину (*Assemblée nationale*) бира 577 посланика из исто толико једномандатних јединица. Уколико ни један кандидат у првом кругу не освоји апсолутну већину, у другу рунду улазе сви претенденти на место у парламенту који су освојили најмање 12,5 одсто од укупног броја уписаних у бирачки списак. Мандат добија релативни победник другог круга (Ноуо, 2018: 675).

У контексту ове дисертације треба напоменути да је већински двокружни систем био у употреби на првим вишестраначким изборима у Србији 1990. године, када су у други круг ишла два кандидата са највише освојених гласова уколико није било апсолутног победника у првом кругу. Такође, и у Хрватској су први избори у посткомунистичкој ери 1990. године одржани по истом систему, с тим што су у другу рунду ишли сви кандидати са најмање седам одсто освојених гласова у првом кругу.

Алтернативно гласање (*Alternative vote – AV*), које се користи у Аустралији, за разлику од претходна два модела, спада у системе са ординалним гласачким листићима. Заједничка карактеристика са једнокружним и двокружним већинским је једномандатна изборна јединица, али је начин доделе тог једног места компликованији. Бирачи рангирају све кандидате у изборној јединици бројевима од један па надаље, закључно са укупним бројем претендената на место у парламенту и уколико ни један од њих не добије апсолутну већину гласова, процедура се наставља. На основу пребројаних првих преференција отпада кандидат са најмање бројева један испред свог имена, а његови гласачки листићи се дистрибуирају између осталих учесника на изборима на основу осталих наведених преференци. Процес траје све док један од кандидата не освоји апсолутну већину (Farrell & McAllister, 2005: 84). Алтернативно гласање, као и остали већински системи, изузетно је

диспропорционално (Farrell, 2011: 58-59), али је нешто праведније од једнокружних већинских система јер је за добијање мандата потребна апсолутна већина гласова, до које се долази на већ описани начин.

Друга велика категорија, према Галагеровој и Мичеловој класификацији, су **мешовити изборни системи** (*Mixed – member systems – ММ*). Инспирисани Шугартовим и Ватенберговим радом (2001), двојица аутора мешовите моделе деле на **мешовите већинске** (*Mixed – member majoritarian – МММ*), назване још и „паралелним”, јер код њих не постоји повезаност између листовне и номиналне компоненте и **мешовите пропорционалне** (*Mixed – member proportional – ММР*), или „компензационе”, где се несразмерност између броја освојених гласова и мандата у већинској компоненти коригује неком од пропорционалних формула на листовном нивоу. У циљу прецизности типологије мешовитих система, овде ћемо додати и корекцију коју је унео Вучићевић (2017). Овај аутор нема примедбе на дефиницију паралелних система, али зато компензационе рашчлањује на **гласовно – компензацијске**, где се веза између номиналног и листовног нивоа успоставља трансфером гласова и **мандатно – компензацијске**, када број листовних мандата зависи делом од броја номиналних мандата које је освојила изборна листа (Вучићевић, 2017: 34). Примере паралелних мешовитих система налазимо у Јапану и Литванији, гласовно – компензацијски су модели Мађарске и Италије, а мандатно - компензацијски функционишу у Немачкој и на Новом Зеланду (Вучићевић, 2017).

Трећа категорија, **затворена блокирана листа пропорционалне репрезентације** (*Closed list proportional representation – CLPR*) обухвата изборне системе у којима бирач има само један глас и може га употребити гласајући за партијску листу кандидата, без могућности да утиче на расподелу мандата унутар странке или коалиције за коју је гласао. Према Галагеру и Мичелу, нема специфичних подврста затворене блокиране листе, мада такво тумачење не можемо прихватити као потпуно тачно. Сматрамо да унутар категорије затворених блокираних листа постоје три варијанте које производе битно различите последице на унутарпартијској димензији. Следећи примере са наших простора, разликујемо затворене блокиране листе где је редослед избора свих заступника унапред познат (парламентарни избори у Србији од 2012. до 2020. и Црној Гори од 2001. до 2020. године), оне где је редослед избора одређеног броја посланика унапред познат, а остале после избора одређује предлагач (парламентарни избори у Србији 1992, 1993. и 1997. године и у Црној Гори 1996. и 1998.), као и листе где редослед избора заступника није унапред познат (парламентарни избори у Србији од 2000. до 2008.) (Кандић, 2019: 35-36). У првом случају било каква конкуренција између кандидата са једне листе је искључена, јер је распоред доделе мандата познат унапред. У преостале две ситуације може постојати такмичење свих или једног дела претендента, јер би евентуално добар резултат у својој „изборној бази” могао бити препорука да кандидат у постизборној комбинаторици добије место у парламенту. Према истраживању Пипе Норис, од укупно 62 државе у свету које користе неку од пропорционалних формула, код 35 у употреби су затворене блокиране листе (Norris, 2004: 41). Пратећи мапу Европе, блокиране листе су институционални избор у релативно касно плурализованим земљама на југу и југоистоку континента. Поменути изборни модел, још од „трећег таласа демократизације” и свргавања ауторитарних режима, у употреби је у Шпанији и Португалији, затим у вишепартијским системима устројеним након пада Берлинског зида (Србија, Црна Гора, Северна Македонија, Румунија), као и у Турској, држави још увек неконсолидованих политичких институција.

Четврта велика категорија – **преференцијални системи** (*Preferential list proportional representation – PLPR*), такође припада породици сразмерних модела. Норрис указује да је преференцијално гласање могуће у вишечланим изборним јединицама и листовним системима где бирачи имају могућност да гласају за неку од странака, „али они исто тако могу да изразе склоност према кандидатима или кандидаткињама унутар страначке листе” (Norris, 2004: 213). У наредном поглављу подробније ћемо се бавити преференцијалним системима и њиховом широм класификацијом, а овде дајемо базичну поделу на **отворене** (*Open list proportional representation – OLPR*) и **флексибилне листе** (*Flexible list proportional representation – FLPR*). Код отворених листа, преференције бирача су пресудне у процесу доделе мандата, а не редослед кандидата на листи постављен од стране партија. Системи флексибилних листа, с друге стране, су они у којима преференцијални гласови имају утицај на алокацију мандата само уколико поједини кандидати досегну унапред прописану квоту, а када се то не догоди, пресудан је поредак на листи (Passarelli, 2020: 38-39). Најновија истраживања показују да је нека од варијанти преференцијалног гласања присутна на изборима за доње домове у 28 држава у свету (Passarelli, 2020: 12).

Последња засебна категорија, према Галагеру и Мичелу је **систем појединачног преносивог гласа** (*Single transferable vote – STV*), у примени у Ирској и на Малти. Реч је о специфичном, пропорционалном, ординалном, нелистовном моделу, насталом у Ирској половином 19. века. Представљао је одговор на несразмерност британског система релативне већине и уведен је у циљу боље представљености протестантске мањине (Marsh, 2011: 136). У релативно малим изборним јединицама магнитуде од три до пет мандата, бирач гласа стављањем броја један испред кандидата који је његов избор, а може, али није обавезан као код алтернативног гласања у Аустралији, да рангира и све остале кандидате. ”Расподела мандата почиње пребројавањем гласова и израчунавањем Друпове квоте, као минимума за освајање мандата. Затим се пребројавају прве преференције кандидата на листићима. Када неки кандидат достигне број првих преференција у висини Друпове квоте, њему припада мандат, а вишак гласова се пребацује на кандидата са највећим бројем преференција. Ако ни тада нико од кандидата није прешао квоту, из преношења гласова се искључује кандидат са најмање гласова, а његови гласови се расподељују по истом принципу, док се не расподеле сви мандати” (Јовановић, 2016: 26-27).

Како наводи Галагер, пропорционалност овог изборног система је дводимензионална – једну димензију даје посматрање само првих преференци, док сасвим другу слику ствара поглед на преостале. Шин Фејн је на изборима у Ирској 2002. године остварио бонус од 12 мандата у односу на број гласова, јер је имао кандидате који су били прихватљиви не само као први, него и као други или трећи избор код бирача (Јовановић, 2016: 27).

2.2.3. „Егзотични” изборни системи

Детаљна и „унакрсна” класификација Галагера и Мичела, са пет ширих категорија (системи са једномандатним изборним јединицама, мешовити системи, затворене блокиране листе, преференцијално гласање и појединачни преносиви глас) и седам подврста (већински једнокружни, већински двокружни, алтернативно гласање, мешовити већински, мешовити пропорционални, отворене листе, флексибилне листе), обухвата готово све постојеће моделе у свету.

Ипак, у монографији IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance) о изборним системима (Reynolds et al, 2005), која тежи свеобухватности, препознати су и поједини неубичајени скупови електоралних правила. То су **блок гласање** (*Block vote –*

BV) и партијско блок гласање (*Party block vote – PBV*), из фамилије већинских система, као и појединачни непреносиви глас (*Single non-transferable vote – SNTV*), ограничено гласање (*Limited vote – LV*) и Борда метод (*Borda count – BC*), који су толико специфични да их није могуће сврстати ни у једну општију категорију (Табела 2.4.).

Табела 2.4. Типови изборних система према IDEA

Већински системи	Пропорционални системи	Мешовити системи	Остали системи
- Већински једнокружни (FPTP)	- Пропорционални листовни (PR)	- Мешовити већински (MMM)	- Појединачни непреносиви глас (SNTV)
- Блок гласање (BV)	- Појединачни преносиви глас (STV)	- Мешовити пропорционални (MMP)	- Ограничено гласање (LV)
- Партијско блок гласање (PBV)			- Borda count (BC)
- Алтернативно гласање (AV)			
- Већински двокружни (2RS)			

(Reynolds et al, 2005: 28)

Блок гласање (*BV*) је специфичан модел већинског система у вишемандатним јединицама. Бирачи обично имају онолико гласова колика је и магнитуда округа и слободни су да гласају за појединачне кандидате без обзира на њихову страначку припадност. Изабрани су они кандидати који освоје највише гласова. Овај изборни систем карактеристичан је за државе са slabим и неструктурираним партијским системима, као што су Кувајт, Лаос, Либан, Малдиви, Палестина, Сирија, Тонга и Тувалу.

Код партијског блок гласања (*PBV*) бирач има један глас, округ је вишечлани, а глас се за партијске листе, а не за појединце. Странка која освоји релативну већину гласова заузима сва места у изборној јединици. На поменути начин избори су се одвијали у Чаду, Камеруну, Цибутију и Сенегалу (Reynolds et al, 2005: 44-47).

Појединачни непреносиви глас (*SNTV*) подразумева вишемандатне изборне јединице у којима бирач има право да гласа само за једног кандидата. Заступничка места до укупног броја мандата који се деле у јединици заузимају кандидати са највише освојених гласова. Најпознатији модел појединачног непреносивог гласа коришћен је у Јапану од 1947. до 2003. године. С обзиром на то да су партије морале да кандидују више појединаца како би добиле што више мандата у изборном округу, у Јапану је током читавог поменутог периода бујала снажна унутарстраначка конкуренција и фракционизам, који су погодовали стварању широких клијентелистичких мрежа (Вучићевић, 2017: 138). Према подацима IDEA, појединачни непреносиви глас био је изборни модел и у Авганистану, Јордану, Вануатуу, Индонезији и Тајвану (Reynolds et al, 2005: 113).

Ограничено гласање (*LV*) је изборни систем који се користи у вишемандатним изборним јединицама, где бирач има више од једног гласа, али мање него што је број кандидата који се бирају. Посланичка места освајају кандидати са највише гласова у једином изборном кругу. На крају, Борда метод (*BC*) је својеврстан преференцијални систем гласања у једномандатним или вишемандатним окрузима. Бирачи помоћу бројева означавају своје

преференце на гласачком листићу. Преференце се збрајају и кандидат или кандидати са најбољим резултатом освајају мандате. Оба изборна система су уникатна. Ограничено гласање за доњи дом користи се само у Гибралтару, мада је од 1977. у употреби и на изборима за Сенат у Шпанији. Борда метод је изборни систем само у пацифичкој држави Науру (Reynolds et al, 2005: 117-118).

2.2.4. Отворени, полуотворени и затворени изборни системи

Дуго времена, карактер репрезентације и њена персонална компонента представљали су потцењену и неистражену димензију теорије изборних система. Иако је још Томас Хер, средином деветнаестог века (1859), патентирајући рани облик појединачног преносивог гласа у Ирској, тврдио да ће такав изборни модел афирмисати „персоналну репрезентацију” (Renwick & Pilet, 2016: 11), Жозеп Коломер век и по касније пише да је поменута димензија изборних система и даље „занемарена” (Colomer, 2011). Међутим, у последњих десетак година, поједини аутори (Karvonen, 2010; Renwick & Pilet, 2016; Passarelli, 2020), на бази ранијих проучавања (Katz, 1980; Marsh, 1985; Carey & Shugart 1995; Shugart, 2001), вредно попуњавају базе података, дефинишу појмове и праве класификације облика персоналне репрезентације. Према Карвонену, персонална репрезентација до изражаја долази код изборних модела у којима су „појединачни политички актери постали истакнутији на штету странака и колективног идентитета” (Karvonen, 2010: 4). У таквим изборним системима, бирачи имају могућност да различитим начинима гласања битно или пресудно утичу на понуђени партијски поредак кандидата и у коначном креирају персоналну структуру представничких органа. Несумњиви утицај бирача на коначан изглед посланичких клубова партија води ка успостављању чвршћих и непосреднијих веза изборних база и кандидата, па отуда термин „персонална” или „лична” репрезентација.

Ричард Кац наводи да је ниво усмерености изборног система на кандидате у највећој мери одређен „степеном унутарстраначког избора који је доступан бирачима” (Katz, 1980: 20). Персонална репрезентација, дакле, у уској је корелацији са унутарпартијском димензијом изборних система, која се односи на механизме поделе мандата између кандидата једне странке, за разлику од међупартијске, која се тиче алокације места међу партијама учесницама на изборима (Shugart, 2001: 25). Руководећи се тиме, Ренвик и Пилет граде типологију изборних система према могућностима утицаја гласача на понуђени унутарпартијски поредак. Двојица аутора, на основу поменутог критеријума разликују три категорије изборних система – моделе у којима поредак искључиво одређују странке, оне у којима поредак делом одређују партије, а делом бирачи и системе у којима је поредак у потпуности одређен од стране гласача (Табела 2.5).

Табела 2.5. Изборни системи и унутарпартијски поредак кандидата

Поредак одређен искључиво од партија	Поредак одређен и од партија и од бирача	Поредак одређен искључиво од бирача
Већински једнокружни	Флексибилне листе ПР	Отворене листе ПР
Већински двокружни		Блок гласање
Алтернативно гласање		Кумулативно гласање
Затворене блокиране листе ПР		Ограничено гласање
Партијско блок гласање		Појединачни преносиви глас
		Појединачни непреносиви глас

(Renwick & Pilet, 2016: 14)

Слично Ренвику и Пилету, и Коломер је сачинио поделу изборних система према могућности постизања различитих степена партијске и персоналне репрезентације. Да би се изборни системи класификовали по том критеријуму, према Коломеру, потребно је у обзир узети два елемента: број могућих избора, односно гласова које бирач има, односно могућност гласања за политичке партије и/или за кандидате. У том смислу, он разликује три врсте изборних система – затворене, полуотворене и отворене (Табела 2.6).

Затворени изборни системи бирачу дају само једну могућност избора, па гласач може одабрати једног кандидата у већинским системима (једнокружни већински системи у Уједињеном Краљевству и Канади), једног кандидата са партијске листе у мешовитим системима (Мексико, Сенегал) или заокружити број испред једне изборне листе у пропорционалним системима (Шпанија, Израел).

Полуотворени изборни системи гласачу остављају могућност више од једног избора, најчешће два, приликом изјашњавања. Изборна правила у оваквим системима омогућавају бирачима да гласају и за странку и за кандидата. Међу полуотворене изборне системе спадају двокружни већински у Француској, мешовити у Немачкој и Мађарској, као и пропорционални системи са преференцијалним гласањем у Бразилу и Холандији, где је могућ одабир више кандидата једне партије.

Отворени изборни системи дозвољавају бирачима да у исто време гласају за више од једног кандидата и више од једне изборне листе. Аустралијски модел алтернативног гласања у већинском систему, мешовити системи у Литванији и немачкој савезној покрајини Баварској, пропорционални систем са отвореним гласачким листићем у Швајцарској, само су неки од примера отворених изборних система (Colomer, 2011: 8-10).

Табела 2.6. Партијска и персонална репрезентација у изборним системима

Партијска репрезентација	Персонална репрезентација	Доњи дом
Већински системи	Затворени системи Једномандатни окрузи	- Велика Британија, Канада, Индија
Мешовити системи	Један кандидат	- Мексико
Пропорционални системи	Затворена блокирана листа	- Португал, Румунија, Шпанија, Аргентина, Костарика, Израел
Већински системи	Полуотворени системи Двокружни	- Француска
Мешовити системи	Два гласа	- Немачка, Мађарска, Јапан, Кореја, Нови Зеланд
Пропорционални системи	Отворена листа (преференцијално гласање)	- Аустрија, Белгија, Кипар, Чешка, Данска, Естонија, Финска, Грчка, Летонија, Холандија, Норвешка, Пољска, Словачка, Словенија, Шведска, Бразил, Чиле, Перу, Индонезија
Већински системи	Отворени системи Ординално гласање	- Аустралија, Малта
Мешовити системи	Отворени мешовити	- Литванија
Пропорционални системи	Отворене листе (панаширање)	- Луксембург, Швајцарска, Уругвај

(Colomer, 2011: 10)

Имајући у виду модерне класификације изборних система на основу изборне формуле (пропорционални, већински, мешовити), поделе према варијацијама димензија, као и типологије у односу на партијску и персоналну репрезентацију, у Табели 2.7. дајемо преглед изборних модела у европским државама, од којих ће поједине бити предмет нашег рада.

Табела 2.7. Преглед изборних система у европским државама

Држава	Изборна формула	Варијација димензија	Карактер репрезентације
Албанија	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Андора	Мешовита	Мешовити већински	Полуотворени систем
Аустрија	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Белорусија	Већинска	Једнокружни	Затворени систем
Белгија	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Босна и Херцеговина	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Бугарска	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Велика Британија	Већинска	Једнокружни	Затворени систем
Грчка	Пропорционална	Отворена листа	Полуотворени систем
Данска	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Естонија	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Ирска	Пропорционална	Појединачни преносиви глас	Отворени систем
Италија	Мешовита	Мешовити већински	Полуотворени систем
Исланд	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Кипар	Пропорционална	Отворена листа	Полуотворени систем
Летонија	Пропорционална	Отворена листа	Полуотворени систем
Лихтенштајн	Пропорционална	Отворена листа (панаширање)	Отворени систем
Литванија	Мешовита	Мешовити већински	Отворени систем
Луксембург	Пропорционална	Отворена листа (панаширање)	Отворени систем
Мађарска	Мешовита	Мешовити већински	Полуотворени систем
Малта	Пропорционална	Појединачни преносиви глас	Отворени систем
Молдавија	Мешовита	Мешовити већински	Полуотворени систем
Монако	Мешовита	Мешовити пропорционални	Отворени систем
Немачка	Мешовита	Мешовити пропорционални	Полуотворени систем
Норвешка	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Пољска	Пропорционална	Отворена листа	Полуотворени систем
Португалија	Пропорционална	Затворена блокирана листа	Затворени систем
Румунија	Пропорционална	Затворена блокирана листа	Затворени систем
Русија	Мешовита	Мешовити већински	Полуотворени систем
Сан Марино	Пропорционална	Отворена листа	Полуотворени систем
Северна Македонија	Пропорционална	Затворена блокирана листа	Затворени систем
Србија	Пропорционална	Затворена блокирана листа	Затворени систем
Словачка	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Словенија	Пропорционална	Отворена листа	Полуотворени систем
Турска	Пропорционална	Затворена блокирана листа	Затворени систем
Украјина	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Финска	Пропорционална	Отворена листа	Полуотворени систем
Француска	Већинска	Двокружни	Полуотворени систем
Холандија	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Хрватска	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Црна Гора	Пропорционална	Затворена блокирана листа	Затворени систем
Чешка	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Швајцарска	Пропорционална	Отворена листа (панаширање)	Отворени систем
Шведска	Пропорционална	Флексибилна листа	Полуотворени систем
Шпанија	Пропорционална	Затворена блокирана листа	Затворени систем

(Према стању изборних система у децембру 2023. године)

2.3. Историјски институционализам - нови поглед на изборне реформе

Утемељен приступ у објашњењу генезе и реформи изборних институција, једнако је важан колико и квалитетно дефинисање појмова и јасна типологија изборних система. Дуго времена, од утемељења модерне псефологије, крајем шездесетих година прошлог века, па све до почетка новог миленијума, водећа парадигма којом су објашњаване изборне реформе

служила се алатима теорије рационалног избора. Научници инспирисани поменутиим правцем су институције изборних система посматрали као механизме чији ће опстанак бити изванредан све док „служе интересима рационалних актера који теже максимализацији користи” (Lowndes, 2005: 95). С обзиром на претпоставку да контролу над процесима изборних реформи, од почетка до краја имају сами играчи, у овом научном приступу уочавају се два најчешћа модела промена изборних институција – „максимализација мандата” (Benoit, 2004), код неких аутора названа и „максимализација моћи” (Voix, 1999; Renwick, 2010) и „микро - мега правило” (Colomer, 2004).

2.3.1. Ограничења приступа рационалног избора

Према приступу „максимализације мандата”, до промене изборних институција ће доћи „ко партија или коалиција партија подржи алтернативу, која ће јој донети више заступничких мандата него важећи изборни систем и притом има моћ да је спроведе” (Benoit, 2004: 373-374). Сара Бирч се осмелила да овакав тип реформе електоралних институција назове „најстаријим и најбоље утврђеним типом изборних злоупотреба”, где долази до претпостављања „личне или партијске користи над јавним интересом” (Birch, 2011: 14). Пошто су политичари на власти изабрани по старом изборном систему, реформе ће бити изузетак и дешаваће се само у случајевима када партије процене да манипулисање изборним правилима ради увећања добити неће попримити негативне конотације у јавности и „резултирати кажњавањем од стране бирачког тела на наредним изборима” (Вучићевић & Јовановић, 2015: 93). Дакле, промене су ретке, јер су скупе, а сваки потенцијални реформатор мора бити спреман на трошкове доношења одлука, јер бирачи умеју да казне дрзак изборни инжењеринг, трошкове реципроцитета, пошто реформе представљају преседан за будуће законодавце, и трошкове информисања, како би предупредио негативне ефекте у јавности (Quintal, 1970: 523-543).

Проучавајући изборне реформе у етаблираним демократијама од 1980. до 2005. године, Ренвик је дошао до закључка да се уз помоћ приступа „максимализације мандата” или како га он назива „максимализације моћи” (*power – maximization perspective*), могу објаснити неке од промена, али не и све. Тако је, рецимо, одлука председника Француске Франсоа Митерана из 1985. године о замени двокружног већинског система пропорционалним, иницирана сазнањем да његова Социјалистичка партија готово сигурно губи изборе наредне године, па је реформом покушао да ограничи размеру долазећег пораза. Међутим, одмах након избора 1986. године, нови победник Жак Ширак вратио је двокружни већински систем, јер је очекивао да ће таква изборна формула олакшати освајање комотних већина у будућности коалицији десног центра, коју је предводио. Иако сложенија, поменутиим приступом може се објаснити и изборна реформа у Италији 2005. године, којом је тадашњи премијер Силвио Берлускони поспешео изборне потенцијале свих страна које су га подржавале (Renwick, 2010: 8).

Други модел, тзв. „микро-мега правило”, у најкраћем подразумева да велики преферирају мало, а мали велико. То значи да ће велике партије, којих је у једном политичком систему увек мање, стремити ка рестриктивнијим законским решењима: парламентима са мањим бројем посланичких места и малим, по могућству једномандатним изборним јединицама и малим изборним квотама, док ће мале партије, чији је број већи, захтевати инклузивније институције: велике парламенте, велике изборне јединице и велике квоте.⁶ Отуда ће

⁶ Велике партије ће инсистирати на изборним јединицама у којима се бира мали број посланика (ако је могуће једномандатним) и малим квотама за транспоноване гласова у мандате (једнокружни већински избори у

политички играчи у државама са двостраначком конкуренцијом и једнопартијским владама бирати „мале” институције, како би мање партије биле искључене из игре, док ће у земљама са више релевантних партија и традицијом коалиционих влада актери одржавати „велике” институције и инклузивна правила (Colomer, 2004: 3; Вучићевић & Јовановић, 2015: 92). Међутим, теоријски оквири „максимализације мандата” и „микро – мега правила” немоћни су да објасне промене изборних институција у Италији, Јапану и на Новом Зеланду, крајем прошлог века. Сва три политичка система била су изложена „тешким системским неуспесима у процесу реформи” (Renwick, 2010: 9), а околности су показале да кључни актери не реформишу изборне институције увек у складу са својим преференцијама, нити су нова законска решења њихов „први избор”. Правила игре постала су мање прецизна, а исходи мање извесни, па у таквим ситуацијама „објашњења рационалног избора постају мање примењива” (Tsebelis, 1990: 33).

Потврду ових претпоставки нуде и истраживања стара свега неколико месеци, чији опсег је много шири и у временској и у просторној димензији. Анализирајући податке у 30 европских земаља о свим релевантним изборним реформама спроведеним између 1960. и 2011. године, мађарски аутори Паткош и Стумп, дошли су до закључка да владајуће странке, генерално гледано, у већини случајева, нису оствариле корист од спровођења изборних реформи. „Теорија рационалног избора предвиђа да се, приликом обликовања правила игре, изборни реформатори руководе својим будућим интересима”, али, наводе двоје аутора, „супротно очекивањима, открили смо да током протеклих деценија европске изборне реформе нису служиле интересима актуелних власти” (Patkos & Stump, 2023: 118). Штавише, настављају аутори, „у многим случајевима, негативан утицај реформе на изборне резултате актуелних носилаца власти био је значајан, што илуструје да су промене изборних институција заправо помогле опозиционим странкама” (Patkos & Stump, 2023: 134). При томе, идентичан ефекат имале су и велике и мање реформе изборних институција, а на закључке двоје мађарских политиколога није утицала ни развијеност демократских институција у посматраним земљама, као ни време спровођења реформи, односно податак да ли су оне реализоване у изборној години или раније.

У својеврсну замку могу упасти реформатори након што промене изборна правила одмах након доласка на власт. Често се испоставља да такве реформе служе као „појас за спасавање” свргнутом режиму, коме брзоплете промене изборног законодавства омогућавају очување изборног потенцијала, па и повратак на власт (Andrews & Jackman, 2005; Sgouraki & Shevtsova, 2008). Иако су такви случајеви раритет, поједини аутори указују да постоје и реформе које су спровели политичари са циљем унапређења демократије и добробити друштва (Katz, 2005; Vol, 2016).

Алтернативни приступ понудио је Шугарт (2001), према коме се промене изборних институција дешавају као последица синхронизованог дејства фактора, који немају везе са мотивима владајућих структура и њиховим евентуалним бенефитима. Нова електорална правила настају комбинацијом *инхерентних фактора*, односно екстремних позиција које заузимају изборни системи на унутарпартијској или међупартијској равни и *контингентних фактора*, односно изненадних догађаја „окидача”, који се разликују од земље до земље (Shugart, 2001: 27).

којима није неопходно достићи било какав праг гласова). Мале партије ће, с друге стране, тражити велике изборне јединице (по могућству *at large*) и велике квоте (у најбољем случају пропорционалне системе са Херовом или Сен-Лагијевом формулом за расподелу мандата) (Вучићевић & Јовановић, 2015: 92).

Екстремност изборних система на унутарпартијској равни манифестује се у виду *хиперперсонализованости* или *хиперцентрализованости*. Код хиперперсонализованости, појединачни заступници у законодавним органима „стварају мреже за личну подршку, пружајући притом ситне, клијентелистичке услуге бирачима” (Shugart, 2001: 29). У таквим случајевима „за време изборних кампања партијски програми и политике бивају потиснути у други план” (Вучићевић & Јовановић, 2015: 95). С друге стране, хиперцентрализовани изборни системи омогућавају партијским олигархијама толику доминацију над кандидатима, да странке немају увид у то какве су изборне преференције гласача у погледу делегираних политика, јер код кандидата не постоји потреба успостављања било каквих персоналних веза са бирачима (Shugart, 2001: 29).

Екстремност изборних система на међупартијској равни огледа се у девијацијама *плуралитарности* и *хиперрепрезентативности*. У плуралитарним системима једнопартијска влада формирана је захваљујући релативној, а не апсолутној већини гласова, а хиперрепрезентативни системи су они где су владе засноване на коалицијима које представљају већину бирачког тела, али гласачи у изборним кампањама веома често немају јасну слику како би извршна власт могла да изгледа након избора (Shugart, 2001: 29).

Што се тиче контингентних фактора, савремена литература међу догађаје „окидаче” изборних реформи убраја судске пресуде у изборним споровима, утицај грађана, најчешће путем референдума, улогу експерата, или пак, страних фактора (Renwick, 2010: 13–15). Сматрамо да међу догађаје „окидаче” изборних реформи можемо сврстати и нестандартне унутрашње догађаје и прилике који слабе темеље дотадашњег институционалног оквира (револуције, велике промене политичког система и уређења власти, приступање мултилатералним савезима држава).

Три поменуте изборне реформе (Италија, Нови Зеланд, Јапан), на које теорија рационалног избора нема одговор, могу се објаснити Шугартовом теоријском поставком о садејству инхерентних и контингентних фактора. Тако је, према критеријумима поменутог америчког научника, италијански изборни систем пре реформе 1993. године био хиперрепрезентативан, а догађај „окидач” био је аброгативни референдум инициран од стране грађана. Изборни систем на Новом Зеланду пре реформе 1993. године испуњавао је критеријуме плуралитарности, а измену је подстакло неспретно и неиспуњено предизборно обећање власти, које су бирачи запамтили и на њему касније инсистирали. Окидач за реформу хиперперсонализованог изборног система у Јапану 1994. године представљала је подела у владајућој Либерално – демократској партији (Вучићевић & Јовановић, 2015: 94; Shugart, 2001: 43).

Ренвик сматра да је и Француски модел 1985. био екстреман, па Митеранова реформа исте године делимично испуњава Шугартове критеријуме, мада ту не видимо никакав егзогени шок који је иницирао промене, већ је у питању чист политички волунтаризам мотивисан жељом за максимализацијом користи сопствене партије, односно тежњом да предстојећи и очекиван изборни пораз буде што блажи. Иако ефикаснији, пропорционални изборни систем успостављен је политичком злоупотребом, па је Ширакова реформа из 1986. године исправила претходне одлуке и заправо представља повратак на систем који је срастао са изборном традицијом Француске.

Различити узроци и последице посматраних изборних реформи (Табела 2.8), навели су Ренвика на закључак да оба модела остају „недовољно проучени” и да постоји јасан простор за даље истраживање (Renwick, 2010: 9).

Табела 2.8. Приказ утицаја „максимализације моћи” и инхерентних и контингентних фактора у великим изборних реформама у етаблираним демократијама

Узрок	Француска 1985.	Француска 1986.	Италија 1993.	Нови Зеланд 1993.	Јапан 1994.	Италија 2005.
Максимализација моћи	Да	Да	Не	Не	Не	Да
Инхерентни и контингентни фактори	Да	Не	Да	Да	Да	Не

(Renwick, 2010: 8)

Сматрамо да, у духу Ренвиковог позива на даља истраживања изборних реформи, Шугартова поставка о инхерентним и контингентним факторима представља солидну основу, коју је могуће надоградити релативно новим и све плодотворнијим приступом историјског институционализма. У наредном одељку приказаћемо основне премисе поменутог теоријског правца у објашњавању еволуције изборних институција.

2.3.2. „Критичне раскрснице” и „путна зависност” као фактори изборних реформи

За разлику од теорије рационалног избора, историјски институционализам политичке институције не посматра као производе индивидуалних или групних преференци. Телен и Стејнмо истичу да је „једна, можда и суштинска разлика између рационалног избора и историјског институционализма питање формирања преференција” (Fioretos, Falletti & Sheingate, 2016: 5). Двоје аутора наводе да институције обликују циљеве појединаца, а не обрнуто, додајући притом да историјски институционализам ставља нагласак на ендегено (институционално) порекло појединачних избора. Следствено томе, долазимо до већ помињане дефиниције институција, као скупова формалних организација и неформалних правила и процедура који структурирају понашање. Таква формална и неформална правила уклопљена су у конкретне временске процесе, а *“policy”* избор на почетку живота једне институције утиче на будуће политике, као ограничавајући фактор. Поједини аутори овај феномен називају „зависношћу од одабраног пута” или „путном зависношћу” (*path dependence*) (Hall & Taylor, 1996: 941). Маргарет Леви сматра да путна зависност „мора значити то да ће једном, када нека држава или регион крену у одређеном правцу, трошкови скретања са тог пута бити веома велики”. Ова ауторка додаје да неминовно мора доћи до „нових тачака на којима ће бити могуће доносити одлуке”, али и да „увреженост постојећих институционалних аранжмана отежава промену првобитног избора” (Levi, 1997: 28). Пирсон наводи четири појавне карактеристике путне зависности у политичким процесима:

1. *Вишеструка равнотежа* (под утицајем иницијалних услова могућа је читава лепеза исхода);
2. *Случајност* (релативно мали и безначајни догађаји, уколико се десе у правом тренутку, могу имати веће и дуготрајније последице);
3. *Важна улога временског следа* (с обзиром на то да ранији делови редоследа могу бити важнији од оних који уследе касније, догађај који се десио сувише касно може остати без икаквих ефеката);
4. *Инерција* (успостављена институционална равнотежа постаје отпорна на промене) (Pierson, 2000: 251-267).

Поред тога институције су модели који дуго трају и веома су отпорне на промене, а „могу наставити да структуришу политичке ствари чак и током дугог периода након што су почетни услови престали да постоје” (Fioretos, Falleti & Sheingate, 2016: 7).

Друштвене промене, дакле не могу бити посматране само кроз предвидљиву призму рационалног избора, који пренаглашава „способност рационалних делатника да креирају и примењују оптимална решења за изазове са којима се суочавају”, а на другој страни подвлачи „неважност временског следа” (Pierson, 2000: 251-267). У том погледу, знатно је свеобухватнија перспектива историјског институционализма, који допушта институционалне аранжмане са ненамерним и непредвиђеним исходима.

Знајући све то, можемо покушати да утврдимо неке до основних разлика између историјског институционализма и приступа рационалног избора, када су у питању објашњења реформи изборних система, као друштвених институција. **Прво**, реформе изборних система не долазе нужно као последица партикуларних интереса политичких играча, већ су изборне институције фактор који захтева прилагодљивост од стране политичара и политичких партија. **Друго**, изборни систем неће бити промењен увек када актер који има моћ доношења одлуке процени да ће му алтернатива донети већу политичку корист (максимализација мандата), јер изборна правила су отпорне институције, чија реформа ће бити резултат унутрашњих процеса, који су под утицајем претходно „одабраног пута” у раној фази настанка. **Треће**, промене изборних институција нису увек лако предвидљиве и објашњиве и контролисане од стране политичара, већ неретко настају након синергетског дејства инхерентних и контингентних фактора, као што смо, позивајући се на Шугартове поставке, то претходно поменули.

Сматрамо да инхерентни фактори промена изборних правила у виду хиперцентрализованости и хиперперсонализованости на унутарпартијској димензији или хиперпрезентативности и плуралитарности на међупартијској равни, потичу од девијација самих институција изборних система, насталих протоком времена услед лошег “policy” избора на почетку. Међутим, екстремна позиција коју један изборни систем заузима на унутарпартијској или међупартијској равни није довољан узрок промена изборних правила, већ је неопходно учешће и контингентних фактора – догађаја „окидача”, чије дејство је толико јако па су реформе неизбежне. Док приступ рационалног избора не познаје феномен изненадних догађаја који мењају институције, историјски институционализам је у доброј мери теоретски утемељен на постојању тзв. „критичних раскрсница” (*critical junctures*), као алата за објашњење промена.

Поједини аутори дефинисали су „критичне раскрснице” као „периоде значајних промена, који се обично испољавају на различите начине у различитим земљама” и који за разлику од других типова историјских узрока „генеришу последице које се могу репродуковати без трајног присуства или понављања почетних узрока” (Fioretos, Falleti & Sheingate, 2016: 9). Капоћа наводи да су „критичне раскрснице релативно кратки временски периоди”, који морају бити знатно краћи „у поређењу са трајањем процеса који следи, а који је условљен претходним одлукама” (Saroccia, 2016: 4). Управо у овакво одређење уклапају се контингентни фактори изборних реформи с краја 20. века (Италија, Јапан, Нови Зеланд), који су различити у све три земље, догодили су се само једном и генерисали су изборна правила која у доброј мери важе и данас.

Као што је већ речено, функционисање институција након „критичних раскрсница” опредељено је одабиром пута од стране кључних актера у оквиру временских граница тих

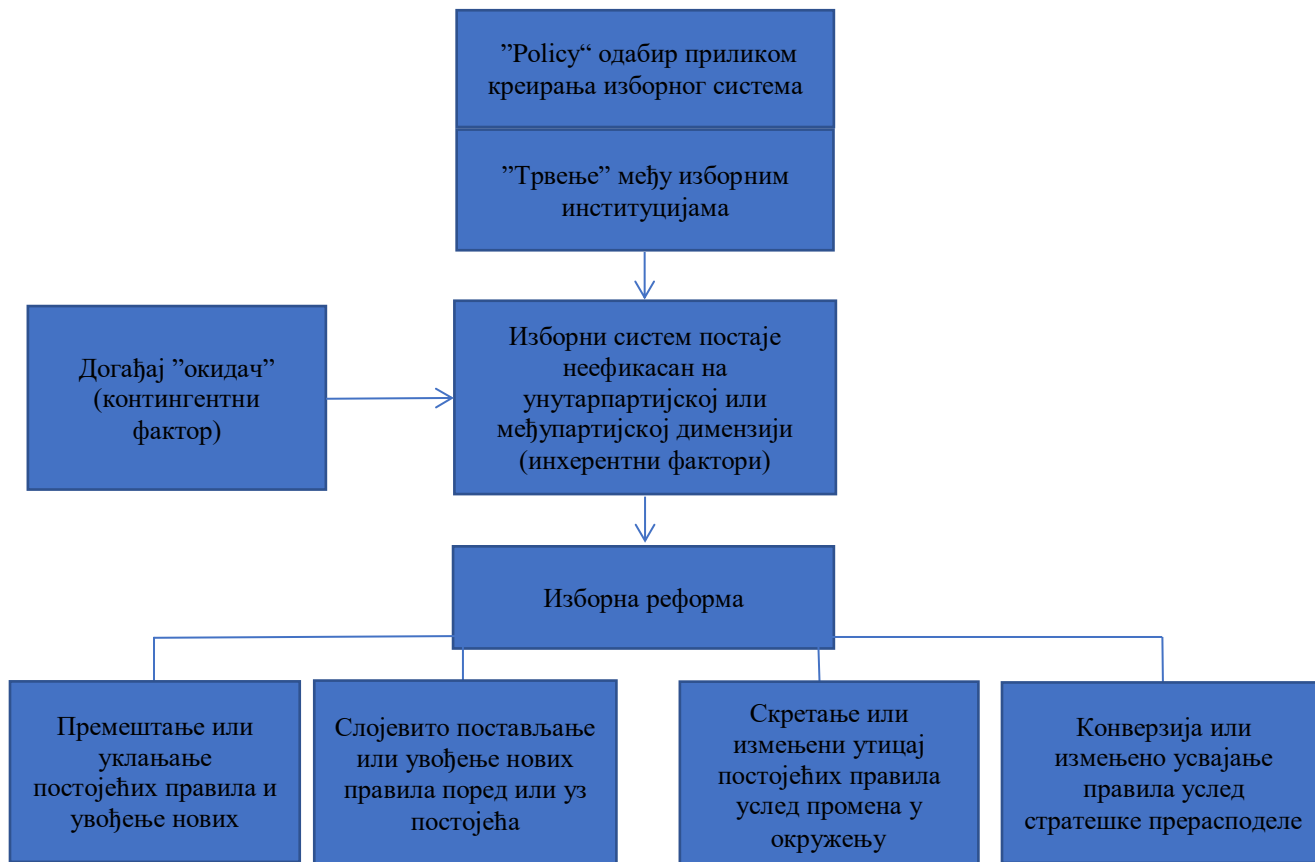
историјских тачака и у великој мери ће утицати на ограничавање поступака политичких играча у будућности, али то не подразумева непромењивост и статичност друштвених правила и структура. Јер, политички систем једне државе је скуп институција, као временски формираних ентитета, које су у интеракцији са низом других институција и политика, насталих у другим временима, од којих свака делује сходно логици епохе у којој је настала. Такав, вишеслојан мозаик, не може се сматрати потпуно интегрисаним системом у коме влада савршен ред, већ услед међуутицаја правила, структура и политика долази до постепених институционалних промена. Либерман, на пример, америчку политику карактерише као „разноликост уређених идеолошкох образаца, сваки са својим сопственим пореклом, историјом, логиком и темпом”, где промене настају „услед трвења међу институцијама и идејама које генеришу подстицаје и могућности за појединачне политичке акције” (Lieberman, 2002: 701). Историјски институционализам, дакле, као и остале гране новог институционализма, друштвене структуре и правила посматра као динамичне творевине. У периодима омеђеним двема „критичним раскрсницама”, мање институционалне промене, ма колико комплексне биле, одвијају се постепено. И такве, еволутивне и постепене промене у функционисању институција дешаваће се све све док се не створе довољно јаки подстицаји, који ће отворити нову „критичну раскрсницу”. Теоретичари историјског институционализма Махони и Телен развили су поставку према којој разликују четири модалитета постепених институционалних промена у друштву, којима се, према нашем мишљењу, могу објаснити реформе у периодима између „критичних раскрсница”:

- 1) *Премештање* или уклањање постојећих правила и увођење нових;
- 2) *Слојевито постављање* или увођење нових правила поред или уз постојећа;
- 3) *Скретање* или измењени утицај постојећих правила услед промена у окружењу и
- 4) *Конверзија* или измењено усвајање постојећих правила услед стратешке прерасподеле (Mahoney & Thelen, 2010: 15-22).

Посматрајући изборне реформе у Италији, Јапану и на Новом Зеланду, где је јасно изражено садејство инхерентних и контингентних фактора, те доказиво присуство „критичних раскрсница”, можемо применити класификацију о институционалним променама, коју су увели Махони и Телен. Тако промене у Јапану 1994. године можемо сврстати у уклањање постојећих правила и увођење нових (замена појединачног непреносивог гласа мешовитим већинским системом), док реформски процеси у Италији и на Новом Зеланду 1993. године спадају у слојевито увођење нових правила уз постојећа (мешовити већински систем уместо пропорционалног у Италији и мешовити пропорционални као замена за већински на Новом Зеланду). У француској изборној реформи 1985. године, приликом замене двокружног већинског пропорционалним системом, учачамо институционалну промену уклањања постојећих правила и увођење нових. Међутим, случај Француске је „половична” реформа из угла историјског институционализма, јер је уочљиво присуство само инхерентних фактора, односно деценијама изражене диспропорционалности приликом претварања гласова у мандате (Ноуо, 2018: 684). Наредна поглавља показале да су изборне реформе у појединим европским земљама, у годинама иза нас, процеси који не могу бити посматрани једнозначно – само из угла историјског институционализма или теорије рационалног избора, о чему је, као што смо већ помињали, писао и Рахат (Rahat, 2011: 523-543). Поменуто два правца преплићу се и прожимају, доминирајући један над другим и

препуштајући примат у различитим временским периодима. Ипак, сматрамо да се у студијама случаја које ћемо обрадити у наредним поглављима, еволуција изборних система одвијала више у складу са законитостима историјског институционализма.

На Графикону 2.1. приказан је процес реформе изборног система у духу историјског институционализма – водеће парадигма ове докторске дисертације.



Графикон 2.1. Процес изборне реформе у приступу историјског институционализма

Широк дијапазон могућности које пружају варијације димензија у оквиру три велике породице изборних система, производи обиље институционалних решења приликом креирања изборних модела широм света. Искуства показују да је ретко где, упркос мноштву ефикасних комбинација, "policy" избор на почетку допринео непромењивости изборног система до данашњих дана. Дефекти настали приликом креирања правила временом се усложњавају и доводе до неефикасности изборних механизма, чији је један од главних задатака да на „одређен начин решавају сукобе између кључних политичких актера у једном друштву” (Јовановић, 2004: 21).

Једноставно речено, „трвење” институција, неусклађених са историјским, политичким, културним, географским или етничким контекстом у једном друштву, продукује блокаду редистрибутивне компоненте, као кључног социјалног елемента изборних система. Ово посебно важи у државама где је дошло до „пресађивања” изборних правила из друге земље

као институционалног узора, не водећи рачуна о специфичностима сопственог друштвеног и политичког система. Мекензи напомиње да „једино што се са потпуном сигурношћу може предвидети у експорту избора је то да увезени изборни системи неће функционисати у новом окружењу на исти начин као у старом” (Јовановић, 2006: 22). У таквим ситуацијама, уколико постоји догађај „окидач”, велика је вероватноћа да ће доћи до изборне реформе.

Претходни одељак показује да су реформе у Италији, Јапану и на Новом Зеланду водиле ка већој инклузивности изборних система, односно њиховом усклађивању са интересима већег броја актера у политичкој арени. Код Карвонена примећујемо да виши ниво инклузивности подразумева већи степен персонализације изборних система. Овај аутор наводи да су поједини модели, поготово у Европи, реформисани у правцу повећања персонализације и постали усмеренији ка кандидатима, али да, с обзиром на „ограничене доказе”, то „мора остати опрезан закључак” (Karvonen, 2010: 40).

На Карвоненовом трагу, али на много већем узорку, можда и најсвеобухватније истраживање о персонализацији изборних система у Европи спровели су Ренвик и Пилет (Renwick & Pilet, 2016). Предмет наведене студије су изборне реформе од 1945. године, или касније, у зависности од стицања независности или демократизације, у 31 држави на европском континенту. Да би нека од држава била обухваћена истраживањем, утврђено је да мора имати најмање 100.000 становника, оцену један или два у области поштовања политичких права и грађанских слобода у годишњем извештају организације *Freedom House* за 2010. годину и најмању оцену осам за 2008. годину у бази Центра за системски мир (*Center for Systemic Peace*). Посткомунистичким земљама додат је и услов чланства у Европској унији, или испуњености политичких критеријума за приступање, уколико су у процесу придруживања ЕУ. Сумарно, Ренвик и Пилет су установили да је, од укупног броја детектованих реформи, у 31 случају дошло до додатне персонализација изборних система, у 20 су електоралне институције деперсонализоване, док 25 промена није резултирало битнијим последицама на унутарпартијској равни. У шест ситуација, реформе су оствариле амбивалентне ефекте – док је у појединим димензијама изборних система персонализација повећана, у другим је смањена. При томе, јасан, иреверзибилан пут јачања персонализације у последње две деценије јавља се искључиво у новим демократијама, закључују аутори.

Наредно поглавље ове докторске дисертације посвећено је пропорционалним изборним системима у Европи. Еволутивне промене изборних институција у европским сразмерним системима заиста показују одређен тренд персонализације, што подупиरे Карвоненове, Ренвикове и Пилетове претпоставке. Присутни су и супротни процеси, али су они више изузетак него правило.

3. ЕВРОПА – КОНТИНЕНТ ПРОПОРЦИОНАЛНЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ

Гледано из угла псефологије, Европа је континент пропорционалних изборних система. Од 45 европских држава чак 34, односно три четвртине, користи неку од сразмерних формула за доделу мандата у доњим домовима националних скупштина. А у три четвртине од укупног броја земаља у Европи са пропорционалном репрезентацијом, тачније у њих 26, у употреби су флексибилне или отворене листе и појединачни преносиви глас, који омогућавају бирачима утицај на креирање партијског, али и персоналног састава представничких органа. Ако се зна да и у осам земаља са мешовитом изборном формулом постоји листовна компонента, а да на наднационалном нивоу, односно изборима за Европски парламент и Уједињено Краљевство и Француска, иначе школски примери већинске репрезентације, користе сразмерну формулу, произилази да је у овом тренутку Белорусија изоловано острво у мору пропорционалних изборних система Европе.

3.1. Настанак сразмерних система у Европи – три таласа пропорционализације

Иако најзаступљенији, пропорционални модели скоро да су најкаснији електорални одабир на европском континенту. Млађа је једино мешовита формула. Класици науке о изборима Лајпхарт (1994) и Коломер (2004) настанак пропорционалних система у Европи везују за сами крај 19. и почетак 20. века. У већини земаља Западне Европе, у том периоду, расте притисак нижих слојева, пре свега радничке класе за увођењем универзалног бирачког права. Паралелно с тим, јачају и левичарске партије, које су све масовније и радикалније и све гласније захтевају нову друштвену редистрибуцију. Увидевши да нови однос снага може, не само нарушити њихову доминацију, већ довести и до тектонских политичких промена, етаблиране буржоаске и конзервативне партије осмишљавају институционалну клопку. Уместо дотадашњих, већинских изборних система са једномандатним и ограниченог гласања у вишемандатним изборним јединицама, властодршци патентирају пропорционалне моделе. Коломер пише да су традиционалне партије „осетиле да формирање и успон нових странака, посебно социјалиста, које подржавају индустријски радници и други нови гласачи, прети да наглавачке обрне политичку равнотежу, ако се избори и даље буду одржавали по већинским правилима” (Colomer, 2004: 187).

Белгија је прва покренула реформу. Пропорционални систем озакоњен је 1899. године, заменивши већински систем вишемандатних округа. Како наводи Коломер, реформу су у страху од нарастајућих социјалиста предводили либерали, чија је изборна база била франкофонска Валонија, уз подршку демохришћана, нешто јачих у Фландрији, са којима су годинама уназад или делили власт или се наизменично смењивали на челу владе у Бриселу (Colomer, 2004: 187). Парламентарни избори 27. маја 1900. године одржани су по Донтовој изборној формули у 30 изборних јединица са магнитудама од два до 18 (Pilet, 2016: 2).

Недуго затим, истим путем, али још радикалније, кренула је Финска. Парламентарним законом из 1906. године предвиђено је да уместо индиректних избора буде уведен систем пропорционалне репрезентације са Донтовом формулом и релативно великим изборним јединицама (Raunio, 2005: 474). Што је још важније, уведено је опште и једнако бирачко право за све грађане. Финска је прва држава у Европи која је дала женама право гласа (Von Schoultz, 2018: 602). За разлику од Финске, у Белгији на првим пропорционалним изборима жене нису биле у могућности да гласају, а за мушкарце бирачко право није било једнако. Иако су сви мушкарци старији од 25 година имали право гласа, према белгијском уставу из 1893. године, постојао је тзв. „плурални вотум”, који је одређеним категоријама давао један

или два додатна гласа. Максимум од три гласа могли су да искористе сви ожењени или удовци са најмање 35 година старости, који имају децу или унуке и држави плаћају порез од минимум пет франака годишње, као и они који поседују некретнине у вредности од 2.000 франака и више. Три гласа имали су такође и мушкарци са дипломом факултета и државни чиновници са најмање средњошколским образовањем (Vauthier, 1894: 721-722).

Универзално бирачко право било је „окидач” и изборне реформе у Шведској 1909. године. Пропорционални систем увели су конзервативци у страху да ће им комбинација актуелног већинског изборног модела и општег бирачког права донети „потпуно уништење” на изборима за доњи дом (*Andra Kammaren*) шведског парламента (Herlitz, 1925: 582). У осталим земљама „слични стратешки мотиви били су латентни све док велики талас пропорционалне репрезентације није заплуснуо Европу по завршетку Првог светског рата” (Colomer, 2004: 188).

Појавивши се најпре у Швајцарској 1918. године, и то опет као заштитни механизам владајућих радикала од надолазећих католичких конзервативаца и социјалдемократа (Lutz, 2004: 287), други талас сразмерности, редом је, заједно са универзалним бирачким правом, готово истовремено захватао старе монархије Данску, Италију, Холандију и Норвешку и нове републике Аустрију, Немачку, Чехословачку и Ирску. Коломер примећује да након увођења пропорционалне формуле у поменути државама, није било ситуација у којима је нека од странака добијала апсолутну већину мандата, што је „омогућило формирање вишепартијских, коалиционих влада са широком изборном и парламентарном подршком, које су могле да подстакну широку народну приврженост новим режимима” (Colomer, 2004: 188). Изузетак су године пред Други светски рат, када су поједини демократски пореци извргнути у тоталитарне диктатуре, где није било ни елементарних услова за слободне изборе, а камоли за вишепартијску конкуренцију. У Немачкој и Италији ишло се дотле да су биле забрањене све партије изузев Национал-социјалистичке немачке радничке партије (*NSDAP*) Адолфа Хитлера и Националне фашистичке партије (*PNF*) Бенита Мусолинија (Ширер, 2015: 174; Митровић, 2012: 377).

Трећи талас пропорционализације, може се узети за тзв. „трећи талас демократизације” у Европи. Шпанија, Португалија и Грчка су крајем осме деценије прошлог века у процесима редемократизације одбациле ауторитарне режиме, вративши или уводећи пропорционалне изборне системе. Слично се дешавало и у посткомунистичким земљама Источне, Југоисточне и Централне Европе у периоду од 1989. до 1991. године. Иако су на почетку демократске транзиције, након пада Берлинског зида, неке од тих земаља користиле већинска изборна правила „тренутно све државе примењују пропорционални систем, ако не за сва, онда за највећи део посланичких места” (Bochsler, 2018: 32).

На крају претходног поглавља изнели смо претпоставку да се изборне реформе у последњих неколико деценија одвијају у правцу веће инклузивности изборних правила. Истражујући 82 велике реформе система за парламентарне изборе у 41 земљи од краја 19. века до савременог доба, Коломер је закључио да су у посматраном периоду промене електоралних институција махом ишле у правцу укључивања већег броја политичких актера у процесе доношења законодавних одлука (Табела 3.1). Што је систем пропорционалнији, већа је његова пермисивност, односно способност „пресликавања свих релевантних политичких група једне државе на састав њеног парламента” (Bochsler, 2018: 35).

Табела 3.1. Велике реформе система за парламентарне изборе

Претходни систем	Нови систем			
	Индириктни	Већински	Мешовити	Пропорционални
Индириктни	*	12	1	5
Већински	2	*	13	27
Мешовити	0	1	*	8
Пропорционални	0	7	6	*

(Colomer, 2004: 55)

Коломерова табела јасно показује да је, од укупног броја великих промена изборних система од краја 19. века до савременог доба, чак 66 ишло у смеру инклузивнијих формула, а свега 16 у обрнутом смеру. У 60 реформи уведен је или чист пропорционални систем (40 случајева) или његова листовна компонента у оквиру мешовитих система (20 промена).

На крају овог одељка, неколико напомена о теоријској парадигми у објашњавању настанка пропорционалних система у Европи. У претходном поглављу већ смо дискутовали да је Жозеп Коломер са приступом тзв. „микро – мега правила”, један од водећих заступника теорије рационалног избора у истраживању генезе изборних институција. Сматрамо да начело да „велики преферирају мало, а мали велико”, у смислу да се највеће партије залажу за мале парламенте, мале изборне јединице и мале квоте и обрнуто – мале партије стреме ка великим скупштинама, великим изборним окрузима и великим квотама, није у потпуности примењиво.

Када сасвим поједноставимо Коломерову поставку, долазимо до закључка да ће велике партије махом ићи ка већинским изборним правилима, а мале ка пропорционалним моделима. Међутим, генеза сразмерних изборних система у Европи указује на супротно – велики су преферирали „велико”, односно пропорционалне системе са изборним јединицама већих магнитуда, како би осујетили мале, којима је одговарало да се задржи институционални *”status quo”* са већинским правилима.

Наше мишљење је да је за свеобухватно објашњење потребно укључити и алате историјског институционализма – критичне раскрснице, инхерентне и контингентне факторе. Изборни систем Белгије на последњим изборима пре пропорционализације био је екстреман на међупартијској равни (плуралитаран)⁷, чиме је доказиво присуство инхерентног фактора реформе.

С друге стране, Шугартова формула за израчунавање ефикасности изборних система у Финској ни теоретски није примењива, јер су пре реформе 1906. године чланови парламента бирани индириктно (Colomer, 2004: 188). Слично важи и за Шведску, где је изборни закон дозвољавао партиципацију изразито малог процента становништва, будући да је на гласању за доњи дом парламента 1908. године, свега нешто више од трећине мушкараца старијих од 21 године (34,7 одсто) имало право гласа (Lewin, 1988: 329), док су жене ту могућност

⁷ Индекс међупартијске ефикасности Einter (E) на парламентарним изборима у Белгији 1898. године износио је +0,64, што тадашњи већински модел сврстава међу екстремне, плуралитарне, изборне системе, према Шугартовој методологији (2001).

добиле тек након реформе 1909. године. Ни фински ни шведски изборни систем ни близу нису успостављали ефикасну везу између бирача и кандидованих политика, тако да су и без Шугартових показатеља били изразито екстремни.

Контингентни фактори, уз мања одступања, слични су у све три државе. Јачање радничких партија услед убрзане индустријализације и њихово инсистирање на увођењу универзалног бирачког права изазивало је егзогене шокове изборних система, отварајући критичне раскрснице реформи.

У таквим околностима, пропорционализација настаје пре као изнуђени институционални модел и мање зло, него као дугорочна и смишљена стратегија владајућих партија ка максимализацији моћи. Нови модел више је резултат „равнотеже страха” између старог и новог, него што је последица рационалне калкулације са циљем повећања броја мандата етаблираних странака. Тешко је одржива претпоставка да су у реформама на почетку 20. века кључни актери у потпуности сачували контролу над процесима промена.

3.2. Кључне предности пропорционалне репрезентације

Поједини аутори, попут Мекензија, сматрају да је увођење пропорционалног изборног система 1899. године „пресудни догађај у историји Белгије”. Мекензи наводи да су након увођења система листа белгијске владе „имале слабије већине и краћи животни век, али је било много мање опасности од трајне и непремостиве поделе унутар земље” (Mackenzie, 1964: 75-76). Велико је питање да ли би западноевропске и скандинавске земље сачувале унутрашњу стабилност на почетку 20. века да није омогућено правично парламентарно представљање нових партија. Револуција у Русији 1905. године крвав је пример у ком смеру су ишли оновремени процеси када се занемаривао значај новог баланса међу политичким актерима. „Непредстављене мањине морају тражити нове, понекад и насилне начине изражавања” (La Palambora, 1953: 703).

Поред тога што теже што вернијем пресликавању свих интереса и гледишта бирачког тела (Blais, 1991: 88) и подстичу изграђивање консензуса у коме учествују различите партије, етничке и верске групе (Јовановић, 2004: 113), пропорционални системи производе и друге позитивне ефекте на политички систем. Рејнолдс и група аутора наводе најважније предности сразмерног представништва:

Веродостојност приликом превођења гласова у мандате. Пропорционални системи у великој мери искључују „фабриковање већине” и „неправедне резултате”, какви су уобичајени код већинских система. „Бонус мандати” за велике странке сведени су на најмању меру, а мале странке добијају лакшу проходност у представничка тела.

Подстицај за формирање политичких странака. Чак и у данашње време постоје друштва у којима до скоро није било организованих странака, али је одржавање избора по пропорционалној формули утицало на стварање партија у циљу разјашњавања политичких и идеолошких разлика и истицању лидерства.

Мали број „изгубљених” гласова. Када је изборни праг низак, пропорционални систем доводи готово до пуне представљености бирачког тела. То повећава перцепцију гласача да излазак на биралишта није губљење времена, јер могу бити сигурни да ће њихов глас утицати на резултат избора.

Омогућавање представљања маргиналних група. Уколико изборни праг није превисок, а магнитуда округа није необично мала, чак и политичке странке са релативно малим бројем гласова могу добити представнике у парламенту. На тај начин задовољава се принцип

инклузивности, који може бити пресудан у подељеним друштвима и бити користан приликом доношења одлука у зрелим демократијама.

Охрабривање странака да воде националну кампању. Пропорционални системи мотивишу партије да се приближе свим бирачима, а не само оним у срединама где су доминантне и имају шансу да победе. Једна од најважнијих особина сразмерних модела је максимизирање гласова, без обзира одакле они долазе. Сваки глас, чак из средина где је партија остварила слаб резултат, збраја се и помаже освајање укупног броја мандата.

Ограничавање регионалне доминације партија. Будући да пропорционални системи подстичу репрезентацију мањина, мала је вероватноћа да једна партија освоји сва места у једној провинцији или изборном округу. Ово је посебно значајно за мањине које нису значајно концентрисане у једном или неколико изборних округа, већ их има на територији читаве државе.

Континуитет и стабилност политичког система. Западноевропска искуства указују да пропорционални системи дају боље резултате када су у питању трајање влада, партиципација бирача и економски резултати. Наизменичне промене власти две идеолошки поларизоване странке у *"first past the post"* системима отежавају дугорочно економско планирање, док владе широких коалиција у сразмерним моделима помажу у стварању стабилности и кохезије неопходних за привредни развој (Reynolds et al, 2005: 57-58).

Ипак, наука уочава и недостатке пропорционалних система. Критике најчешће долазе од мајориста, а оличене су у мање-више супротним последицама које производе сразмерни системи у односу на већинске. Као највећа мана пропорционалних модела наводи се њихова дестабилизирајућа функција у погледу парламентарних застоја и блокада у раду егzekutive, услед широких коалиција. Веома често владајућу већину није могуће саставити без сарадње партија које заузимају потпуно супротне позиције по питању спровођења одређених политика, што може успоравати и компликовати доношење важних одлука. Искуства показују и да сразмерна репрезентација доводи до високе фрагментације партијског система. У таквим случајевима хиперрепрезентативан парламент постаје платформа за поједине антисистемске партије. Теоретичари често наводе Вајмарску Немачку као школски пример институционалног колапса, насталог као последица изразито инклузивног изборног система који је давао шансу левим и десним екстремним партијама (Reynolds et al, 2005: 59).

Екстремне или не, мале странке у сразмерним системима могу добити несразмерну количину моћи. Велика је вероватноћа да ће за формирање владе релативном победнику избора бити потребне једна или више мањих партија, које са само неколико процената гласова постају истински „вето играчи” (Sebelis, 2016: 240). За разлику од већинских система, где не би ни постојале, или би биле небитне за формирање власти, у пропорционалним системима бирачи су неретко немоћни да из влада избаце мале, клијентелистичке странке. Упркос слабој потпори у бирачком телу, такве партије бивају неизбежне у политичким системима попут немачког, са две доминантне, идеолошки доста удаљене, и неколико мањих странака, спремних да одиграју преломну улогу након избора. Тако су, рецимо, Либералне демократе (*FDP*) у периоду од 1961. до 1998. године, 10 пута узастопно учествовале у савезним владама као коалициони партнери Хришћанско – демократске уније (*CDU*) или Социјалдемократске партије (*SPD*) (Saalfeld, 2005: 216), освајајући притом између шест и 12 одсто гласова.

Предности и мане пропорционалних система, међутим, нису једнако изражене у свим подврстама овог институционалног модела. Различите магнитуде округа и структуре

гласачких листића, постојање законских прагова, као и могућности бирача да исказују преференце према кандидатима унутар листа производе широк дијапазон политичких последица сразмерних система. Варијације су понекад толико изражене, да можемо претпоставити како су разлике унутар породице пропорционалних система веће него између сразмерне на једној, и већинске или мешовите изборне формуле, на другој страни.

3.3. Класификација сразмерних изборних система

Пропорционалне изборне системе поједини аутори називају листовним. Уколико тежимо потпуној доследности приликом класификовања, постављање знака једнакости између поменути два термина може бити погрешно, јер нису сви пропорционални системи листовни. **Појединачни преносиви глас (STV)** који је у примени само у Ирској и на Малти је **нелистовни**, ординални изборни систем, који осим две наведене специфичности, према већини осталих карактеристика припада пропорционалним моделима. Сви остали сразмерни системи у Европи су **листовни**.

Према степену отворености листа, пропорционалне моделе даље класификујемо на затворене, флексибилне, отворене и системе панаширања. У системима **затворених листа (CLPR)**, код нас названим и затвореним блокираним листама, бирач има само један глас и може га употребити гласајући за партијску листу кандидата, без могућности да утиче на расподелу мандата унутар странке или коалиције за коју је гласао. Полуотворене и отворене листе потпадају у категорију преференцијалних пропорционалних система (**PLPR**). Према Шугарту, преференцијални изборни системи омогућавају гласачима да бирају не само партије, већ и појединце у одређеној странци или коалицији, указујући на тај начин „склоност ка једном или више кандидата унутар једне листе” (Shugart, 2005: 40). Међутим, утицај бирача на персонални изглед представничких органа у преференцијалним системима није једнак. У системима **отворених листа (OLPR)** поредак кандидата на листи је могуће у потпуности променити, а преференцијални гласови су једини критеријум на основу кога се врши додела мандата. С друге стране, код **флексибилних листа (FLPR)** преференцијални гласови нису једино мерило за одређивање поретка приликом алокације места унутар партије или коалиције (Passarelli, 2020: 38). Потребно је, наиме, да кандидат освоји одређен проценат, број или квоту гласова да би „прескочио” поредак наметнут од странке, а уколико се то не догоди, мандати се додељују према редоследу на листи. Системи **панаширања** такође су листовни, али за разлику од претходна три модела, у којима бирачи указују поверење само једној изборној листи, овде то није случај. Код панаширања бирачи исказују различите и кандидатске, али и страначке преференције, тако што могу да гласају за кандидате са различитих партијских листа, фактички стварајући „властиту изборну листу” (Јовановић, 2004: 42).

Затворене блокиране листе данас у Европи користи седам држава. Летимичан поглед на геополитичку мапу указује да се ради о својеврсном појасу на самом југу и југоистоку континента. Ту су у „трећем таласу” демократизоване медитеранске земље Шпанија и Португалија, посткомунистичке балканске државе Србија, Црна Гора, Северна Македонија и Румунија и деценијама уназад институционално ровита и демократски неконсолидована Турска.

Укупно 15 земаља има флексибилне листе. Половина од њих су либералне демократије попут Аустрије, Белгије, Данске, Исланда, Холандије, Норвешке и Шведске, пет су нове чланице Европске уније са реалсоцијалистичком предисторијом - Бугарска, Словачка, Хрватска, Чешка и Естонија, а ту су и Албанија и Украјина које имају намеру да постану

чланице ЕУ. У консоцијалној Босни и Херцеговини, након завршетка грађанског рата 1995. године, флексибилне листе примењују се у оба ентитета, као и на државном нивоу.

Међу седам држава са отвореним листама, четири су старе демократије: Грчка, Кипар, Сан Марино и Финска, једна балтичка постсовјетска република - Летонија, која је након транзиције постала чланице ЕУ, исто као и средњеевропске Словенија и Пољска.

Најотворенији систем, панаширање, уједно и најкомпликованији од наведених, користе две мале парламентарне монархије – Кнежевина Лихтенштајн и Велико Војводство Луксембург и конфедерална Швајцарска. Иако комплексан и за гласаче и за изборне органе, систем панаширања примењив је на парламентарним изборима у Лихтенштајну и Луксембургу, пре свега због малог броја бирача и малих скупштина. Око 20.000 регистрованих бирача у Лихтенштајну има прилику да учествује у избору 25 заступника, који се бирају у две изборне јединице магнитуда 10 и 15, са цензусом од осам процената. У Луксембургу близу 260.000 регистрованих бирача може гласати у четири изборне јединице неједнаке величине (две су мање са седам и девет места, а две велике са 21 и 23 мандата) за парламент од 60 места. За алокацију мандата користи се Хагенбах – Бишофова метода.

Чини се да Швајцарска има најкомпликованији изборни систем у Европи. У 26 изборних јединица, које прате поделу на кантоне, просечне величине 7,7 бира се 200 посланика Националног савета. Бирачима је на располагању широк дијапазон могућности. Они могу изабрати једну партијску листу у целини, без икаквих измена, гласати преференцијално и кумулативно за кандидате са листе, прецртавати их, али и дописивати имена кандидата из других партија, које су у изборној понуди (Јовановић, 2016: 29).

Такође, бирачи могу затражити и потпуно празан папир, написати на њему име партије и бар једног кандидата, а гласачки листић је валидан чак и ако на њему уопште нема назива партије. На листићу може бити онолико имена кандидата колико се бира посланика у кантону, дозвољено је кумулирати гласове за једног или више кандидата, а могу се навести и највише два кандидата из других партија. Неважећи листић је само онај на коме је назив партије, али не и кандидата, што значи да изборни систем мотивише бираче да своје гласове персонализују. Мандати се на међупартијској равни деле на основу збира гласова кандидата једне странке и гласова датих партији на основу Хагенбах – Бишофове квоте, а на унутарпартијском нивоу кандидатима са највећим бројем преференцијалних или кумулативних гласова (Јовановић, 2016: 29-30; Lutz, 2004: 279-293).

Пропорционални системи могу се класификовати и **на основу просечних величина изборних јединица**. На основу тог критеријума, Коломер разликује три врсте сразмерних модела:

- системе **са просечном магнитудом мањом од девет**, без обзира на степен отворености листе;
- системе **са просечном магнитудом већом од девет и затвореним листама и**
- системе **са просечном магнитудом већом од девет и отвореним листама или панаширањем** (Colomer, 2004: 54).

Јасно је да је Коломерова типологија базирана пре свега на критеријуму сразмерности, јер је магнитуда округа, уз постојање законског прага за улазак у парламент, главни коректив пропорционалности изборног система. Отуда модели са просечном магнитудом мањом од девет производе већу дисторзију приликом претварања гласова у мандате од преостале две

врсте система. Основна дистинкција између система са магнитудом већом од девет, према Коломеру, је степен персонализације изборног система.

Укупно 10 пропорционалних система у Европи има просечну магнитуду округа мању од девет, показујући на тај начин мајоритарне карактеристике и производећи извесну несразмеру између постигнутих резултата странака на изборима и броја освојених мандата. Најмање изборне јединице су у системима појединачног преносивог гласа – У Ирској (4,10) и на Малти (5). Разлог је јасан, магнитуда округа у Ирској варира од три до пет, док се 65 посланика на Малти бира у 13 петомандатних изборних јединица.

Просечна магнитуда износи око пет (5,08) и у Грчкој, јер од 53 изборне јединице у којима се заступници бирају уз помоћ пропорционалне изборне формуле, у скоро свим је средња величина округа мања од девет. Велике изборне јединице су углавном у Атини (магнитуда између 11 и 18) и Солуну (од девет до 16). За грчки систем отворених листа карактеристично је и то да немају сви бирачи могућност исказивања једнаког броја преференци према појединачним кандидатима. У највећим окрузима могуће је дати предност петорици кандидата, док је у мањим изборним јединицама број дозвољених преференци од једне до четири.

Средња величина округа 5,25 је у Босни и Херцеговини, где се 42 посланика у Представнички дом БиХ бирају у осам изборних јединица, преко система флексибилних листа. Пет изборних округа је у Федерацији Босна и Херцеговина, а три у Републици Српској. Бирачи гласају за листу, уз могућност давања више преференцијалних гласова, а мандати се распоређују према броју добијених преференци, с тим што кандидати који су освојили 20 и више одсто гласова на листи сопствене партије имају предност над осталима. Изборне јединице са просечним величинама мањим од девет имају и три државе са затвореним блокираним листама – Турска (6,89), Шпанија (7) и Румунија (7,65). Иако окрузи са једноцифреним магнитудама производе висок степен диспропорционалности, код затворених блокираних листа имају и своје предности. Наиме, изборне јединице средње величине „ублажавају хиперцентрализованост пропорционалног изборног система са затвореним листама”, јер у великим окрузима бирач „гласа за јединствену листу са великим бројем кандидата који касније, у парламенту, нису везани за одређену територијалну јединицу, те и немају потребу за било каквим одржавањем везе са изборном базом” (Вучићевић, 2020: 17).

Код система са мањим изборним јединицама, међутим, заступници су више усмерени ка електорату. Иако код затворених блокираних листа грађани не могу директно бирати појединачне кандидате, итекако могу утицати на њихов реизбор, кажњавајући на гласању партије са неактивним посланицима, незаинтересованим за успостављањем непосреднијих контаката са бирачима.

На крају, изборне јединице са магнитудом мањом од девет имају и по једна преостала држава са флексибилним и отвореним листама и системом панаширања. То су Бугарска (7,74), Норвешка (8,9) и Швајцарска (7). Остале 24 државе са сразмерним моделима, према Коломеру, имају велике изборне округе, чије су магнитуде преко девет, а дисторзија приликом претварања гласова у мандате мања.

Пропорционални изборни системи могу се класификовати и на **основу метода за транспоновање гласова у мандате**. Јовановић наводи да се изборни резултати у посланичка места могу преточити помоћу две групе поступака. То су методе изборног броја (квоте) и највећег броја (количника). Изборне квоте деле се на реалне и модификоване.

Реалне, које поједини аутори називају и природним квотама, представљају количник укупног броја важећих гласова (Γ) и стварног броја мандата (M).

Код модификованих квота, с друге стране, делилац је већи од броја мандата који се расподељују у изборној јединици, чиме се смањује изборна квота, односно збир гласова неопходних да се освоји посланичко место. На тај начин повећавају се шансе мањим партијама да дођу до седишта у представничким органима, па је самим тим и изборни систем сразмернији (Јовановић, 2004: 56-57; Kasapović, 2003: 232). Када се израчуна колика је изборна квота, број освојених гласова сваке од странака која учествује у расподели мандата дели се добијеном квотом, а резултат у виду целог броја представља посланичка места која је странка освојила.

У Табели 3.2. дат је преглед реалних и модификованих квота које се користе за доделу мандата у појединим пропорционалним системима.

Табела 3.2. Реалне и модификоване квоте у пропорционалним системима

Метод	Изборна квота
Херова квота	Γ / M
Друпова квота	$\Gamma / (M+1)$
Имперјали квота	$\Gamma / (M+2)$

(Kasapović, 2003: 232)

Најпознатија, уједно и најстарија метода квота је Херова, која је добила име по британском адвокату Томасу Херу (*Thomas Hare*), њеном творцу. Сам аутор помиње је 1857. године (Hare, 1857: 19), а први пут је примењена неколико година касније, на парламентарним изборима у Ирској, као формула за доделу мандата у систему појединачног преносивог гласа (Colomer, 2004: 187). **Херова квота** је природна и израчунава се тако што се укупан број гласова свих листа подели са стварним бројем мандата (Γ/M). Слабост овог поступка огледа се у томе што се њиме не могу расподелити сви мандати, па се мора комбиновати са другим поступцима – највећег или најмањег остатка (Јовановић, 2004: 57). С обзиром на то да се приликом доделе преосталих мандата, у највећем броју случајева, у обзир узима првопоменути поступак, Херова квота често се и терминологијски повезује са методом највећих остатака (Herron, Pekkanen & Shugart, 2018: 6).

За разлику од Херове, **Друпова квота** је модификована. Добила је назив по свом изумитељу, енглеском математичару Хенрију Ричмонду Друпу (*Henry Richmond Droop*). До Друпове квоте долази се тако што се укупан број важећих листића у изборној јединици подели са бројем мандата који се расподељују увећаним за један ($\Gamma/M+1$). Овај метод датира из 1881. године (Droop, 2007: 7-46) и главна функција му је заштита мањих партија, јер се повећањем делиоца за један смањује квота, а самим тим и број гласова неопходних за освајање мандата. Друпова квота први пут је примењена на изборима у Ирској, где је и данас у употреби (Marsh, 2018: 652). Називају је и Хагенбах – Бишофовом методом (Reynolds et al, 2005: 176).

Још повољнија за мање партије је **Имперјали квота**, јер у односу на Херов метод, увећава делилац за два и више ($\Gamma/M+2$, $\Gamma/M+3$, итд.), чиме се додатно умањује изборна квота. Иако је дело белгијског парламентарца и сенатора, маркиза Пјер Имперјалија (*Pierre Imperiali*), употреба истоимене квоте везује се, пре свега, за Италију. На изборима за доњи дом

италијанског парламента (*Camera del deputati*), Империјали квота била је непрекидно у употреби од 1948. до 1992. године (Passarelli, 2018: 853-854). У том периоду, делилац при утврђивању квоте увећаван је за два или три, у зависности од изборног циклуса.

И Друпова и Империјали квота, једнако као и Херова, мањкаве су због тога што помоћу њих не могу бити расподељени сви мандати у изборној јединици. У том смислу, неопходна је употреба метода највећег или најмањег остатка, како би се попунила сва посланичка места. Методама изборних квота, за разлику од претходне три, припада и једна, захваљујући којој могу бити подељена сва места у изборној јединици, без употребе помоћних модела. Реч је о **Нимајеровој методи**, или **Хер – Нимајеровој**, како је још зову. Према овој методи, број гласова сваке изборне листе која је прешла цензус дели се са укупним бројем гласова свих партија или коалиција које учествују у расподели мандата, а затим се тако добијен количник множи за бројем посланичких места која се расподељују у изборној јединици. Добијени цели број представља цифру освојених мандата који припадају одређеној листи. Преостали мандати додељују се на основу величине децималног остатка (Јовановић, 2004: 58). Нимајерова метода историјски је везана за Вајмарску републику, али је у Немачкој ушла у употребу тек 1987. године, уместо Донтове методе (Saalfeld, 2005: 212), да би на савезним изборима 12 година касније била замењена Сен Лагијевом методом (Вучићевић, 2017: 63; Zittel, 2018: 784).

Методу највећег броја, или изборног количника, једноставније су за примену од изборних квота. Поменути поступци „низом различитих делитеља једноставно дистрибуирају све мандате, уз очување пропорционалности” (Јовановић, 2004: 58). Две убедљиво најзаступљенија методе изборног количника су Донтова и Сен Лагијева. По **Донтовом систему**, гласови сваке странке или коалиције која учествује у додели мандата деле се низом делилаца, који су узастопни цели бројеви (1, 2, 3, 4...). Број делилаца је заправо укупан број мандата који се расподељују у изборној јединици. Странка са највећим количником добија први мандат, а преостала места у изборном округу додељују се такође према редоследу величина количника (Herron, Pekkanen & Shugart, 2018: 6). Формула је добила назив по свом изумитељу Виктору Донту (*Victor d'Hondt*), белгијском математичару, а премијерно је употребљена на првим парламентарним изборима у Белгији по пропорционалном изборном систему 1900. године.

У претходном поглављу констатовали смо да Донтов систем „награђује” велике, померајући пропорционалност благо у корист повећања броја заступничких места партијама са највише освојених гласова. Отуда је као коректив уведена **Сен Лагијева формула**, осмишљена тако да малим странкама раније отвори могућности за освајање мандата. Редослед делилаца није као у Донтовом систему низ узастопних целих бројева, већ узастопних непарних бројева (1, 3, 5, 7, 9...). Постоје и модификације Сен Лагијеве формуле, које померају баланс ка партијама средње величине као што је случај у појединим скандинавским државама где редослед делилаца почиње са 1.4 па наставља даље (3, 5, 7, 9...) (Herron, Pekkanen & Shugart, 2018: 8). Овакав модел Сен Лагијеве методе користи се у Норвешкој.

Поред Донтове и Сан Лагијеве формуле, Галагер и Мичел препознају још две методе највећег количника. То су тзв. „данска формула” и Имперјали метод. „**Данска формула**” у потпуности фаворизује мале партије јер је редослед делилаца 1, 4, 7, 10, итд. С друге стране, **Имперјали метод** осмишљен је да омогући максимализацију мандата великим партијама, јер је редослед делилаца 1, 1.5, 2, 2.5, 3, 3.5, и тако даље (Gallagher & Mitchell, 2005: 585-

587). У Табели 3.3. дат је преглед метода највећег количника за претварање гласова у мандате у пропорционалним изборним системима.

Табела 3.3. Методе највећег количника у пропорционалним изборним системима

Метод	Делитељ	Низ делилаца
Донтов	Број гласова које је освојила листа	1, 2, 3, 4, 5
Сен Лагијев	Број гласова које је освојила листа	1, 3, 5, 7, 9
Сен Лагијев – модификован	Број гласова које је освојила листа	1.4, 3, 5, 7, 9
Данска формула	Број гласова које је освојила листа	1, 4, 7, 10, 13
Империјали	Број гласова које је освојила листа	1, 1.5, 2, 2.5, 3, 3.5

Од 34 пропорционална изборна система у Европи, у 24 расподела мандата је искључиво на нивоу изборних јединица, у девет држава места се алоцирају на два (Босна и Херцеговина, Данска, Естонија, Исланд, Кипар, Норвешка, Словенија, Украјина и Шведска), а у Аустрији на три нивоа. У Табели 3.4. приказане су методе расподеле мандата у изборним јединицама и на вишим нивоима, тамо где постоје, као и висине законских прагова за улазак у доње домове парламената у Европи, у којима се користи нека од формула сразмерне репрезентације.

Табела 3.4. Методе расподеле мандата у европским пропорционалним изборним системима

Држава	Нивои расподеле	Метода	Изборни праг
Албанија	изборне јединице	Донтова	1% на националном нивоу
Аустрија	регионални покрајински савезни	Херова Херова Донтова	4% на националном нивоу
Белгија	изборне јединице	Донтова	5% на нивоу изборне јединице
Босна и Херцеговина	изборне јединице	Сен Лагијева	3% на нивоу изборне јединице
	ентитети	Сен Лагијева	3% на нивоу ентитета
Бугарска	изборне јединице	Хер - Нимајерова	4% на националном нивоу
Грчка	изборне јединице премијски систем	Хер - Нимајерова	3% на националном нивоу

Данска	Изборне јединице национални ниво	Донтова Данска формула	Ефективни један мандат у ИЈ или 2% на нац. нивоу или средња квота у 2 од 3 административна округа
Естонија	изборне јединице национални ниво	Херова Донтова	Херова квота 5% на националном нивоу
Ирска	изборне јединице	Друпова	Друпова квота
Исланд	изборне јединице национални ниво	Донтова Донтова	ефективни 5% на националном нивоу
Кипар	изборне јединице национални ниво	Херова Херова	Херова квота 3,6% на националном нивоу
Летонија	изборне јединице	Сен Лагијева	5% на националном нивоу
Лихтенштајн	изборне јединице	Херова	8% на националном нивоу
Луксембург	изборне јединице	Хагенбах – Бишофова	Друпова квота
Малта	изборне јединице	Друпова	Друпова квота
Норвешка	изборне јединице национални ниво	Сен Лагијева – измењена Сен Лагијева - измењена	ефективни 4% на националном нивоу
Пољска	изборне јединице	Донтова	5% за партије 8% за коалиције
Португал	изборне јединице	Донтова	ефективни
Румунија	изборне јединице	Донтова	5% за партије или 20% у најмање четири ИЈ 8% за двочлане 9% за трочлане и 10% за вишечлане коалиције на националном нивоу

Сан Марино	изборна јединица <i>at large</i>	Донтова	5% на националном нивоу
Северна Македонија	изборне јединице	Донтова	Ефективни
Србија	изборна јединица <i>at large</i>	Донтова	3% на националном нивоу
Словачка	изборна јединица <i>at large</i>	Хагенбах - Бишофова	5% за партије 7% за двочлане и трочлане коалиције 10% за остале коалиције
Словенија	изборне јединице национални ниво	Друпова Донтова	Друпова квота 4% на националном нивоу
Турска	изборне јединице	Донтова	7% на националном нивоу
Украјина	изборне јединице изборна јединица <i>at large</i>	Херова Херова	Херова квота 5% на националном нивоу
Финска	изборне јединице	Донтова	ефективни
Холандија	изборна јединица <i>at large</i>	Херова Донтова	0,67% на националном нивоу
Хрватска	изборне јединице	Донтова	5% на нивоу изборне јединице
Црна Гора	изборна јединица <i>at large</i>	Донтова	3% на националном нивоу
Чешка	изборне јединице	Донтова	5% за партије 10% за двочлане коалиције 15% за трочлане коалиције 20% за остале коалиције
Швајцарска	изборне јединице	Хагенбах - Бишофова	Хагенбах – Бишофова квота
Шведска	национални ниво изборне јединице	Сен Лагијева – измењена Сен Лагијева - измењена	4% на националном нивоу или 12% на нивоу изборне јединице
Шпанија	изборне јединице	Донтова	3% на нивоу изборне јединице

(Према стању изборних система у децембру 2023. године)

Као што смо приказали, пропорционални изборни системи могу се класификовати по више основа. За тему ове докторске дисертације најважнија је подела према степену отворености, па ћемо стога у наредна три одељка пажњу посветити основним карактеристикама затворених блокираних, флексибилних и отворених листа у Европи.

3.4. Затворене блокиране листе

Према важећим стандардима у англосаксонској литератури, појам „затворена листа” означава одсуство могућности давања преференцијалних гласова појединачним кандидатима, док је код „отворене листе” таква опција дозвољена или обавезна (Passarelli, 2020: 41). Отуда и уобичајен назив „затворена партијска листа” (*closed party list – CLPR*). Међутим, уколико инсистирамо на пуној доследности, овде уочавамо извесну терминолошку непрецизност. Јер, појам затворених листа много је шири од оног каквим га тумачи западна псефологија. Затворене изборне листе су, наиме, сви институционални модели у којима бирач не може делити своје гласове различитим партијама, већ само једној или кандидатима са једне (Јовановић, 2004: 42). У том смислу, затворене листе су и флексибилне, али и оне где се поредак кандидата одређује искључиво путем преференцијалних гласова. Због тога, много је конкретније одређење шпанских политиколога који моделе где бирачи могу гласати само за партијску листу у целини називају „затвореним блокираним листама” (*listas cerradas y bloqueadas*) (Santamaria, 1994; Ortega, 2004; Carrasco Duran, 2018). Знатно прецизнији су и израелски аутори Хазан и Рахат, који поменуто моделе називају „фиксираним партијским листама” (*fixed party lists*) (Hazan & Rahat, 2010: 12).

Затворене блокиране листе на европском континенту данас постоје у државама у којима је релативно касно, у последњим деценијама 20. века, дошло до смене ауторитарних режима и успостављања демократских поредака. Кључну улогу у процесима транзиције одиграле су политичке партије (Гоати, 2016: 44). Питање је, међутим, колико би нове елите биле успешне без затворених блокираних листа, „циљано пројектованих да помогну консолидацију нових партијских система, у којима су странке слабо структуриране и склоне цепању” (Norpin, 2005: 391). Институционални модели фиксираних листа омогућавали су политичким странкама најпре „доминацију у процесу кандидовања, а затим и избора оних који ће сести у парламентарне клупе” (Јовановић, 2016: 11). На тај начин дошло је до „повећања користи коју грађани остварују од партија као кључних носилаца националног и програмског представљања”, али су се, с друге стране, појавиле и штетне последице, јер „цена оваквих електоралних правила је слаба територијална репрезентативност, па чак и наметнут избор непопуларних кандидата” (Riera, 2011: 76). Проучавајући ефекте затворене блокиране листе у Шпанији, након четврт века примене, Монтеро је записао да је поменута изборна формула „надживела донесену корист”, учинивши да сада странке имају потпуно другачији проблем, пошто су постале „исувише олигархизоване и централизоване” (Montero, 1997: 37-40). Слично је и у другим државама. Италијански аутори Галасо и Нанићини сматрају да је партијским елитама у системима затворених блокираних листа, уз победу на изборима, од кључне важности и да у представничке органе уведу лојалне кандидате. Проучавајући листовну компоненту у италијанском мешовитом изборном систему, која је затворена и блокирана, двојица псефолога емпиријски су доказала да су код свих парламентарних странака партијски лојалисти, међу које убрајају високе функционере и посланике са бар једним мандатом, махом смештени на пролазне позиције на листама. И не само то: што је изборна јединица мања, а очекивани резултат неизвеснији, то је позиција

на листи лојалиста виша него у великим окрузима са јаснијом ситуацијом. Резултати избора 2013. године показују да је преко листовне компоненте чак четири петине кандидата са „сигурних” позиција изабрано у доњи дом италијанског парламента. Поента је, закључују Галасо и Нанићини, да алокација кандидата на листи представља „кључни инструмент за дистрибуцију гласова ка партијама” (Galasso & Nannicini, 2015: 260-273).

Теза Галаса и Нанићинија у потпуности је примењива и у Шпанији. Истраживање Педра Риере које обухвата десет изборних циклуса од пада Франковог режима до почетка прошле деценије, показује да у шпанском систему блокираних листа број гласова две највеће странке, Социјалистичке радничке партије (*PSOE*) и Народне партије (*PP*), расте у оним окрузима где су кандидати на врху листа били „кандидати високог квалитета”, без обзира на величину изборне јединице (Riera, 2011: 53-77). Кандидати високог квалитета, према Риери су, пре свега, актуелни и бивши министри, посланици или препознатљиви носиоци функција у извршној власти на националном, регионалном и локалном нивоу. Експонирани политичари, дакле, доносе гласове и први су избор страначких олигархија код састављања листа. Та околност само додатно цементира централизоване партијске структуре у системима блокираних листа. „Мањи број партијски високопозиционираних – партијско језгро, постали су професионалци, те су редовно кандидати и редовно бивају изабрани у парламент”, примећују Стојиљковић и Дармановић проучавајући блокиране листе у Србији и Црној Гори, док с друге стране, „партије стално мењају већину на својим листама кандидата” (Стојиљковић & Дармановић, 2016: 137). Места у скупштинама, а касније евентуално и у егzekутиви намењена су првом ешалону страначких првака, њиховим фаворитима и оданим бирократама, док су ниже позиције на листама обично намењене задовољавању баланса у погледу регионалне, образовне и старосне заступљености кандидата.

Овакав поредак на листама важиће све док странке остварују резултате у складу са очекивањима олигархија. „Врло је вероватно да ће странке инсистирати на континуитету на изборним листама тамо где су јаче”, а да је за очекивати да ће до промена доћи ” у окрузима у којима су се суочиле са губитком гласова на претходним изборима” (Ecevit & Kocarınar, 2018: 705). Тако је, на пример, Странка правде и развоја (*AKP*), већ више од две деценије доминантна партија у Турској, на поновљеним парламентарним изборима у новембру 2015. године променила све кандидате у шест округа, јер је на гласању у јуну исте године у тим изборним јединицама добила знатно мање гласова него четири године раније. Потпуно нове листе кандидоване су у изборној јединици Агри, где је резултат јуна 2015. био за 29 одсто нижи него 2011. године, затим у Игдиру (пад од 17 процената), Карабуку (10 одсто), Гумушханеу (девет одсто), Хакарију (седам одсто) и Едирнеу (пет одсто) (Ecevit & Kocarınar, 2018: 712-713).

Уочавамо, дакле, да широко прихваћено становиште о непостојању персоналног гласања у системима затворених блокираних листа, није у потпуности тачно. Као што смо на примеру Шпаније видели да успешни и популарни политичари доносе додатне мандате, тако и непрепознавање кључних приоритета бирача од стране локалних кандидата, у појединим окрузима у Турској, може непријатно изненадити након што се преброје гласови. Поједини аутори су приметили да кандидати високог квалитета при врху листа не само да могу придобити неодлучне бираче, већ могу преобратити и гласаче ривалских партија, поготову ако је магнитуда округа мања (Сох, 1997: 115-116). Јовановић отуда указује да је персонална димензија присутна код затворених блокираних листа, па „лична својства кандидата одређују и у овим системима редослед на листи и тиме директно утичу на исход избора”.

Зато се, додаје он, „развила посебна технологија регрутације, селекције, номинације и избора појединаца који ће бити кандидати за представничке функције” (Јовановић, 2016: 14-15).

Наравно, усмереност кандидата ка бирачкој бази, као и могућност гласача да уз партијски креирају и персонални састав скупштина, много је мања него код флексибилних и отворених листа. То је један од најважнијих разлога због кога су затворене блокиране листе, према резултатима два истраживања у којима су анкетирани најеминентнији светски псефолози, у доњој половини скале најпожељнијих изборних система. Према анкети коју су током 2003. и 2004. године спровели Боулер, Фарел и Петит, затворене блокиране листе су пети избор од девет изборних модела, са бољим перформансама од једнокружних и двокружних већинских система, мешовитих већинских и система појединачног непреносивог гласа. Друго истраживање, које је реализовано под окриљем Америчког удружења за политичке науке (APSA), показује да су затворене блокиране листе такође на петом месту, али овај пут међу осам изборних модела (изостављен систем појединачног непреносивог гласа). Резултати су исти – блокиране листе пропорционалне репрезентације боље су само од једнокружних и двокружних већинских система и већинске варијанте мешовитих (Kasapović, 2014: 15-17).

При томе, треба имати у виду да нису сви системи затворених блокираних листа исти и да је веома тешко утврдити критеријуме на основу којих би било могуће вредновати поменуте изборне моделе. Галагер и Мичел наводе да се код листовних изборних система институционални дизајнери суочавају са четвороструким изазовом – на колико изборних јединица поделити земљу, како регулисати алокацију мандата унутар партија, да ли је потребан један или више нивоа расподеле и колики би требало да буде праг за улазак у парламент (Gallagher & Mitchell, 2005: 584). Код затворених блокираних листа у Европи, ова дилема је упола лакша. Мандати се у оквиру једне листе алоцирају искључиво на основу поретка кандидата који је утврђен пре избора и непромењив је. Такође и ниво расподеле места је само један. Седишта се деле на нивоу изборне јединице, без накнадних компензационих механизма. Различите последице система затворених блокираних листа настају, пре свега, услед разлика у броју изборних јединица и њихових магнитуда и неједнаких висина изборних прагова. Отуда су индекс диспропорционалности и ефективни број партија веома уочљиви индикатори вредновања фиксираних листа.

Као што смо већ помињали, на европском континенту пропорционални изборни системи са затвореним блокираним листама постоје у седам држава – Шпанији, Португалији, Турској, Србији, Црној Гори, Румунији и Северној Македонији. Архетипски пример система затворене блокиране листе у великом броју псефолошких зборника и монографија је **Шпанија**. Доњи дом (*Congreso de los Diputados*) шпанског Кортеса чини 350 посланика, од којих се 348 бира у 50 провинција, а свака од њих је по једна вишемандатна изборна јединица. Формула за алокацију мандата је Донтова, уз законски цензус од три одсто на нивоу изборног округа. Преостала два посланика долазе из Сеуте и Мелиље шпанских енклава на северноафричкој обали и бирају се по *”first past the post”* систему у једномандатним окрузима. Магнитуда дистрикта у 50 вишемандатних јединица варира, сразмерна је броју становника у свакој од њих и утврђује се пре расписивања избора. На последњим парламентарним изборима у јулу 2023. године магнитуда се кретала од два до 37. Највеће изборне јединице биле су Мадрид са 37 и Барселона са 32 места, далеко више од Валенције са 16, те Аликантеа и Севиље са по 12 мандата. Девет и више места давали су још само Кадиз (9), Мурсија (10) и Малага (11), док су, према Коломеровом критеријуму,

постојале 42 мале изборне јединице са магнитудом мањом од девет. Овако устројена изборна геометрија произвела је, према Галагеровом ”индексу најмањих квадрата” (*least square index*) (Gallagher, 1991: 40), степен диспропорционалности у вредности од 5,81. Истовремено, ефективни број елективних партија (Laakso & Taagepera, 1979: 3-27) износио је 4,02 што шпански партијски систем сврстава у „вишепартијске системе без доминантне странке” (Blondel, 1990: 302-310), односно „партијске системе умереног плурализма”, које карактеришу коалиционе владе, где „мале странке могу имати пивоталну улогу у формирању владе и могу одлучивати да ли ће влада бити левог или десног центра” (Орловић, 2015б: 124). Ефективни изборни праг на националном нивоу износи 1,33 одсто и према Тагепери подразумева да свака партија која освоји поменути проценат гласова има половичне шансе да освоји бар једно место у парламенту (Таагерера, 2002: 390).

У једнодомни парламент **Португалије** (*Assembleia da Republica*) бира се 230 посланика у 22 вишемандатне изборне јединице, по Донтовој изборној формули, уз ефективни изборни праг на нивоу изборне јединице. За разлику од Шпаније где доминирају мале изборне јединице, у Португалу скоро половина округа (девет) има магнитуду већу од девет. Далеко највећи изборни дистрикти су Лисабон са 48 мандата и Порто са 40, где партије имају највеће шансе да дођу до мандата јер су ефективни цензуси, према Галагеровој и Мичеловој формули (Gallagher & Mitchell, 2005: 608) свега 1,5 одсто у Лисабону, односно 1,8 одсто у Портоу. Тагеперина претпоставка да национални ефективни цензус, који износи 1,4 одсто, вероватно обезбеђује парламентарни статус странкама које га достигну, испоставила се као тачна. На парламентарним изборима јануара 2022. године, готово све странке са бар једним процентом гласова ушле су у парламент, а до чак два мандата дошла је Демократска алијанса са 0,51 одсто гласова. Међутим, због 10 изборних јединица са магнитудом пет и нижом, индекс диспропорционалности је нешто већи него у Шпанији и износи 8,62. Ефективни број елективних партија износи 3,56, што Португалију сврстава у партијске системе умереног плурализма.

Један од највиших законских прагова на националном нивоу у Европи од седам одсто, учинио је да на изборима у **Турској**, у мају 2023. године, само три изборне листе добију мандате у Великој народној скупштини (*Turkiye Buyuk Millet Meclisi*). Укупно 600 посланика бирано је у 87 изборних округа са магнитудима између један и 36, али са чак 50 малих изборних јединица, величине округа од пет па на ниже. Индекс диспропорционалности, упркос томе, био је само 3,36. Разлог, пре свега, лежи у чињеници да су поред високог цензуса, осим три коалиције које су прешле цензус, још само две листе освојиле укупно 3,40 одсто гласова, док резултат осталих није вредан помињања. Уз снажан механички ефекат, који онемогућава фрагментацију партијској система у Турској (цензус од седам одсто на националном нивоу), на делу је био и Дивержеов психолошки ефекат (Duverger, 1951), јер бирачи нису били спремни да гласају за партије које извесно нису имале никакве шансе за парламентарну заступљеност. Због тога је и ефективни број елективних партија 2,64, сврставајући Турску негде између двопартијских и двоипартијских система (Орловић, 2015б: 123).

Избори за доњи дом парламента у **Румунији** – Комору депутата (*Camera Deputatilor*), који чини 330 посланика, бираних у 43 изборне јединице, одвијају се по Донтовој формули, уз законски праг од пет одсто за појединачне партије на националном нивоу или 20 процената освојених гласова у најмање четири изборне јединице. Цензус за двопартијске коалиције је осам одсто, девет посто за тропартијске и 10 процената за савезе четири и више странака. Магнитуде изборних јединица, које прате границе административне поделе на округе, су

између четири и 29, са просечном величином од 7,67. Индекс диспропорционалности на парламентарним изборима децембра 2020. године био је 6,68 и то пре свега због чињенице да румунски устав гарантује парламентарну заступљеност за партије 18 националних мањина, које су освојиле 5,45 одсто мандата са збиром од свега 2,14 посто гласова. Ефективни број елективних партија, ако изуземо 18 мањинских странака са по једним мандатом, је 4,92. Румунски страначки систем је умерен вишепартијски.

У **Северној Македонији** 120 посланика једнодомног Собрања бира се у шест изборних јединица са магнитудом 20. Изборна формула је Донтова, а законски праг је ефективни, на нивоу изборног округа. Пре свега због великих изборних јединица и ниског националног ефективног прага (1,45 одсто), индекс диспропорционалности на изборима у јулу 2020. године износио је свега 3,27. Ефективни број елективних партија је 3,36.

Народну скупштину у **Србији** чини 250 посланика, бираних у *at large* изборној јединици, по Донтовој формули, са законским прагом од 3 одсто и бонусним природним прагом за партије националних мањина. Партијама националних мањина које освоје испод 3 одсто гласова изборни количници множе се са 1,35, а освајају онолико мандата колико имају највећих, тако добијених количника. Индекс диспропорционалности на парламентарним изборима у априлу 2022. године износио је 3,90. Ефективни број елективних партија је 3,50. На изборима за једнодому Скупштину **Црне Горе** 81 посланик бира се у *at large* изборној јединици, по Донтовој формули, уз законски праг од три одсто. Цензус за партије националних мањина, чији је удео у укупном становништву до 15 процената је 0,7, а за странке хрватске заједнице 0,35 одсто. На изборима у јуну 2023. године, индекс диспропорционалности износио је 4,96. Ефективни број елективних партија је 6,01 што Црну Гору сврстава у земље са умереним вишестраначким системима, али са највећом вредношћу овог параметра међу свим државама са затвореним блокираним листама на европском континенту. Покрет „Европа сад”, који је победио и формирао владу, настао је у јуну 2022. године и никада пре тога није учествовао на изборима, што је један од узрока фрагментираности партијске сцене. У табелама 3.5. и 3.6. дат је преглед држава са системима затворених блокираних листа у Европи према Галагеровом индексу диспропорционалности и ефективном броју партија, на последњим изборима.

Табела 3.5. Индекс диспропорционалности у системима затворених блокираних листа

Држава	LSq index	Година одржавања избора
Северна Македонија	3,27	2020.
Турска	3,40	2023.
Србија	3,90	2022.
Црна Гора	4,96	2023.
Шпанија	5,81	2023.
Румунија	6,68	2020.
Португалија	8,62	2022.
Средња вредност	5,23	

Табела 3.6. Ефективни број елективних партија у системима затворених блокираних листа

Држава	ЕНЕР	Година одржавања избора
Турска	2,64	2023.
Северна Македонија	3,36	2020.
Србија	3,50	2022.
Португалија	3,56	2022.
Шпанија	4,02	2023.
Румунија	4,92	2020.
Црна Гора	6,01	2023.
Средња вредност	4,00	

Дакле, уколико се сложимо са становиштем да је у средишту интенција за увођењем затворених блокираних листа, пре свега потреба за истицањем партијских платформи, као кључних изборних понуда и њихових лидера, као персонификација тих програма, онда Галагеров индекс диспропорционалности и ефективни број партија могу бити показатељи како поједини изборни модели утичу на страначке системе. За разлику од партоцентричних система, какви су затворене блокиране листе, у наредна два одељка бавићемо се институционалним моделима преференцијалног гласања, у чијем седишту су кандидати.

3.5. Флексибилне листе – „факсимили CLPR“

Иако преференце бирача играју одлучујућу улогу у системима појединачног преносивог гласа, алтернативног и блоковског гласања, у савременој псефологији готово да постоји консензус о томе да се термин „преференцијални“ пре свега односи на поједине пропорционалне листовне изборне моделе. Шугарт преференцијалним означава пропорционалне изборне системе у којима се мандати алоцирају листовно, али је бирачима дозвољено, или се од њих захтева, да наведу склоност према једном или више кандидата унутар једне листе, или, ретко, са више листа (Shugart, 2005: 40).

Снага преференцијалног гласа, међутим, није једнака у свим системима. Док је код отворених листа број преференцијалних гласова које су добили појединачни кандидати једини критеријум приликом расподеле мандата, код флексибилних листа битну улогу игра и поредак на партијској листи. Уколико желе да дођу до мандата мимо страначког редоследа, кандидати у **системима флексибилних листа** морају да достигну унапред, углавном законски, предвиђен праг, односно проценат или квоту преференцијалних гласова. Што су број или квота потребних гласова већи, то је мања вероватноћа да ће поредак на листи бити битније мењан, чак и ако су преференцијални гласови обавезни. Управо то је случај код **латентних листа**, као подврсте флексибилних, где је бирач у обавези да искаже преференцу према једном кандидату са изборне листе, која се сматра и гласом за саму листу, али ће због високих квота „редослед на листи врло вероватно одредити и редослед избора за већину кандидата“ (Passarelli, 2020: 38). Међу моделе латентних листа спадају релативно млад естонски и један век стар холандски изборни систем (Shugart, 2005: 42). Латентне листе Холандије биће детаљније обрађене у наредним поглављима ове докторске дисертације.

Критеријуми за вредновање флексибилних егзактнији су него код затворених блокираних листа, а ефекти електоралних модела неупоредиво мерљивији. Карвонен сматра да се учинци свих преференцијалних система, а самим тим и флексибилних листа, могу посматрати кроз три димензије. Најпре да ли је преференцијално гласање обавезно или

опционо, затим колико је преференцијалних гласова на располагању бирачима, и на крају, колики је праг потребно достићи да би кандидат прескочио партијски поредак на листи (Karvonen, 2011: 121). Претпоставка је да у случајевима обавезности преференцијалног гласања, могућности исказивања више од једне склоности ка појединачним кандидатима и мањег унутарпартијског прага, снажи и ефекат флексибилне листе. Све то може створити услове за редистрибуцију моћи у странкама и избијање у први план квалитетних појединаца, на уштрб партијских лојалиста и њихових ментора – окошталних структура окупљених око лидера. Флексибилне листе, дакле, из угла псефологије, представљају један од првих корака у правцу демократизације странака и разбијања олигархизованих монопола одлучивања унутар њих.

У Табели 3.7. дат је преглед система флексибилних листа у Европи према томе да ли је преференцијално гласање обавезно или није, броју дозвољених преференцијалних гласова које бирач може употребити и унутарпартијским праговима за прескакање унапред утврђеног редоследа кандидата на листи (Карвоненове димензије).

Табела. 3.7. Изборни системи флексибилних листа у Европи према Карвоненовим димензијама

Држава	Давање преференци је обавезно	Број дозвољених преференци	Унутарпартијски праг
Аустрија	Не	До 3 (по једна на регионалном, покрајинском и савезном нивоу)	7% од гласова листе на савезном или 10% на покрајинском или 14% на регионалном нивоу
Албанија	Не	1	Херова квота унутар листе у округу (квота не може бити већа од 10.000 гласова)
Белгија	Не	До магнитуде округа	Друпова квота унутар листе у округу
Босна и Херцеговина	Не	До магнитуде округа	20% од броја гласова листе у округу
Бугарска	Не	1	7% од броја гласова листе у округу
Данска	Не	1	Друпова квота унутар листе у округу
Естонија	Да	1	10% од Херове квота у округу
Исланд	Не	До магнитуде округа	Око 10% од броја гласова листе у округу ⁸
Норвешка	Не	До магнитуде округа	50% плус 1 у округу
Словачка	Не	До 4	3% од укупног броја гласова листе
Украјина	Не	1	25% од изборне квоте на нивоу округа
Холандија	Да	1	25% од Херове квоте
Хрватска	Не	1	10% од броја гласова листе у округу
Чешка	Не	До 4	5% од броја гласова листе у округу
Шведска	Не	1	5 % од броја гласова листе у округу

Ренвик и Пилет уводе још један битан критеријум класификације флексибилних листа, који називају „тежина преференција” (*weight of preferences*). Према двојици аутора, тежина преференција дефинише се као „стварни утицај преференцијалних гласова на изборне исходе”. Тежину преференција, сматрају Ренвик и Пилет, најочигледније детерминишу промене законских прагова, начини пондерисања кандидата, разлике у дозвољеном броју преференци и обавезност гласања. У зависности од варијација ових елемената, „системи флексибилних листа се разликују не само по степену, већ и по природи флексибилности” (Renwick & Pilet, 2016: 33-34). Поменути псефолози разликују седам типова флексибилних

⁸ Изборно законодавство на Исланду не прописује нумерички непромењив проценат гласова неопходних да би кандидат био изабран без обзира на поредак на листи. Квота се израчунава у компликованој процедури и зависи од учинка преосталих кандидата, али је у последње две деценије на нивоу од око 10 одсто од укупног броја гласова које је освојила листа у одређеној изборној јединици (Renwick & Pilet, 2016: 147; Passarelli, 2020: 100).

листа, разврстаних према механизму утицаја преференцијалних гласова на избор посланика (Табела 3.8).

Табела 3.8. Типови флексибилних листа у Европи

Тип	Механизам утицаја преференција	Примери држава
Борда	Бирачи мењају или задржавају наметнути партијски редослед давањем преференција, а кандидати, с друге стране, већ поседују одређен број бодова, на основу свог положаја на листи. Да би се утврдио коначан редослед на листи, збрајају се преференције и бодови за сваког кандидата.	Аустрија од 1949. до 1970. Исланд од 2000.
Комбиновани	Преференције бирача према појединцима и гласови за партију користе се за добијање пропорција на основу којих се одређује коначан поредак кандидата.	Исланд од 1959. до 1983. Италија од 1946. до 1948.
Лидерски	Партијски лидери (у неким случајевима и бивши премијери) изузети су од преференцијалног гласања, а редослед осталих кандидата у потпуности је одређен захваљујући преференцијама бирача.	Кипар од 1979. Грчка од 1974. (изузимајући 1985).
Мешовити	Најмање два типа листа: отворена или флексибилна, на једној и затворена блокирана, на другој страни, користе се истовремено приликом алокације мандата.	Естонија од 1992. Пољска од 1991. до 1997. Словенија од 1992. до 2000.
Мултипликативни	Преференцијални гласови сваког кандидата множе се са његовом позицијом на листи, како би се утврдила његова коначна позиција приликом доделе мандата.	Литванија од 1996. до 2008.
Цензусни	Кандидати се бирају по редоследу на листи, осим оних који достигну прописани праг и на основу тога „прескачу” наметнути партијски поредак.	Аустрија од 1970. Чешка од 1990. Холандија од 1917. Шведска од 1997.
Трансферни	Кандидати се бирају на основу добијених преференцијалних гласова, али гласови дати само за листу приписују се каскадно од највишег према најнижем на листи, док се сви не искористе.	Белгија од 1899.

(Renwick & Pilet, 2016: 35-36)

Ренвик и Пилет у својој класификацији, међу системе флексибилних листа, убрајају и важеће изборне моделе у Грчкој и на Кипру, што је, према нашем мишљењу, спорно. У наведеним државама сви посланици бирају се искључиво на основу преференцијалних гласова, осим лидера партија (Кипар, Грчка) или бивших премијера (Грчка), који су изузети из унутарстраначке конкуренције и мандат им се додељује по аутоматизму, уколико њихове партије прескоче изборни праг. Стога сматрамо да су два изборна система исувише отворена да би се убрајала међу флексибилне листе. Стога Пасарели оправдано електоралне моделе Грчке и Кипра убраја међу „заштићене отворене листе”, са веома живом унутарпартијском конкуренцијом (Passarelli, 2020: 39).

Поред броја дозвољених преференци, њихове обавезности, висина унутарпартијских прагова и начина пондерисања кандидата, поједини научници су приметили и да величина изборне јединице утиче на степен персонализације изборног система, па сами тим и на интензитет утицаја флексибилних листа. Кац тврди да већа магнитуда округа подразумева

нижи ниво персонализације изборног система, јер велика изборна јединица слаби лични контакт кандидата и бирача, повећава видљивост странке и подстиче институционализацију изборне кампање (Katz, 1980: 30-31).

И Ренвик и Пилет закључују да код доминантне поткатегорије флексибилних листа, модела са унутарпартијским прагом, или „цензусног”, како га они називају, повећање магнитуде округа отежава могућност бирачима да промене наметнути редослед на листи. Разлог је веома логичан, већа понуда на изборној листи, повећава дисперзију гласова, па је кандидатима са распршеним преференцијама тешко да достигну квоту неопходну да би прескочили унутарпартијски праг (Renwick & Pilet, 2016: 39).

Захваљујући драгоцењој бази података Ђанлуке Пасарелија, у прилици смо да тестирамо тврдње Каца, Ренвика и Пилета о утицају магнитуде округа на степен персонализације изборних система са флексибилним листама. Показатељи које је прикупио Пасарели⁹, о томе у коликом проценту су посланици у државама са флексибилним листама поново бирани у доње домове националних скупштина, као и разлоге због којих неки од њих нису реизабрани (мањи број мандата освојен од стране партије, место на изборној листи, преференције бирача, изостанак поновне кандидатуре) (Passarelli, 2020: 220), у прилици смо да докажемо да, у највећем броју случајева, мања магнитуда подразумева већи утицај бирача на персонални састав представничких органа.

На основу резултата више изборних циклуса у 10 држава (подаци за Исланд и Босну и Херцеговину нису доступни у Пасарелијевој бази, док ће преференцијално гласање у Украјини бити први пут употребљено на наредним парламентарним изборима, након што то буде дозволила ситуација, будући да је тамо у току ратни сукоб, изазван агресијом Руске Федерације 2022. године), примећујемо да што је мања изборна јединица, то је већи проценат посланика који нису реизабрани због преференцијалних гласова датих другим кандидатима. У ову обрнуту пропорцију, са врло малим (децималним) одступањима, уклапа се девет од 10 посматраних држава у којима је на снази изборни систем флексибилних листа (Табела 3.9).

Једино у Хрватској ситуација је битно другачија, али треба имати у виду да је у овој земљи преференцијално гласање у, време писања ове докторске дисертације, у употреби било тек у три изборна циклуса. Резултате парламентарних избора из априла 2024. године нисмо узимали у разматрање, јер је у то време текст нашег истраживања био закључен. Норвешка није ни обухваћена, јер је унутарпартијски праг толико висок (најмање 50 одсто од броја гласалих за листу мора унети исту измену, како би поредак кандидата био промењен), да се никад није десило да преференцијални гласови утичу на избор иједног кандидата (Valdini, 2013: 76-92; Narud & Strøm, 2004: 187). Иако формално преференцијалан, изборни систем у Норвешкој, према механизму свога деловања, фактички је модел затворених блокираних листа.

⁹ Показатељи о реизбору посланика у изборним системима флексибилних листа и факторима који утичу на поменути процес односе се на различит број изборних циклуса, у 10 европских држава, обухваћених у овој дисертацији, а на основу података из Пасарелијеве базе података. Обухваћено је седам изборних циклуса у Аустрији у периоду од 1994. до 2013. године, 12 циклуса у Белгији (од 1977. до 2014), два у Бугарској (2014. и 2017), два у Хрватској (2015. и 2016), шест у Чешкој (од 1996. до 2013), 13 у Данској (од 1979. до 2015), шест у Естонији (од 1995. до 2015), 12 у Холандији (од 1977. до 2012), седам у Словачкој (од 1994. до 2016) и пет у Шведској (од 1998. до 2014).

Табела 3.9. Однос просечне магнитуде и утицаја преференци код флексибилних листа

Држава	Просечна магнитуда	Процент посланика који нису реизабрани због преференцијалних гласова других
Бугарска	7,74	16,3%
Естонија	8,41	16%
Шведска	12,03	3,1%
Белгија	13,63	3,6%
Хрватска	14	11,9%
Чешка	14,28	3%
Данска	17,50	2,7%
Аустрија	20,33	мање од 1%
Словачка	150	мање од 1%
Холандија	150	мање од 1%

Када су у питању обавезност исказивања преференци и њихов дозвољен број, утицај тих димензија на реизбор кандидата у системима флексибилних листа није изражен у оној мери, у којој то претпостављају поједини псефолози. Обавеза гласања за кандидате постоји у Естонији и Холандији, али ефекат ове мере је половичан. Мање од један одсто посланика, у просеку, у Холандији, не бива реизабрано због преференцијалних гласова које су добили остали кандидати, иако гласачки листић без исказане преференце према појединцу није важећи. Врло је вероватно да су висок унутарпартијски праг, који је на парламентарним изборима 2017. године износио 17.526 гласова¹⁰ (0,167 од укупног броја важећих листића) и *at large* изборна јединица магнитуде 150, кључни инхибитори већег утицаја обавезних преференци. С друге стране, у Естонији 16 одсто посланика није изабрано због преференци других кандидата са листе, али тамо је просечна магнитуда округа свега 8,41, а унутарпартијски праг је достижнији него у Холандији. Тако је појединачном кандидату Естонске реформске партије, странке са најбољим резултатом на изборима 2019. године (28,9 одсто), у округу где је постигла најбољи резултат (изборна јединица Харју – Рапла, 38 одсто), било потребно 605 преференцијалних гласова (0,107 од укупног броја важећих листића у целој Естонији) да би био изабран мимо унапред утврђеног партијског редоследа на листи¹¹.

С друге стране, ни више омогућених преференци не ствара услове за значајнију циркулацију посланика. У Словачкој, са четири дозвољене преференце, без реизбора услед бољег резултата колега са листе, остало је мање од један одсто кандидата, колико. У Чешкој где су такође дозвољена четири гласа за појединачне кандидате, ситуација је нешто повољнија, јер су преференције блокирале реизбор за три одсто посланика. Ако претпоставимо да је у случају Словачке највећа препрека ефикасности преференцијалног гласања *at large* изборна јединица, можемо рећи да разлику између Чешке и Аустрије прави унутарстраначки цензус. У 14 изборних јединица Чешке, унутарпартијски праг за кандидате је пет одсто од укупног броја гласова листе у електоралном округу, док је у девет савезних покрајина Аустрије, које су уједно и изборне јединице, поменути цензус дупло већи и

¹⁰ Унутарпартијски праг у Холандији износи 25 одсто од Херове квоте. С обзиром на то да је на парламентарним изборима 2017. године било укупно 10.516.041 важећих гласова а парламент броји 150 места, Херова квота износи 70.106 гласова. Четвртина Херове квоте, односно унутарпартијски праг је 17.526 гласова или 0,167 одсто од укупног броја важећих гласачких листића.

¹¹ Унутарпартијски праг у Естонији износи 10 одсто од Херове квоте у изборној јединици.

износи 10 процената. У Белгији, где је број дозвољених преференци једнак магнитуди округа, просечно је 3,6 одсто посланика остало без реизбора због личних гласова других кандидата, али тамо је просечна величина изборне јединице знатно мања него у Аустрији и Словачкој, а унутарпартијски праг доступнији него у Чешкој.

Дакле, магнитуда изборне јединице и унутарпартијски праг значајније утичу на степен персонализованости наведених изборних система од обавезности давања преференција и њиховог дозвољеног броја. Величина округа и унутарстраначки цензус преовлађујући су разлог што код флексибилних листа партијски редослед представља доминантан фактор приликом избора посланика. Код отворених листа, међутим, унутарпартијски праг, уопште не постоји, што фактички укида једну од две кључне баријере најнепосреднијег утицаја бирача на коначни поредак кандидата на листама приликом доделе мандата.

Стога, у одређеном смислу, флексибилне листе, у којима и гласачи и странке имају имају своју улогу, представљају компромис између система отворених и затворених блокираних листа. „Међутим, главна критика система флексибилних листа је та што они само формално нуде више моћи бирачима, док у стварности нису ништа друго него факсимили затворених блокираних листа” (Passarelli, 2020: 44). Не оповргавајући битније поменути тврдњу, поједини аутори наводе да ефекти флексибилних листа захтевају посматрање на дужи рок. „Својим стратегијама номиновања, странке награђују кандидате са видљивим бројем преференци бољим позиционирањем на листама на следећим изборима, побољшавајући им шансе да дугорочно добију изборе” (Andre et al, 2015: 589-600).

Када су у питању параметри који указују на међупартијску ефикасност, попут ефективног броја елективних партија (ENEP) и индекса диспропорционалности (Lsq index), пратећи последње одржане парламентарне изборе, код система флексибилних листа примећујемо блажа одступања у односу на државе са затвореним блокираним електоралним моделима. Збирно гледано, изборни системи флексибилних листа пропорционалнији су од модела затворених блокираних листа (Табела 3.10). Ефективни број елективних партија нешто је виши код флексибилних, него код затворених блокираних листа, што можемо видети у Табели 3.11.

Табела 3.10. Индекс диспропорционалности у системима флексибилних листа

Држава	LSq index	Година одржавања избора
Шведска	0,64	2022.
Данска	1,13	2022.
Холандија	1,64	2023.
Аустрија	1,85	2019.
Норвешка	3,65	2021.
Бугарска	3,77	2023.
Белгија	3,92	2019.
Исланд	3,96	2021.
Албанија	4,57	2021.
Естонија	4,66	2023.
Босна и Херцеговина	5,30	2022.
Словачка	7,44	2023.
Хрватска	7,47	2020.
Чешка	10,34	2021.
Средња вредност	4,31	

Табела 3.11. Ефективни број елективних партија у системима флексибилних листа

Држава	ENEP	Година одржавања избора
Албанија	2,51	2021.
Аустрија	4,20	2019.
Хрватска	4,44	2020.
Чешка	5,23	2021.
Шведска	5,34	2022.
Естонија	5,52	2023.
Бугарска	5,54	2023.
Норвешка	6,43	2021.
Исланд	7,05	2021.
Данска	7,57	2022.
Словачка	7,58	2023.
Холандија	7,64	2023.
Босна и Херцеговина	10,58	2022.
Белгија	10,94	2019.
Средња вредност	6,47	

Оно што је за ову докторску дисертацију важније од статистике једног изборног циклуса, приказане само илустрације ради, јесте налаз о томе да ли се партијска сцена једне државе уситњава, након што је реформом изборних институција дошло до делимичног или потпуног отварања листа. У укупно седам европских држава, од 1945. године до данас, затворене блокиране листе замењене су системима флексибилних или отворених листа. Посматрајући ефективни број елективних партија на последњим изборима одржаним по старим правилима и упоређујући га са истим параметром на првом гласању након делимичног или потпуног отварања листа, уочавамо да реформом затворених блокираних у отворене листе није дошло до фрагментације партијске сцене, већ супротно, детектујемо

благо укрупњавање. Код флексибилних листа, с друге стране, у Аустрији, Бугарској и Шведској примећујемо повећање ефективног броја елективних партија, а у Хрватској и Албанији смањење (Табела 3.12.). Дакле, наша хипотеза да ефективни број елективних партија у новоуспостављеним преференцијалним системима није повећан након укидања затворених блокираних листа, важи само за отворене листе.

Табела 3.12. Ефективни број елективних партија у Аустрији, Албанији, Бугарској, Хрватској, Шведској, Пољској и Словеније пре и после „великих” реформи

Држава	Година одржавања последњих избора по старом систему	Ефективни број елективних партија	Година одржавања првих избора по новом систему	Ефективни број елективних партија
Аустрија	1945.	2,22	1949.	2,78↑
Албанија	2017.	2,91	2021.	2,50
Бугарска	2009.	4,40	2014.	5,77↑
Хрватска	2011.	4,37	2015.	3,85
Шведска	1994.	3,56	1998.	4,44↑
Пољска	1997.	4,59	2001.	4,50
Словенија	1996.	6,24	2000.	5,12

3.6. Отворене листе пропорционалне репрезентације

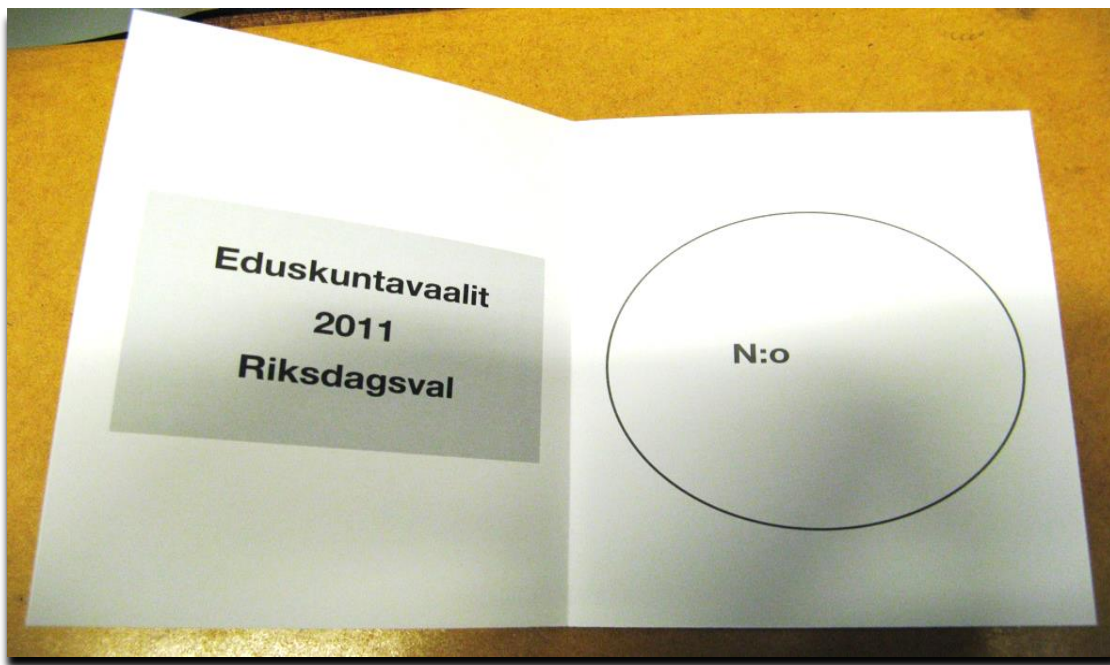
Код **отворених листа** пропорционалне репрезентације, преференцијални гласови су једино мерило приликом доделе мандата кандидатима са партијских листа (Shugart, 2005: 42). За разлику од затворених блокираних и флексибилних листа, где партије различитим кандидационим механизмима налазе интерес и начин да у парламенте уведу и непопуларне, а лојалне посланике, код отворених модела страначки мотиви значајно су другачији. С обзиром на то да је резултат странке, уколико је давање преференци обавезно, ништа друго до збир гласова које су донели појединачни кандидати, партије су у системима отворених листа принуђене да кандидују најквалитетније што имају. Као колективне организације моћи, чији циљ је максимализација мандата у изборном процесу, странке су махом „равнодушне према дистрибуцији гласова између појединаца на листи”, а интересује их, пре свега, коначна сума свих кандидата заједно. Таква логика „омогућава *laissez faire* утакмицу – партије номинују максимално дозвољен броја кандидата и пуштају их да се слободно такмиче” (Bergman, Shugart & Watt, 2013: 322).

Од отворених листа, у моделима пропорционалне репрезентације, једино су отвореније тзв. „**слободне листе**”, назване још и изборним системима **панаширања**. За разлику од преференцијалних система флексибилних и отворених листа, који према Шугарту подразумевају исказивање склоности кандидатима унутар једне листе, код панаширања је могуће гласати за појединице са више листа различитих партија. Иако у неку руку преференцијални, системи слободних листа због „потешкоћа у поређењу” проучавају се „и теоријски и емпиријски” углавном одвојено од флексибилних и отворених модела (Passarell, 2020: 45). Зато ефекти изборних система слободних листа, који су у примени у Швајцарској, Луксембургу и Лихтенштајну неће ни бити детаљније проучавани у овој докторској дисертацији.

Савремена псефологија разликује бар две подврсте отворених листа. Једна су тзв. „**квази листе**” (Taagerera & Shugart, 1989: 25). Тагепера и Шугарт под квази листама сматрају изборне системе у којима бирачи, исто као и код латентних, имају могућност гласања само

за појединце са изборних листа, али не и за саме листе. Међутим, за разлику од латентних, у системима квази листа, нема унутарпартијског прага за кандидате, па су преференцијални гласови једини критеријум расподеле мандата у једној странци.

Зато су квази листе листовни модели само у међустраничком смислу, јер се на крају појединачни гласови свих кандидата једне партије збрајају и додељују тој странци. На унутарстраничком плану, партијска листа фактички и не постоји, јер она нема никакав утицај на поредак појединачних кандидата. Тагепера и Шугарт међу квази листе сврстали су изборне системе Финске, где бирачи на гласачки листић уписују име кандидата са збирне изборне листе (Слика 1) и Чилеа (Taagerera & Shugart, 1989: 25). Нешто касније, након демократске транзиције у тој држави, Шугарт је у групу система квази листа сврстао и Пољску (Shugart, 2005: 42). Исто чини и Пасарели, јер, према овом италијанском аутору, пољски систем не нуди прилику „гласања за листу, већ само за кандидата”, а поред тога „места се алоцирају искључиво на основу преференцијалних гласова, без посебних одредби које захтевају испуњавање прагова или квота да би кандидати могли да мењају редослед на листи странке” (Passarelli, 2020: 107).



Слика 1. Гласачки листић на парламентарним изборима у Финској 2011.
(Извор: LPfi).

Друга подврста су **заштићене отворене листе**, о којима смо већ писали у претходном одељку. Иако их неки аутори сврставају међу флексибилне системе (Renwick & Pilet, 2016), јер су лидери партија или бивши и актуелни премијери изузети из унутарпартијске конкуренције, таква класификација је погрешна, „пошто се сви остали кандидати морају такмичити за преференцијалне гласове да би стекли мандат” (Passarelli, 2020: 39). Осим тога не постоји ниједна клаузула коју бисмо могли назвати унутарпартијским прагом, јер су гласови једино мерило приликом алокације мандата са једне листе. Протекција за неколицину кандидата не утиче битније на инклузивност изборног модела, јер у већини преференцијалних система, председници партија су међу појединцима са највише освојених

личних гласова, тако да је њихово место у парламенту неупитно, уколико странка пређе изборни праг.

Трећа, условна, подврста отворених листа односи се само на један изборни систем у Европи – онај у Словенији. Назваћемо га **персонализованим пропорционалним системом**, јер није отворен у класичном смислу, с обзиром на то да бирачи немају могућност исказивања преференци према појединачним кандидатима са партијских листа. Гласачи у Словенији 88 посланика Државног збора (два се бирају из редова националних мањина), бирају у осам изборних јединица, од којих је свака подељена на 11 изборних подручја. Укупно 88 подручја дају исто толико посланика, што фактички значи да је свако од њих једномандатна изборна јединица. Међутим, кандидати се не бирају по већинској формули, већ се места деле преко партијских листа у 11 изборних јединица, с тим што се резултат у изборном подручју сматра јединим фактором у унутарпартијској расподели мандата.

Наиме, заступничка места на нивоу изборне јединице партије морају се доделити кандидатима из оних подручја где је листа остварила процентуално најбољи резултат (уколико је странка у изборној јединици освојила нпр. четири посланичка места, мандати се додељују оној четворици кандидата који имају најбоље резултате у својим изборним подручјима у односу на преосталих седам кандидата те партије у осталим подручјима изборне јединице). Словеначки систем дакле није преференцијалан, јер бирач нема могућност бирања између више кандидата једне партије на гласачком листићу, већ може заокружити једино редни број партије, што је уједно и глас за њеног претендента на место у Државном збору. Али, изборни систем Словеније свакако није ни затворен, нити флексибилан, јер су гласови за листу, која је персонализована именом кандидата у изборном подручју, једини критеријум за унутарстраначку алокацију мандата (Слика 2). Наведена одступања од уобичајених критеријума класификације навеле су Пасарелија да словеначки изборни модел назове „контроверзним случајем” (Passarelli, 2020: 12).

GLASOVNICA
ZA PREDČASNE VOLITVE POSLANCEV V DRŽAVNI ZBOR
3. junij 2018
 Št. volilne enote: 7 št. volilnega okraja: 7

NAVODILO: Glasuje se samo za enega/eno (1) kandidata/kandidatko tako, da se obkroži zaporedna številka ob imenu liste, ki je pred imenom in prilikom kandidata/kandidatke.

1.		ANDREJ ČUŠ IN ZELENİ SLOVENIJE	BARBARA CENČIČ KRAJNC
2.		KANGLER & PRIMC ZDRUŽENA DESNICA - GLAS ZA OTROKE IN DRUŽINE, NOVA LJUDSKA STRANKA SLOVENIJE	FRANC KANGLER
3.		SOCIALNI DEMOKRATI	ŽIGA ŠTAJNBAHER
4.		LISTA NOVINARJA BOJANA POŽARJA	ŠPELA JAZBEC
5.		SLS SLOVENSKA LJUDSKA STRANKA	ROMAN ŽVEGLIČ
6.		SSN - STRANKA SLOVENSKEGA NARODA	FRANC JESENEK
7.		DD DOBRA DRŽAVA	GREGOR FICKO
8.		ZA ZDRAVO DRUŽBO	VALENTIN ROZMAN
9.		SMC – STRANKA MODERNEGA CENTRA	DRAGO PEKLAR
10.		SOLIDARNOST, ZA PRAVIČNO DRUŽBO	ZDENKA ŠVIGELJ
11.		LEVICA	BOJAN JAVORNIK
12.		DeSUS - DEMOKRATIČNA STRANKA UPOKOJENCEV SLOVENIJE	STANISLAVA NATERER
13.		NOVA SLOVENIJA – KRŠČANSKI DEMOKRATI	BERNARD MEMON
14.		STRANKA ALENKE BRATUŠEK	HOTIMIR GALIČ
15.		PIRATSKA STRANKA SLOVENIJE	ALEKSANDRA VALJAVEC
16.		SLOVENSKA DEMOKRATSKA STRANKA - SDS	DEJAN KALOH
17.		SLOVENSKA NACIONALNA STRANKA - SNS	LIDIJA DAJČMAN
18.		ZDRUŽENA LEVICA IN SLOGA (ZDRUŽENA LEVICA - DEMOKRATIČNA STRANKA DELA IN SLOGA)	MIRAN CVETKO
19.		ReSET - REŠIMO SLOVENIJO ELITE IN TAJKUNOV	DAVID DOMINKO
20.		GAS - GOSPODARSKO AKTIVNA STRANKA	MARIJA ANDREJČIČ
21.		GIBANJE ZEDINJENA SLOVENIJA - ZSI	PRIMOŽ DURJAVA
22.		LISTA MARJANA ŠARCA	DEJAN STANKO
23.		GIBANJESKUPAJNAPREJ	MAJA POŠ

Слика 2. Гласачки листић на изборима за Државни збор Словеније 2018. године.
 (Извор: Словенска демократска странка).

Према критеријумима којих се држимо у овом раду, препознајемо седам држава у Европи са отвореним листама – Грчку, Кипар, Летонију, Пољску, Словенију, Сан Марино и Финску. Летонија и Сан Марино спадају у групу класичних система отворених листа са преференцијалним гласањем, у Словенија је у примени персонализоване пропорционалне систем без могућности давања преференци, док Финска и Пољска користе квази листу. Грчка и Кипар су системи са заштићеним отвореним листама и преференцијалним гласањем.

У Табели 3.10. дат је преглед система отворених листа у Европи према Карвоненовим димензијама преференцијалног гласања.

Табела 3.13. Отворене листе у Европи према Карвоненовим димензијама

Држава	Давање преференци је обавезно	Број дозвољених преференци	Подтип отворене листе
Грчка	Не	Од 1 до 5 у зависности од величине изборне јединице	Заштићена отворена
Кипар	Не	25% од броја мандата у изборној јединици (од 1 до 4)	Заштићена отворена
Летонија	Не	1	Отворена
Пољска	Да	1	Квази листа
Сан Марино	Не	3	Отворена
Словенија	Глас се за персонализовану листу у изборном подручју	Даје се 1 глас, који је уједно глас и за партију и за појединачног кандидата	Персонализовани пропорционални систем
Финска	Да	1	Квази листа

Када су у питању Карвоненове димензије преференцијалног гласања, утицај броја дозвољених преференци и обавезности њихових исказивања на реизбор посланика код отворених листа у четири посматране земље (Грчка, Кипар, Финска, Пољска)¹², у просеку је виши него код флексибилних система, показују подаци које је прикупио Пасарели. У две државе са квази листама (Пољска и Финска), у којима је давање једне преференце обавезно, средња вредност постотка посланика који нису реизабрани због преференцијалних гласова партијских конкурената већа је него у системима латентних листа Холандије и Естоније, где се такође гласа давањем преференце само једном кандидату са листе. Просечан број заступника којима није обновљен мандат због преференци противкандидата у квази листама износи 13,6 одсто (у Финској 17%, у Пољској 10,2%), док је код латентних листа без реизбора из истог разлога остало око 8,5 одсто посланика (у Естонији 16%, у Холандији мање од 1%) (Passarelli, 2020: 220-221). Свакако да су унутарпартијски праг, у случају обе државе са латентним листама и *at large* изборна јединица у Холандији кључни инхибитори јаче персонализованости ових система. На тај начин, још једном се потврђује наша хипотеза да су квота личних гласова неопходних за избор мимо страначког поретка на листи и магнитуда округа, пресудни елементи унутарпартијске ефикасности флексибилних листа, са много већим значајем од обавезности преференцијалног гласања и броја дозвољених преференци.

Што се тиче утицаја броја дозвољених преференцијалних гласова, отворене листе Грчке и Кипра, где је могуће исказати више од једне преференце, знатно су динамичније на унутарпартијској равни од флексибилних система са већим бројем омогућених личних гласова – Белгије, Аустрије, Чешке и Словачке. У заштићеним отвореним системима Грчке, у којем број омогућених преференци варира између једне и пет, у зависности од величине округа, и Кипра, где је дозвољен идентичан број гласова различитим кандидатима са листе, такође у зависности од магнитуде изборне јединице, у просеку 13,95 одсто кандидата не

¹² У обзир су узети подаци о реизбору посланика у четири државе са изборним системима отворених листа и факторима који утичу на поменути процес. Обухваћено је шест изборних циклуса на Кипру од 1985. до 2011. године, четири у Грчкој (од 2004. до 2012.), 13 у Финској (од 1970. до 2015.) и осам у Пољској (од 1991. до 2015.). Сан Марино и Летонија нису обухваћени у Пасарелијевом истраживању, док у изборном систему Словеније не постоји могућност преференцијалног гласања, па није могуће израчунати ни утицај бирачких преференци на реизбор посланика.

бива реизабрано због бољег скорга унутарстраначких конкурената (19,7% у Грчкој, 8,2% на Кипру). С друге стране, средња вредност процента нереизабраних посланика због пораза унутар странке, у флексибилним листама Белгије, са бројем омогућених преференци до величине магнитуде, Аустрије са дозвољена три лична гласа и Чешке и Словачке, са по четири могуће преференце је свега 2,15 одсто (3,6% у Белгији, 3% у Чешкој и мање од по 1% у Аустрији и Словачкој) (Passarelli, 2020: 220-221). Дакле, у системима отворених листа где бирачи имају могућност давања више од једне преференце, учесталост губитка реизбора због личних гласова других кандидата, шест и по пута већа је него код флексибилних изборних система. Будући да су просечне величине изборне јединице у Грчкој (4,88) и на Кипру (13,33), мање него у Белгији (13,63), Чешкој (14,28), Аустрији (20,33) и Словачкој (150), где постоји постоји и унутарпартијски праг, јасно је да су те две компоненте и у овом случају омеле дубљу персонализацију флексибилних система.

У поглављу посвећеном настанку, класификацији и утврђивању кључних карактеристика пропорционалних изборних система у Европи, могло се уочити како сразмерни модели производе толико различиту лепезу ефеката, да пре можемо говорити о различитим изборним системима, него о члановима исте изборне породице. Настали у времену драматичних превирања на почетку 20. века, као, у том тренутку, најправичнији институционални инструменти дистрибуције политичке моћи и делегирања суверености на изборима у једном друштву, пропорционални системи ни до данашњег дана нису изнедрили формулу потпуног баланса партијске и личне репрезентације, сразмерности и ефикасности, инклузивности и неумерене фрагментације.

Видели смо да затворене блокиране листе омогућавају партијама, као најдинамичнијим и најорганизованијим политичким субјектима, потпуну контролу над процесом избора својих представника у законодавна тела. Међутим, медаља фиксираних листа има и своје наличје у виду „закључаних” инструмената за унутарстраначко надметање и олигархизованих правила за лично напредовање. Показали смо да је мања магнитуда округа подстицајна за култивацију преференцијалног гласања у системима флексибилних листа, али ћемо у каснијим поглављима проучити да ли таква изборна геометрија може бити проблематична у смислу пропорционалности изборног система и његове међупартијске ефикасности. Дебата се може водити и о томе у коликој мери унутарпартијски праг ствара привид код гласача да својим избором могу утицати на поредак кандидата, док у пракси, поредак сервиран од партија са намером да не буде промењен, углавном и бива нетакнут. С друге стране, тек ћемо у студијама случаја које следе, разматрати у којој мери већа моћ бирача утиче на стабилност партијских и политичких система у изборним моделима отворених листа.

Погрешно је зато, према нашем суду, тражити универзалну формулу пропорционалности, јер сразмерни изборни модели, на једној страни, појачавају одређене димензије репрезентације, али, последично, слабе преостале. Отуда, не можемо подржати ни покушаје проглашавања појединих пропорционалних изборних система за идеалнотипске, како то чини Шугарт са моделом Данске (Shugart, 2005: ix). Изборни систем Данске је неспорно инклузиван, са законским прагом од два одсто и високо сразмеран, јер се се чак 40 од 175 места у парламенту додељује компензационом корекцијом диспропорционалности. Али,

како смо видели у поглављу иза нас, персонална репрезентација у Данској није нарочито изражена и тек је фасада дубинске доминације партија.

Фарел наводи да „изборни систем једне земље никад не може бити исти као у другој, мада су у неким случајевима разлике прилично мале” (Farrel, 2011: 4). Као „конзервативне политичке институције, које су израз замрзнутих друштвених расцепа и које су повратно доприносиле замрзавању тих расцепа” (Kasapović, 2014: 19), изборни системи у свакој држави су оригинални склопови слојевито слаганих правила у различитим периодима и различитим околностима. Упркос мањем или већем броју заједничких карактеристика, потеклих из припадности истој групи изборних модела, појединачна генеза сваког од система је мозаик аутентичних историјских, географских, културолошких, економских, социјалних и политичких узрока који су га обликовали.

У наредном поглављу, наш задатак је да утврдимо у којој мери су изабрани системи из група затворених блокираних, флексибилних и отворених листа настајали и мењали се кроз процесе „трвења институција” услед дејства инхерентних и контингентних фактора, а колико су били одраз воље владајућих елита. Наша полазна тачка је да изборне институције никада не могу до краја бити резултат појединачних тежњи за максимализацијом политичке добити. Напротив, оне настају као последица унакрсног дејства више фактора и трају и онда када више не максимализују мандате, или су чак у супротности са почетним мотивима својих протагониста. Мењају се, заправо, када увелико постану екстремни у ширем смислу и када постану сметња ефикасне друштвене редистрибуције политичке моћи.

4. ГЕНЕЗА ЗАТВОРЕНИХ БЛОКИРАНИХ ЛИСТА У ЕВРОПИ

Пратећи еволуцију пропорционалних електоралних институција током читавог 20. века, Бохслер примећује међузависност између степена отворености изборних система и идеолошких профила доминантних партија у појединим државама. У земљама са „моћним социјалдемократским партијама”, пише Бохслер, законодавци су се „одлучивали за већу моћ странака и затвориле листе”, док су у државама „слабих странака и ниског степена поларизације успостављани пропорционални системи са отвореним или флексибилним листама” (Bochsler, 2019: 210-211). Поглед на улогу социјалдемократских партија у политичким системима европских држава са затвореним блокираним листама, у највећем потврђује ову хипотезу.

Социјалистичка радничка партија (*PSOE*) је најстарија странка у Шпанији, основана још 1879. године, наметнувши се од првих дана као главни политички заступник радничке класе у тој земљи (Magone, 2004: 94). Снажну улогу *PSOE* одиграла је у раном периоду демократске транзиције, након Франкове смрти и смене ауторитарног режима, у великој мери финансијски и логистички потпомогнута од прогресивних партнера из иностранства, пре свега немачке Фридрих Еберт фондације (Powell, 2001: 413). Почевши од 1977. године, када су одржани први демократски избори, *PSOE* је освојила највише мандата у осам од укупно 16 изборних циклуса, формиравши исто толико влада на чијем челу су били лидери ове партије.

Слично је и у Португалији. На девет од 17 парламентарних избора у тзв. „Трећој републици”, насталој након пада Салазарове диктатуре 1974. године, релативни победник била је Социјалистичка партија (*PS*), која је уз десноцентристичку Социјалдемократску партију (*PSD*), стожерна политичка странка у тој земљи. Ни једна влада након демократизације (изузев периода од 1976. до 1980. године), није формирана без учешћа једне од поменуте две партије (Jalali, 2019: 82). Као што видимо, и у Шпанији и у Португалији социјалдемократске партије су веома моћне, вероватно и најјаче политичке организације, а листе су од демократизације до данас затворене и блокиране. Чак ни озбиљна криза легитимитета партија и законодавних органа, бираних по пропорционалној формули, која је након Хладног рата отворила питање увођења персоналног гласања у оквиру сразмерних модела (Bochsler, 2019: 210; Renwick & Pilet, 2016: 62), није произвела укидање фиксираних изборних листа у две земље.

Затворене блокиране листе најдуже су у примени у Турској – пуних шест деценија. Актуелни изборни систем уведен је на иницијативу најстарије странке у тој земљи, у том тренутку опозиционе Републиканске народне партије (*CHP*), која је основана 1919. године, као поборница „елитистичког модернизма са социјалдемократском реториком” (Turan, 2006: 559). Дизајниран након државног удара 1960. године, нови изборни модел имао је за циљ спречавање екстремне диспропорционалности система, која је настала као резултат употребе појединачног непреносивог гласа, примењиваног између 1950. и 1960. године (Cor, 2011: 9).

О утицају социјалдемократских партија у посткомунистичким државама са затвореним листама, излишно је и говорити. Настале као сукцесори комунистичких партија, новоформиране социјалистичке или социјалдемократске странке сачувале су бројно чланство, организациону структуру, мреже активиста и финансијску надмоћ над опозицијом, а њихови кандидати били су на првим вишестраначким гласањима препознатљивији и популарнији од изборне конкуренције (Јовановић, 2004: 149). Директне

наследнице Савеза комуниста у Србији и Црној Гори – Социјалистичка партија Србије (СПС) и Демократска партија социјалиста (ДПС), кључни су актери у процесу увођења затворених блокираних листа у две земље. И док је СПС за три деценије вишестраначја у Србији само три године провела у опозицији (од 2001. до 2004. године), ДПС је у Црној Гори непрекидно владала од 1990. до 2020. Нешто мање успешан био је Социјалдемократски савез Македоније (СДСМ), једна од две стожерне странке у Северној Македонији, која се смењивала на власти са десничарском ВМРО-ДПМНЕ.

Социјалдемократска партија Румуније, настала из Фронта националног спаса након револуције 1989. године, најконстантнија је политичка организација у тој земљи. Иако претежно сачињена од кадрова реформског крила комуниста, током времена постала је „*catch all*“ партија (Ishiyama, 1999: 87-112), која је формирала девет од 16 влада у периоду од 1992. до 2020. године, подржавши притом и два мањинска кабинета под контролом либерала и један експертско - технократски. Затворене блокиране листе најкасније су ушле у употребу у Албанији – 2009. године, заменивши мешовити систем, који је у варијантама већинског модела са компензацијском листом, паралелног и мандатно компензацијског био примењиван од избора 1992. године (Вучићевић, 2017: 191). Све време трајања вишестраначја једна од две водеће партије је Социјалистичка партија, много јача на југу него на северу земље (Stojanova, 2009: 182), а на власти се циклично смењује са Демократском партијом.

Међутим има држава на континенту, као што су, рецимо, Финска и Данска где су социјалдемократе деценијама међу најјачима партијама, или Холандија, у којој постоје две или три левоцентристичке партије средње јачине, али изборне листе у оквиру пропорционалне формуле никада нису биле фиксирание. Разлог за то могао би бити низак степен друштвене и политичке поларизације у тим државама, како сматра Бохслер. Заправо, у државама са затвореним блокираним листама, такви изборни модели настајали су у периодима великих расцепа и драматичних историјских раскрсница, када су са сцене, на насилан начин или на самој ивици унутрашњих сукоба, нестајали једни облици политичког уређења и замењивани другим.

У Турској су затворене блокиране листе у примени од парламентарних избора 1961. године, као резултат ширих реформи након војног удара 1960. Шпанија и Португалија их користе од првих демократских избора 1977. односно 1974. године и уклањања профашистичких диктатура Франка и Салазара и њихових следбеника. У Румунији су, изузимајући изборе 2008. и 2012. године, када је покушан неуспео експеримент са мешовитим пропорционалним системом (Guigal et al, 2019: 9), фиксирание партијске листе институционални избор од 1992. године и првог слободног изјашњавања после револуције и погубљења вишедеценијског комунистичког лидера Николае Чаушескуа.

Србија, Црна Гора и Северна Македонија делови су некадашње СФР Југославије, која се распадала у неколико фаза и више оружаних сукоба од 1991. па све до 2001. године. И док је Црна Гора 1990. на самом почетку плурализма озаконила затворене блокиране листе, у Србији и Македонији се то догодило тек након што првобитне већинска (Србија и Македонија 1990) и мешовита формула (Македонија 1994, 1998) нису отклониле, већ продубиле постојеће политичке, идеолошке и етничке расцпе. Тако је Србија затворене блокиране листе увела 1992. године, после континуиране кризе легитимитета власти и масовних грађанских демонстрација (9. март 1991. и Видовдански сабор, крајем јуна и почетком јула 1992), а Македонија за парламентарне изборе 2002. године, након оружане побуне Албанаца са северозапада земље, која је уз мање прекиде трајала читаве 2001.

Изборни модел затворених блокираних листа најкасније је уведен у Албанији и то 2009. године, након једног циклуса са већинским и четири са различитим варијантама мешовитог система (Krasniqi, 2012: 4). Систем блокираних листа настао је управо у циљу превенције унутрашњих конфликта, који су постали претећа реалност због лоше репрезентативности претходних изборних система. „Незадовољство политиком и политичким странкама створило је снажан антиполитички дискурс у Албанији. Све већи број људи осећао се непредстављеним и политику и политичке странке посматрао је као узрок, а не као решење проблема у земљи” (Kajsiu, 2010: 229). Албанија је систем затворених блокираних листа напустила 2020. године, заменивши га моделом флексибилних листа, о чему ћемо детаљније говорити у наредном поглављу.

Осим што су у свим државама са затвореним блокираним листама, као што смо видели, изузетно јаке социјалдемократске партије, постоји још неколико заједничких карактеристика генезе изборних система у тим земљама, наслоњених на теоријску парадигму историјског институционализма. **Прво**, сви изборни модели настали су након снажних егзогених шокова на сам политички систем, у оквирима драматичних историјских околности, тзв. „критичних раскрсница”. **Друго**, ни у једном случају, изузимајући Црну Гору, затворене блокиране листе нису наметане „одозго”, да би максимализовале корист владајуће партије, већ су резултат задовољавања интереса ширег круга политичких актера. **Треће**, претходни скуп изборних институција, да ли он био једностраначки комунистички (Румунија, Црна Гора), потпуно недемократски и некомпетитиван (Шпанија и Португалија) или неефикасан на међупартијској равни (Србија, Турска, Северна Македонија), ни близу није служио правичној редистрибуцији политичке моћи у друштву. **Четврто**, новоуспостављени систем затворених блокираних листа, изузимајући Албанију, показао је институционалну виталност, трајући све до данашњих дана и одолевајући мање или више снажним покушајима реформе или потпуног уклањања. Мањи изузетак је Румунија, где је након кратке епизоде са мешовитим компензационим 2008. и 2012. године, враћен систем фиксираних партијских листа. **Пето**, пратећи генезу система фиксираних партијских листа, за очекивати је да до институционалних промена у будућности дође тек после егзогених шокова са снагом приближно једнаком оној када су ови модели и настајали. Међутим, такви подстицаји данас би вероватно имали потпуно другачију форму и манифестовали се на мање експресиван начин.

Покриће за овакву претпоставку дају нам реформе изборних институција у Хрватској и Шведској. Иако уведене у размаку од скоро једног века, затворене блокиране листе у две државе показују сличне механизме и настанка и нестанка. Као што смо већ писали, у Шведској је, почетком 20. века дошло до експанзије радничког покрета и гласних захтева за увођењем општег бирачког права, што је мотивисало владајуће конзервативце да посегну за пропорционалном формулом 1909. године, јер би било која већинска варијанта додатно девалвирала њихов ионако слабећи изборни потенцијал. У потпуно другачијим историјским околностима, у Хрватској је систем затворених блокираних листа уведен током „таласа демократизације путем изборних револуција”, којим је средином последње деценије 20. века „захватио посткомунистичку Централну и Источну Европу, Балкан и државе настале распадом СССР” (Bunce & Wolchik, 2006: 283-284). Обе државе су убрзо после уласка у Европску унију, који је представљао догађај окидач изборне реформе, Шведска 1997, а Хрватска 2015. године, персонализовале своје пропорционалне системе и почеле са применом флексибилних листа. Улазак у ЕУ био је егзогени шок и за изборну реформу у Румунији 2008. године, али се персонализација у виду увођења мешовитог система показала

неефикасном, па су већ за изборе 2016. враћене затворене блокиране листе пропорционалне формуле. За очекивати је да у некој од фаза процеса придруживања ЕУ, Србија, Црна Гора, Северна Македонија персонализују своје пропорционалне системе неким од модела преференцијалног гласања, након што је то Албанија већ учинила 2020.

У наредна два одељка ове докторске дисертације обрадићемо студије случаја настанка и функционисања затворених блокираних листа у Србији и Португалији. Затим ћемо, у каснијем раду, користећи научни метод парне компарације (*paired comparison*) (Tarrow, 2010), назван још и бинарном компарацијом (*binary comparison*) (Lipset, 1994), упоредити утицај инхерентних и контингентних фактора на реформе изборног законодавства у обе државе, као и политичке последице два модела затворених блокираних листа на политичке и партијске системе и функционисање законодавних и извршних власти. Иако у појединим сегментима имају блиске социо – политичке карактеристике (приближан број становника, унитарно државно уређење, непосредно бирање председника републике, уставна доминација владе у систему бифедалне егzekутиве, једнодоме скупштине, дуга традиција пропорционалне изборне формуле), Србија и Португалија, показују разлике у погледу ефеката изборних система. Упркос томе што припадају истој категорији затворених блокираних листа, изборни модели две државе показују битне разлике у процесу генезе, али и механизмима деловања, услед различитог комбиновања елемената изборних система. Све то узрокује велику дистинкцију у погледу међупартијске ефикасности два изборна система, као и политичким последицама, које због тога настају.

4.1. Дуга историја неефикасности изборног система Србије

Изборни систем у Србији, било да се посматра од првог писаног закона о образовању скупштине 28. октобра 1858. године (Јовановић, 1997: 106), или од увођења модерног плурализма 1990. године, показује готово континуирану неефикасност. Она се огледа у хроничним дефектима репрезентативности током читавог периода вазалне кнежевине у оквирима Отоманске империје, од 1858. до 1878, затим за време независне кнежевине и краљевине Србије од 1878. до 1918, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Југославије од 1918. до 1941, као и социјалистичке Југославије од 1945. до 1990. године, а затим и кроз дуготрајну хиперцентрализованост, односно фактичко непостојање персоналних веза између бирача и посланика од 1992. до данас.

Можемо слободно рећи да Србија никада није имала изборни систем који је на избалансиран начин решавао проблеме сразмерне представљености међу партијама учесницама на гласању и утицаја самих бирача на персонални састав скупштина. Изборни систем у Србији никада није био чак ни на трагу тога. Између 1858. и 1903. године примењивани су већински једнокружни и двокружни и мешовити модели, чију су ионако слабу сразмерност додатно поткопавали изостанци општости, тајности и непосредности гласања. Постојале су различите врсте имовинских цензуса, жене су биле искључене из изборног процеса, гласало се јавно, изговарањем имена и презимена преферираног кандидата, а док су се у варошима бирачи изјашњавали директно, у срезовима су то чинили посредно, путем повереника (Ристић, 1935: 71-211). Уставом из 1903. године реинсталирана је пропорционална формула уведена 1888. године, када је први пут прописана и тајност гласања. Међутим, гласови листа које нису достигле изборни количник додавани су

победничкој, па је тако „фаворизована већина и пропорционалност фактички дерогирана, а изборни систем је производио ефекте карактеристичне за већински модел” (Јовановић, 2011: 234).

Формирањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и њеним првим изборним законом од 3. септембра 1920. године, право гласа проширено је на све пунолетне мушкарце, али су жене и даље остале ускраћене бирачког права. Пропорционална формула предвиђала је поделу мандата на основу количника, који се израчунавао деобом важећих гласова са бројем места у округу. Посланичка места нерасподељена у округу алоцирана су листама са највећим остатком, па макар то биле и партије које нису досегле количник, чиме је омогућена репрезентативност малих странака. (Јовановић, 1997: 113). Каснији прописи, који су укључивали и мешовиту формулу, ишли су на штету мањих партија, са врхунцем за време диктатуре краља Александра Првог Карађорђевића, када је уведен премијски систем доделе мандата. У квази-пропорционалном моделу, релативни победник избора добијао је три петина мандата (Рашић – Михајловић, 1990: 768). Таква формула задржана је све до последњих избора у Краљевини Југославији 1938. године, с тим што је листа са највећим бројем гласова касније добијала две трећине мандата (Јовановић, 1997: 115).

Изборни систем социјалистичке Југославије давао је привид веће инклузивности – враћена је тајност гласања суспендована 1931. године, а право да бирају по први пут на овим просторима добиле су и жене. Међутим, већ од првог гласања 11. новембра 1945. године, изборни систем је обезбеђивао „фактички монопол владајућој странци” (Коштуница & Чавошки, 1990: 120-121), учинивши излишним расправе о томе да ли су бољи учинци већинске или пропорционалне формуле, које су примењиване скоро три деценије на једнопартијским изборима. „Ритуална активност плебисцитарне подршке систему”, пише Јовановић, достигла је зенит након Устава 1974. године, када је делегатски систем „дерогирао све принципе изборности – непосредност, општост, једнакост и тајност” (Јовановић, 2011: 236).

4.1.1. Крах већинске формуле из 1990: „Савршена олуја” инхерентних и контингентних фактора

Први вишепартијски избори након Другог светског рата, у Србији, одржани су по двокружном већинском систему 9. и 23. децембра 1990. године. Институционални модел у потпуности је одражавао интересе владајуће Социјалистичке партије Србије (СПС), директног сукцесора Савеза комуниста Србије, која је имао потпуни монопол власти пуне четири и по деценије. Фактички, само променивши име на оснивачком конгресу, 17. јула 1990. године, СПС је наследила комплетну имовину и партијску инфраструктуру СК Србије, приближно 350.000 чланова и велики број експонираних и препознатљивих кадрова, стварајући утисак потпуне сраслости странке са државним и управљачким функцијама (Славујевић, 2017: 37-39). У таквим околностима, размрвљена и идеолошки хетерогена опозиција, без назнака било какве стратегије о заједничком наступу у другом кругу гласања, представљала је идеалног противника за већинско надметање у једномандатним јединицама. Тамо где кандидати социјалиста не би успели да дођу до апсолутне већине у првом кругу, били су велики фаворити у другом. Мотив максимализације мандата, био је кључни разлог што се СПС определила за већински изборни систем и „у томе остала усамљена на вишестраначкој сцени Србије” (Јовановић, 1997: 128).

Отуда и не чуде изборни резултати који су учинили СПС изразито натпредстављеном, јер је са 46,1 одсто гласова у првом кругу, на крају освојила 77,6 одсто мандата у Народној скупштини, односно 194 од укупно 250 места у парламенту. Две највеће опозиционе партије, Српски покрет обнове (СПО) и Демократска странка (ДС), освојиле су у првом кругу збирно 23,2% гласова и свега 10,4% мандата (Nedović, 2000: 27). Галагеров индекс диспропорционалности (*least square index*) имао је изузетно високу вредност (23,65). Већински изборни систем испољио је један од својих кључних механичких ефеката – фабриковање већине, омогућивши листи са исподполовичном подршком бирача апсолутну превласт у парламенту и могућност формирања једностраначке владе. То се не би догодило да су, примера ради, избори били одржани по пропорционалној формули, уз примену Херове квоте и у *at large* изборној јединици, где би СПС освојила свега 121 мандат и остала без парламентарне већине (Јовановић, 1997: 153). Ефективни број елективних партија износио је 3,62, па иако вредност овог показатеља указује на постојање умереног вишестраначја, партијски систем Србије 1990. године пре је био систем са преодминантном партијом.

Један од главних критеријума вредновања квалитета изборног система, којег се држимо у овој докторској дисертацији, Шугартов индекс међупартијске ефикасности, показује да је двокружни већински модел из 1990. године екстреман са вредношћу од +0,64. Оваква, изразито позитивна вредност Шугартовог индекса говори да је изборни систем плуралитаран, односно да је партија са релативном већином освојених гласова добила апсолутну већину посланичких мандата, формиравши владу која не одговара преференцама више од половине бирача изашлих на изборе. У складу са водећом парадигмом нашег истраживања, теоријом историјског институционализма, екстремност изборног система је нужан инхерентни фактор за изборну реформу и замену постојећег изборног модела. Када су у питању контингентни фактори, било их је у изобиљу током кратког века већинског система у Србији. Заправо, можемо рећи да су читава 1991. и прва половина 1992. године, једна континуирана „критична раскрсница”, препуна егзогених шокова, уперених не само на изборни систем, већ на српско друштво у целини, креирајући притом прворазредне историјске промене.

Прву велику кризу изазвале су вишедневне демонстрације опозиције од 9. до 14. марта 1991. године, чији је почетак био најжешћи, јер су у сукобу у центру Београда, првог дана, настрадали по један полицајац и демонстрант. Повод за протесте била је снажна кампања против СПО, у том тренутку најјаче опозиционе партије, на Радио-телевизији Београд. Епилог насиља, које је шокирало читаву нацију, била је оставка министра унутрашњих послова Радмила Богдановића, непуна два месеца након што је влада изгласана у парламенту. Антонић сматра да да је „после тријумфа на изборима”, то ипак „био неочекивани политички пораз” (Антонић, 2015: 65). У лето се разбуктао грађански рат у Хрватској, након што је та република СФРЈ, заједно са Словенијом, прогласила независност. Њиховим стопама кренула је и Босна и Херцеговина, која је прокламовала самосталност после референдума 1. марта 1992. године, бојкотованог од стране босанских Срба. Убрзо су и тој републици избили међунационални сукоби, а „крњој” Југославији, коју су у међувремену формирале Србија и Црна Гора, су због умешаности у рат у Босни уведене санкције од стране Савета безбедности УН, 30. маја 1992. Интересантно је да су санкције уведене на дан пре одржавања избора за доњи дом скупштине Савезне Републике Југославије (Гоати, 2001: 47), које је бојкотовала већина опозиционих партија.

Политичку кризу пратила је и појачавала економска. Само за месец дана, на прелазу из 1990. у 1991. годину плате у Србији су пале за чак 22 одсто (Антонић, 2015: 58), припремајући терен за другу највећу хиперинфлацију у Европи после Другог светског рата. Све је кулминирало на Видовданском сабору, масовним демонстрацијама опозиције у Београду, одржаним крајем јуна и почетком јула 1992. „на којима је неколико десетина хиљада грађана захтевало темељне политичке промене” (Гоати, 2001: 45). Захтеве опозиције подржали су Српска академија наука и уметности и Београдски универзитет, а Демократска странка указивала је да се Србија приближава грађанском рату, уколико се дубока политичка поларизација друштва не разреши ванредним изборима на свим нивоима, на јесен 1992. (Јовановић, 1997: 166-167). Кулминациона тачка „критичне раскрснице” за изборну реформу 1992. године, према нашем мишљењу, било је одржавање „округлог стола” власти и опозиције за решавање спорних питања изборног система и организације гласања, медијске кампање и финансирања партија, које је наговештено током разговора представника опозиције са председником Србије Слободаном Милошевићем, за време трајања Видовданског сабора.

4.1.2. Избори 1992. и 1993: Успон ефикасности изборних институција у Србији

Савезна Влада СР Југославије је 5. августа 1992. године донела одлуку о формирању „округлог стола” власти и опозиције, „као месту где ће заинтересовани политички чиниоци постићи договор”, на „основу кога ће се у скупштинама (савезној и обе републичке, прим У.К.) заложити за усвајање и реализацију договорених ставова” (Јовановић, 1997: 171). Паралелно с тим, формиран је и републички „округли сто”, али је његова улога била значајно мања, „првенствено због инсистирања на томе да се договорени критеријуми и принципи аутоматски примене и на републичким нивоима” (Јовановић, 1997: 173). Сматрамо да је изборна реформа, на основу које су одржани парламентарни избори у Србији 21. децембра 1992. године, резултат дејства инхерентних и контингентних фактора, образложених у претходном одељку, а не тенденције за максимализацијом моћи доминирајуће СПС. Пропорционални изборни модел уведен је иако је водио директном смањивању утицаја социјалиста, који су морали рачунати за значајан губитак места и политичке снаге у парламенту.

Поред доказане екстремности изборног система и постојања значајних ванредних историјских околности, које отварају врата институционалних промена, изазивајући потоњу „путну зависност”, односно дуготрајни утицај тако усвојених правила (пропорционални систем непрекидно је у употреби од 1992. до данас), постоји још аргумената који потврђују нашу тезу. Осим што је СПС једина од свих учесника „округлог стола” тражила задржавање већинског изборног система, што на крају није прихваћено, ни други предлог социјалиста, да на разговорима учествују и независни посланици, који су на претходним изборима освојили мандате као кандидати група грађана, није наишао на подршку. Опозиција је сматрала да би на тај начин, „на мала врата” била враћена расправа о већинском моделу, јер независни кандидати не би имали никакве шансе у сразмерном систему расподеле мандата, који фаворизује партијски и коалициони наступ. Такође, социјалистима није прошла ни идеја да, када већ нису могли да наметну већински систем, већим бројем малих изборних јединица ублаже ефекте пропорционалног модела, рачунајући да им, као највећој партији, одговара што несразмернији механизам алокације мандата. СПС је лицитирала најпре са бројем од 20 изборних јединица, прихватајући на крају и пропорционални модел са 12 округа, док је опозиција тражила опцију која ће бити

што више сразмерна. Опозициони захтеви су се кретали од једне изборне јединице, колико је тражио експерт Леон Којен, преко четири у предлогу Демократске странке Србије (ДСС), односно девет за колико су се залагали у Демократској странци (ДС) и Реформско – демократској странци Војводине (РДСВ) (Јовановић, 1997: 174-175).

На крају, на предлог савезног премијера Милана Панића, образована је експертска радна група, која је требало да донесе правично решење, руководећи се статистичким и демографским критеријумима. Члан поменуте експертске групе Миладин Ковачевић, у интервјуу за ову докторску дисертацију, рекао је да су основни принципи којим су се стручњаци руководили били увођење великих изборних јединица (10 и више мандата) са приближним бројем гласача у свакој од њих, чије границе неће пресецати територије општина. Експертска група такође је водила рачуна да у што већој мери избегне дизајн изборних јединица који би био на штету партија националних мањина (*gerrymandering*).

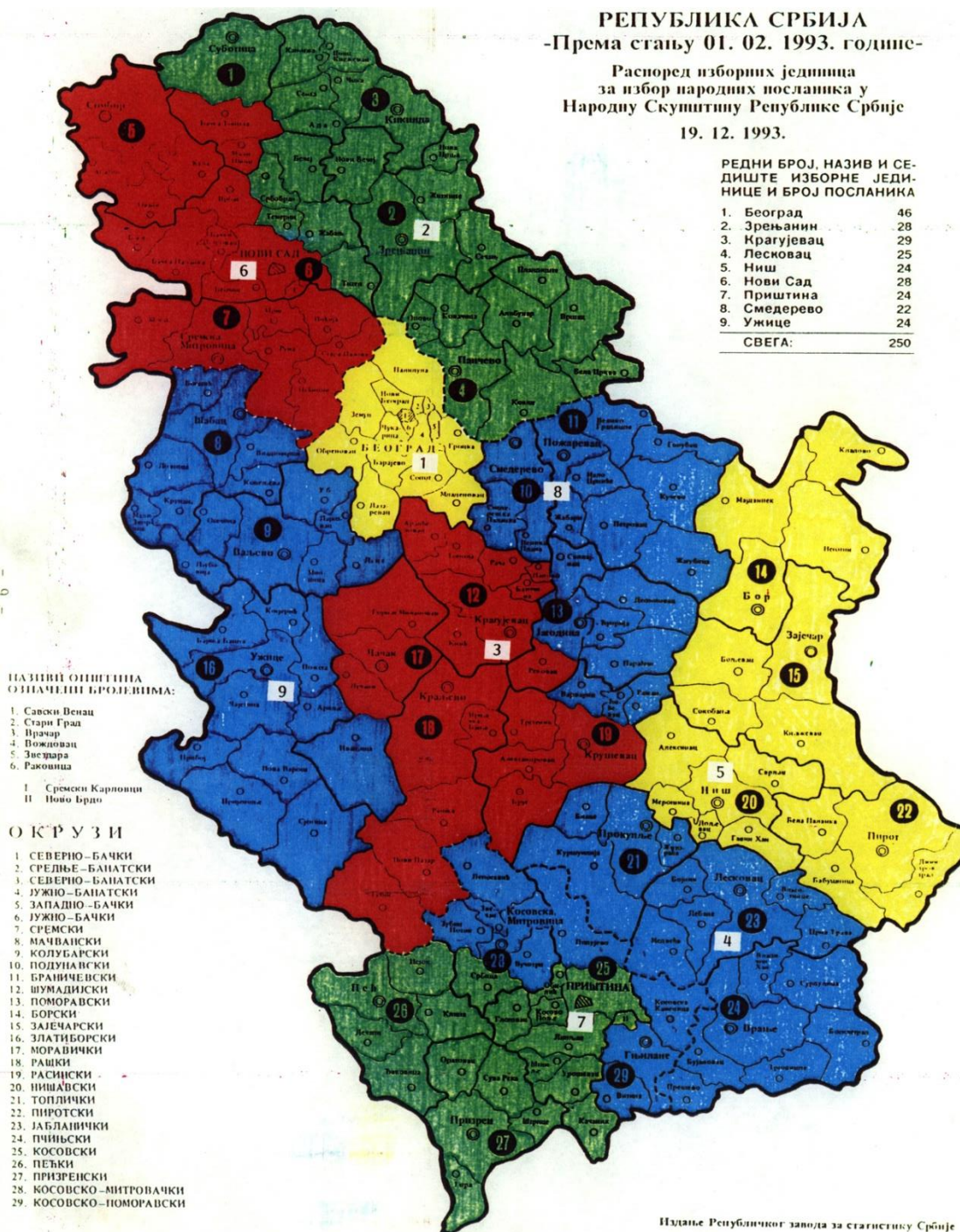
У финалној верзији, предложено је да територија Републике Србије на ванредним парламентарним изборима 1992. године буде подељена на девет изборних јединица (аналогно предлогу ДС), од којих је свака била магнитуде веће од 20 (Слика 3). Мандати на међупартијској равни алоцирани су по Донтовој формули, уз изборни праг од пет одсто на нивоу изборне јединице, а унутар странака или коалиција на начин да се 1/3 освојених места дели на основу редоследа кандидата, а преостала према правилима која утврђују сами подносиоци листа. Изборне листе биле су затворене и блокиране за бираче, који су гласали заокруживањем броја испред одбране партије или коалиције, док су странке делимично могле да мењају редослед кандидата утврђен пре избора. Када је у питању модалитет институционалне промене, реформу изборног система у Србији из 1992. године, према Махонију и Телен, можемо подвести под „премештање или уклањање постојећих правила и увођење нових” (Mahoney & Thelen, 2010: 15-22).

РЕПУБЛИКА СРБИЈА
-Према стању 01. 02. 1993. године-

Распоред изборних јединица
за избор народних посланика у
Народну Скупштину Републике Србије
19. 12. 1993.

РЕДНИ БРОЈ, НАЗИВ И СЕ-
ДИШТЕ ИЗБОРНЕ ЈЕДИ-
НИЦЕ И БРОЈ ПОСЛАНИКА

1. Београд	46
2. Зрењанин	28
3. Крагујевац	29
4. Лесковац	25
5. Ниш	24
6. Нови Сад	28
7. Приштина	24
8. Смедерво	22
9. Ужице	24
СВЕГА:	250



Слика 3. Мапа изборних јединица на парламентарним изборима у Србији 1992. и 1993. године са бројем мандата по изборној јединици.
(Извор: Републички завод за статистику, www.stat.gov.rs).

Парламентарни избори од 21. децембра 1992. очекивано су довели до праведније дистрибуције политичке моћи у скупштини, него што је то био случај две године раније. Индекс диспропорционалности (*least square index*) износио је 10,22. Значајно натпредстављена, али не тако драстично као претходног пута, била је СПС, која је са 28,77 одсто гласова освојила 40,4 одсто мандата (+11,63%). Донтова формула обезбедила је „бонус” и Српској радикалној странци, јер је са 22,58 одсто гласова ова партија стекла 29,2 одсто мандата (+6,62%). Осталим учесницима на изборима углавном су се поклопили проценти освојених гласова и мандата (просечно одступање 1,1 одсто). Мањи изузетак је коалиција ДЕПОС, са натпредстављеношћу од нешто преко три процента. Пропорционални изборни систем је, логично, произвео систем умереног вишестраначја, са ефективним бројем елективних партија од 4,29. Ефективни национални изборни праг, према Тагепериној формули, износио је 0,9 одсто, што значи да је свака партија која је, рачунајући укупан број гласова у свим изборним јединицама, освојила поменути проценат, имала половичне шансе да освоји бар један мандат.

Пропорционални изборни система са великим изборним јединицама показао се неупоредиво ефикаснијим од двокружног већинског. Шугартов индекс међупартијске ефикасности износио је -0,38, што је модел из 1992. године сврставало у групу система са умереном хиперрепрезентативношћу (Вучићевић & Јовановић, 2015: 87-119).

Само годину касније, 19. децембра 1993. године, у Србији су поново одржани ванредни парламентарни избори. Систем је у свим елементима био идентичан оном из 1992. али је ефикасност модела поново коригована набоље. Индекс међупартијске ефикасности имао је повољније вредности (-0,27), што се може рећи и за Галагеров индекс диспропорционалности (9,31). Ефективни број елективних партија износио је 4,15, приближно као и годину раније, што значи да су два изборна циклуса затворених блокираних листа пропорционалне формуле стабилизovala партијски систем умереног вишестраначја. Иако је од гласања 1993. године до данас протекло осам изборних циклуса, ни на једним парламентарним изборима, након поменутих, није постојао ефикаснији баланс између компонената партијске и персоналне репрезентативности изборног система. Не само да је индекс међупартијске ефикасности био међу највишима за три деценије модерног вишестраначја (једино је на изборима 2014. године овај показатељ био повољнији износивши -0,20), него су и бирачи имали највећи утицај на коначан персонални састав Народне скупштине. Иако изборни систем није пружао могућности давања преференцијалних гласова, постоје докази да су партије, на изборима у децембру 1993. године, награђивале кандидате са добрим резултатима у својим локалним срединама, дајући им мандате, без обзира на место на изборној листи. Анализирајући резултате по изборним јединицама и општинама, дошли смо до податка су од расположивих 167 посланичких места (1/3 мандата морала је бити алоцирана на основу редоследа на листи), отприлике половину, односно 83, партије и коалиције доделиле кандидатима са нижих позиција на листама, која би, да су оне у потпуности биле затворене и за подносиоце, била непролазна. Од поменутих 83 мандата, чак 76 додељено је појединцима из општина, где су партије које су их кандидовале, оствариле процентуално боље резултате него на нивоу изборне јединице.

Тако је Социјалистичка партија Србије (СПС) доделила 34 посланичка места, са условно речено непролазних позиција на листама, кандидатима из општина где је та странка остварила боље резултате у односу на просек у изборној јединици. Наше налазе потврђују и поједини кандидати СПС, који су на изборима 1993. године, постали посланици

захваљујући наведеним критеријумима. Драган Милић, актуелни председник општине Велико Градиште, а у време избора 1993. године кандидат за посланика СПС, дошао је до мандата, иако се налазио на 17. месту на листи социјалиста у изборној јединици број 8 (Смедерево), у којој је поменуто странка освојила 11 скупштинских места. У интервјуу за ову докторску дисертацију, Милић наводи да је средином јануара 1994. године, недуго након што су проглашени коначни резултати избора, у Београду одржана седница Главног одбора СПС, на којој су анализирани резултати избора и донета одлука о томе којим ће кандидатима припасти мандати. Према Милићевим тврдњама, „отприлике половину расположивих места”, Главни одбор је алоцирао на основу резултата кандидата у својим општинама, па је по том критеријуму и он добио мандат, јер је „СПС у Великом Градишту освојила више гласова него ДЕПОС, СРС, ДС и ДСС заједно”. И кандидат Зоран Николић из Ковина је, према сопственим тврдњама, предложен за посланика на поменутој седници ГО СПС у јануару 1994. године, „иако се налазио далеко од врха листе” (11. место на листи, прим. У.К.), пошто је, како каже у интервјуу за ову докторску дисертацију, „утврђено да је ковинска партијска организација за 10 одсто премашила просек у другој изборној јединици”.

Једнако као и СПС, и Демократска странка (ДС), ценила је гласове које су у својим срединама освајали њени кандидати. Од укупно 29 посланика, колико је ДС освојила на изборима 1993. године, 15 је дошло до мандата захваљујући натпросечним резултатима листе у својим општинама, иако им страначки поредак пре гласања није давао велике шансе. Члан Извршног одбора ДС између 1993. и 2000. године из Зрењанина Драган Станишић, сведочи нам да је председник тог партијског органа демократа Зоран Ђинђић, у кампањи истицао да ће „једини критеријуми за избор посланика бити њихов допринос у кампањи и број гласова које донесу”.

Иако нисмо имали саговорника да то потврди, анализом изборних резултата утврдили смо да су се и Демократски покрет Србије (ДЕПОС), Српска Радикална странка (СРС), Демократска заједница војвођанских Мађара (ДЗВМ) и Демократска странка Србије (ДСС), у великој мери понашале меритократски, када је у питању додела мандата. ДЕПОС је, упркос сложеним коалиционим односима и договорима, 12 (од укупно 45) мандата доделио посланицима са непролазних позиција, захваљујући њиховим локалним успесима. Исти број (12) од 39 освојених, према поменутом критеријуму алоцирала је и СРС, а ДСС је једина два мандата који није морала доделити на основу редоследа на листи, дала посланицима са натпросечним резултатима у општинама из којих су долазили. ДЗВМ је четири од пет освојених места доделила на основу редоследа на листи, а пети посланику из Чоке Јаношу Чекеију, где је та партија освојила готово половину од укупног броја гласова (43 одсто), дупло више од СПС.

Међутим, иако је изборни систем у Србији 1993. показивао солидан степен међупартијске ефикасности и охрабрујуће зачетке персоналне репрезентације у оквиру пропорционалног модела, уследила је изненадна реформа пред редовно гласање 1997. године. Она, нажалост, није била усмерена ка даљем ублажавању диспропорционалности (смањење броја изборних јединица или снижавање изборног цензуса на три или четири одсто), или делимичном отварању изборних листа за бираче (преференцијално гласање), већ је ишла у супротном правцу. Више него троструко повећан је број изборних јединица (са девет на 29), чиме је механичка баријера мале изборне јединице у великој мери обесмислила законски цензус, док је средња магнитуда округа у вредности од 8,62 умањила могућности награђивања

посланика са натпросечним резултатима у својим локалним срединама, јер је и даље важило правило да 1/3 мандата освојених мора бити додељивана на основу редоследа на листи.

4.1.3. Реформа 1997: *"malapportionment"* и *"gerrymandering"* за максимализацију мандата СПС

Једнократан као и већински из 1990. године, изборни систем из 1997. такође је продукт тежње за максимализацијом мандата Социјалистичке партије Србије. Можемо рећи да је СПС мудро искористила иницијативу коалиционог партнера на савезном нивоу, Демократске партије социјалиста (ДПС), која је тражила да се на изборима за Веће грађана Скупштине СРЈ 1996. године, посланици бирају у седам изборних јединица у Црној Гори и 29 у Србији (Јовановић, 1997: 247).

Прекопиравши мапу изборних јединица са савезног нивоа, посланичка већина коју су предводили социјалисти, је 22. јула 1997. године, „само три дана пре доношења одлуке о расписивању избора (25. јула) и непуна два месеца пре одржавања избора (21. септембра)” (Рајванчић, 1997: 53), извршила изборну реформу, без икаквих ширих консултација и искључиво у своју корист.

Део опозиције, предвођен Демократском странком и Демократском странком Србије, одлучио је да након брзоплете и опскурне реформе изборног система и неиспуњења препорука из извештаја посредника ОЕБС Фелипеа Гонзалеса¹³, бојкотује парламентарне изборе (Антонић, 2015: 231). Лидер ДС Зоран Ђинђић објашњавао је у тексту за лист „Демократија”, да је „смисао повећања броја изборних јединица да се отежа контрола изборног процеса и да се утврди предност једне странке” (Ђинђић, 1997: 3).

Као што је Ђинђић добро приметио, кључ изборне реформе 1997. године био је у повећању броја изборних јединица и смањивању њихове магнитуде. Величина изборног округа варирала је између шест и 14, а највише је било седмомандатних јединица (6), затим шестомандатних и осмомандатних (по 5), деветомандатних и једанаестомандатних (по 4). У две изборне јединице бирало се 10 посланика, а такође у две по 12. Највећа је била изборна јединица Пећ – 14 мандата. Новом изборном геометријом (Слика 4), у великој мери обесмишљен је законски цензус, који је на нивоу изборне јединице износио пет одсто.

У укупно 10 изборних јединица, чак 14 листа остало је без посланика, упркос прескоченом законском прагу. Примера ради, у изборној јединици Врбас без иједног мандата остали су Српски покрет обнове (СПО) и Коалиција „Војводина”, иако су освојили безмало по 10 процената гласова. Пајванчић наводи да велики број изборних јединица средње величине „фаворизује велике странке”, док се „изгледима мањих политичких странака, посебно оних

¹³ 17. новембра 1996. одржан је други круг локалних избора у Србији, на којима је опозиција, предвођена коалицијом „Заједно” остварила победу у великом броју локалних самоуправа, укључујући ту и Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац. Милошевићев режим, међутим, испрва није признао резултате, већ је уз помоћ судова делимично или потпуно поништио изборе у више од 40 општина. Убрзо су избиле масовне грађанске и студентске демонстрације у Београду и другим градовима, који су трајали више од три месеца и остали упамћени по повремено бруталним реакцијама полиције и прекомерној употреби силе према демонстрантима. Најкритичнији дан протеста био је 24. децембар 1996. године, када су се у главном граду окупиле и присталице власти, на чувеном „контрамитингу”, у атмосфери која је била на ивици почетка грађанских сукоба. Након тога, власт је устукнула и позвала у Србију мисију ОЕБС, предвођену шпанским политичарем Фелипеом Гонзалесом, са циљем утврђивања чињеница везаних за спорне резултате избора. На препоруку мисије ОЕБС, у јануару 1997. донет је *Lex specialis*, којим је коначно призната победа опозиције на локалним изборима. Такође, мисија ОЕБС донела је и читав низ препорука у циљу организовања фер, слободних и демократских избора у будућности.

чији су бирачи релативно равномерно распрострањени по читавом подручју републике, на освајање мандата умењени или чак елиминисани” (Рајванчић, 1997: 54).



Слика 4. Мапа изборних јединица на парламентарним изборима у Србији 1997.
(Извор: Републички завод за статистику, www.stat.gov.rs).

Изборни модел са 29 изборних јединица био је екстремнији од система са девет електоралних округа из 1993. године, показује Шугартов индекс међупартијске ефикасности. Вредност поменутог параметра на гласању 1997. године износила је -0,32 наспрам -0,27, колико је било четири године раније. Нешто нижи Галагеров индекс диспропорционалности (7,98), у односу на 1993. годину (9,31), није ништа друго до цифра која на први поглед може заварати. Јер, ни 1992. ни 1993. године изборни систем није остављао непредстављеном партију са више од 100.000 гласова, као што је то био случај 1997. Социјалдемократија је на изборима 21. септембра 1997. године освојила нешто преко 105.000 гласова, прешавши изборни праг у укупно три изборне јединице, али је остала без иједног места у Народној скупштини, плативши цех израженом механичком ефекту малих изборних јединица, који је обесмишљавао законски цензус од пет одсто. Ефективни број елективних партија био је 3,15.

Велики распон у магнитудама изборних јединица довео је до *malapportionment-a*, и ситуација у којима је партијама био потребан битно различит број гласова за освајање једног мандата. Док је, према рачуници Маријане Пајванчић, листи Социјалистичке партије Србије, Југословенке левице и Нове Демократије, за један мандат у просеку било потребно 12.868 гласова, дотле је Коалицији „Војводина” за посланичко место било неопходно више него дупло – 28.054. А Демократска алтернатива је са укупних 60.855 гласова, дошла до само једног посланичког мандата у парламенту (Рајванчић, 1997: 68).

Веома је индикативно да су највеће изборне јединице формиране у деловима Србија где је СПС у претходним изборним циклусима остваривала најбоље резултате. Конкретно, на Косову и Метохији формирана су три електорална округа, у којима је алоцирано укупно 32 посланичка места. У највећој изборној јединици у Србији – Пећ, додељено је 14 мандата, у Приштини 11, а у Косовској Митровици седам. Због слабог одзива Албанаца, излазност у три изборне јединице била је мања од 20 одсто, па је за један мандат било потребно око 5.000 гласова, што је три пута мање у односу на просек у осталим деловима Србије (Рајванчић, 1997: 72). Са нешто више од 110.000 гласова у збиру, листа СПС-ЈУЛ-НД узела је 24 мандата. Дакле, ова коалиција дошла је до око четвртине својих мандата (24 од 110), захваљујући једној тринаестини (7,85%) од укупног броја гласова које је освојила на изборима (111.182 од 1.304.274). На делу није био само изражен *malapportionment*, већ и друга манипулативна девијација изборне геометрије – *gerrymandering*, која подразумева „исцртавање граница изборних јединица по критеријуму политичке и страначке припадности и интереса, како би се неутралисао гласачки потенцијал политичких ривала и концентрисало властито бирачко тело” (Јовановић, 2004: 39).

4.1.4. Реформе после 2000: Хиперцентрализација изборног система на врхунцу

После Петог октобра, изборни систем затворених блокираних листа у Србији делимично је модификован. Поново је промењена изборна геометрија, па ако се 1997. могло говорити о својеврсној атомизацији броја изборних округа, онда је 2000. године реформа ишла у супротном правцу. Читава територија Републике Србије претворена је у једну, *at large* изборну јединицу, док су Донтова формула за расподелу мандата и изборни цензус од пет одсто остали на снази. Захваљујући „малој” реформи из 2004. године, за партије мањинских заједница уведен је тзв. природни праг, који је 2020. године претворен у неку врсту премијског, истовремено са смањењем законског цензуса на националном нивоу на три одсто. Такође, изборном реформом из 2000. године, уведена је још једна новина.

Подносилац листе био је потпуно слободан да одреди ко од кандидата добија мандат независно од редоследа на листи, а на основу правила која су утврђивана унутар самих партија или коалиција. На тај начин, „крши се непосредно изражена воља бирача на изборима и губи непосредност избора, јер између бирача и парламента посредују политичке партије” (Орловић, 2011: 46).

Ако смо за једнократне промене из 1997. несумњиво утврдили да су руковођене ускостраначким интересима СПС и њених коалиционих партнера, онда је институционални модел 2000. године, једнако као и онај из 1992. школски пример садејства инхерентних и контингентних фактора изборних реформи. У претходном одељку доказали смо испуњеност инхерентних фактора, будући да је изборни систем из 1997. био екстреман, показујући озбиљне девијације међупартијске ефикасности. С друге стране, период пре доношења новог изборног закона 9. октобра 2000. године, обиловао је прворазредним историјским догађајима који су отворили критичну раскрсницу за нове изборне институције. Ту пре свега мислимо на догађаје између првог круга избора за председника СР Југославије и гласања за оба већа Савезне скупштине 24. септембра и масовних демонстрација грађана 5. октобра, на којима је дошло до *de facto* промене власти. Сматрамо да је „демократска револуција” или „револуционарна демократизација”, како поменуто дешавања назива Небојша Владисављевић (Владисављевић, 2019: 97) контингентни фактор („догађај окидач”) изборне реформе из 2000.

Промену изборног закона иницирала је Српска радикална странка, у том тренутку партија власти, али је реформа, у суштини, одговарала свим парламентарним, и у том тренутку, појединим ванпарламентарним актерима. Социјалисти и радикали вероватно су се плашили да им се важећи, у великој мери диспропорционалан систем са 29 изборних јединица, не врати као бумеранг, у ситуацији када им се рапидно топи бирачки потенцијал, а Демократска опозиција Србије (ДОС), с друге стране, у још увек рањивој фази раста, рачунала је да једна изборна јединица топи натпредстављеност одлазеће власти остварену захваљујући „косовском” *gerrymandering* -у. Ни Српски покрет обнове, који је на савезним изборима 24. септембра остао без мандата у Већу грађана Скупштине СРЈ, није имао ништа против *at large* изборне јединице, јер је висок ефективни цензус у малим окрузима минимизирао шансе ове партије за опстанак на политичкој сцени. Због тога не чуди што је нови изборни закон изгласан без иједног гласа против. Интересантно је да је осим представника предлагача Томислава Николића, о закону говорио још само један посланик, Џемаил Суљевић из Странке демократске акције (Вучићевић & Јовановић, 2015: 102). Из перспективе историјског институционализма, реч је о слојевитом постављању нових правила поред или уз постојећа (Mahoney & Thelen, 2010: 15-22).

По изборним правилима од 9. октобра 2000. године одржано је седам циклуса парламентарних избора у Србији – 2000, 2003, 2007, 2008, 2012, 2014. и 2016. године. Наука је сагласна да је изборни систем од 2000. године показао низ мањкавости које отежавају правичну дистрибуцију политичке моћи, с једне стране, и блокирају механизме стварног утицаја бирача на финални изглед законодавне, а посредно и извршне власти. Примедбе се крећу од начелних, да је поменути модел „препрека консолидацији демократије у Србији” (Јововић, 2011: 280), преко критика на рачун „територијалне нерепрезентативности” и „фрагментираности парламента” (Orlović, 2012: 25-27), до замерки да „пропорционални изборни систем са једном изборном јединицом и затвореном блокираном изборном листом није у стању да успостави везу између друштвених захтева (преферираних политика) и изборног исхода (политика које ће спроводити нова влада)” (Вучићевић, 2015: 1). Оцене да

је изборни систем „екстреман и неефикасан” (Вучићевић & Јовановић, 2015: 87-119), нису само плод теоретских претпоставки, већ су и емпиријски доказиве. На основу Шугартових показатеља ефикасности изборног система (видети стр. 7), евидентно је да је изборни модел у Србији на парламентарним изборима од 2000. до 2016. године био екстреман и на међупартијској (Табела 4.1) и на унутарпартијској равни.

Табела 4.1. Међупартијска ефикасност изборног система у Србији од 2000. до 2016.

Година одржавања избора	Pre - election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
2000.	0	1	0,50		-0,38
2003.	0	0,42	0,21	0,07	-0,72
2007.	0	0,51	0,26	0,06	-0,68
2008.	0	0,82	0,41	0,05	-0,54
2012.	0	0,58	0,29	0,10	-0,61
2014.	0	1	0,50	0,30	-0,20
2016.	0	1	0,50	0,06	-0,44
Средња вредност	0	0,72	0,36	0,11	-0,51

Као што показује Табела 4.1, средња вредност индекса међупартијске ефикасности на парламентарним изборима од 2000. до 2016. године износи -0,51. Таква вредност сврстава српски изборни модел међу хиперрепрезентативне (Shugart, 2001, 25-51; Вучићевић & Јовановић, 2015: 87-119). И не само то – пропорционални изборни систем је на основу Шугартовог индекса међупартијске ефикасности екстремнији у циклусима после Петог октобра, него на гласањима од 1992. до 1997. године (-0,38 на изборима 1992; -0,27 годину дана касније и -0,32 на изборима 1997). Слично је и са унутарпартијском ефикасношћу, која такође указује да је изборни систем Србије екстреман још од првих пропорционалних избора 1992. Према Шугартовим мерилима, пропорционална формула затворених блокираних листа, са једном изборном јединицом припада групи хиперцентрализованих изборних система. Главна карактеристика поменутих модела је преминација партијских елита у односу на појединачне кандидате.

Добра ствар пропорционалног модела са *at large* изборном јединицом је нешто нижа просечна вредност Галагеровог индекса диспропорционалности (Табела 4.2), у односу на сразмерне моделе са више електоралних округа, која за седам изборних циклуса износи 5,98. Комбинован са прилично високим законским прагом од пет одсто, изборни систем у Србији од 2000. до 2016. године, допринео је да партијски систем, барем у теорији буде умерен вишестраначки, са просечним ефективним бројем елективних партија од 4,48 (Табела 4.2). У пракси је, међутим, било знатно другачије, јер је број парламентарних странака, захваљујући веома широким предизборним коалицијама у скоро сваком од седам изборних циклуса, био вишеструко већи. Тако је на изборима 23. децембра 2000. године победничку коалицију, Демократска опозиција Србије (ДОС), чинило чак 18 партија. Орловић наводи да је након избора 2008, 2012. и 2014. у скупштини било „по десетак посланичких клубова и по више од двадесет идентификованих парламентарних странака“. „То говори о индиректној парламентаризацији – мање партије добијају мандате на листама већих, па издвоје посланички клуб и фрагментирају партијски систем“ (Орловић, 2015а: 215). Вучићевић пише да је у Србији „раширена пракса формирања крипто-коалиција, у

којима се уз релевантне партије „шлепају” и оне са малом подршком у бирачком телу”, што доводи до тога да је „српски парламент изузетно фракционализован” (Вучићевић, 2020: 19).

Табела 4.2. Галагеров индекс диспропорционалности и ефективни број елективних партија на изборима у Србији од 2000. до 2016. године.

Година одржавања избора	Галагеров индекс диспропорционалности (least square index)	Ефективни број елективних партија (ENEP)
2000.	5,34	2,13
2003.	6,42	6,42
2007.	5,16	5,56
2008.	2,18	3,82
2012.	7,27	6,32
2014.	12,29	3,53
2016.	3,21	3,56
Просечна вредност	5,98	4,48

Изборни систем по коме су одржани сви парламентарни избори од Петооктобарских промена до 2016. године претрпео је четири, условно речено „мале” реформе (Вучићевић & Јовановић, 2015: 87-119). Прва од њих резултат је дубоких неслагања унутар ДОС, а била је уперена директно против једне од две стожерне партије те коалиције – Демократске странке Србије (ДСС). Сматрајући ДСС главном опасношћу по стабилност владе, након драматичних догађаја током 2001. и прве половине 2002. године (изручење некадашњег председника Србије и СРЈ Слободана Милошевића Хашком трибуналу, низ нерезјашњених убистава са политичком позадином и корупционашких афера представника власти, дијаметрални концепти даљег политичког и економског развоја земље), Демократска странка (ДС), охрабрена подршком већине малих странака у ДОС, одлучила је да одлуком без преседана и без избора промени структуру парламента. Користећи већину у Административном одбору Народне скупштине, ДОС је у јулу 2002. године донела одлуку да, због нередовног присуствовања седницама, замени 36 од 176 посланика коалиције, од којих су чак 21 били парламентарци ДСС. Будући да та је та партија на листи имала још само 13 кандидата, остала је без осам мандата, чиме је ова одлука „иако наизглед начелна и безазлена” произвела „битне редистрибутивне ефекте” (Гоати, 2013: 78). Како се ДСС није сложила са оваквом одлуком, искључена је из коалиције, а затим су свим њеним посланицима (укупно 45) одузети мандати (Павловић & Антонић, 2007: 92-93). Какав-такав правни основ нађен је у старој одредби закона о избору народних посланика, непромењеној у реформи 2000. године, према којој је мандат посланику престајао искључењем из политичког субјекта на чијој листи је изабран (Вучићевић & Јовановић, 2015: 103). Међутим, већ наредне године, пре свега због притисака ОЕБС, Уставни суд је поменути законску одредбу прогласио неуставном, оценивши да се „политичким странкама не могу законом дати овлашћења која ће имати за последицу промену састава Народне скупштине”, те да се на тај начин „не може решавати проблем очувања партијске дисциплине” (Вучићевић & Јовановић, 2015: 103). Пресуда Уставног суда представљала је „егзогени шок” за власт, а с обзиром на то да је стара одредба о одузимању мандата искључењем из партије, оснаживала екстремност изборног система (јачање хиперцентрализације), можемо говорити о промени у духу историјског институционализма.

Друга „мала” реформа, као што смо већ писали на почетку овог одељка, представљала је увођење природног прага за партије националних мањина. Након избора 2003. године, Народна скупштина спала је на свега два бошњачка посланика, изабрана на листи ДС. Остале мањинске заједнице, пре свега мађарска и албанска остале су први пут без парламентарне заступљености. Будући да „инклузија мањина оснажује спречавање ширења етничких несугласица” (Bochsler, 2018: 27), било је евидентно да је проналазак формуле за репрезентацију националних заједница један од највећих изазова система са *at large* изборном јединицом. Решење је нађено у институционализацији засебног цензуса за партије националних мањина. „Мањинске партије од тада морају да пређу природни праг, односно пропорционални праг према коме је један скупштински мандат приближно једнак броју грађана који су на изборима гласали за већинске листе које су прешле цензус и мањинске листе подељено са бројем скупштинских мандата (250)” (Лончар, 2020: 849). „Иако промене изборног закона нису усвојене консензусом, може се рећи, пре свега због договора премијера са лидера мањинских ванпарламентарних странака, али и због двотрећинске подршке у парламенту (против су били једино радикали, прим. У.К.), да је реформа била спроведена споразумом елита” (Вучићевић & Јовановић, 2015: 104).

Трећа „мала реформа” на одређен начин је пример максимализације моћи, али овај пут не владајућих, већ свих парламентарних странака. Новим Уставом Републике Србије, фактички је суспендована одлука Уставног суда из 2003. године, јер је нормирано да сваки народни посланик може неопозиво ставити свој мандат на располагање политичкој странци, са чије листе је изабран. То је у пракси значило, да су кандидати за посланике, пре него што им странка додели место у скупштини, будући да им редослед на листи није гарантовао избор у парламент, били условљени да потпишу тзв. „бланко оставке”. А странке су задржавале право да активирају „бланко оставке” у сваком тренутку и на тај начин санкционишу „слободне стрелце” у својим редовима. „Конституционализација готово петнаестогодишње праксе бланко оставки и суспендовање слободног мандата народних посланика, иако правдани спречавањем корупције, водили су потпуном подређивању посланика партијским централама”, чиме је „хиперцентрализација изборног система подигнута на ниво уставне норме” (Вучићевић & Јовановић, 2015: 104-105).

Последња „мала” реформа из 2011. године, била је двострука. Подразумевала је, најпре, укидање „бланко оставки”, а потом и затварање изборних листа за партијске интервенције након избора. Посланицима од избора 2012. године партије не могу одузети додељене мандате, који се алоцирају искључиво на основу редоследа кандидата на листи. Реформа је резултат суптилног притиска споља, односно чињенице да су у извештајима Европске комисије и Европског парламента, поменути елементи изборног система третирани као недемократски. Будући да су ставови органа Европске уније могли условити блокаду даљег европског пута Србије, Уставни суд је, одлучујући најпре о одредбама закона о локалним изборима, суспендовао институте „бланко оставки” и постизборних интервенција на листи, чиме је отклоњена екстремна хиперцентрализованост електоралног модела, мада су листе и даље остале затворене за бираче.

4.1.5. Како изборни систем Србије данас функционише?

Редовни парламентарни избори 21. јуна 2020. године одржани су по напречац промењеним изборним правилима. Владајућа већина најпре је значајно смањила законски праг за улазак у Народну скупштину са пет на три одсто, повећала обавезну квоту мање заступљеног пола на изборним листама са трећине на две петине (40 одсто) кандидата и увела „бонусни”

цензус за мањинске партије, јер је предвиђено да се количници свих странака националних заједница, које не достигну праг од 3 одсто множе са 1,35. Поменуте три измене изгласане су 8. фебруара 2020. године, непун месец пре расписивања избора, планираних за 26. април, али због пандемије коронавируса и увођења ванредног стања у Србији, померених за 21. јун. Допуна реформе извршена је усред изборног процеса, 10. маја, када је олакшана процедура прикупљања 10.000 неопходних потписа за предају листе, тако што је овера омогућена и код општинских и судских оверивача, а не само код јавних бележника, као до тада. Иако на први поглед и у строго математичком смислу, није доносила бенефите суверено владајућој Српској напредној странци (СНС), већ је олакшавала улазак у парламент малих партија, изборна реформа из 2020. године, је према појединим ауторима, ишла у прилог максимализације политичке користи власти. На овом месту посебно наглашавамо синтагму „максимализација политичке користи”, с обзиром на то да је, према Вучићевићу, реформа користила СНС и њеним коалиционим партнерима, без обзира на то што су мањи изборни праг и „бонусни” цензус за мањине свакако смањивала парламентарну моћ напредњака, у односу на дотадашњи изборни модел.

С обзиром на то да је већина релевантних опозиционих партија бојкотовала изборе, власт је морала пронаћи механизам помоћу ког ће, како тврди Вучићевић, очувати контролу над парламентом и политичким институцијама, али истовремено и створити „привид демократског легитимитета код грађана”, као и ојачати „пољуљану међународну репутацију” (Вучићевић, 2020: 13). Циљ реформе био је „увлачење опозиционих партија у изборни процес”, што је требало „осигурати довољно, али не и превише плурализма, који режим не би могао да поднесе” (Вучићевић, 2020: 13-14).

На брзину спроведене промене ни за милиметар нису удаљиле изборни систем Србије из зоне неефикасности и хиперцентрализованости. Упркос смањењу изборног прага, Галагеров индекс диспропорционалности дошао је до високе вредности од 11,17, чинећи да изборни систем 2020. године буде на трећем месту по несразмерности од увођења вишестраначја (диспропорционалнији су били само већински избори 1990. и ванредни 2014. године). Ефективни број елективних партија износио је 2,41. Шугартов индекс међупартијске ефикасности на први поглед сврстава електорални модел међу репрезентативне (-0,17), али се тешко може говорити о било каквој ефикасности када у парламенту партиципирају свега три листе које су достигле снижени праг од три одсто. Несумњиво да је на ефективни броја елективних партија, у великој мери утицао и бојкот већине релевантних опозиционих странака. Да је на снази остао ранији изборни модел, цензус би прешле једино СНС и СПС, што је крајње неуобичајено за пропорционалне системе. С друге стране, све мањинске партије у Народној скупштини постале су натпредстављене и питање је какве би импликације имао „бонусни” цензус да је коначан резултат био неизвеснији, а о формирању владе одлучивало неколико мандата. Јасно је, дакле, да је експеримент из 2020. године неодржив на дуге стазе и врло је извесно да ће у будућности бити преиспитане одредбе која нарушавају принцип једнакости бирачког права и есенцијално демократско начело „један човек један глас”.

Анализа изборних реформи од увођења вишестраначја до данас показује изукрштаност иницијалних фактора и праваца развоја институционалних промена. Три велике реформе (1990, 1997. и 2020) препознајемо као процесе чији је мотив максимализација мандата или

политичке користи власти, док промене из 1992. и 2000. године можемо објаснити алатима историјског институционализма, уз уочљиво присуство инхерентних и контингентних фактора. Од четири мале реформе после Петог октобра, само једна руковођена је принципом максимализације мандата (2006), а остале три резултат су дејства инхерентних и/или контингентних фактора. Тако је мала реформа 2003. године узрокована пресудом Уставног суда, она из 2004. последица је екстремности изборног система, а 2011. промене су покренуте под притиском ЕУ (Табела 4.3). Промене изборних институција у Србији најбоља су потврда Рахатових теоретских претпоставки да је за проучавање изборних реформи, „корисније користити комбинацију приступа, а не држати се једног” (Rahat, 2011: 523).

Табела 4.3. Преглед узрока изборних реформи у Србији 1990-2020.

Узрок	Велика реформа 1990.	Велика реформа 1992.	Велика реформа 1997.	Велика реформа 2000.	Мала реформа 2003.	Мала реформа 2004.	Мала реформа 2006.	Мала реформа 2011.	Велика реформа 2020.
Максимализација мандата и/ или користи	Да	Не	Да	Не	Не	Не	Да	Не	Да
Инхерентни и/ или контингентни фактори	Не	Да	Не	Да	Да	Да	Не	Да	Не

Када је у питању карактер реформи, утисак је да све промене изборног система Србије у последње две деценије нису усмерене на отклањање узрока неефикасности, већ углавном безуспешно санирање последица ранијег лошег институционалног избора. Снижавање цензуса 2020. године није решење, јер у будућности може учинити само да неки од дефеката буду израженији него данас (Вучићевић, 2020: 23). Сматрамо да је, као и код флексибилних и отворених листа, изборна јединица кључна одредница будућих последица изборног модела затворених блокираних листа. Јер, у систему са *at large* изборном јединицом излишно је говорити о било каквој персонализацији и јачању утицаја бирача. Флексибилна листа, као прелазни модел у процесу персонализације изборног система, са могућношћу једног или више преференцијалних гласова, нема никаквог смисла у изборној јединици магнитуде 250. Предуслов било какве озбиљне реформе је креирање електоралне мапе Србије са више великих изборних јединица (магнитуде веће од 10), на начин да законски праг у њима не одудара битно од ефективног. Тек потом, на ред долази персонализација гласања, која је тек летимично помињана у многобројним предлозима за измене изборног система Србије. Отворену листу са могућношћу давања једног преференцијалног гласа први је предложио Леон Којен, још пред прве вишестраначке изборе 1990. године. Којен је сматрао да би у српски парламент требало да се бира 222 посланика у 11 изборних јединица, магнитуда између 12 и 38. За расподелу мандата у изборним јединицама Којен је предвиђао Донтову формулу, док би преостала места била алоцирана на националном нивоу уз помоћ Хагенбах-Бишофове методе (Јовановић, 1997: 129-131).

Више од две деценије касније (2013) и Социјалдемократска партија Србије (СДПС), је у *non paper* форми предложила измену изборног система, као првог корака у циљу темељне реконструкције политичког система. За парламент са 150 посланика, СДПС је предвидела персонализовани пропорционални систем са 150 изборних подручја, по словеначком моделу, с тим што систем не би био до краја отворен, већ би се 70 одсто места алоцирало

према резултатима појединачних кандидата у изборним подручјима, а преосталих 30 одсто на предлог подносиоца листе, у циљу кориговања територијалне, родне и коалиционе заступљености.

4.2. Генеза изборних институција у Португалији

Иако се слободни и поштени избори одржавају тек од средине седамдесетих година прошлог века, као тековина процеса демократизације земље, у Португалији постоји дуга традиција гласања за парламент (Almeida, 2010: 1525). Од 1820. и „првог покушаја увођења модерног представничког политичког система” па до слома Прве републике 1926. године, одржана су укупно 52 циклуса за избор посланика у националну скупштину и спроведено 26 изборних реформи, од којих четири никада нису ступиле на снагу (Almeida, 2011: 61). По оба критеријума, Португалија је апсолутни рекордер међу европским земљама, у којима су у посматраном периоду одржавани избори (Mackie & Rose, 1991).

Португалија је током осам деценија 19. века и у првој декади 20. века пратила трајекторију од индиректних, преко већинских у вишемандатним окрузима, до већинских двокружних и једнокружних избора у једномандатним изборним јединицама. Након што су уставном реформом 1852. године институционализовани непосредни избори, вишемандатне изборне јединице употребљаване су до 1858. године и између 1901. и 1910. године. У међупериоду, на снази су биле једномандатне изборне јединице (1860-1881; 1896-1900) (Almeida, 2011: 69; Marques, 2003: 493). Занимљиво, на изборима 1884. године препознајемо и „рани облик комбиновања елемената већинских и пропорционалних система”, односно „коезистенцијални систем у коме је бирачко тело земље било подељено на два дела, а сваки део је бирао своје представнике према посебним и одвојеним обрасцима” (Kasapović, 2014: 47). Од укупног броја заступника (151), 79 се бирало релативном већином у једномандатним окрузима, у руралним крајевима земље, а 72 у малим вишемандатним изборним јединицама магнитуде од три до шест, у градским срединама и уз помоћ система ограниченог гласања (Almeida, 2010: 1532).

Поред тога што је пионир мешовитих система, Португалија је међу земљама у којима је дошло до раног институционализовања манипулације изборном јединицом (*gerrymandering*). У појединим изборним циклусима, почевши од средине 19. века, за време трајања монархије, владајуће елите кројиле су електоралне округе са тенденцијом да се бирачко тело прогресивне Републиканске партије (*Partido Republicano*), концентрисано у два највећа града Лисабону и Портоу, разбије неприродним баријерама. У оба града, урбана подручја су фрагментирана густим границама, а затим је сваки од малих квартава инкорпориран у околне сеоске изборне јединице, чиме су добијане тзв. „труле општине” (*burgos podres*), намењене очувању доминације монархиста (Lopes, 1991: 401- 415). Бирачко право у посматраном периоду било је ограничено различитим имовинским, статусним, образовним и родним цензусима, па је прилику да гласа имало између 8,2 и 18,8 одсто грађана Португалије (Almeida, 2011: 63), што је изборни систем чинило додатно неефикасним. Зато и не чуди што је упркос различитим институционалним обрасцима, трајна карактеристика избора за време монархије била њихова легитимизаторска, а не елективна функција. „Били су то обреди потврде”, сликовито сведоче савременици, јер „влада су предлагале и именовале посланике“, који су заузврат „подржавали те исте владе“ (Fuschini, 1899: 435).

Стидљиве назнаке примена сразмерне репрезентације уследиле су по формирању Прве Републике 1910. године. Већ на првим изборима у новом конституционалном руху, 1911.

године, у Лисабону и Портоу бирано је по 10 посланика преко партијских листа, по Донтовој изборној формули, док је преосталих 190 заступника долазило из 48 малих изборних јединица (три и четири места), на основу формуле ограниченог гласања (Almeida, 2010: 1534). Међутим, точак историје брзо се вратио уназад. Слом Прве републике 28. маја 1926. године, након војног пуча, који је трасирао пут ка моћи Антонију де Оливеири Салазару, отворио је дуготрајан ауторитарни циклус, окончан тек 1974.

До краја Другог светског рата избори су били дословно без избора, јер је опозицији забрањивано учешће. После тога, Салазар је покушао да стекне какав-такав спољни и унутрашњи легитимитет, допуштањем ограничене конкуренције, иако изборно надметање није било ни фер ни слободно. Кандидати власти обично су остајали без ривала на гласању, јер је опозиција користила кампање за изражавање протеста против режима, повлачећи се из трке непосредно пре изборног дана (Almeida, 2010: 1527-1528).

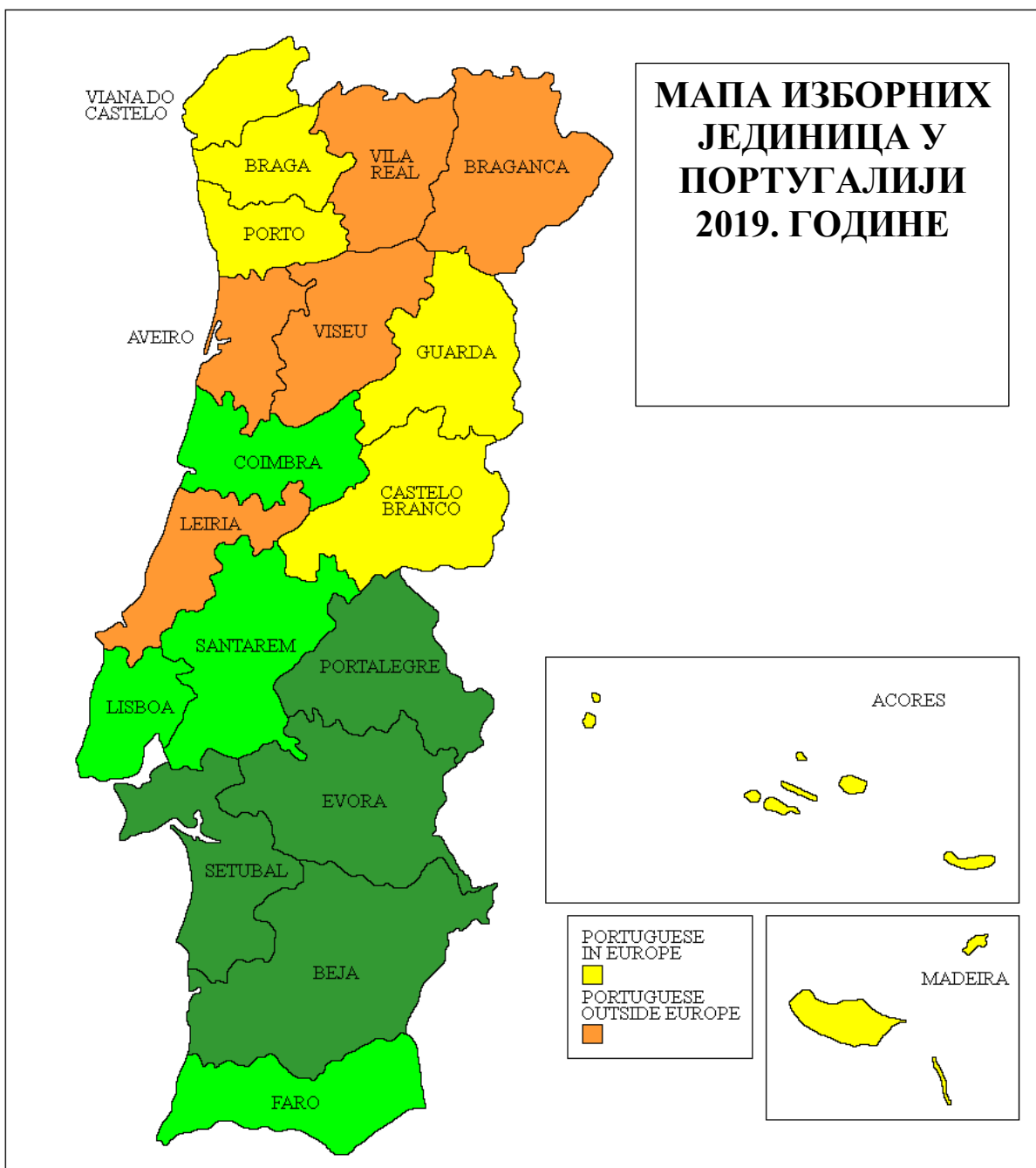
4.2.1. Рађање најдуговечнијег система затворених блокираних листа у Европи

Португалија је, не само прва држава у којој је уклоњен ауторитарни режим 1974. године, у тзв. „трећем таласу демократизације” (Linc & Stepan, 1998; Hantington, 2004), већ, уз Турску, европска држава са тренутно најдужом традицијом пропорционалног изборног система затворених блокираних листа. Од првих слободних избора 1975. године, пуне четири и по деценије на снази је један институционални модел, упркос чињеници да је у периоду од 1978. до 2008. било чак 11 покушаја реформи, како је то педантно забележио португалски политиколог Меирињо (Meirinho, 2009: 11-24). Са само једном великом променом, која је омогућила смањење броја посланика са првобитних 250 на садашњих 230, извршеном пре више од три деценије (1989) (Freire, 2017: 357-366) систем затворених блокираних листа Португалије прави је пример основаности једног од кључних постулата историјског институционализма, тзв. „путне зависности”. Као што смо већ наводили, *“policy”* избор на почетку живота једне институције утиче на будуће политике и понашања појединаца и друштвених група, као ограничавајући фактор, чинећи истовремено тако уређен скуп правила веома отпорним на промене. Поборници приступа историјског институционализма (Hall & Taylor, 1996; Levi, 1997; Pierson, 2000) овај феномен називају „зависношћу од одабраног пута” или „путном зависношћу” (*path dependence*).

Такође, приметно је и присуство инхерентних и контингентних фактора изборне реформе, који додатно учвршћују претпоставку да су затворене блокиране листе у Португалији уведене на основу принципа историјског институционализма. Сматрамо да није неопходно додатно образлагати тезу о екстремности изборног система за време Салазарове диктатуре. Институционално и ванституционално ометање политичког организовања опозиције, па чак и забрана њеног рада у појединим фазама (Raby, 1991), цензура штампе, гушење политичких и економских слобода грађана, ограничавање универзалности бирачког права, будући да су само писмене жене имале право гласа, чинили су изборни процес неефикасним и нелегитимним, јер је великом делу становништва онемогућено чак и формално представљање. С друге стране, јасно је да је Револуција каранфила од 25. априла 1974. године, када је групација лево оријентисаних официра извршила пуч, сменивши ауторитарни режим „Нове државе”, инсталиране 1926. године, представља *par excellence* пример „критичне раскрснице”, која је отворила врата крупних промена политичког система и изборних институција, као битног предуслова одрживости укупних реформи на дуже стазе. Пропорционални изборни систем, у примени од првих фер и слободних избора, одржаних на годишњицу Револуције каранфила – 25. априла 1975. године, одраз је тежње за

обезбеђивањем „парламентарне заступљености широког политичког спектра”, док су Донтова формула „најмање пропорционална међу методама највећег броја”, као и „средња величина већине изборних јединица”, спречили „прекомерну фрагментацију партијског система” (Almeida, 2010: 1535-1536). А затворена блокирана листа унутар пропорционалне формуле омогућила је институционализацију младих партија, тек ослобођених стега аутократије, као кључних актера постреволуционарне демократске транзиције (Vermeo, 1987: 213-231).

Што се тиче изборне геометрије, несумњиво да је узор реформи након Револуције каранфила била електорална мапа Португалије из 1945. године, када је одбачен систем са 100 једномандатних округа а уведена 21 вишемандатна изборна јединица, уз Азорска острва, која су давала једног посланика у парламенту (Almeida, 2010: 1535). Укупно 250 посланика Уставотворне скупштине (*Assembleia Constituinte*) на изборима 1975. године бирано је у 25 изборних јединица, од којих су четири биле једномандатне (колоније Макао и Мозамбик, острво Хорта и дијаспора), две изузетно велике (Лисабон са 55 и Порто са 36 мандата), а преостале у распону од два до 16 места. Карта изборних округа данас је нешто другачија, будући да према актуелним прописима, постоје 22 изборне јединице, три мање него на првим демократским изборима. Међутим, у односу на 1975. годину, Португалија сада нема колоније, па отуда на списку електоралних округа нису Мозамбик, данас независна држава и Макао, саставни део Кине, три изборне јединице на Азорским острвима спојене су у једну, али је зато дијаспора добила округ више него на првим слободним изборима (Слика 5). Такође, парламент данас броји 230 посланика.



Слика 5. Мапа изборних јединица у Португалији на изборима 2019. године
(Извор: <http://psephos.adam-carr.net/countries/p/portugal/portugalmaps2015index.shtml>).

Заправо, сваки од 18 административних округа Португалије је једна изборна јединица, као и две аутономне покрајине (Азорска острва и Мадеира). Две екстериторијалне изборне јединице намењене су Португалцима у расејању – једна је европска, а друга обухвата остатак света. Магнитуда у 20 од 22 изборне јединице утврђује се уочи долазећих парламентарних избора и зависи од броја уписаних бирача у електоралном округу. Ова

клаузула не важи за изборне јединице Европа и остатак света, у којима се бирају по два посланика, без обзира на број бирача (Табела 4.4).

Табела 4.4. Преглед изборних јединица у Португалији (парламентарни избори 2019).

Изборна јединица	Број бирача	Магнитуда
Авеиро	645.747	16
Бежа	123.032	3
Брага	778.359	19
Браганца	141.587	3
Кастело Бранко	170.152	4
Коимбра	380.064	9
Евора	136.725	3
Фаро	376.882	9
Гуарда	151.557	3
Ленрија	415.359	10
Лисабон	1.921.189	48
Порталегре	96.425	2
Порто	1.595.205	40
Сантарем	380.976	9
Сетубал	737.285	18
Виана до Кастело	240.942	6
Вила Реал	219.112	5
Висеу	348.016	8
Мадеира	257.897	6
Азорска острва	228.975	5
Португалци у Европи	895.515	2
Португалци изван Европе	570.435	2
Укупно	10.811.436	230

Португалија је једина држава у Европи са затвореним блокираним листама, у којој нема законски прописаног изборног прага. Места у парламенту се распоређују на нивоу изборне јединице, уз помоћ Донтове формуле и метода највећег изборног количника. То значи да, на пример, у изборној јединици величине 10 места, свака странка или коалиција осваја онолико мандата колико се њених изборних количника налази међу 10 највећих у електоралном округу.

Интересантно је напоменути да је увођење изборног цензуса, мимо природног, експлицитно забрањено одредбама португалског устава (Almeida, 2010: 1538). Унутарпартијска алокација мандата зависи искључиво од редоследа кандидата на листи у изборној јединици, што је, видећемо у наредним одељцима, можда и кључна замерка коју португалски псефолози упућују на рачун функционисања изборних институција у тој држави.

4.2.2. Ефикасност изборног система у Португалији

Модел затворених блокираних листа у Португалији, у периоду између првих демократских избора 1975. и последњих у 20. веку, одржаних 1999. године, је према Шугартовом истраживању међупартијске ефикасности 29 изборних система, заузимао неекстремну позицију, сврставши се међу репрезентативне моделе. Индекс међупартијске ефикасности за посматрани период износио је -0,14 (Табела 4.5), чинећи португалски изборни систем функционалнијим од оних у држава са знатно дужом демократском традицијом и отворенијим електоралним моделима, као што су Холандија (-0,36), Белгија (-0,68) и Финска (-0,73) (Shugart, 2001: 25-51). Дистанца изборног система Португалије до пуне

репрезентативности прилично је мала и условљена је, према Шугарту, чињеницом да само једна страна партијског спектра на оси лево-десно редовно нуди препознатљиву опцију будуће владе (Shugart, 2001: 34). Партије деснице окупљене око Социјалдемократске партије (*PSD*), углавном су пронале на начин за формирање владајућих коалиција, што је бирачима представљано као реална опција пре избора, док странке левице то нису успевале, већ је Социјалистичка партија (*PS*) морала освајати апсолутну већину мандата да би дошла на власт. Преостале странке леве оријентације углавном нису показивале спремност за стварање постизборних коалиција са социјалистима (Freire & Santana-Pereira, 2016: 142-147). Бар не до 2015. године. У том смислу, поједини португалски аутори су на становишту да у институционалном погледу, у будућности, не би требало радити на смањивању пропорционалности изборног система, већ на подстицању страначке сарадње и јачању одговорности у левом спектру. Предизборна предвидљивост на левици била би значајнија уколико би Комунистичка партија (*PCP*) и Леви блок (*BE*), били спремни на формирање коалиционих влада са социјалистима (Freire, 2017: 364-365).

Табела 4.5. Међупартијска ефикасност изборног система Португалије 1975-1999.

Година одржавања избора	Pre-election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
1975-1999.	0,60	0,90	0,75	0,11	-0,14

(Shugart, 2001: 31)

Још бољи параметри прате систем затворених блокираних листа у 21. веку. Изборни модел Португалије за период 2002-2019. у потпуности је ефикасан на међупартијској равни, са средњом вредношћу Шугартовог индекса од -0.01 (Табела 4.6).

Табела 4.6. Међупартијска ефикасност изборног система Португалије 2002-2019.

Година одржавања избора	Pre-election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
2002.	0,75	0,92	0,84	0,12	-0,04
2005.	0,75	1	0,88	0,16	+0,04
2009.	0,75	0,84	0,80	0,10	-0,10
2011.	0,75	0,94	0,85	0,16	+0,01
2015.	0,75	0,88	0,82	0,14	-0,04
2019.	0,75	0,94	0,85	0,22	+0,07
Просечна вредност	0,75	0,92	0,84	0,15	-0,01

Проучавајући међупартијску ефикасност система затворених блокираних листа у Португалији у периоду од 1975. до 2019. године, можемо извући неколико генералних закључака. **Најпре**, ниска просечна вредност индикатора „фабриковања већине” (*Plurality enhancing*), која за 16 парламентарних циклуса износи 0,13, указује да није било битније дисторзије приликом претварања гласова у мандате код победника избора. Само у три наврата (1979, 1980. и 2015. године), партија која је формирала владу освајала је натполовичан број мандата са мање од 50 одсто гласова, мада је и у тим ситуацијама проценат подршке бирача победницима на гласању био прилично висок (приближно 45

процената), не остављајући дилему на чијој страни је легитимитет за састављање парламентарне већине.

Друго, већ смо видели, грађани Португалије претежно су имали представу о томе какву владу могу очекивати након избора. Осим на гласањима 1979. и 1980. године, када је кабинет образовала коалиција Демократска алијанса (*AD*), у осталим случајевима власт је формирала или Социјалдемократска партија (*PSD*), најчешће са својим традиционалним партнером Народном партијом (*CDS-PP*), или конкурентска Социјалистичка партија (*PS*), у форми једнопартијских и спорадично мањинских влада.

Треће, пропорционална изборна формула са више изборних јединица, чија просечна магнитуда је увек била преко 10, уз одсуство законских прагова, „обезбеђивала је присуство мањих партија у парламенту, истовремено спречавајући прекомерну фрагментацију страначког система” (Freire, 2017: 361). Ову Фреиреову констатацију најпре поткрепљује ниска просечна вредност Галагеровог индекса диспропорционалности (*least square index*), која за свих 16 изборних циклуса од 1975. до 2019. године износи свега 5,73, сведочећи о солидној сразмерности португалског изборног система.

Истовремено, ефективни број елективних парламентарних странака (*ENEP*) у просеку износи 3,43 (Табела 4.7), указујући на умерени вишепартизам. Орловић наводи да је међупартијска конкуренција у оваквим системима центрипетална, односно да у једнодимензионалном спектру левица-десница, „главне странке конвергирају ка центру”, настојећи да „придобију подршку умереног бирачког тела” (Орловић, 2015б: 124-125). Идеолошки профили стожерних странака, Социјалистичке партије (*PS*) и Социјалдемократске партије (*PSD*), у највећем се уклапају у овакву дефиницију, јер је реч о политичким организацијама левог и десног центра, умерене социјалдемократске и конзервативне оријентације, чланицама великих европских породица странака.






















Табела 4.7. Галагеров индекс диспропорционалности (*LSq index*) и ефективни број елективних партија (*ENEP*) у Португалији од 1975. до 2019.

Парламентарни избори	LSq index	ENEP
1975.	5,66	3,66
1976.	3,63	3,99
1979.	4,84	3,00
1980.	4,71	2,87
1983.	3,74	3,75
1985.	4,29	4,78
1987.	7,02	2,98
1991.	6,18	2,74
1995.	5,17	2,97
1999.	5,14	3,06
2002.	5,37	3,02
2005.	6,64	3,13
2009.	6,40	3,76
2011.	6,86	3,66
2015.	6,77	3,53
2019.	9,20	4,00
Средња вредност	5,73	3,43

Ако за португалски изборни систем можемо рећи да је ефикасан на међупартијској равни, сасвим је другачија ситуација на унутарпартијској димензији. Према Шугартовим мерилима, модел затворених блокираних листа у Португалији спада међу екстремне, хиперцентрализоване системе, које карактерише преминација партијског руководства приликом процеса селекције кандидата и утврђивања редоследа на изборним листама (Shugart, 2001: 36-40). У таквим изборним системима ни бирачима није остављена могућност промене унапред утврђеног поретка кандидата, већ се гласа за листу у целини (Слика 6).

Још од првих демократских избора 1975. године, састав кандидатских листа претежно утврђују страначки лидери и централни партијски органи (Magone, 2014: 85-115). Поменути принцип лако је објаснити за раздобље с краја седамдесетих и почетка осамдесетих година прошлог века, с обзиром на то да су након вишедеценијског периода диктатуре странке биле слабо организоване, будући да локалне и регионалне партијске подружнице практично нису постојале. Међутим, олигархије окупљене око председника и централне партијске организације и данас, готово пола века након демократизације, и даље играју кључну улогу у читавом изборном процесу.

Тако рецимо, у Социјалистичкој партији (*PS*), Национални извршни комитет има формалну могућност да одреди до 30 одсто пролазних кандидата на изборним листама у свим изборним јединицама. Преостала места на листама попуњавају локални партијски огранци, али је њихова аутономија знатно скучена, јер вишегодишње искуство показује да за посланичке кандидате обично бивају предложени шефови регионалних подружница. У Социјалдемократској партији (*PSD*), с друге стране, локалне организације готово да и немају било какав утицај на формирање изборних листа (Montabes & Ortega, 1999: 4). „Суштински, од бирача се тражи да једноставно ратификују одлуке партијских лидера у Лисабону” (Freire, 2017: 362).

ELEIÇÃO DA ASSEMBLEIA DA REPÚBLICA Círculo eleitoral da Europa			
Partido Nacional Renovador	PNR		<input type="checkbox"/>
Partido Democrático Republicano	PDR		<input type="checkbox"/>
Partido Comunista dos Trabalhadores Portugueses	PCTP/MRPP		<input type="checkbox"/>
Partido Socialista	PS		<input type="checkbox"/>
Partido Popular Monárquico	PPM		<input type="checkbox"/>
Nós, Cidadãos!	NC		<input type="checkbox"/>
CHEGA	CH		<input type="checkbox"/>
Juntos pelo Povo	JPP		<input type="checkbox"/>
Iniciativa Liberal	IL		<input type="checkbox"/>
Bloco de Esquerda	B.E.		<input type="checkbox"/>
Aliança	A		<input type="checkbox"/>
Partido Social Democrata	PPD/PSD		<input type="checkbox"/>
Partido Trabalhista Português	PTP		<input type="checkbox"/>
Reagir Incluir Reciclar	R.I.R.		<input type="checkbox"/>
Partido Unido dos Reformados e Pensionistas	PURP		<input type="checkbox"/>
LIVRE	L		<input type="checkbox"/>
CDU - Coligação Democrática Unitária	PCP-PEV		<input type="checkbox"/>
Partido da Terra	MPT		<input type="checkbox"/>
PESSOAS-ANIMAIS-NATUREZA	PAN		<input type="checkbox"/>
CDS - Partido Popular	CDS-PP		<input type="checkbox"/>
Movimento Alternativa Socialista	MAS		<input type="checkbox"/>

Слика 6. Гласачки листић на парламентарним изборима у Португалији 2019. године (Извор: Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/2019_Portuguese_legislative_election).

Кандидационе поступке у систему затворених блокираних листа Португалије прати и једна закономерност са балканских простора, о којој смо већ писали у претходном поглављу. Наиме, партијски функционери и професионални политичари имају предност приликом позиционирања на пролазна места на листама, док су преостали кандидати мање-више декор, лако замењив од избора до избора.

Истраживање које су 2018. године спровели Еспирито-Санто и Санчез показује да партијски лидери у Португалији на најсигурније позиције изборних листа радије постављају кандидате препознатљиве на националном нивоу, него оне које би на првим местима желели да виде бирачи у својим изборним јединицама. Од укупног броја првопозиционираних кандидата партија које освајају места у парламенту, готово две трећине њих су партијски лидери, актуелни или бивши чланови владе. Чак и у окупацима већих магнитуда веома мало је кандидата на листама без изразите партијске предисторије. Изузетак су највеће изборне јединице (Лисабон и Порто), где је нешто више локално утемељених кандидата, али углавном на нижим местима изборних листа (Espirito-Santo & Sanches, 2018: 117-127).

Португалски и шпански систем затворених блокираних листа, пишу Монтабес и Ортега, производе највеће стопе персоналних промена у парламентима, од свих западних демократија (Montabes & Ortega, 1999: 9). Док у европским моделима флексибилних листа проценат посланика који су реизабрани у парламент износи 55,45, а у државама са отвореним листама 47,23 одсто (Passarelli, 2020), у Португалији је свега 42,6 посто (Montabes & Ortega, 1999: 10).

Унутарпартијска неефикасност система затворених блокираних листа Португалије указује на постојање инхерентних фактора изборне реформе у тој земљи. А одговор на питање зашто до озбиљније реформе у протеклих четири и по деценије није дошло, по нашем суду налази се у одсуству контингентних фактора, односно изненадних догађаја који би отворили „критичне раскрснице” институционалних промена. Португалија, наиме, спада у ред држава са највишим индексима политичке стабилности, према бази организације *”The Global Economy”*. На основу поменутог критеријума, Португалија се налази на 15 месту од укупно 195 држава у свету, са просечним индексом политичке стабилности за период од 1996. до 2019. године у вредности од 1,13 на скали од -2,5 до 2,5, где негативне вредности представљају нестабилне системе, а позитивне стабилне.¹⁴

4.2.3. Правци могуће реформе изборног система Португалије

Од институционализовања, након Револуције каранфила, до сада, законодавци у Португалији извршили су само једну велику измену изборног система и отворили врата једне потенцијално крупне промене. Најпре је, пред изборе 1991. године, број посланика португалског парламента смањен са 250 на 230, а затим је „уставном ревизијом из 1997. године уклоњена баријера за увођење елемената већинског система, чиме су отворене нове могућности за изборну реформу” (Almeida, 2010: 1536). Међутим, изборна формула није мењана до данашњих дана, иако су у португалској политичкој и академској јавности расправе о могућим правцима изборних реформи веома живе и старе су колико и савремена демократија у тој држави (Cruz, 1998). Предлози о којима се расправљало током последњих 45 година, усредсређени су на проналажење идеалног баланса између принципа пропорционалности и стабилности извршне власти, као и на јачање одговорности посланика према бирачима (Freire, 2017: 358). При томе, највећу пажњу у последње време привлачи тема персонализације изборног система, која је Ахилова пета важећег модела затворених блокираних листа (Meirinho, 2009: 11-24).

Прва иницијатива у том смеру потиче још из средине осамдесетих, када је лидер Народне партије (*CDS-PP*) Дијего де Фреиташ до Амарал тражио увођење двокружног већинског система у једномандатним окрузима, „што је први и једини случај предлога реформе која је тежила радикалној промени принципа представљања”, док су сви каснији покушаји били у „оквирима пропорционалне или мешовите формуле” (Freire, 2017: 360). Амаралов концепт у својој основи тежио је потпуној персонализацији изборног система, мада то није био главни мотив предложене реформе. Фокус је заправо био на покушају повећања стабилности извршне власти, будући да је у првој деценији након демократизације одржано чак шест циклуса парламентарних избора, а владе су у просеку трајале краће од две године. Међутим, након 1987. године, партијска сцена Португалије је стабилизована, ефективни број елективних партија је смањен са 4,78, колико је износио на изборима 1985. на 2,98 две године касније, односно 2,74 у 1991. години. Промене у изборном понашању и партијско престројавање бирача, битно су смањиле број парламентарних партија и отвориле пут за

¹⁴ Види на: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_political_stability/.

формирање неколико стабилних, једнопартијских влада. Дошло је до редистрибуције гласова према две највеће странке, што је допринело слабљењу изборне снаге мањих актера лево и десно од центра и ублажавању фрагментације партијског система (Freire & Meirinho, 2012: 107-125).

Персонализација изборног система поново се нашла у жижи током уставне реформе 1997. године. За разлику од Амаралове иницијативе, којој је успостављање ближих веза бирача и кандидата било секундарни циљ, овај пут је персонална репрезентација представљала главни замајац реформског покушаја. У то време, влада левог центра, коју је предводила Социјалистичка партија (*PS*), предложила је увођење мешовитог изборног система, по угледу на немачки. На крају, реформа је пропала, јер није постигнут договор између социјалиста и њиховог главног ривала, Социјалдемократске партије (*PSD*), која је тражила смањење броја посланика са 230 на 180 (Freire, 2017: 357).

Трећи, и засад последњи, реформски импулс дошао је из кругова научне јавности. За разлику од претходне две, нова агенда искључује елементе већинске изборне формуле и базирана је искључиво на принципима пропорционалне репрезентације. Предлоге еминентних португалских псефолога можемо систематизовати у две групе. Фреире, Меирињо и Мореира представили су 2008. године предлог изборног система, који се, у најкраћем заснива на преференцијалном гласању, двостепеној алокацији мандата, паралелној употреби Херове и Донтове формуле, парламенту који би уместо 230 имао 229 места и увођењу две изборне јединице више него што их има актуелни модел (Freire, Meirinho & Moreira, 2008).

Тројица научника предложили су електоралну мапу са 24 изборне јединице на првом нивоу расподеле мандата и једну на националном, која би била компензациона. Када је у питању укупан број мандата у регионалним изборним јединицама, Фреире, Меирињо и Мореира понудили су седам решења (116, 126, 136, 146, 156, 166 или 176 мандата), уз расподелу по Херовој формули, у окрузима магнитуда између три и 14. Бирачи би, поред гласања за партије и коалиције, имали право на један преференцијални глас у оквиру листе за коју су се определили. Аналогно томе, национална изборна јединица такође би имала седам могућих магнитуда (109, 99, 89, 79, 69, 59, 49), а све партије или коалиције које би у коначном збиру, у свим изборним јединицама, освојиле најмање 1,5 одсто гласова, учествовале би у расподели мандата. За разлику од регионалних изборних јединица, у националној би посланици били бирани са затворене блокиране листе. По два мандата би, као и по актуелним изборним правилима, била алоцирана у изборним јединицама „Европа” и „остатак света” (Табела 4.8) (Freire, Meirinho & Moreira, 2008: 208-211).

Изборна геометрија, према замисли тројице псефолога, донекле би одступала од традиционалне поделе, где је свака провинција један електорални округ. Највећа изборна јединица – Лисабон, у која се у време објављивања предлога бирало 48 посланика, била би подељена на три електорална округа, на колико би био издељен и Порто (магнитуда 38). Брага, са 18 посланика, трећа по величини, била би подељена на две изборне јединице, исто као и Сетубал (магнитуда 17). Поједине, мање изборне јединице, биле би припојене другим (Freire, Meirinho & Moreira, 2008: 210).

Теоретски, предложени изборни систем задовољио би критеријум пропорционалности, јер би национална изборна јединица са релативно ниским цензусом кориговала елементе несразмерности у мањим регионалним окрузима, али и принцип репрезентативности, јер би партије, нарочито мале, имале две могућности за стицање парламентарног статуса. Регионалним странкама отварао би се пут до мандата преко неког од 24 електорална округа,

док би мање партије, са подједнаком снагом у целој Португалији, до места у парламенту могле доћи у националној изборној јединици. Напокон, изборни систем Португалије постао би ефикасан и на унутарпартијској равни, јер би најмање половина посланика била бирана преференцијалним гласовима, на отвореним листама, у регионалним изборним јединицама.

Табела 4.8. Предлог нове структуре изборних јединица Португалије

Регионалне изборне јединице	Могуће магнитуде националне изборне јединице						
	49	59	69	79	89	99	109
Лисабон 3	14	13	12	11	11	10	9
Порто 1	12	12	11	10	9	9	8
Авеиро	12	11	10	10	9	8	8
Лисабон 2	11	11	10	9	9	8	8
Лисабон 1	11	10	10	9	8	8	7
Порто 3	9	8	8	7	7	6	6
Порто 2	8	8	7	7	6	6	5
Алентежо	8	8	7	7	6	6	5
Сангарем	8	7	7	7	6	6	5
Леирија	8	7	7	6	6	5	5
Коимбра	8	7	7	6	6	5	5
Брага 1	7	7	7	6	6	5	5
Алто Дуоро	7	7	6	6	6	5	5
Беирас	7	7	6	6	5	5	5
Висеу	7	7	6	6	5	5	5
Сегубал 2	7	6	6	6	5	5	4
Сегубал 1	6	6	6	6	5	5	4
Брага 2	6	6	6	5	5	5	4
Фаро	6	6	6	5	5	5	4
Виана до Кастело	5	4	4	4	4	3	3
Мадеира	5	4	4	4	4	3	3
Азорска острва	4	4	3	3	3	3	3
Укупно у регионалним изборним јединицама	176	166	156	146	136	126	116
Португалци у Европи	2	2	2	2	2	2	2
Португалци изван Европе	2	2	2	2	2	2	2
Укупно	229	229	229	229	229	229	229

(Freire, Meirinho & Moreira, 2008: 210)

За разлику од Фреиреа, Меириња и Мореире, истраживачи Универзитета у Лисабону Марина Коста Лобо и Жозе Сантана Переира су, десетак година касније, на основу више проучавања ефеката преференцијалног гласања у упоредној пракси европских земаља, предложили нешто једноставнији модел реформе изборног система. Двоје научника сматрају да би по питању мапе, броја изборних јединица и њихових магнитуда, требало задржати *status quo*, онако како то важећи законски акти Португалије прописују, али да је потребно систем затворених блокираних листа ставити ван снаге и бирачима омогућити исказивање преференци према појединачним кандидатима (Santana-Pereira & Lobo, 2020: 4-26).

У циљу испитивања могућих ефеката преференцијалног гласања у Португалији, двоје научника су током изборног дана, 4. октобра 2015. године, спровели занимљив експеримент. У форми излазних анкета, Лобо и Сантана Переира су, на узорку од 936

бирача, симулирали изборе са могућношћу преференцијалног гласања, у три изборне јединице веома различитих магнитуда. Експеримент је спроведен у највећој изборној јединици Лисабон (магнититуда 47), Браги са 19 мандата и једној од најмањих, Бежи, у којој се бирају три посланика. Бирачи су у форми излазне анкете, поред гласања за партијску листу, имали у једном случају могућност, а у другом и обавезу давања једне преференце за кандидата са листе (Santana-Pereira & Lobo, 2020: 11-12).

Резултати истраживања показују да је у случају непостојања обавезе исказивања преференци, највише бирача за појединачног кандидата гласало у највећој изборној јединици Лисабону, око 27 одсто. У Браги је преференцијални глас дало свега 9,6 одсто бирача, а у тромандатној Бежи 12,5 одсто. Када је, с друге стране, преференцијално гласање било обавезно, за првог на листи определило се највише гласача у Лисабону, чак 75 одсто, затим у Бежи око 63,4 одсто, а најмање у Браги – 26,9 одсто (Табела 4.9.) (Santana-Pereira & Lobo, 2020: 15).

С обзиром на то да демографске карактеристике, попут пола, старости испитаника или степена образованости нису правили битнију разлику у погледу коришћења опције преференцијалног гласања, можемо извући одређење закључке на основу утицаја магнитуде округа и обавезности гласања за појединачне кандидате. Пре свега, видимо да су бирачи мотивисани да гласају за кандидате који нису први партијски избор у великим (Брага), али не и превеликим изборним јединицама (Лисабон). Међутим, преференцијално гласање у таквим изборним јединицама мора бити обавезно, јер у противном више од 90 одсто бирача гласа само за партијску листу, без давања преференцијалног гласа.

У највећој изборној јединици, у случају обавезе преференцијалног гласања, три четвртине испитаника гласа за првог на листи, што можемо објаснити чињеницом да владајуће партије у Лисабону за носиоце постављају углавном премијере или кључне министре, а опозиционе страначке лидере. Вероватно из тог разлога бирачи у Лисабону, више од испитаника у Браги и Бежи, дају појединачне гласове и кад преференције нису обавезне.

У најмањој изборној јединици у истраживању – Бежи, за првопласиране кандидате на листи определяло се око две трећине испитаника, када је давање преференци било обавезно. Ова чињеница лако је објашњива, ако се зна да је у тромандатној изборној јединици први на листи Социјалистичке партије (*PS*) био директор регионалне службе за запошљавање и професионалну преквалификацију, што је у округу од свега 120.000 бирача велика предност, док је носилац листе коалиције око Социјалдемократске партије (*PSD*) била вишегодишња потпредседница португалског парламента. Наравно, наши закључци ни у ком случају не могу се сматрати генералним, јер се истраживање односило на само три изборне јединице и у њему је учествовало мање од 1.000 испитаника. Поред тога, реч је, ипак, о излазној анкети, а не истинском изборном изјашњавању грађана Португалије.

Табела 4.9. Проценти и начини искоришћености преференцијалних гласова у излазној анкети након парламентарних избора у Португалији 4. октобра 2015.

		Бежа	Брага	Лисабон
Опционо преференцијално гласање	преференцијални гласови за кандидате	12,5	9,6	26,9
	гласови за листу	82,7	78,4	55,8
	празни листићи	4,8	12,5	17,3
Обавезно преференцијално гласање	преференцијални гласови за носиоца листе	63,4	26,9	75,1
	преференцијални гласови за остале кандидате	23,1	51,9	17,3
	празни листићи	13,5	21,2	7,6

Генеза изборног система у Португалији, према нашем мишљењу, школски је пример развоја корпуса правно - политичких правила према законитостима научног приступа историјског институционализма. Револуција каранфила 1974. године представљала је егзогени шок, који је отворио „критичну раскрсницу” за формирање нове изборне институције – система затворених блокираних листа. Истовремено, доказиво је и присуство, за реформу неопходних, инхерентних фактора, јер је изборни систем за време Салазарове диктатуре био изразито ексклузиван и неефикасан. Након заокруживања новог сета правила, успостављен је стабилан систем, изузетно отпоран на промене и усмеравајући за све политичке чиниоце у земљи. Инерција институционалног оквира затворених блокираних листа била је толико снажна, да ни ново мултилатерално окружење Португалије и снажан талас персонализације у Европској унији, нису довели до увођења преференцијалног гласања.

Португалија закупа пажњу псефолога и због оригиналности у примени појединих изборних формула и пионирских искустава са раним облицима манипулације изборним јединицама. Већ смо истицали да је ова држава колевка мешовитих изборних система, али и, можемо слободно рећи, јужноевропске верзије *gerrymandering-a*, у виду тзв. „трулих општина” (*burgos podres*).

У данашње време, португалски пропорционални систем са 22 изборне јединице и ефективним изборним прагом, показује изузетно висок степен међупартијске ефикасности, који је у последње две деценије готово савршен. Да је у пракси заживео и неки од реформских предлога уперених ка персонализацији, као што је, рецимо, идеја универзитетских професоре Сантана-Переира и Лобо, били бисмо сведоци једног од најизбалансираних преференцијалних система на европском континенту. Модела, који би на ефикасан начин помирио вечиту дихотомију између интереса партија на једној и појединачних кандидата и бирача на другој страни. Да би Португалија ушла у групу европских држава са флексибилним или отвореним листама, према нашем суду, потребан је егзогени подстицај изборног система, много јачи од актуелног партијског консензуса о каквој-таквој одрживости модела фиксираних листа.

5. НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФЛЕКСИБИЛНИХ ЛИСТА У ЕВРОПИ

Генеза флексибилних листа пропорционалне репрезентације на европском континенту, много је комплекснија у методолошком и институционалном смислу од модела фиксираних листа, разматраних у претходном поглављу. Док код затворених блокираних листа уочавамо јасно присуство инхерентних и контингентних фактора, који настанак и развој поменутих електоралних корпуса чине разумљивим у оквирима логике историјског институционализма, у објашњавању генезе система преференцијалног гласања влада методолошко шаренило. Проучавајући историју флексибилних листа у Европи, Ренвик и Пилет сугеришу да порекло тих модела, „барем са унутарстраначког аспекта”, лежи у својеврсном споју „калкулација интереса и различитих вредности, историјских преседана и случајних сазнања” (Renwick & Pilet, 2016: 148).

Такође, доказали смо и Бохслерову хипотезу да затворене блокиране листе настају у политичким системима са снажним социјалдемократским партијама, које фаворизују колективизам партоцентричних институција. Флексибилне листе, с друге, стране, и персонализовани пропорционални системи уопште, махом су одабир либералних и конзервативних странака, порозније партијске структуре, чије изборне шансе леже у индивидуалним карактеристикама појединачних кандидата (Renwick & Pilet, 2016: 112). На крају, зачетке данас важећих система затворених блокираних листа, изузимајући Турску, можемо везати за догађаје које Линц и Степан и Хантингтон називају „трећим таласом демократизације” (Linc & Stepan, 1998; Hantington 2004) и процесе транзиције у посткомунистичким земљама након пада Берлинског зида. Генеза актуелних модела флексибилних листа, међутим, протегнута је на више од столећа, од самих почетака пропорционализације на прелазу из 19. у 20. век, па до средине друге деценије овог века, када је преференцијално гласање уведено у Хрватској и Бугарској, или Албанији, где је први пут примењено на парламентарним изборима 2021. године. И ако код затворених блокираних листа можемо говорити о институционалној стабилности и отпорности изборних система, историја флексибилних листа бележи успоне и падове, са периодима напредујуће персонализације и јачања утицаја бирача, а у појединим случајевима и са изненадним регресијама у моделе где претежно партије утврђују по ком редоследу кандидати улазе у парламент.

5.1. Преференцијални системи из првог и другог таласа „флексибилизације”

Флексибилне листе настајале су током сва четири таласа демократизације и три таласа пропорционализације у Европи, које препознаје политичка наука. Од увођења првог система преференцијалног гласања у Белгији 1899. године, па до последњих, делимичних отварања листа у Украјини и Албанији, која датирају из 2020. прошло је више од 120 година. У посматраном раздобљу, уочљиве су одређене правилности у погледу начина настанка, као и делова континента у којима су полуотворене листе институционализоване. Условно речено, примећујемо четири временски удаљена и ограничена циклуса настанка флексибилних листа – сам почетак 20. века, прве године након завршетка Другог светског рата, време плурализације после пада Берлинског зида и дизања „Гвоздене завесе” и на крају, заокруживање евроатлантског ширења на југоисток и исток Европе, у другој деценији 21. века. Први циклус обухвата поједине скандинавске (Данска и Норвешка) и земље Бенелукса (Белгија и Холандија), други Аустрију и Исланд, трећи посткомунистички трансформисане Чешку, Словачку, Естонију, Босну и Херцеговину, а четврти Бугарску,

Хрватску, Албанију и Украјину. Једино процес увођења преференцијалног гласања у Шведској 1997. године одудара од логичног геополитичког следа.

Као што смо већ писали у трећем поглављу, први систем флексибилних листа био је заправо и први модел пропорционалне репрезентације по коме су одржани избори у Европи, али и свету. Реч је о Белгији, где је систем за парламентарне изборе од 27. маја 1900. године дозвољавао бирачима да, у оквиру листе коју подржавају, дају и један преференцијални глас појединачном кандидату. Унутарпартијски праг у свакој од 30 изборних јединица израчунавао се према Друповој квоти, у оквиру листа која су добиле мандате. Кандидати који би достигли Друпову квоту добијали би мандат директно, а преостали гласови партије преносили су се према редоследу на листи. Најпре првом неизабраном, а када би и тај кандидат достигао унутарпартијски праг, преостали гласови, уколико их још има, другом неизабраном, и тако до краја - све док се не доделе сви мандати (Pilet, 2016: 2). „Међутим, уколико се гласови листе потроше пре него што се доделе сва места, преостали мандати припадају кандидатима који имају највећи број преференцијалних гласова“ (De Winter, 2005: 422). Висок унутарпартијски праг и механизам флексибилне листе ишли су у корист високопозиционираних кандидата, о чему сведочи и податак да су између 1945. и 1991. године, само 23 од 3.382 члана доњег дома белгијског парламента изабрана помоћу преференцијалних гласова (Dewachter, 2003: 63-86).

Систем успостављен 1899. године показао се изузетно отпорним, јер је за 90 година забележено свега неколико промена, које су се односиле на величину парламента и усклађивање величине изборних јединица са бројем регистрованих бирача (Pilet, 2016: 2). Тек средином последње деценије 20. века дошло је до креирања институционалних решења са потенцијално ширим политичким последицама. Најпре, дошло је до двократног смањења броја изборних јединица, са 30 на 20 пред, изборе 1995. године, а потом са 20 на 11, уочи гласања 2003. године. Други смер изборних реформи ишао је у правцу оснаживања персоналне репрезентације. Од 1995. године, бирачи уместо једне преференце, могу да одаберу онолико кандидата са једне листе, колико их се у изборној јединици бира. Осим тога, почевши од парламентарних избора 2003. године, само половина гласова партије преноси се кандидатима према редоследу на листи (Dujardin & Singelyn, 2012: 63-85). На тај начин подиже се значај преференцијалних гласова и оних претендента на место у парламенту који нису достигли Друпову квоту. На крају, 2003. године, уведен је и петопроцентни праг на нивоу изборне јединице, као услов за учешће партија и коалиција у расподели мандата.

У трећем поглављу, изнели смо претпоставку да је систем флексибилних листа пропорционалне репрезентације у Белгији институционално решење смишљено од стране либерала и демохришћана, како би био обуздан изборни потенцијал нарастајућих социјалиста, којима би већински систем, у околностима експанзије активног бирачког права на све друштвене слојеве, донео вишедеценијску политичку превагу. Настао у критичној раскрсници јачања радничког покрета, белгијски изборни модел, међутим, није у пуном смислу резултат тежње власти за максимализацијом мандата, већ је више продукт трагања за равнотежом између стварних и изборних снага старих и нових актера. Неизвесност у погледу изборних резултата у будућности подстиче одабیره сличне трагању иза „вела незнања“ (Rawls, 1972: 136-142), фаворизујући притом институције које максимализују инклузију (Andrews & Jackman, 2005: 65-84). „Несавршено знање и разумевање опција ствара мање предвидиве последице и вероватно ће ојачати утицај историје и путне зависности“ (Renwick & Pilet, 2010: 112).

Максимализација мандата владајућих странака није била мотив увођења флексибилних листа ни у Холандији и Норвешкој, будући да је институционализација преференцијалног гласања у две државе резултат међустраничких преговора и погодби (Aardal, 2002: 187-189; Andeweg, 2005: 492-493). Критична раскрсница настанка система флексибилних листа у Холандији је тзв. „Велико помирење” (*The Great Pacification*) 1917. године. Овај темељни политички споразум три највеће партије – католичке, лабуристичке и либералне, поред разрешења осталих горућих питања (државно финансирање верских школа), предвидео је увођење општег бирачког права, док је изборни систем пропорционалне репрезентације заменио дотадашњи двокружни већински изборни модел (Andeweg, 2005: 493; Reimink, 2016: 2). Преференцијално гласање и пропорционална формула били су *conditio sine qua non* да либерали, некада најјача партија, која је од почетка 20. века убрзано губила политичку и изборну снагу, прихвате споразум, чиме се потврђује претпоставка Ренвика и Пилета да су слабије странке заговарале „изборна правила која су максимализовала личну репутацију њихових угледних чланова” (Renwick & Pilet, 2016: 121).

Институционални модел успостављен пре више од једног века, једнако као у Белгији, показује карактеристике еквилибријума „путне зависности”, у коме су реформе углавном козметичке и парцијалне, а утемељеност постојећих правила отежава промену првобитног *”policy“* избора. Од првих пропорционалних избора 1918. па до последње одржаних у марту 2021. године, бирачи дају једну преференцу кандидату са листе партије или коалиције, док, с друге стране, можемо уочити три маркантније промене преосталих димензија, које могу утицати на механизам холандског система флексибилних листа. Изборна јединица од почетка примене пропорционалне формуле је *at large*, али је број посланика у Представничком дому 1956. године са 100 повећан на 150 (Passarelli, 2020: 104). Пре тога, 1933. године, коригована је пропорционалност система. Мандати на међупартијској равни најпре су дистрибуирани само на основу Херове квоте, без законски прописаног цензуса, која је на почетку износила један одсто, а данас 0,67 процената. Поменутом изменом, места која остану нерспоредена Херовом формулом, алоцирају се Донтовим системом највећег количника (Jacobs, 2018: 561). Напослетку, крајем 20. века, дат је већи значај преференцијалном гласању, а појединачним кандидатима олакшано освајање мандата мимо партијског редоследа. Унутрапартијски праг најпре је износио половину Херове квоте, а од 1997. године је преполовљен на четвртину (Passarelli, 2020: 104). Генеза изборног система Холандије детаљније ће бити разматрана у Одељку 5.5.

Изборни систем Норвешке пре пропорционализације, једнако као белгијски и холандски, био је изразито неефикасан. На последњим парламентарним изборима пре реформе, одржаним 1915. године, по једнокружном *first past the post* систему, владајући либерали су са 33 одсто гласова освојили 60 одсто мандата, док су лабуристи са само једним процентом гласова мање добили свега 15 посто места у парламенту (Aardal, 2011:5). Међутим, иако је већинска формула максимализовала мандате власти, убрзана индустријализација и јачање синдиката, као и увођење универзалног бирачког права 1913. године, приморали су либерале и конзервативце на компромис са лабуристима и имплементацију пропорционалног система. У противном, ојачани лабуристи могли су у будућности постати највећи добитници једнокружних већинских избора, за чије су се укидање, иначе, горљиво залагали. Резултат нагодбе је институционализација система флексибилних листа, чији ригидан механизам постоји већ читав век (од 1920. године), и бирачима наизглед даје велику слободу да на гласачком листићу обележе кандидата кога префереирају, прецртају оног који им није по вољи, или мењају редослед на листи по свом нахођењу. Лоша страна

је што најмање половина оних који су гласали за једну листу мора унети потпуно идентичну измену, како би партијски поредак био промењен. Псефологија до сада није забележила да је неки кандидат у Норвешкој икада освојио место у парламенту мимо наметнутог страначког редоследа на листи. Пасарели наводи да је „норвешки случај пример система фактички затворених и блокираних листа, у коме никада није искоришћена теоретска могућност модификације постављеног страначког поретка” (Passarelli, 2020: 105-106).

Донтова формула за превођење гласова у мандате, уведена заједно са флексибилним листама 1920. године, замењена је модификованом Сен Лагијевом методом, у изненадној изборној реформи новембра 1952. Иницијатори су овога пута били лабуристи, иако су као најјача партија у том тренутку црпели преимућство из Донтове формуле, која фаворизује релативне изборне победнике. Ардал наводи да је институционализација Сен Лагијеве методе представљала „тактички потез како би се спречиле шире промене изборног система” (Aardal, 2011: 6). Да није могло бити говора о реформи са циљем максимализације мандата, сведочи и чињеница да су лабуристи, захваљујући новом начину транспоновања гласова у мандате, већ на изборима 1953. године освојили шест места мање, него што би узели да је на снази остала Донтова формула. Ни у самој Лабуристичкој партији није било пуног консензуса о новим правилима, о чему сведоче и речи тадашњег генералног секретара Хакона Лијеа, који је тврдио да се ради о „једној од највећих грешака лабуриста икада” (Lahlum, 2009: 326-327).

Накнадне промене норвешког изборног система, у најкраћем, односиле су се на увођење другог нивоа расподеле мандата и компензационих места. Све до избора 1989. године, мандати су на међупартијској равни додељивани искључиво у изборним јединицама, без институционализације законског цензуса. Варијације у магнитудама изборних округа условљавале су изузетно високе ефективне прагове у појединим од њих, производећи на тај начин дисторзију пропорционалности и потпредстављеност средњих и мањих партија. Под притиском опозиције, Лабуристичка партија смањила је неефикасност изборног система уводећи осмомандатну компензациону листу, за оне партије које у збиру, на националном нивоу освоје најмање четири одсто гласова. Коначно, 2003. године, број мандата на компензационој листи повећан је са осам на 19. Норвешки парламент данас има 169 места, а 150 посланика бира се у 19 изборних јединица, које су заправо административне провинције (*fylker*), магнитуда између четири (Ауст-Агдер) и 17 (Осло). Преосталих 19 мандата алоцира се у националној, компензационој изборној јединици, уз поменути цензус од четири одсто (Aardal, 2011: 9).

Институционализација преференцијалног гласања у Данској, слично Холандији, резултат је свеобухватног партијског компромиса, иницираног тзв. „Ускршњом кризом” (*The Easter Crisis*) из марта 1920. године (Lidegaard, 2009: 92). Тензије настале због плебисцита, чији резултати су довели до поновног припајања Данској делова Шлезвига, брзо су се прошириле и на остала поља, нашавши плодно тле у поратним социјалним и политичким заштравањима у данском друштву. Криза се дотакла и питања изборних реформи, будући да су дотадашња већинска и једнократно употребљена мешовита формула (1918. године) максимализовале мандате аграрних либерала, на велико незадовољство осталих партија (Elklit, 2005: 454). У отвореној критичној раскрсници, на брзину, дошло је до изнуђеног компромиса, у коме је свака партија добила по нешто: социјалдемократе су уместо тражених фиксираних, прихватиле флексибилне листе, аграрни либерали су инсистирали на пуној персоналној репрезентацији, али су морали пристати на пропорционални систем са тзв. „номинационим подручјима” у оквиру изборних јединица, као утехи за укидање

једномандатних јединица, док су социјални либерали и конзервативци на крају добили сразмерно представљање у вишемандатним јединицама, али не у онолико великим, колике су очекивали. На крају, није услишено ни очекивање конзервативаца за изборним системом са више дозвољених преференцијалних гласова (Elklit, 2005: 455-456).

Изборни систем настао великим компромисом 1920. године, уз неколико мањих реформи, које нису битније промениле карактер изборних институција, мање-више је сличан данашњем. Дански парламент (*Folketing*) сачињавало је 140 посланика, бираних у 22 вишемандатне регионалне изборне јединице, једној националној компензационој, док су једног заступника давала Фарска острва. Укупно 110 посланика бирало се у 22 изборне јединице магнитуда од два до седам, где је свака административна област представљала по један електорални округ, осим Копенхагена, који је био подељен на три. На нивоу изборних јединица није било законског прага, а мандати су алоцирани Донтовом формулом. У компензационој изборној јединици магнитуде 29, места су додељивана тако што се најпре израчунавало колико би мандата свака странка освојила на националном нивоу по Херовој квоти, а затим се од тако добијеног броја одузимао број освојених места у изборним јединицама. Разлика је представљала број седишта која партији припадају у компензационом изборном округу (Elklit, 1993: 41-57).

Систем је на унутарпартијској равни био полуотворен, у смислу да је бирач могао означити једног кандидата са префериране партијске листе, коме даје предност над осталима. Занимљиво, изборне јединице биле су подељене на номинациона подручја (слично као данас у Словенији, прим. У.К.), чије су границе биле идентичне једномандатним окрузима из 1918. године, „како би се очувао традиционални лични однос између кандидата и бирача” (Elklit, 2005: 455). Међутим, странкама је убрзо омогућено да саме одлуче да ли ће на изборе изаћи са флексибилним листама, или ће допустити да њихов укупан резултат одговара збиру гласова појединачних кандидата, што *de facto* представља паралелну институционализацију система отворених листа (Elklit, 1993: 41-57).

Дански устав последњи пут је промењен 1953. године, што уједно представља прву значајнију корекцију изборног система из 1920. Уставном реформом, број парламентарних седишта повећан је на 179, а посланици су бирани у 23 изборне јединице. Данас је величина парламента иста, али је према изборном закону из 2014. године, територија Данске подељена на 10 вишемандатних изборних јединица, у којима се бира 135 посланика, по Донтовој формули, уз природни праг. У компензационој изборној јединици алоцира се 40 мандата по модификованој Сен Лагијевој формули (тзв. Данска формула), а услов да би партија учествовала у расподели је освајање најмање два одсто гласова на националном нивоу или једног мандата у неком од 10 изборних округа или достизање просечне квоте у два од три главна административна округа¹⁵. По два посланика бирају се на Фарским острвима и Гренланду. Када је у питању унутарпартијска алокација мандата, странке саме бирају степен до којих желе да отворе своје листе бирачима. У том смислу, дански систем омогућује партијама да на изборима наступе за флексибилним, отвореним или затвореним блокираним листама. Да би дошли до мандата мимо партијског редоследа, у оквиру флексибилних листа, кандидати морају да освоје број гласова једнак Друповој квоти странке у изборној јединици (Passarelli, 2020: 95-96).

¹⁵ Ministry of Social Affairs and Interior: Folketing Elections Act, Consolidated Act No. 1260, of 27 August 2020, Sections 76, 77, 78, 79. Dostupno na: <https://elections.im.dk/media/40790/consolidated-act-no-1260-of-27-august-2020.pdf>.

За разлику од Белгије, Холандије, Норвешке и Данске, где је приликом институционализовања флексибилних листа уочљиво присуство инхерентних и контингентних фактора, у изборним реформама у Аустрији и на Исланду, неколико деценија касније, примећујемо другачије механизме промена. Преференцијално гласање у Аустрији уведено је 1949. године, када је бирачима дозвољено да давањем бодова мењају редослед кандидата на партијској листи за коју гласају, па чак прецртавањем и елиминишу непожељне појединце (Passarelli, 2020: 87). Пре тога, од првих избора након пада Аустро-Угарске, 1920. године, на снази је био систем затворених блокираних листа. Мандати су алоцирани на два нивоа. Од укупно 170 посланика у доњем дому парламента, 155 се бирало у 25 изборних округа, а преосталих 15 на националном нивоу, по Донтовој формули. Модел је незнатно измењен пред изборе 1923. године, када су на другом нивоу расподеле, уместо једне, уведене четири изборне јединице, у којима су мандати алоцирани Донтовом формулом, док је на нивоу 25 изборних округа уведена Друпова квота (Carstairs, 1980: 128-129). Изборна реформа из 1949. године, када су затворене блокиране замењене флексибилним листама, представља чист пример наметања институционалних образаца од стране владајуће странке (Renwick & Pilet, 2016: 154). Циљ доминантне Народне партије, према нашем суду, била је максимализација моћи, а блага персонализација система служила је убирању додатних гласова, захваљујући истицању препознатљивих кандидата, са искуством у првој поратној власти. Упркос могућностима рангирања и прецртавања кандидата, „велика већина бирача гласала је само за странке, али не појединце унутар листа, а редослед кандидата, скоро да је остао непромењен” (Carstairs, 1980: 132). На изборима 1949. и 1953. године је само по један кандидат изабран у парламент захваљујући преференцијалним гласовима, а 1956. године свега двојица (Renwick & Pilet, 2016: 154). У реформи 1973. године, систем флексибилних листа промењен је, редукујући број дозвољених преференцијалних гласова на један (Renwick & Pilet, 2016: 36). Од 1992. године бирачима је дозвољен по један преференцијални глас на регионалном и покрајинском нивоу, док су листе на савезном нивоу остале затворене и блокиране (Passarelli, 2020: 87). У априлу 2013. године, изборни систем додатно је персонализован. Најпре, снижени су унутарпартијски прагови које су кандидати морали прескочити, како би дошли до мандата мимо партијског редоследа - на окружном нивоу праг је смањен са шестине гласова странке (односно 16,67 одсто) на 14 процената, а на покрајинском на 10 одсто. Друго, флексибилност листа проширена је и на савезни ниво, где су дотад употребљаване фиксиране листе (Renwick & Pilet, 2016: 199). Одређено је и да унутарпартијски праг на савезном нивоу буде седам одсто.

Увођење чистог пропорционалног система са флексибилним листама на Исланду 1959. године, представљало је корак уназад у персонализацији изборних институција. У дотадашњем двостепеном мешовитом изборном систему из 1942. године, нижи ниво алокације чиниле су 21 једномандатна изборна јединица, у којој су се посланици бирали по *first past the post* систему, шест двомандатних и једна осмомандатна (Рејкјавик), а виши ниво расподеле био је компензациони округ магнитуде 11, са Донтовом формулом (Hardarson, 2002: 142). У седам изборних јединица нижег нивоа расподеле са пропорционалном формулом (шест двомандатних и Рејкјавик), у употреби је био Донтов систем, а „бирачи су по сопственом нахођењу могли да промене редослед кандидата на листи за коју гласају” (Renwick & Pilet, 2016: 161).

Крупне промене из 1959. године можемо окарактерисати као реформу иницирану од мањих странака да би се „минимализовали мандати” највеће партије. Како наводи Хардарсон, овај,

„радикалан заокрет”, догодио се када су „конзервативци, социјалдемократе и социјалисти направили савез у циљу смањивања прекомерне заступљености Прогресивне партије” (Hardarson, 2002: 145). Срж реформе односила се на укидање једномандатних и двомандатних округа, увођење чистог пропорционалног система са Донтовом формулом и слање утицаја преференцијалних гласова, будући да је Прогресивна партија имала далеко најпрепознатљивије кадрове на политичкој сцени Исланда. Формирано је осам вишемандатних изборних јединица магнитуда између пет и 12, задржана национална компензациона листа у којој је додељиван исти број мандата као и раније - 11, а лични гласови изгубили су дотадашњу пресудну улогу у унутарпартијској алокацији места. Додуше, бирачи су на једнак начин, као и према претходном закону могли давати онолико преференци колико кандидата једне партије има на гласачком листићу, али је знатно измењен механизам одређивања коначног редоследа избора са листе. Док се раније користио чист Борда систем бодовања, од 1959. године се само трећина поена кандидатима додељивала на основу освојених преференцијалних гласова, а преостале две трећине на основу партијског поретка на листи (Renwick & Pilet, 2016: 116). Како примећује Хелгасон, поменуто решење је на „веома ефикасан начин елиминисало могућност бирача да утичу на промене редоследа кандидата на листама”, чиме је „умањена персонализација система” (Helgason, 2010: 4). Тек 2000. године, обновљен је пуни смисао система флексибилних листа на Исланду. Суштински, враћен је Борда систем бодовања приликом збрајања преференцијалних гласова из времена пре реформе 1959. године, уз заштитне механизме према кандидатима из горње половине листе. Тако просечна унутарпартијска квота након последње реформе износи око 10 одсто од гласова листе у изборној јединици (Renwick & Pilet, 2016: 206).

5.2. Генеза флексибилних листа у посткомунистичким земљама

Од подизања „Гвоздене завесе” и пропасти реалсоцијализма, чије круњење је започело крајем 1989. године, до данас, изборни системи флексибилних листа институционализовани су у осам посткомунистичких држава: Чешкој, Словачкој, Естонији, Босни и Херцеговини, Бугарској, Хрватској, Албанији и Украјини. Трећи талас флексибилизације, како смо поменути процес назвали у овој докторској дисертацији, раширио се на више од две деценије, догађајући се у различитим фазама демократске транзиције и консолидације – у Чешкој и Словачкој одмах на почетку плурализације, у Естонији уочи других вишестраначких избора, у Босни и Херцеговини по завршетку грађанског рата, у Бугарској и Хрватској након уласка у Европску унију, у Албанији на прагу друге декаде 21. века, док је Украјина први пут преференцијално гласање требало да тестира на парламентарним изборима 2023. године, али ће због рата у тој земљи сачекати неко боље време.

Чешка и Словачка су истовремено, као федералне јединице у том тренутку постојеће Чехословачке, усвојиле систем преференцијалног гласања за прве слободне изборе 1990. године. Модел је, када је у питању механизам флексибилних листа, био потпуно идентичан – бирачи су могли дати до четири преференцијална гласа за кандидате са листе коју подржавају. Услов да би преференцијални гласови уопште били узимани у обзир приликом доделе мандата, био је да их употреби најмање 10 одсто бирача који су гласали за исту партију. У том случају, сваки кандидат подржан од стране најмање 50 одсто бирача, који су искористили могућност преференцијалног гласања, добијао је мандат без обзира на ком се месту на листи налазио. Две године касније, обе државе снизиле су унутарпартијски праг, тако да је сваки кандидат у Словачкој, освојивши најмање 10 одсто од гласова своје листе,

добијао мандат мимо партијског редоследа, док је у Чешкој за такав исход било неопходно 15 процената (Renwick & Pilet, 2016: 212-217). Убрзо након реформе из 1992. године, Чехословачка је престала да постоји. Мирним раздруживањем 1. јануара 1993. године Чешка и Словачка постале су две независне државе (McDermott, 2015), а ново уставно конструисање логично је довело и до разлика у погледу дизајна изборних институција. Док су чешке реформе сваком наредном променом ишле ка повећању снаге преференцијалних гласова, у Словачкој је 1998. године дошло до „оштре деперсонализације”, отклоњене тек силаском са власти премијера Владимира Мечијара, који је земљу водио у „све ауторитарнијем правцу” (Renwick & Pilet, 2016: 217).

Иако 1998. године, у реформи спроведеној на препад, уочи самих избора, Мечијарова владајућа већина није смањила број дозвољених преференцијалних гласова, нити је формално мењан унутарпартијски праг, персонализација система угрожена је новом изборном геометријом. Уместо дотадашње четири, уведена је национална *at large* изборна јединица, магнитуде 150, што је отежало свима, а посебно, кандидатима препознатљивим у својим регијама, да дођу до мандата путем преференцијалних гласова, будући да је унутарпартијски праг *de facto* вишеструко увећан. „Овај огромни пораст величине округа уобичајено би био поздрављен као подстицај пропорционалности, али опозиционе странке су га протумачиле као средство којим се одузимају предизборне предности регионалних листа (јер би могли да их воде локално популарни кандидати), присиљавајући их на одмеравање са харизматичним Мечијаром, само на националном нивоу” (Birch et al, 2002: 76). Након Мечијаровог пада, коме није помогао ни предизборни маневар са изборним јединицама, нова влада направила је дубок рез у унутрашњој политици. Отклоњен је „низ аномалија” наслеђених из претходне администрације, „пре свега у изборном законодавству” (Butora et al, 1999: 64). Са аспекта персонализације, значајно је било смањивање унутарпартијског прага са 10 на три одсто, које је и даље актуелно (Beblavy & Veselkova, 2014: 524). Број дозвољених преференцијалних гласова од 1990. до данас је непромењен, док је и модел са једном изборном јединицом, институционализован 1998. године, такође остао на снази.

Изборном реформом у Чешкој 1996. године, унутарпартијски праг снижен је са 15 на 10 одсто, а 2002. на седам процената. Иако је исте године број дозвољених преференцијалних гласова редукован са четири на две, Ренвик и Пилет сматрају да то није битније утицало на степен персонализованости система, „с обзиром на то да је веома мали број бирача давао више од два преференцијална гласа” (Renwick & Pilet, 2016: 212). Коначно, после избора 2006. године, број дозвољених преференцијалних гласова поново је повећан на четири, а унутарпартијски праг још једном снижен – овај пут на пет одсто од укупних гласова листе у изборној јединици. Отуда је у мањим изборним јединицама већа вероватноћа да ће неки од кандидата достићи унутарпартијски праг, него што је то случај у великим изборним окрузима (Voda & Pink, 2010: 1-22).

Што се тиче настанка флексибилних листа у Чешкој и Словачкој, примећујемо да су се реформе одвијале на два начина – садејством инхерентних и контингентних фактора 1990. године и „управљањем одозго” у променама насталим након распада Чехословачке. Излишно је оспоравати да је током трајања партијског монизма у Чешкој од 1945. до 1990. године, изборни систем био екстреман. „Доласком комуниста на власт, уз помоћ Црвене армије у низу европских држава централне и источне Европе, копира се и „супериорни” политички систем Совјетског Савеза, који у суштини подразумева елиминацију партијске конкуренције, а самим тим обесмишљавање суштине бирања” (Јовановић, 2006: 11).

Контингентни фактор, односно „егзогени шок”, који је иницирао изборне реформе у Чехословачкој, према нашем суду, било је брутално разбијање студентских демонстрација од стране полиције, 17. новембра 1989. године у Прагу, и „моментална реакција народа, након које је у року од неколико дана комунистички режим доживео колапс” (Корецку, 2004: 348). У отвореној „критичној раскрсници”, иницијативу су преузели опозициони Грађански форум Чешке и Моравске и словачка организација „Јавност против насиља”, који су, према анкетама из јануара 1990. године, нарасли на 30 одсто подршке грађана. Међутим, опозиционе групације нису изабрале једнокружни већински систем, иако би избори „представљали плебисцит на коме би покрети Грађански форум и „Јавност против насиља” победили комунисте у већини округа” (Birch et al, 2002: 68-69). Институционализован је пропорционални систем флексибилних листа, јер су творци нових правила били ограничени чињеницом да је већ настао вишестраначки систем, „сачињен комбиновањем наслеђеног лажног плурализма, оличеног у Националном фронту (блоку под контролом комуниста), синдикатима и другим друштвеним организацијама” и „истинског плурализма дисидентских група” (Birch et al, 2002: 69). Дакле, реформа из 1990. године је резултат здруженог деловања инхерентних и контингентних фактора. Међутим, након 1993. године промене изборних институција у Чешкој и Словачкој, искључиво су резултат перцепција владајућих партија да ће новинама максимализовати моћ (Renwick & Pilet, 2016: 212-220; Birch et al, 2002: 67-89; Корецку, 2004: 347-358).

Табела 5.1. Изборне реформе у Чешкој и Словачкој након 1990. године

Година	Структура изборних јединица	Формула за расподелу мандата	Изборни праг	Праг унутар партије	Број префенци
1990.	Чешка: 8 изборних јединица и 1 компензациона Словачка: 4 изборне јединице и 1 компензациона	Хагенбах – Бишофова Херова Хагенбах - Бишофова	5 % 3%	50% 50%	До 4 До 4
1992.	Чешка: 8 изборних јединица и 1 компензациона Словачка: 4 изборне јединице и 1 компензациона	Хагенбах – Бишофова Хагенбах – Бишофова Хагенбах – Бишофова	Степенаст 5, 7, 9, 11% Степенаст 5, 7, 10%	15% 10%	До 4 До 4
1996.	Чешка: 8 изборних јединица и 1 компензациона	Хагенбах - Бишофова	Степенаст 5, 7, 9, 11%	10%	До 4
1998.	Словачка: националн <i>at large</i> изборна јединица	Хагенбах - Бишофова	5%	10%	До 4
2002.	Чешка: 14 изборних јединица	Донтова	Степенаст 5, 10, 15%	7%	До 2
2004.	Словачка: националн <i>at large</i> изборна јединица	Хагенбах - Бишофова	Степенаст 5, 7, 10%	3%	До 4
2006.	Чешка: 14 изборних јединица	Донтова	Степенаст 5, 10, 15, 20%	5%	До 4

Поред држава које су у прошлости припадале Британској империји (Ирска, Малта), псефологија, изузимајући Естонију, не познаје још примера где је институционализован

изборни систем појединачног преносивог гласа. За прве вишестраначке изборе 1990. године, још увек моћна Комунистичка партија, одабрала је управо поменути модел, иако је Рејн Тагепера, један од највећих светских експерата за изборне системе, пореклом Естонац, заговарао отворене листе пропорционалне репрезентације. Промени тврдог става комуниста нису помогли ни Тагеперини редовни новински чланци о изборима током 1988. године, нити његова и Шугартова револуционарна књига *"Seats and Votes"*, на естонски преведена годину дана касније (Mikkil & Pettai, 2004: 337). Резон комуниста био је више него практичан – усмеравајући систем ка појединачним кандидатима, покушало се спречавање формирања других партија. Тек пред изборе 1992. године, нова влада делимично је послушала Тагеперу, па је уведен пропорционални систем, са флексибилним листама у регионалним изборним јединицама и фиксираним националном компензационом листом. Заједно са холандским, естонски изборни модел припада категорији тзв. „латентних листа”, где је давање једне преференце обавезно и уједно представља и глас за партију. Укупно 101 посланик естонског парламента (*Riigikogu*) бира се у 12 изборних јединица, величине између пет и 13 (Mikkil & Pettai, 2004: 333).

Алокација мандата нешто је компликованија, али естонски систем чини инклузивнијим за кандидате, него што је случај у већини преосталих земаља са флексибилним листама (Passarelli, 2020: 96). Најпре, сваки кандидат који освоји број гласова једнак или већи од Херове квоте у изборној јединици, одмах добија мандат. У другом кораку, преостали мандати у округу деле се међу свим партијама, које су на националном нивоу прешле изборни праг од пет одсто. Број места која припадају свакој од партија одређује се Херовом квотом. Ако се ни тада не поделе сви мандати, свака странка добија додатно место, ако њени преостали гласови чине најмање 75 одсто од Херове квоте. Унутарпартијски праг за кандидате износи 10 одсто од Херове квоте.¹⁶

Уколико после наведених операција остане још расположивих мандата, алокација се наставља на компензационој листи, по Донтовој формули, где учествују све листе које су освојиле најмање пет одсто на националном нивоу. И док је до 2002. године компензациона листа била затворена и блокирана, данас је флексибилна, јер сви кандидати које освоје пет одсто од Херове квоте у округу прескачу партијски редослед на листи (Pettai, 2004: 828-834).

С обзиром на то да се изборни систем Босне и Херцеговине заснива на Анексу 3 (Споразум о изборима) и Анексу 4 (Устав) Дејтонског мировног споразума (Ђедовић, 2012: 217-230), сматрамо да су електоралне институције у тој држави резултат спољног утицаја. Први поратни избори одржани су 1996. године, а преференцијално гласање у примени је од гласања 2000. године (Passarelli, 2020: 90). Представнички дом Скупштине Босне и Херцеговине чине 42 парламентарца, од којих се 28 бира у Федерацији БиХ, а 14 у Републици Српској. У Федерацији Босне и Херцеговине, 21 од 28 чланова бира се у пет вишемандатних изборних јединица, док се седам компензационих мандата распоређује са компензационих листа политичких партија. У Републици Српској, девет од 14 чланова бира се у три вишемандатне изборне јединице а преосталих пет бира се са компензационих листа. Изборни праг за партије у изборним окрузима износи три одсто, а мандати се алоцирају по Сен Легијевој формули. Метод је идентичан и за расподелу компензационих места, а у њиховој алокацији могу учествовати листе које освоје најмање три одсто на нивоу ентитета.

¹⁶ Riigikogu Election Act, Section 62, Line 3. Dostupno na: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/501092014005/consolide/current>.

Сваки бирач може доделити онолико преференцијалних гласова, колико се мандата дели у изборној јединици. Када је у питању механизам флексибилне листе, места се најпре алоцирају међу кандидатима са освојених најмање 20 одсто од укупног броја гласова листе, и то према броју освојених преференци. Ако остане још нерасподељених мандата, а преостали кандидати имају мање од 20 одсто гласова листе, места се деле према редоследу који су пре избора одредиле партије. Компензационе листе, с друге стране, су затворене и блокиране, а мандати се деле на основу редоследа одређених од стране партија¹⁷.

Институционализација флексибилних листа у Бугарској последица је половичне изборне реформе из 2014. године, у којој је доказиво садејство инхерентних и контингентних фактора. Критична раскрсница отворена је у пролеће 2013. године, када су масовни протести грађана, изазвани поскупљењем струје, еволуирали у политичке демонстрације против „нетранспарентних и коруптивних пракси владе у управљању државом” (Stoyanov, 2015: 218). Да би предупредио дубљу кризу и каналисао нарастајуће незадовољство, бугарски председник Росен Плевенлиев покренуо је референдумску иницијативу, чији циљ је била повећање транспарентности изборног процеса (Milanov, 2016: 2-18), коју је за веома кратко време потписало пола милиона бирача. Иако су владајуће партије референдумску иницијативу блокирале у парламенту (Stoyanov, 2015: 217), до тада актуелни мешовити систем, са доминантном компонентом затворених блокираних листа, нешто касније, промењен је у чист пропорционални са флексибилним листама. Несумњиво је да је владајућа коалиција, окупљена око Бугарске социјалистичке партије, делимично попустила пред захтевима, па је уместо захтеваног већинског система, дозволила умерену персонализацију и један преференцијални глас у оквиру сразмерног система са изборним јединицама средње величине (просечна магнитуда 7,74).

Попут лако препознатљивог контингентног фактора, тако ни инхерентни фактор изборне реформе у Бугарској није споран. Од 1991. до 2014. године у употреби су били или мешовити или пропорционални изборни систем, али је у свакој од варијанти најмање 200 посланика долазило са блокираних партијских листа. Тако је на изборима 2009. године, 240 посланика бирано по мешовитом систему, али свега њих 31 долазило је из једномандатних изборних јединица (*first past the post*), а преосталих 209 са затворених блокираних партијских листа (Вучићевић, 2017: 164). С обзиром на то да су централну улогу у утврђивању блокираних кандидатских листа имале партијске олигархије, бугарски изборни модел био је хиперцентрализован, самим тим и екстреман.

Реформом из 2014. године изборни систем Бугарске дозволио је бирачима један преференцијални глас одабраном кандидату, поред могућности гласања за листу. Укупно 240 посланика бира се у 31 изборној јединици, величине између четири и 19. Изборни праг на националном нивоу је четири одсто, а места се алоцирају у изборним јединицама на основу Хер-Нимајерове квоте. Унутарпартијски праг за кандидате је седам одсто од гласова листе у изборној јединици.¹⁸

Преференцијално гласање у Хрватској у примени је од парламентарних избора 2015. године, заменивши систем затворених блокираних листа у вишемандатним окрузима, који је уведен петнаест година раније. Бирачи имају могућност гласања за једног кандидата у оквиру одабране листе, а унутарпартијски праг је 10 одсто од гласова партије или коалиције

¹⁷ Izborni zakon Bosne i Hercegovine, Poglavlje 9, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine. Dostupno na: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/izborni-zakon-bosne-i-hercegovine.html>.

¹⁸ Electoral code of Bulgaria, adopted on 5 March 2014, Venice Commission. Dostupno na: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2014\)025-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2014)025-e).

у изборном округу. Настанком и развојем изборних институција у Хрватској подробније ћемо се бавити у Одељку 5.4.

Иако није чланица Европске уније, нема сумње да је изборна реформа у Албанији 2020. године подстакнута иницијативом из Брисела. У марту те године, на препоруку Европске комисије, Савет министара ЕУ отворио је приступне преговоре са Албанијом, захтевајући додатне институционалне реформе, које су подразумевале и спровођење препорука ОЕБС у вези са изборима. Уставним амандманима из јуна и октобра 2020. године, Албанија је систем затворених блокираних листа институционализован 11 година раније, према коме је једнодоми парламент (*Kuvendi*), величине 140 места биран по Донтовој изборној формули, у 12 изборних јединица, са цензусом на нивоу изборне јединице од три одсто за партије и пет процената за коалиције, заменила моделом флексибилних листа. Уместо степенстих прагова у изборним окрузима, уведен је цензус од један одсто на националном нивоу, а бирачима је поред гласања за партију или коалицију, остављена могућност давања и једног преференцијалног гласа за најпријемчивијег кандидата унутар одабране листе. Унутарпартијски праг добија се дељењем укупног броја гласова које је партија освојила у изборној јединици са бројем добијених мандата, с тим, што та квота не може прећи 10.000 гласова.¹⁹ На изборима одржаним у априлу 2021. године, првим и до сада јединим по новим правилима, укупно 19 кандидата прескочило је унутарпартијски праг, од којих би 15 до мандата дошло и на основу редоследа на листама, на којима су били високорангирани. Само четворо кандидата је свој парламентарни статус изборило захваљујући преференцијалним гласовима, пробијајући се са непролазних позиција.

Какве ће последице флексибилних листа бити у Украјини, биће познато тек у времену пред нама, јер ће преференцијално гласање први пут бити примењено на наредним парламентарним изборима, чији је редовни термин био 2023. године, али је рат у тој земљи одложио излазак на биралишта. Нови закон, који је ступио на снагу 2020. године, предвиђа употребу флексибилних изборних листа пропорционалне изборне формуле, са могућношћу давања једног преференцијалног гласа и два нивоа међупартијске алокације мандата. Укупно 300 посланика украјинског парламента (*Verkhovna rada*) најпре се бира у 25 регионалних округа, на основу Херове квоте, док све партије које достигну праг од пет одсто на националном нивоу, учествују у расподели преосталих мандата у компензационој изборној јединици. Унутарпартијски праг за кандидате је 25 одсто од Херове квоте у електоралном округу.²⁰

Институционализовањем флексибилних листа завршена је ера мешовите формуле, која је изузимајући гласања 2006. и 2007. године, била у примени од првих вишестраначких избора 1990. године (Kortukov, 2019: 4). Сама процедура увођења преференцијалног гласања трајала је пуних шест година, започета је за време мандата председника Украјине Петра Порошенка и парламентарне већине коју је окупио, а завршена под покровитељством његовог наследника Володимира Зеленског. Реформа, најављена као предизборно обећање

¹⁹ The Electoral Code of the Republic of Albania, OSCE 2021, Article 163. Доступно на: https://www.osce.org/files/f/documents/5/7/477547_0.pdf.

²⁰ Election Code of Ukraine (as amended July 2020), ODIHR-IFES unofficial translation v1 2002-09-15. Доступно на: <https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/Election-Code-of-Ukraine.pdf>.

2014, стављена је на дневни ред парламента тек три године касније, након масовних демонстрација поводом тога у Кијеву и другим градовима. Међутим, вештим маневром власти и подношењем чак 4.500 амандмана, расправа се одужила, а како се правила не могу мењати у изборној години, промена закона одложена је до даљњег (Kortukov, 2019: 8). Кортукров сматра да Порошенкова већина није испунила обећано, јер се председник бојао да би отварање листа након избора додатно ојачало регионалне фракције у његовој партији (Kortukov, 2019: 8-9).

Мешовити систем, који је претходио реформи из 2020. године, био је критикован због многих мањкавости, али једна од њих завређује посебну пажњу, јер представља занимљив облик изборне манипулације. Ковалов наводи да је, почевши од 2002. године, у већинској компоненти мешовите формуле присутна појава тзв. „кандидата клонова”. У питању је делотворан облик изборне преваре, када се у једномандатним окрузима номинују аутсајдери, са истим или сличним презименима, као кандидати који имају шансу да освоје мандат. Опозиционе партије чешће су се суочавали са „клонираним” конкуренцијом, која је на изборима 2012. године освајала између један и 17 одсто гласова, у изборним јединицама, у којима је ова појава детектована (Kovalov, 2014: 788). Будући да је у једномандатним окрузима употребљавана *first past the post* формула, „кандидати клонови” лако су могли „мутити воду” појединцима из етаблираних партија, који су се суочавали са ненаданом и непријатном препреком, нарочито у руралним крајевима.

5.3. Шведски изборни систем: временски и логички *sui generis*

Променом устава из 1997. године, уведена је могућност преференцијалног гласања на изборима за шведски *Riksdag* (Sarlvik, 2002: 260). Скоро осам деценија иза Норвешке и Данске и тридесет година после Исланда, као претпоследње скандинавске државе која је делимично отворила листе за бираче, корацима суседа пошло се и у „Краљевству три круне”. Неуобичајено касно, будући да је Шведска међу првима у Европи, још 1909. године, институционализовала пропорционалну изборну формулу (Herlitz, 1925: 582-592). И већ на самом почетку ере сразмерног представљања, за разлику од Белгије и Холандије, где су демохришћанске и либералне партије инсистирале на преференцијалном гласању, у Шведској су владајући конзервативци, такође странка десно од центра, учинили све да буде уведен *de facto* систем фиксираних листа. Сасвим другачија генеза персоналне репрезентације него у блиском временском и географском окружењу навела је Ренвика и Пилета да закључе како је у шведском случају дуг период доминантног партијског представљања вероватно резултат зависности од пређеног пута (Renwick & Pilet, 2016: 123-124).

Додуше, шведски пропорционални систем је од почетка остављао теоретску могућност бирачима да формирају сопствени редослед кандидата унутар листе, бришу или додају нова имена, али ти поступци деценијама нису имали апсолутно никакав утицај. Чак није ни вођена евиденција о личним гласовима, који толико очигледно нису били битни, да нису ни пребројавани (Renwick & Pilet, 2016: 200). Остаће забележено да је прва анализа ефеката преференцијалног гласања у Шведској урађена после избора 1998. године, када је 12 кандидата захваљујући личној репутацији код бирача дошло до мандата мимо партијског редоследа (Bergman, 2003: 599).

Расподела 349 места у шведском парламенту, према важећим прописима, одвија се у 29 регионалних изборних јединица и једној националној, компензационој. Све странке које освоје најмање четири одсто гласова на националном нивоу учествују у алокацији 310 места

у регионалним изборним јединицама и 39 мандата у националној компензационој. Оне партије које не достигну поменути праг, а освоје најмање 12 процената гласова у неком од округа, добијају места у конкретној изборној јединици, али не могу да учествују у алокацији мандата на компензационом нивоу. На оба нивоа, изборна формула је Сен Лагијева (Sarlvik, 2002: 225-269). Бирачима је омогућено да поред гласања за партију, изразе и склоност ка једном кандидату са листе. Када је у питању унутарпартијска расподела, кандидати који освоје најмање пет одсто гласова своје партије у изборној јединици, добијају мандат без обзира на позицију на изборној листи. Пре 2014. године, унутарпартијски изборни праг износио је осам одсто (Passarelli, 2020: 110).

У наредна два одељка детаљније ћемо се бавити генезом и ефектима флексибилних листа у Хрватској и Холандији, које ће бити и предмет парне компарације у седмом поглављу. Поред сличности, које их квалификују да буду предмет поређења: унитарно уређење, хомогена етничка структура, припадност Европској унији, готово идентичан број посланика који се бирају преференцијалним гласовима и приближна величина доњих домова парламената, инклузиван изборни систем за мале и регионалне партије и умерен вишепартизам, две државе, у псефолошком смислу, унеколико се разликују. Најпре по обавезности давања преференци појединачним кандидатима, које су у Хрватској опција, а у Холандији обавеза. Летимичном посматрачу вероватно би се учинило да је холандски систем латентних листа пријемчивији за култивацију личних веза бирача и кандидата од хрватског модела. Међутим, у пракси није тако. Упаривањем изборних институција две земље, видећемо да је систем флексибилних листа Хрватске на унутарпартијској равни ефикаснији пре свега због вишеструко мање просечне величине изборне јединице, која је, као што смо већ видели, све убедљивији аргумент модерне псефологије, у погледу објашњења утицаја различитих фактора на степен персонализованости флексибилних изборних модела.

5.4. Изборни систем Хрватске: од „најзаосталијег модела у Европи” до „правилне псефолошке синусоиде”

Хрватске земље су „ушле у 20. век са једним од најзаосталијих изборних права у Европи” (Kasapović, 2014: 193). Сабор је тек 1870. године усвојио изборни закон „као први изборни пропис, који је у Хрватској донет редовним, уставним путем” (Šepulo, 2002: 673). Као и већина изборних прописа из тог времена, и поменути закон био је ексклузиван за огромну већину становништва, са имовинским и статусним баријерама, које су фаворизовале имућне и запослене у гломазној аустро-угарској државној администрацији. У страху од дубљих реформи, чији би резултат нарушио монопол аристократије у законодавној и извршној власти, у саборској расправи о закону могло се чути да би увођење општег бирачког права могло постати „оружје деспотизма” (Šepulo, 2002: 674). Тек од 1910. године, када је имовински цензус значајније снижен, право гласа добило је око 10,5 одсто становника (Sirotković, 1967).

За разлику од Србије, која је још 1888. године одржала прве изборе по пропорционалној формули, хрватске територије су све до краја Првог светског рата, као саставни делови Аустро – Угарске познавале пре свега већински двокружни систем у једномандатним јединицама (Јовановић, 2006: 18-19). Уласком у Краљевину СХС и изборним законом из

1920. године, институционализован је пропорционални изборни систем са 56 вишемандатних јединица различите величине, у којима се бирало 419 заступника, међу њима 93 са подручја Хрватске и Славоније и 11 из Далмације. Мандати су расподељивани помоћу Херове квоте (Kasapović, 2014: 196).

Тек са одржавањем првих слободних, вишестраначких избора 1990. године, Република Хрватска, постаје плодно псефолошко поље за проучавање настанка и промена изборних институција и њихових ефеката. Еволутивна путања хрватског изборног законодавства, од проглашења самосталности до данас, прати границе правилне псефолошке синусоиде, где се „доминација персоналне постепено замењује партијском репрезентацијом”, да би у последњој деценији „синусоида поново кренула ка персонализацији избора представника” (Јовановић, 2016: 12). За равно три деценије политичког плурализма, изборни систем Хрватске мењао се из изразито персонализованог двокружног већинског, преко паралелног мешовитог до пропорционалног са затвореним блокираним листама, у коме је лично представљање потпуно подређено партијском, да би се 2014. године, увођењем преференцијалног гласања, делимично повратила непосредна веза између бирача и кандидата за саборске заступнике.

С друге стране, теоријска парадигма, помоћу које можемо објаснити изборне реформе у Хрватској, није унисона, већ подразумева најмање два приступа. Док је за период између 1990. и 1999. године, када су промене правила изборног такмичења биле „искључиви израз воље парламентарне већине Хрватске демократске заједнице (ХДЗ), која је самостално владала Хрватском” (Kasapović, 2014: 198), прихватљив научни концепт рационалног избора, дотле су у две деценије након смрти првог председника и лидера ХДЗ Фрање Туђмана, реформе објашњиве алатима историјског институционализма.

5.4.1. Двокружни већински систем 1990. године – једнократна копија француског узора

Две највеће републике тада још постојеће СФРЈ – Србија и Хрватска, су прве вишестраначке парламентарне изборе 1990. године, одржале по већинском двокружном систему. Институционални узор у оба случаја била је француска Пета република (Bali & Podolnjak, 2009: 43; Орловић, 2008: 71-72), из које је, поред полупредседничког система уређења власти, „уведен” и модел двокружних избора у једномандатним окрузима. Иако је у обе републике први компетитивни изборни систем настајао по обрасцу „управљања одозго” (Kasapović, 2014: 201), диригован од стране реформисаних комуниста, Социјалдемократска партија Хрватске изгубила је изборе од новонастале, али масовне и добро припремљене ХДЗ, за разлику од Социјалистичке партије Србије, која је потпуно декласирала финансијски и организационо раздробљену и у много идеолошких колона раштркану српску опозицију.

На првим вишестраначким изборима у Хрватској, чији је први круг одржан 22. и 23. априла, а други 6. и 7. маја 1990. године, биран је 351 заступник у тродомом Сабору, који се састојао од Друштвено – политичког већа, Већа општина и Већа удруженог рада. Изборне јединице биле су једномандатне, али су се територијално преклапале. Међутим, нису сви бирачи гласали за представнике сва три дома, неки су имали три, неки свега два гласа јер су активно и пасивно бирачко право за Веће удруженог рада имали само запослени (Kasapović, 2014: 205). Према закону, за саборског заступника у првом кругу био би изабран кандидат за кога је гласала најмање трећина од укупног броја укупно уписаних бирача у дистрикту.²¹

²¹ Закон о избору и опозиву одборника и заступника СР Хрватске, Члан 58, Народне новине, број 7/1990, од 17. фебруара 1990.

Рачуница Мирјане Касаповић показује да је у изборној јединици са 9.000 бирача, потребан број гласова за победу у првом кругу (3.000), био већи него да се за пролаз тражила апсолутна већина, која је износила „2.900 или мање гласова”. Овим прописом, „законодавац је хтео осигурати минималан легитимацијски праг, који су морали прећи победнички кандидати, како њихови мандати, а посредно и мандат представничког тела, у које су изабрани, не би били упитни” (Kasapović, 2014: 202). Ако ни један кандидат не би освојио мандат на приказани начин, у други круг би ишли сви кандидати који су у првом кругу освојили најмање седам одсто гласова.²² Победник би био онај кандидат који у другом кругу освоји релативну већину гласова.

Већински двокружни систем у Хрватској 1990. године био је изразито диспропорционалан и довео је до „фабриковања већине” (*manufactured majorities*). Хрватска демократска заједница (ХДЗ), као најјача странка, је са 42 одсто освојених гласова у првом кругу стекла 68,8 одсто места у Сабору (Kasapović, 1992: 12-22). Према Шугартовим критеријумима (Shugart, 2001: 32), индекс међупартијске ефикасности износио је +0,54, чиме се већински изборни систем у Хрватској 1990. године, сврстава међу екстремне, плуралитарне системе (Вучићевић & Јовановић, 2015: 87-119). Међутим, реформа 1992. године није уследила зато што је поменути изборни модел био екстреман, већ је настављена пракса промена у циљу максимализације мандата партије на власти. Овај пут, инжењеринг изборних институција режиран је од стране ХДЗ.

5.4.2. Комбинаторика „комбинираних изборних сустава” на изборима 1992. и 1995.

Мешовити систем, у две различите варијанте, био је у употреби на парламентарним изборима у Хрватској 1992. и 1995. године. Суочена са чињеницом да би опозиција заједничким наступом у једномандатним јединицама могла искористити незадовољство грађана лошом економском ситуацијом и губитком скоро трећине територије у рату са побуњеним крајишким Србима, ХДЗ је пред ванредне изборе 1992. године извршила крупне измене изборних институција.

Пошто је у међувремену, уставном реформом, Сабор дефинисан као бикамерални законодавни орган, закон је предвиђао да Заступнички (доњи) дом, буде биран по моделу, који се у псефологији назива „мешовитим већинским системом” (*Mixed – member majoritarian – МММ*), или „паралелним”, јер не постоји повезаност између листовне и номиналне компоненте (Gallagher & Mitchell, 2018: 25). Половина од 120 посланика Заступничког дома бирана је на једнокружним већинским изборима у једномандатним изборним окрузима, док је преосталих 60 заступника бирано по пропорционалном моделу затворених блокираних листа, где је територија целе државе била једна изборна јединица, уз изборни цензус од три одсто²³.

Увођење мешовитог система за ванредне парламентарне изборе, не само да је било „наметање реформе одозго”, већ је због жестоког отпора опозиције попримило „конфронтацијски карактер” (Вајић, 1996: 128-130). До које мере се владајућа ХДЗ водила ускопартијским интересима, потпуно занемарујући шири друштвени контекст, најбоље сведочи став водећег уставно – правног експерта те партије Владимира Шекса, који је „поручио опозицији да одустане од илузије да ће се изборни сустав усвајати консензусом и

²² Француски изборни систем, за разлику од хрватског из 1990. године, предвиђа да уколико у првом кругу нико не освоји апсолутну већину, у други круг иду сви кандидати са најмање 12,5 одсто освојених гласова.

²³ Закон о изборима заступника у Сабор Републике Хрватске, Члан 10, Народне новине, број 22/1992, од 17. априла 1992.

додао да ће он бити израз воље владајуће странке” (Kasapović, 2014: 209). Хрватска је једина држава посткомунистичке Европе у којој је „владајућа странка успешно манипулисала правилима, као и другим изборним питањима, три циклуса заредом”, освајајући притом „одлучујућу већину мандата мандата 1990, 1992. и 1995. године, а да никада није освојила више од 45 одсто гласова” (Dawisha & Deets, 2006: 706). Изборни резултати из 1992. године сликовито допуњују поменуто запажање. ХДЗ је са 44,7 одсто листовних и 38,3 одсто номиналних гласова освојио укупно 71,6 одсто мандата (85 од 120), остваривши огромну надпредстављеност од чак +30,1 одсто. Индекс међупартијске ефикасности имао је још вишу вредност него у чисто већинском систему и износио је +0,60. Мешовити систем на изборима 1992. године био је изразито неефикасан.

Сличне ефекте стварао је и такође једнократно употребљен мешовити систем на изборима 1995. године. Овај пут са ублаженом већинском компонентом, јер се у Заступнички дом Сабора 80 посланика бирало по пропорционалном систему у једној изборној јединици, по Донтовој формули за расподелу мандата, а 28 по већинском моделу у једномандатним изборним окрузима. ХДЗ је изборна правила поново усмерила ка смањивању шанси опозиције, па је уведена засебна изборна јединица за дијаспору, у којој је свих 12 мандата освојила владајућа партија. Такође је повећан и изборни цензус за улазак у Сабор – за појединачну странку износио је пет одсто, за коалицију две партије осам одсто, а за трочлане и вишечлане коалиције читавих 11 одсто. Изборни систем 1995. године био је мање неефикасан, него три године раније. Вредност индекса међупартијске ефикасности износила је +0,26, сврставајући га на тај начин међу мајоритарне, за разлику од претходна два плуралитарна циклуса. Ипак, мешовити изборни систем у Хрватској, укупно гледајући, испунио је оба критеријума за реформу према законитостима научног правца историјског институционализма. На крају, крупне промене изборних институција су се и догодиле 1999. године.

5.4.3. „Талас изборних револуција” и крај Туђманове ере – критичне раскрснице пропорционализације изборног система Хрватске

Тачно на средини последње деценије 20. века „талас демократизације путем изборних револуција захватио је посткомунистичку Централну и Источну Европу, Балкан и државе настале распадом СССР” (Bunce & Wolchik, 2006: 283-284). Овај процес кренуо је из Бугарске и Румуније, преневши утицај касније и на Словачку, Хрватску, Србију, Црну Гору, Грузију и Киргистан (McFaul, 2005: 5-19), трајући пуних десет година, од 1996. до 2006. Уз нагомилане негативне последице екстремног изборног система, који је од 1992. године представљао кочницу праведне политичке редистрибуције моћи (инхерентни фактор реформе), коначно се појавио и контингентни фактор, у форми почетка деконструкције ауторитарних поредака на балканском простору, свесрдно подржане од стране западноевропских демократија и САД.

Управо у атмосфери неизбежних промена, отворена је „критична раскрсница” нове институционалне композиције изборног система Хрватске, иницирана од саборског Одбора за устав, пословник и политички систем, у марту 1999. Од почетка рада на изборној реформи, заузето је становиште да се „нови изборни закон усвоји консензусом парламентарних странака, уместо одлуке једне странке, као дотад” (Kasapović, 2014: 218). ХДЗ је током читавог процеса заузимала дефанзивну позицију, више се бавећи „борбом за наслеђе” унутар партије, будући да је оснивач и њен, до тада једини, лидер Фрањо Туђман био тешко болестан, са веома лошим прогнозама за излечење, а није се назирао адекватан

наследник, са бар приближном харизмом и способностима да странку одржи на победничком курсу.²⁴

Изборном реформом из 1999. године, уместо мешовитог, уведен је пропорционални изборни систем са 10 четрнаестомандатних изборних јединица и једном шестомандатном јединицом за дијаспору, док је пет заступника долазило из редова исто толкио националних мањина. Од избора 2003. године, укупно 140 заступника бира се у 10 четрнаестомандатних округа (Слика 8), величина изборне јединице за дијаспору је преполовљена на три места, а мањине бирају укупно осам посланика, од којих три долазе из редова српског народа.²⁵ Законским изменама из 1999. године, изборни праг за партије остао је пет одсто, али је степености изборни цензус за коалиције укинут. За алокацију мандата примењивана је Донтова формула, а заступници су бирани са затворених блокираних листа, јер је саборски Одбор за устав, пословник и политички систем заузео став да треба подстаћи процес институционализације политичких партија, као главних актера парламентарне демократије. „Тако је први пут у хрватској историји институционализован пропорционални изборни систем, који се показао досад најтрајнијом изборном институцијом” (Kasapović, 2014: 220). Сви парламентарни избори у Хрватској од 2000. године до данас, укупно седам циклуса (2000, 2003, 2007, 2011, 2015, 2016, 2020) одржани су по пропорционалној изборној формули, по обрасцу реформе из 1999. године. Од тога, последња три одржана су уз примену флексибилних листа са могућношћу давања једног преференцијалног гласа, о чему ће касније бити речи, али остале димензије изборног модела остале су готово нетакнуте.

²⁴ Први председник Хрватске и ХДЗ Фрањо Туђман преминуо је 10. децембра 1999. године.

²⁵ Променама Закона о изборним јединицама из новембра 2023. кориговане су границе изборних јединица из 1999. године, након што је Уставни суд Хрватске упозорио на превелике разлике у броју бирача појединих изборних округа.



Слика 7. Мапа изборних јединица у Хрватској
(Извор: Сабор Републике Хрватске).

Разлоге дуготрајности сразмерне репрезентације у Хрватској најпре треба тражити у чињеници да је поменути изборни модел производ консензуса свих релевантних политичких субјеката на политичкој сцени те државе. Такође, чини се да десет великих изборних јединица ствара баланс између солидне пропорционалности и ефикасности изборног система. Индекс међупартијске ефикасности на последњих седам парламентарних избора износио је $-0,19$, што пропорционални систем у Хрватској сврстава ближе ефикасним него хиперрепрезентативним изборним моделима (Табела 5.2). Може интересно звучати чињеница да је у Хрватској, као ретко где, законски изборни цензус једнак ефективном, који такође износи пет одсто, према Галагеровој и Мичеловој методологији (Gallagher & Mitchell, 2005: 608). Иако изборна геометрија делује

стимулишуће на заступљеност регионалних странака, које су у посматраном периоду биле посебно активне у Истри (Истарски демократски сабор), Славонији (Хрватска демократска странка Славоније и Барање), Загребу (Бандић Милан 365 - Странка рада и солидарности) и, у једном кратком периоду, и јужној Далмацији (Хрватска грађанска странка), није долазило до изражене фрагментације партијског система, који је све време био умерен вишестраначки, са углавном стабилним владама програмски и вредносно блиских партнера.

Табела 5.2. Индекс међупартијске ефикасности на парламентарним изборима у Хрватској од 2000. до 2020. године

Година одржавања избора	Pre - election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
2000.	0	0,94	0,47	0,16	-0,37
2003.	0	0,88	0,44	0,20	-0,36
2007.	0	0,88	0,44	0,14	-0,42
2011.	0,75	1	0,88	0,26	0,14
2015.	0,75	0,78	0,77	0,08	-0,15
2016.	0,75	0,80	0,78	0,06	-0,16
2020.	0,75	0,88	0,82	0,14	-0,04
Средња вредност	0,43	0,88	0,66	0,15	-0,19

Главни недостатак дводеценијског пропорционалног система у Хрватској је, без сумње, *malapportionment*, јер петопроцентни праг у изборним јединицама с различитим бројем бирача и важећих гласова није исти у апсолутним цифрама и значајно варира (Palić, 2012: 49-58). Према рачуници Горана Чулара, чак 52 места у Сабору од 2000. године до 2016. године, припало би другим странкама и заступницима, а не онима којима су заиста додељена, да није било *malapportionment-a*. (Čular, 2018: 7-28). Ипак, према нашем мишљењу, изборна реформа из 2015. године и увођење преференцијалног гласања, није резултат међупартијске већ унутарпартијске неефикасности изборног система, односно његове слабе персонализованости (Kasapović, 2011: 17-31) и дефицита личне репрезентације, који из тога проистичу (Čular, 2013: 3-11).

5.4.4. Увођење преференцијалног гласања

Чист пропорционални систем уведен 1999. године ублажио је, као што смо видели, међупартијску неефикасност изборног система у Хрватској, али је створио другу врсту проблема. За разлику од потпуно персонализованог већинског 1990. године и мешовитог са равномерно заступљеним компонентама партијске и личне репрезентације 1992, сви потоњи циклуси увећавали су екстремност унутарпартијске равни изборног система Хрватске. На тај начин омогућено је дејство инхерентног фактора изборне реформе из 2015. године, када је уведено преференцијално гласање, јер је изборни систем затворених блокираних листа на гласањима 2000, 2003, 2007. и 2011. године све време био хиперцентрализован, према Шугартовим критеријумима (Shugart, 2001: 36-38). С друге стране, контингентни фактор, односно догађај окидач, према нашем суду, било је приступање Хрватске Европској унији 2013. Сматрамо да је ново међународно окружење, у коме свега три државе користе систем затворених блокираних листа (Шпанија, Португалија и Румунија), док велика већина у употреби има неку од варијанти отворених

или флексибилних система, пресудно утицало на увођење преференцијалног гласања у Хрватској. Тим пре, јер нови изборни систем, у почетку, није доносио преимућство било којој политичкој партији.

Приликом усвајања законских измена, којима су озваничена нова изборна правила, владајућа СДП истицала је да је систем затворених блокираних листа мањкав „из аспекта искључиве зависности заступника од странака из којих долазе”. С тим у вези, постигнута је сагласност да је „постојећи модел потребно допунити на начин који ће грађанима омогућити већи утицај на избор особа које ће их представљати у највишем представничком телу” (Herceg Zeba, 2016: 121-149). Требало је да прође скоро две деценије од апела врских псефолога Мирјане Касаповић и Дитера Нолен, који су још за време примене мешовитог система у Хрватској заговарали преференцијално гласање у оквиру листовне компоненте тог модела. Кључни параметар квалитета пропорционалног система, писали су Касаповић и Нолен, је да ли „омогућава персонално гласање и у којој мери то чини”, те „ако је оно потпуно искључено, као у облику круте листе, онда се то често сматра проблематичним” (Nolen & Kasarović, 1997: 29).

Док реформу из 1999. године, у духу научног правца историјског институционализма, посматрамо као *премиштање* или уклањање постојећих правила и увођење нових, онда промене пред парламентарне изборе 2015. можемо, према Махонију и Телен, подвести под *скретање* или измењени утицај постојећих правила услед промена у окружењу (Mahoney & Thelen, 2010: 15-22). Фактички, једину битнију измену представљало је омогућавање једног преференцијалног гласа у оквиру листе, док је изборна математика остала нетакнута. Преференцијално гласање се, по слову закона, примењује на избор 143 заступника у десет четрнаестомандатних изборних јединица и једној тромандатној намењеној дијаспори, док се преосталих 8 мандата додељује представницима националних мањина. У поменутих 11 изборних јединица бирачи могу гласати за „само једну листу кандидата” и „бирач на гласачком листићу може означити једног кандидата који има предност над осталим кандидатима на листи за коју је гласао (преференцијални глас)”.²⁶

Када је у питању расподела мандата унутар једне изборне листе, преференцијални гласови кандидату се уважавају само уколико је задобио подршку од најмање 10 одсто од укупног броја гласова, које је добила странка или коалиција, на чијој је листи предложен. Остали мандати, које је једна партија или коалиција освојила у јединици, деле се на основу редоследа кандидата на изборној листи. С обзиром на то да на министарске позиције у влади, места државних секретара и помоћника министара у великој мери одлазе кандидати са изборних листа, а на снази је принцип неспојивости заступничке функције са другим високим државним дужностима, интересантан је начин на који се попуњавају упражњена места у Сабору. Изабраног заступника замењује неизабрани кандидат у складу са законском одредбом о преференцијалном гласању, а уколико међу преосталим на листи нема никога ко је освојио 10 одсто гласова, што се до сада показало као правило, „тада заменика одређује политичка странка која је била предлагач листе”.²⁷ На тај начин законодавац је оставио додатну, арбитрерну, могућност партијским олигархијама да кроје саборске клубове по сопственој вољи, јер до мандата не мора доћи први следећи неизабрани на листи, него, хипотетички, то може бити и последњи или било који други по реду.

²⁶ Закон о изборима заступника у Хрватски сабор, Народне новине, бр. 116/99, 109/00, 53/03, 69/03, 167/03, 44/06, 19/07, 20/09, 145/10, 24/11, 93/11, 120/11, 19/15, 104/15, на снази од 28. фебруара 2015.

²⁷ Исто.

Будући да преференцијални гласови нису једини критеријум на основу кога се одређује коначан редослед избора заступника у Сабор, јер кандидати морају да освоје најмање 10 одсто од укупних гласова листе на којој се налазе да би прескочили партијски поредак, изборни модел Хрватске спада у категорију флексибилних листа (*flexibile lists proportional representation – FLPR*). Као што смо већ наводили, Ренвик и Пилет разликују седам типова флексибилних листа, разврстаних према механизму утицаја преференци на избор посланика. Хрватски модел, на основу поменуте теоријске поставке, спада у тзв. „цензусни тип” флексибилних листа, где се „кандидати бирају по редоследу на листи, осим оних који достигну прописани праг и на основу тога прескачу наметнути партијски поредак” (Renwick & Pilet, 2016: 35-36).

5.4.5. Механизам флексибилне листе у Хрватској

У теорији, изборни системи флексибилних листа требало би да представљају компромис између фиксираних и потпуно отворених модела. У пракси, као што смо видели у већини држава које их примењују, услед високих унутарпартијских прагова, модели флексибилних листа се „углавном карактеришу као системи са суштински затвореним партијским листама” (Crisp et al, 2013: 658). Заправо, упоредна искуства са европског континента указују, да и поред могућности одабира међу кандидатима, бирачи концентришу своје гласове на групице, углавном етаблираних и искусних политичара, који би свакако били изабрани и када би листе биле блокиране, што поједини аутори означавају као ефекат „елитизације” флексибилних листа (Dodeigne & Pilet, 2019: 1-12). Наравно, ефекти које производе флексибилне листе нису идентични и варирају од државе до државе. Подсећања ради, Карвонен сматра да се учинци свих преференцијалних система, а самим тим и флексибилних листа, могу посматрати кроз три димензије. Најпре да ли је преференцијално гласање обавезно или опционо, затим колико је преференцијалних гласова дозвољено дати и на крају, колики је праг потребно достићи да би кандидат прескочио партијски поредак на листи (Karvonen, 2011: 121). Претпоставка је да у случајевима обавезности преференцијалног гласања, могућности исказивања више од једне склоности ка појединачним кандидатима и мањег унутарпартијског прага, снажи и ефекат флексибилне листе.

Флексибилна листа у Хрватској, у великој мери одолева овој тези, јер би са само једном дозвољеном преференцом, која при томе није обавезна, уз унутарпартијски праг од 10 одсто и прилично велику изборну јединицу, требало да буде истински „факсимил” пређашњег система. У пракси, међутим, није тако, јер је актуелни хрватски изборни систем, према Пасарелијевим критеријумима, ефикаснији од већине флексибилних листа у Европи (Passarelli, 2020: 220). Подсетимо, Пасарели је, као једно од главних мерила за политички учинак поменутих изборних модела, узео проценат посланика, који су остали без реизбора због преференцијалних гласова других кандидата са листе. Ако то имамо у виду, Хрватска је на трећем месту међу 10 европских држава са флексибилним листама. У Табели 5.3. дајемо преглед флексибилних листа у Европи, са средњим вредностима броја реизабраних и оних посланика којима није обновљен мандат, као и разлозима због којих су неизабрани остали без места у парламенту (страначки пораз, место на листи, преференцијални гласови других кандидата).

Табела 5.3. Утицај различитих фактора на избор посланика у системима флексибилних листа

Држава	Реизабрани посланици (%)	Губитак мандата због слабијег резултата партије у односу на претходне изборе (%)	Губитак мандата због места на листи (%)	Губитак мандата због преференцијалних гласова других (%)	Необновљена кандидатура (%)	Укупно (%)
Аустрија	62	6,8	8,8	0,2	22,2	100
Белгија	60,7	7,7	3,9	3,6	24,1	100
Бугарска	41,2	21,3	6,8	16,3	14,4	100
Хрватска	53	8,9	3,5	9,5	25,1	100
Чешка	46,2	5,4	16	3,1	29,3	100
Данска	69,3	14,2	2,5	2,7	11,3	100
Естонија	55,6	11,6	-	16	16,8	100
Холандија	59,9	13,9	4,7	0,6	20,9	100
Словачка	46,9	12	15,6	1	24,5	100
Шведска	59,7	5,6	3,7	3,1	27,9	100
Просек	55,45	10,74	6,55	5,61	21,65	100

(Извори: Passarelli, 2020; www.izbori.hr)

Као што видимо, једино су у Бугарској и Естонији преференцијални гласови, у већој мери него у Хрватској, утицали на реизборе посланика, односно на губитке мандата у унутарпартијској конкуренцији. Разлог веће ефикасности флексибилних листа у поменуте две државе могла би бити мања просечна магнитуда округа, која је у Бугарској 7,74, а у Естонији 8,41. Међутим, флексибилна листа у Хрватској знатно је ефикаснија од појединих модела у којима је просечна магнитуда мања, као што су Белгија са средњом величином изборне јединице 13,63 и Шведске са 12,03. У овим случајевима, одступања би могуће било бранити чињеницом да флексибилна листа у Хрватској функционише тек у три изборна циклуса, за разлику од посматраних 12 гласања у Белгији (од 1977. до 2014) и пет у Шведској (од 1998. до 2014).

Веома је интересантно да већи утицај на реизбор посланика има један дозвољени преференцијални глас у Хрватској, него модели са више омогућених гласова за појединачне кандидате, као што су флексибилне листе Аустрији (до три гласа), Чешкој и Словачкој (до по четири гласа) и Белгији, где је могуће дати онолико преференци колика је величина изборне јединице. Исто, тако, гласачи у Хрватској знатно више утичу на персонални изглед парламента и од Холандије, где је давање преференцијалног гласа обавезно (тзв. „латентна листа“).

Када погледамо изоловано три изборна циклуса у Хрватској, на којима је у употреби било преференцијално гласање, уочавамо да утицај бирача расте из гласања у гласање. Тако је 2015. године, са листа које су добиле мандате у изборним јединицама, укупно 56 кандидата прескочило законски унутарпартијски праг и сви они су изабрани у Сабор. Годину дана касније, на ванредним парламентарним изборима 2016, квоту од 10 одсто гласова листе испунило је 74 кандидата, а њих седам, упркос пребаченој унутарпартијској квоти није дошло до мандата, јер су њихови ривали са листе били успешнији у прикупљању личних гласова. Коначно, 2020. године, 76 кандидата прескочило је унутарпартијски праг, али је 10 њих остало без саборског места.

Примећујемо да је из циклуса у циклус све већи број кандидата који прекорачују законски унутарпартијски праг, али и оних којима ни то није довољно да уђу у парламент. При томе, уочљива је правилност да је шанса да кандидат са 10 одсто освојених гласова своје листе остане без мандата већа, што је број места који је партија освојила мањи. Дакле, кандидати из мањих партија (Мост, Живи зид, Странка рада и солидарности – 365, Хрватска народна странка, Хрватска демократска странка Славоније и Барање, Реформисти, Можемо) много су теже долазили до мандата путем преференцијалних гласова, него они са листа Хрватске демократске заједнице и Социјалдемократске партије. Поред тога, на први поглед видљиве су још бар три особености флексибилне листе у Хрватској.

Прво, бирачи из циклуса у циклус све више утичу на персонални састав Сабора, повећавајући број кандидата који премашују законски унутарпартијски праг. **Друго**, евидентно је и да јачају стратегије кандидата у вођењу појединачних, мини-кампања, како би остварили унутарстраначку победу у борби за преференцијалне гласове. **Треће**, новом начину расподеле мандата у оквиру листа све више се прилагођавају и партије, посебно када су у питању предизборне коалиције. Тако смо већ 2015. године имали странке које су се боље прилагодили преференцијалном гласању, него њихови коалициони партнери. У коалицији „Хрватска расте”, Хрватска народна странка (ХНС) дошла је до два мандата више него што је то предизборни коалициони споразум пројектовао, а на штету СДП и Хрватске странке умировљеника (ХСУ). Тако је ова партија либералне политичке оријентације освојила девет заступничких мандата, уместо седам, колико би добила да је примењиван изборни систем затворених блокираних листа. ХНС је као мањински партнер популарне и препознатљиве кандидате лоцирала на ниска места на листи и затим фокусираном кампањом своје бираче усмеравала ка њима, чинећи их победницима преференцијалног гласања. С друге стране, на додељена пролазна места постављани су мање познати кандидати ХНС, које нису могли угрозити добри резултати кандидата из осталих партија коалиције. Истом стратегијом ХДЗ је у „Домољубној коалицији” успела да из Сабора истисне једног кандидата Хрватске сељачке странке (ХСС), оставивши је на само једном заступнику. С обзиром на „тесан” укупни изборни резултат, ХСС је запретила изласком из коалиције, па је компензована једним заменским мандатом у другој изборној јединици (Raos, 2015: 3-11). Међутим, ХДЗ је и изгубила једно пролазно место од минорне Хрватске странке права – Анте Старчевић, чији је кандидат захваљујући преференцијалним гласовима ушао у Сабор.

И на ванредним изборима 2016. године, ХНС истом стратегијом зарадила два „бонус” мандата на уштрб коалиционих партнера. ХДЗ је такође уз помоћ преференцијалних гласова са сигурне позиције истиснула кандидата партнерске Хрватске социјално – либералне странке (ХСЛС). Трансфер мандата у оквиру коалиција на изборима 2020. године ограничен је само на „Рестарт” коалицију, коју је предводила СДП. Унутар овог блока, СДП је уз помоћ преференцијалних гласова узела један мандат ХСС, али је такође и изгубила једно место од истог партнера. СДП је такође личним гласовима Пеђе Грбина, који је у међувремену постао лидер странке из Сабора истиснула Дарија Влаовића из Приморско – горанског савеза (ПГС), оставивши на тај начин ову партију без парламентарног статуса. Као што можемо видети на примеру Хрватске, појединачни кандидати и страначке олигархије немају у потпуности усклађене циљеве у систему флексибилне листе. Док уочавамо све већи број кандидата са довољним бројем преференцијалних гласова за мандат, дотле се партије све више прилагођавају новом моделу и покушавају да сузбију ефекте преференцијалног гласања, у смислу промене поретка на листи утврђеног пре избора.

5.4.6. Утицај флексибилних листа на стабилност извршне власти и партијског система
Чешки аутори Бубен и Коуба наводе да „доследна примена пропорционалне репрезентације индукује снажну фрагментацију и поларизацију, фаворизује антисистемске странке, одлаже формирање одрживог партијског система, подрива стабилност владе и може довести до парализе и немоћи политичких институција” (Buben & Kouba, 2017: 4). Теоретски, преференцијално гласање, требало би само да појача поменуте ефекте, посебно у неструктурираним партијским системима посткомунистичких држава, какав је хрватски. Карвонен, с друге стране, не подржава наведену хипотезу, емпиријски доказујући да системи отворених и флексибилних листа утичу на стабилност извршне власти и партијског система у сличној мери као и модели затворених блокираних листа, мешовити модели и већински системи (Karvonen, 2004: 203-226). Флексибилна листа у Хрватској, међутим, посматрајући изборне циклусе из 2015. и 2016. године, представља изборни систем у којем су владе краће трајале него у мешовитом и моделу затворених блокираних листа (Табела 5.4).

Табела 5.4. Просечно трајање влада Хрватске у данима у периоду од 1992. до 2020.

Године	Изборни систем по ком су владе биране	Број влада	Број премијера	Врста влада	Просечно трајање влада у данима
1992 – 2000.	Мешовити	3	3	Једнопартијска	903
2000 – 2016.	Пропорционални (затворене блокиране листе)	6	4	Коалициона	973
2016 – 2020.	Пропорционални (флексибилне листе)	2	2	Коалициона	822

(Извори: Kasarović, 2014: 217; истраживање аутора)

Истини за вољу, преференцијално гласање ни близу не спада у ред круцијалних фактора краћег трајања влада у периоду од 2016. до 2020. године, него у изборним циклусима од 2000. до увођења преференцијалног гласања. Тим пре, јер од три владе формиране у посматраном периоду (друга влада Андреја Пленковића изабрана је у Сабору 23. јула 2020), само је она након избора 2015. године, када је први пут употребљено преференцијално гласање раније завршила мандат. Разлог краћег века извршне власти свакако није изборни систем флексибилних листа, који је те године, као што смо видели, имао најслабије ефекте, већ неочекивано висок изборни резултат МОСТА, нове политичке организације, која је онемогућила очекиване постизборне коалиције ХДЗ или СДП са традиционалним партнерима. Захваљујући својој пивоталној улози, МОСТ је, након дугих преговора и са ХДЗ и са СДП, уз драматичне обрте и непринципијелне постизборне калкулације, издејствовао владу на челу са Тихомиром Орешковићем, нестраначком личношћу без икаквог политичког искуства, чије име није ни било у изборној понуди. Премијер потпуно непознат широј јавности и константне несугласице ХДЗ и МОСТА допринели су да влади већ након непуних пет месеци буде изгласано неповерење.

Према Пасарелију, преференцијално гласање смањује фрагментацију партијског система. „У преференцијалним системима гласања, политичари имају мање мотива за напуштањем партија, јер након што осигурају номинацију имају простора за преговоре о свом статусу унутар странке, истичући лични изборни капитал у виду преференцијалних гласова”

(Passarelli, 2020: 63). Аналогно томе, флексибилне листе требало би да смањују простор за пролиферацију ефективног броја партија. Случај Хрватске подупире Пасарелијеве тврдње. Просечан ефективни број елективних партија у изборним циклусима, када су у употреби биле затворене блокиране листе (2000, 2003, 2007, 2011), био је 4,75 (Табела 5.5) и већи је него у систему флексибилних листа (2015, 2106, 2020), када је износио 3,86 (Табела 5.6). И Галагеров индекс диспропорционалности нешто је нижи у изборним циклусима са преференцијалним гласањем, него за време система затворених блокираних листа. Један од разлога могла би бити хомогенизација блокова окупљених око две највеће партије, ХДЗ и СДП у свим изборним јединицама, у циљу кумулације личних гласова, посебно кандидата мањих коалиционих партнера. На тај начин побољшавани су и укупни резултати листа око стојерних странака, смањен број расутих гласова малих партија које самостално не би прешле цензус, а самим тим умањен је и индекс диспропорционалности. На изборима са затвореним блокираним листама, посебно од 2003. године, с друге стране, СДП и ХДЗ су само у малом броју изборних јединица излазиле у широким блоковима, док су мале партије, наступајући самостално у већини округа, биле суочаване са високим праговима и последичним останком без мандата, што је увећавало коначну диспропорционалност изборног система.

Табела 5.5. Ефективни број елективних партија (ENEP) и Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) на парламентарним изборима у Хрватској од 2000. до 2011. године.

Година одржавања избора	ENEP	LSq index
2000.	4,79	6,84
2003.	6,05	8,52
2007.	3,77	8,78
2011.	4,37	12,74
Средња вредност	4,75	9,22

Табела 5.6. Ефективни број елективних партија (ENEP) и Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) на парламентарним изборима у Хрватској од 2015. до 2020. године.

Година одржавања избора	ENEP	LSq index
2015.	3,85	6,98
2016.	3,67	5,94
2020.	4,05	8,10
Средња вредност	3,86	7,01

Као што смо у овом одељку приказали, генеза изборних институција у Хрватској интересантна је за проучавање и у методолошком и у феноменолошком смислу. Традиционална теоријска парадигма рационалног избора објашњава настанак и функционисање већинског и мешовитог модела, док релативно нови и све утицајнији правац историјског институционализма има одговор на промене које не воде

максимализацији моћи, већ су последица егзогених шокова и дешавају се у тзв. „критичним раскрсницама”. Управо у таквим околностима, почетком 21. века, уведен је чист пропорционални систем затворених блокираних листа, а деценију и по касније и преференцијално гласање, као могућност више гласачима да не бирају само странке, већ и своје фаворите унутар партија. С друге стране, Хрватска је готово у потпуности затворила круг постепеног преласка од личне ка партијској репрезентацији и обрнуто. Истински персонализован већински систем егзистирао је читаву деценију, најпре као самосталан модел у једном изборном циклусу, а потом и као све мање доминантна компонента у мешовитом. Сасвим супротно, пропорционални изборни систем је током деведесетих година прошлог века био у повоју, да би, након Туђманове смрти, затворене блокиране листе учврстиле партијско представљање у наредних деценију и по. Од 2015. године, сведоци смо враћања персоналне репрезентације, овај пут у потпуно другачијем институционалном дизајну – флексибилним листама.

Иако су у употреби у свега три изборна циклуса, флексибилне листе у Хрватској на трећем су месту у Европи, према критеријуму утицаја преференцијалних гласова на реизбор посланика у доње домове парламената. Такође, из избора у изборе расте број кандидата који испуњавају унутарпартијску квоту личних гласова, као услов за избор мимо страначког редоследа. Све то указују на снажну тенденцију јачања персоналне репрезентације, као једне од највреднијих димензија савремених пропорционалних система. Пасарели пише да „иако није исправно говорити о тренду”, будући да су флексибилне листе у Хрватској у употреби у свега три изборна циклуса, преференцијално гласање већ остварује „прилично импресивне ефекте”, у погледу утицаја на реизбор посланика (Passarelli, 2020: 154). Иако то не можемо сматрати трендом, јер је тек у повоју, видели смо да модел флексибилних листа не утиче драматично ни на стабилност партијског система и извршне власти. Узимајући у обзир позитивне импликације, склони смо прогнози да су флексибилне листе само међукорак ка потпуном отварању листа у Хрватској у наредном периоду.

5.5. Ауторитет и слабости раних електоралних институција Холандије

Од првих непосредних избора 1850. па до 1917. године, изборни систем у Холандији био је већински (Jacobs, 2018: 559). Скоро пола века (до 1896) из сваке изборне јединице долазила су по два посланика, тако што су бирани наизменично, у размаку од две године. Суштински, радило се о двокружном систему, где се у првој рунди, за победу, тражила апсолутна, а у другој релативна већина гласова, између двојице првопласираних кандидата (Carstairs, 1980: 60-61). Од 1896. године сви окрузи трансформисани су у једномандатне, један посланик се бирао на 45.000 бирача, а незнатно пре тога, број седишта у доњем дому устаљен је на 100 (Andeweg, 2005: 492). Активно бирачко право било је ограничено само на мушкарце старије од 23 године, што је уз додатне имовинске цензусе, чија је висина варијирала од провинције до провинције, гласачко тело у најбољем случају сводило на 12 одсто од укупног броја становника (Carstairs, 1980: 61).

Иако, према поменутом параметру, Холандија није одударала од преосталих западноевропских држава тог времена, једна политичка карактеристика издвајала ју је у позитивном погледу. Наиме, прилично рано у односу на окружење, успостављена је чврста и беспоговорна министарска одговорност парламенту, на уштрб ауторитета круне (Andeweg & Irwin, 2014), што је Холандију чинило демократским друштвом за критеријуме 19. века. „На изборима су били важни кандидат и његова доследност” (Carstairs, 1980: 61). Сетимо се примера Португалије, која је само две године након Холандије институционализовала

непосредне изборе (1852), али су тамо, како смо већ наводили, владе предлагале и именовале посланике, уместо обрнуто.

Ипак, холандски већински систем између 1850. и 1917. године био је екстреман и неефикасан. Границе изборних округа остајале су непромењене упркос озбиљним флукуацијама у броју бирача у њима, тако да је током времена била све израженија појава *malapportionment-a*. У суштини, од три водеће странке на крају 19. века, либерали су обично имали много већи удео у мандатима него што би освојили гласова, што је био случај и са католицима. С друге стране, Антиреволуционарна странка била је готово увек потпредстављена (Carstairs, 1980: 60-71). Ове разлике нису почивале на величини странака, већ управо на девијацији узрокованој *malapportionment-om*.

Неефикасност изборних институција у посматраном периоду доказива је и емпиријски. На основу базе података доступне код Нолена и Стевера (Nohlen & Stöver, 2010: 1379-1421), изборни модел Холандије, у осам изборних циклуса од 1888. до 1913. године, био је хиперрепрезентативан, са просечном вредношћу Шугартовог индекса међупартијске ефикасности од -0,39. „Непредвидивост у односу освојених гласова и посланичких места”, пише Карстеирс, која се понављала у „низ у застојних изборних циклуса”, била је „толико уверљива, да је представљала вероватни узрок изборне реформе”. Такође, додаје он, „пред крај Првог светског рата, друштвена клима у многим земљама била је наклоњена пропорционалној репрезентацији, чији је Белгија, непосредни сусед Холандије, била пионир” (Carstairs, 1980: 63-64).

Раније смо напомињали да је, према нашем суду, критична раскрсница настанка система флексибилних листа у Холандији било тзв. „Велико помирење” (*The Great Pacification*) 1917. године. Круцијална нагодба три највеће партије – католичке, лабуристичке и либералне, разрешила је вишемесечну друштвено-политичку кризу, која се, као последица трагичних искустава Првог светског рата у непосредном окружењу, прелила и на Холандију, иако неутралну. „Велико помирење” санирало је низ расцепа холандског друштва, као што је, рецимо, било питање буџетског финансирања верских школа, које је након поновног успостављања бискупске хијерархије у католичкој цркви 1853. године, забрањене још за време Реформације, било од животне важности за католике, већинско становништво у јужним провинцијама Брабант и Лимбург (Kossmann, 1978).

Међу горућа питања спадала је и изборна реформа. Видели смо да су главни узроци неефикасности изборног модела од 1850. године били низак проценат становништва обухваћених активним бирачким правом и *malapportionment*. И док је расцеп рад-капитал, на задовољство нарастајуће Лабуристичке партије, делимично ублажен увођењем општег бирачког права, изражена дисторзија приликом претварања гласова у мандате елиминисана је увођењем пропорционалне изборне формуле, која ће у деценијама касније холандски модел учинити „једним од најпропорционалнијих на свету” (Farrell, 2011: 88). Сразмерна формула била је изричити захтев либерала, који су убрзано губили политичку снагу, па би им опстанак двокружног већинског система у будућности вероватно донео политичку пропаст (Elzinga, Kummeling & Schipper-Spanninga, 2012: 8), а као партија средње класе из урбаних средина, са препознатљивим и угледним кандидатима, није имала ништа ни против преференцијалног гласања.

5.5.1. „Бура у чаши воде”- реформе изборног система између 1917. и 2021. године

Холандија је једна од ретких, ако не и једина, држава са флексибилним листама у Европи, у којој је систем преференцијалног гласања доживео регресивне промене, у погледу отворености модела према бирачима и кандидатима. Потпуно отворени систем, институционализован 1917. године, када и пропорционална изборна формула, промењен је у модел флексибилних листа пет година касније, након што је био у употреби само један изборни циклус (Jacobs, 2018: 560). Парламентарни избори 1918. године довели су до, по већину партија, „нежељених последица”, јер је „изабран знатан број ниже ранжираних кандидата, са одређеним бројем преференцијалних гласова” (Elzinga, Kummeling & Schipper-Spanninga, 2012: 8). Овакав исход, заједно са ниским изборним прагом, који је износио 50 одсто Херове квоте и *at large* изборном јединицом, није био по вољи кључних странака, па је већ за гласање 1922. године пропорционални модел реформисан.

Највише приговора од стране католика и лабуриста односило се на фрагментацију страначког система, јер је услед лако достижног прага, број партија у парламенту повећан са седам на 17 (Van der Kolk, 2007: 274). Будући да је доњи дом био сачињен од 100 посланика, за парламентарни статус партијама је требало 0,51 одсто, или свега 6.828 гласова, колико је освојила минорна Странка за демократизацију армије. Осим тога, због потпуне отворености листа, без мандата су остали поједини, већ укалкулисани, кандидати две водеће партије, што је изазвало трзавице и немир у њиховим редовима. Фрустрацију страначких фаворита додатно је подгревало постојање 18 тзв. „кандидационих округа”, где је „политичким странкама било дозвољено да представе различите листе кандидата различитим бирачким телима” (Van der Kolk, 2007: 272), чинећи њихову позицију, у погледу сигурности избора, још неизвеснијом.

Због тога је за изборе 1922. године уведена флексибилна листа са унутарпартијским прагом у висини од 50 одсто од Херове страначке квоте, док је изборни цензус за партије износио 75 одсто од изборне квоте (Jacobs, 2018: 560). За разлику од институционализације пропорционалне изборне формуле из 1917. године, која је иницирана садејством инхерентних и контингентних фактора, Ван дер Колк сматра да су промене из 1922. изведене у складу са принципом максимализације мандата две водеће холандске партије, које су и спровеле реформу у парламенту (Van der Kolk, 2007: 274). Деценију касније, уследиле су две измене изборног модела чији је циљ био додатно укрупњавање партијске сцене (Elzinga, Kummeling & Schipper-Spanninga, 2012: 9). Најпре је, 1933. године, за дистрибуцију преосталих мандата, уместо метода највећег остатка и највећег просека, уведена Донтова формула (Jacobs, 2018: 560), чија је природа таква да фаворизује велике партије, а затим је, две године касније, законски праг подигнут на целу Херову квоту. То је значило изборни цензус од један одсто, будући да је доњи дом и даље бројао 100 места.

Током 1951. године, број места у доњем дому холандског парламента повећан је са 100 на 150, чиме је и изборни праг снижен на 0,67 одсто (Van der Kolk, 2007: 275). Отварајући врата новој фрагментацији партијског система, ова промена покренула је широку политичку дебату. Брзо растуће партије, попут Народне странке за слободу и демократију (VVD), инсистирале су не само на повећању изборног цензуса, већ су предлагале измену изборне геометрије, у смислу увођења система са више великих изборних јединица. У употреби би остала Херова формула за расподелу мандата, али би смањивањем величине изборних округа, логично, био повећан и природни праг за улазак странака у парламент. Мапа изборних јединица Народне странке за слободу и демократију (VVD) предвиђала је просечну висину природног прага од око седам процената (Van der Kolk, 2007: 276). Мање

партије, с друге стране, сматрале су да низак изборни цензус није довео до битније пролиферације страначког система, па да, с тим у вези, нема потребе за додатним повећањем законске баријере за улазак у парламент (Verplanke, 1963: 96). У циљу разјашњавања дилеме о броју и величини изборних јединица, 1967. године формирана је независна државна комисија, названа по својим копредседницима Калсу и Донеру (*Cals-Donner Staatscommissie*). После двогодишњег рада, комисија је предложила укидање *at large* изборне јединице и поделу холандске територије на 12 округа, у којима би било бирано по 15 посланика. То би фактички подразумевало ефективни изборни праг у распону од седам до 10 одсто. Према комисији, умањење величине изборних јединица неумитно би смањило број политичких партија, поједноставило формирање коалиција и ојачало способност гласача да утичу на исход процеса формирања владе. Налази комисије, међутим, никада нису били прихваћени, јер се већина парламентарних странака противила предложеним променама (Andeweg, 1989: 42-60).

Расправе о висини изборног прага нису јењавале ни у потоњем периоду, па су 1970. године католици предложили да цензус буде два одсто на националном нивоу. Образложење је било слично као и оно дато од стране *VVD*, непуне две деценије раније – виши изборни цензус довео би до повећања ефикасности парламента и смањивања броја патуљастих политичких партија, које су ометале стварање стабилних већина (Van den Berg, 1979: 463). Социјалдемократе су, међутим, ишле и корак даље, сматрајући да је цензус од два одсто премали и да се евентуалном променом готово ништа не би постигло (Van der Kolk, 2007: 276). Како год, предлог је одбијен, а питање повећања међупартијског изборног прага, после тога, више није било озбиљније разматрано.

Последња велика измена холандског изборног законодавства, осетно је проширила утицај бирача на персонални изглед парламента. У периоду између 1922. и 1997. године, због високог унутарпартијског прага, који је износио 50 одсто од Херове квоте, систем флексибилних листа у Холандији суштински је функционисао као затворен и блокиран модел, јер су свега тројица посланика за 75 година ушла у доњи дом мимо страначког редоследа (Jacobs, 2018: 578). Страначким компромисом из 1997. године, унутарпартијски праг је преполовљен на четвртину Херове квоте, што је условило да у седам изборних циклуса од 1998. до 2017. године, још 13 посланика добије мандат са места на листама, која пре избора нису била пролазна. Могући мотив реформе свакако би могла бити очекивања холандске јавности за инклузивнијим изборним институцијама, будући да је, према Андевеговом истраживању, почетком последње деценије 20. века, чак петина бирача свој преференцијални глас давала кандидату који није на челу листе, за разлику од шездесетих и седамдесетих година, када је то чинило упола мање, или 1950. када се за политичаре на нижим позицијама опредељивало свега три до четири одсто бирача (Andeweg, 2005: 506). Џејкобс и Лејенар наводе да је реформу највише подстицала „мала, прогресивна, либерална странка Демократе 66 (*D66*)”, пре свега из идеолошких разлога, док су лидери Демохришћана (*CDA*) и Народне странка за слободу и демократију (*VVD*), „уверили своје невољне фракције у потребу да закон буде прихваћен” (Jacobs & Leyenaar, 2011: 508). Као што видимо, партијске олигархије водећих странака тешко су се мириле и са минималним могућностима промена зацртаних кадровских решења, будући да је и после реформе из 1997. године, холандски систем флексибилних листа и даље један од најригиднијих у Европи.

Сумарно гледано, изборне институције у Холандији за последњих 100 година претрпеле су барем пет, формално гледано, битних измена, али су суштина и последице изборног модела

остали мање-више исти. У политичком смислу, уочене реформе у погледу величине доњег дома, изборне формуле, законског прага и персонализације система, могле би се зато окарактерисати као „бура у чаши воде”.

5.5.2. „Света пропорционалност” и „слаба преференцијалност” холандског модела флексибилних листа

Главна карактеристика изборног система Холандије је његова сразмерност. Велика изборна јединица (магнитуда 150), инклузивна Херова квота и низак изборни праг (0,67 одсто), учинили су да Андевег овај изборни модел окарактерише као пример „свете пропорционалности” (Andeweg, 2005: 491). Већ смо помињали специфичну поделу Холандије на тзв. „кандидационе округе”, којих је данас 20. Теоретски, састав листе једне странке може се разликовати у различитим кандидационим окрузима, што омогућава партијама да истакну лица који су добро позната у својим регијама. Међутим, у пракси је то ретка појава, па партије презентују у просеку између 50 и 80 кандидата у сваком од кандидационих округа (Jacobs, 2018: 561), што условљава неуобичајено велике гласачке листиће у Холандији (Слика 9).



Слика 8. Гласачки „листић” у Холандији на парламентарним изборима 2017. године за кандидациони округ Ротердам.

(Извор: Marco de Swart/ANP via AFP)

С обзиром на дизајн кључних димензија које подстичу екстремну сразмерност, логичан је изузетно низак индекс диспропорционалности холандског изборног система. Паралелно с тим, иако уочљива, фрагментација партијског система Холандије није претерана. Заправо, приметне су амплитуде, када је у питању ефективни број елективних партија, од 3,77 колико је износио на изборима 1986. године, до максималних 9,26 на гласању 2021. Према нашем мишљењу, три су разлога због којих, упркос повољним институционалним околностима, није дошло до претеране пролиферације страначког система Холандије. **Прво**, како пише Џејкобс, иако „изборни систем и низак законски изборни праг заиста омогућавају новим странкама да буду заступљене”, током читавог периода од 1917. до данас, дешава се политички процес у коме нове партије периодично излазе на сцену, али истовремено неке друге пропадају (Jacobs, 2018: 567). Сартори ову појаву назива феноменом тзв. ”флеш странака” (Sartori, 2002: 37).

Друго, уситњавање политичке сцене спречено је спорадичним таласима сједињавања мањих партија на идеолошким основима. Најпре су три водеће клерикалне католичке странке формирале Демокришћански позив (*CDA*) 1977. године, док је 1. марта 1989. године основана Зелена левица (*GroenLinks*), спајањем три леве и еколошке странке са Комунистичком партијом. Напокон, 2000. године, основана је кровна протестантска партија – Хришћанска унија (*CU*), коју сачињавају чланови дотадашњих Реформске политичке алијансе (*GPV*) и Реформистичке политичке федерације (*RPF*) (Koormans, 2015; Kersbergen & Krouwel, 2009). **Треће**, с обзиром на то да је за један мандат потребно свега 60.000 до 70.000 гласова, у зависности од излазности бирача, не чуди што су многи „одметнути” посланици мислили како је лако самостално стећи парламентарни статус. Међутим, бирачи су на то гледали другачије – у периоду од 1946. до 2012. само су двојица политичара, који су за време трајања мандата напустили матичну партију и формирала своју, успели да дођу до места у доњем дому на наредним изборима (Jacobs, 2018: 567). Дакле, фрагментација је учестала, али се нове партије веома тешко одржавају на дуже стазе. У Табели 5.7. дат је преглед ефективног броја елективних партија и Галагеровог индекса диспропорционалности у периоду од 1946. до 2021. године.

Наравно, изабране владе у Холандији, као земљи екстремног пропорционализма, у просеку су нестабилније, јер су за њихово формирање неопходне, углавном, вишепартијске коалиције. До средине седамдесетих година прошлог века, владе је склапало четири или пет партнера, али су од уједињавања католичких странака у Демокришћански позив 1977. године, постизборне коалиције постајале мање и сада се обично састоје од две или три партије (Jacobs, 2018: 572). Време потребно за међупартијске договоре и избор влада у Холандији такође варира. Најбрже је састављен кабинет католичког лидера Пита де Јонга 1967. године, за свега 34 дана. Интересантно је да је Јонгова влада прва након Другог светског рата, која је трајала пун четворогодишњи мандат, иако је била сачињена од четири партије.

Насупрот томе, први кабинет Дриса ван Агта, сачињен је 1977. године, након готово осмомесечних преговора и натезања између Демокришћанског позива, чији је лидер био, и либерално оријентисане Народне странке за слободу и демократију. Један од разлога релативне нестабилности влада у Холандији и других преговора за њихово формирање лежи у чињеници да због ниског прага странке избегавају обавезе које носе предизборне коалиције, па након избора, уколико им се укаже шанса, освојене мандате користе за што боље положаје у власти. У том смислу, нарочито добро пролазе партије центра, које је јако тешко одстранити из владајућих савеза (Andeweg, 2005: 504).

Табела 5.7. Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) и ефективни број елективних партија (ENEP) на парламентарним изборима у Холандији од 1946. до 2021. године.

Година одржавања избора	LSq index	ENEP
1946.	1,10	4,68
1948.	1,27	4,98
1952.	1,56	5,00
1956.	0,98	4,26
1959.	1,64	4,47
1963.	1,30	4,80
1967.	1,60	6,23
1971.	1,73	7,09
1972.	1,19	6,84
1977.	1,52	3,96
1981.	1,30	4,56
1982.	1,16	4,24
1986.	1,67	3,77
1989.	0,90	3,90
1994.	1,08	5,72
1998.	1,28	5,15
2002.	0,88	6,04
2003.	1,05	4,99
2006.	1,03	5,80
2010.	0,81	6,97
2012.	0,99	5,94
2017.	0,96	8,10
2021.	1,30	9,26
Средња вредност	1,23	5,51

Што се тиче унутарпартијске димензије, изборни систем Холандије, заједно са естонским моделом, спада у подврсту тзв. „латентних листа”. Да би гласачки листић био важећи, бирач мора да искаже преференцу према једном кандидату са листе, коме даје предност над осталим. Преференцијални глас кандидату уједно се рачуна и гласом за листу. Теоретски, обавеза исказивања преференци требало би холандски изборни модел да учини једним од најучинковитијих система флексибилних листа, али у пракси није тако. Превисок унутарпартијски праг, који износи 25 одсто од Херове квоте, учинио је да Холандија буде на самом дну европске лествице, када је у питању утицај преференцијалних гласова на избор посланика мимо редоследа на листи (Passarelli, 2020). Док је за парламентарну заступљеност партија на изборима 2017. године било потребно 70.106 гласова, а четири године касније 69.752 гласа, што за иоле озбиљну политичку организацију није превише, дотле је унутарпартијски праг за појединца износио превисоких 17.526, односно 17.438 преференцијалних гласова. Џејкобс овај феномен назива „међуигром унутарпартијске и међупартијске димензије” (Jacobs, 2018: 569). Према педантним подацима Андевега и Ирвина, од 1946. до 1998. године, када је за директан мандат било потребно достићи 50 одсто Херове квоте, само су три посланика ушла у парламент на темељу преференцијалних гласова, а да су били на непролазном месту на листи, а од 1998. до 2012. године, када је

унутарпартијски праг био упола нижи, то је успело још деветоро (Andeweg & Irwin, 2014: 103). Вујовић наводи и да су на изборима 2017. године још четири посланика дошла до мандата са непролазних места, захваљујући добијеним преференцијалним гласовима (Вујовић, 2018: 163). На основу података који су достављени из Холандске изборне комисије (*Kiesraad*), за потребе ове докторске дисертације, на изборима одржаним 17. марта 2021. године, укупно троје кандидата је дошло до седишта у доњем дому са непролазних позиција, захваљујући преференцијалним гласовима (Табела 5.8).

Табела 5.8. Посланици Доњег дома (*Tweede Kamer*) који су освојили мандат са непролазних позиција на листи захваљујући преференцијалним гласовима од 1946. до 2021.

Година одржавања избора	Посланик	Странка
2021.	Каутар Бухалих (ж)	Зелена левица (<i>GroenLinks</i>)
2021.	Лиса Вестервелд (ж)	Зелена левица (<i>GroenLinks</i>)
2021.	Марике Кекок (ж)	Волт (<i>Volt Nederland</i>)
2017.	Изабел Дикс (ж)	Зелена левица (<i>GroenLinks</i>)
2017.	Морис вон Озујакелс	Хришћанско демократски позив (<i>CDA</i>)
2017.	Лилијан Плоумен (ж)	Лабуристичка партија (<i>PvdA</i>)
2017.	Лиса Вестервелд (ж)	Зелена левица (<i>GroenLinks</i>)
2012.	Петер Омтзигт	Хришћанско демократски позив (<i>CDA</i>)
2010.	Пија Дијкстра (ж)	Демократе 66 (<i>D66</i>)
2010.	Сабине Витслаг (ж)	Хришћанско демократски позив (<i>CDA</i>)
2006.	Фатма Кошер-Каја (ж)	Демократе 66 (<i>D66</i>)
2003.	Тинекс Хуизинга-Херинга (ж)	Хришћанска унија (<i>CU</i>)
2003.	Хилбранд Навин	Листа Пима Фортуна (<i>LPF</i>)
2002.	Тинекс Хуизинга-Херинга (ж)	Хришћанска унија (<i>CU</i>)
1998.	Ани Шрејер-Пјерик (ж)	Хришћанско демократски позив (<i>CDA</i>)
1998.	Камиел Еурлингс	Хришћанско демократски позив (<i>CDA</i>)
1986.	Тео Јекес	Народна странка за слободу и демократију (<i>VVD</i>)
1972.	Долф Хухемакерс	Католичка народна партија (<i>KVP</i>)
1959.	Карел ван Рикеворсел	Католичка народна партија (<i>KVP</i>)

(Извор: Вујовић, 2018: 164; Kiersaad)

Као што видимо, укупно 17 кандидата добијало је мандат искључиво захваљујући преференцијалним гласовима, од којих су угледна хришћанска активисткиња из Херенвена Тинекс Хуизинга-Херинга (Хришћанска унија) и политички филозоф из Нијмегена Лиса Вестервелд (Зелена левица) двапут улазиле у парламент са непролазних места. Ниска позиција на листи Хуизинга-Херинге на изборима 2002. и 2003. године, представља очигледан маневар Хришћанске уније (*CU*), да преференцијалним гласовима популарног кандидата додатно оснажи укупан резултат листе. Ипак, најуспешнији у номинацији кандидата „мамаца” на непролазна места је Хришћанско демократски позив (*CDA*). Ова партија је свој укупни резултат вероватно побољшала 1998. када је ниским позицијама на листи мотивисала младог бизнисмена Камила Еурлингса и локалну функционерку Ани Шрејер – Перик, која је у кампањи горљиво заступала сточаре, чије је фарме погодила епидемија свињске куге. Слично је било и 2010. када су на ниске позиције кандидовали угледну друштвену активисткињу Сабине Витслаг, а две године касније искусног посланика и одличног говорника Петера Омтзигта. И Лилијан Плоумен, актуелна

председница Лабуристичке партије (*PvdA*) је 2017. године у парламент ушла са десетог, непролазног места, са позиције успешне министарке за спољну трговину.

Несумњиво је да су и кандидати Зелене левице (*GroenLinks*), који су до мандата долазили преференцијалним гласовима, познати и поштовани у својим јавним делатностима. Лиса Вестервелд је на исти начин „прескакала” редослед на листи 2017. и 2021. године, захваљујући пре свега угледу који је стекла као признати политички филозоф, Каутар Бухалих једна је од најпознатијих холандских активисткиња у борби против климатских промена, а Изабел Дикс показала се изузетно успешном на високим функцијама у локалним властима Апелдома и Гронингена. Од приступа Хришћанске уније и Зелене левице, не разликује се суштински ни стратегија партије Демократе 66 (*D66*). На изборима 2006. године, са циљем прикупљања гласова бројне турске мањине, на непролазно место кандидована је Фатма Кошер-Каја, која је рођена у Турској, а раније је већ бирана у парламент. Руководство демократа вешто је искористило одлуке Хришћанско демократског позива и Лабуристичке партије да са својих листа уклоне кандидате турског порекла, због њиховог негирања геноцида над Јерменима, па отуда и логичан позив Форума Турака да се гласа за Фатму Кошер Кају. Четири године касније, гласовни конто демократа су покушале да повећају номиновањем популарне телевизијске водитељке Пије Дијкстре, која је испунила очекивања и премашила четвртину Херове квоте. Андевег наводи да „странке понекад регрутују кандидате за које очекују да ће привући велики број преференцијалних гласова људи који обично не би гласали за ту партију”, али да такав аранжман „углавном подразумева узајамне уступке, јер придошлице заузврат захтевају посебан статус” (Andeweg, 2005: 501).

Међутим, историја флексибилних листа у Холандији бележи и примере када су партије покушавале да искористе и дестимулишуће карактеристике тог изборног система. Ипак, четворица кандидата прескочила су висок унутарпартијски праг и у ситуацијама када су партије, номинујући их на ниска или чак последња места на листама, покушале да их ускрате за мандат и елиминишу из парламентарног живота. Карел ван Рикервосел, адвокат из Хага, био је пионир победе појединца над партијом уз помоћ преференцијалних гласова. Рикервосел се уочи избора 1959. године сукобио са руководством Католичке народне партије (*KVP*) и због тога завршио на дну посланичке листе, али га то није спречило, да уз помоћ неколико моћних бизнисмена, спроведе успешну индивидуалну кампању и дође до седишта у парламенту. Његов страначки колега Долф Хухемакерс, такође се 1972. године, због екстремно десничарских ставова, нашао у немилости партије, али је уз помоћ преференцијалних гласова освојио мандат. Још сликовитији је пример Теа Јекеса, који је са дна листе Народне странке за слободу и демократију (*VVD*) успео да прикупи чак 250.000 преференцијалних гласова на изборима 1986. године. Сва тројица кандидата су, да би дошли до мандата, морали да прескоче унутарпартијски праг који је износио 50 одсто Херове квоте, док је Хилбранд Навин са Листе Пима Фортуна (*LPF*) 2003. године имао упола лакши задатак. Навин је у доњи дом изабран са последњег места на листи, јер је подржавајући увођење смртне казне, од стране руководства означен као партијски дисидент. Међутим, ставови због којих је био неомиљен у страначком естаблишменту, препоручили су га код конзервативнијих бирача, захваљујући чијим преференцијалним гласовима је изабран у парламент.

Иако примећујемо тренд раста броја укупног броја кандидата који успевају да достигну унутарпартијски праг, са 28 у 2012. (Jacobs, 2018: 569), на 43 на изборима 2021. године, велика већина њих би била изабрана и да су у примени затворене блокиране листе, јер се

ради о политичарима са пролазних места. Истински учинак флексибилних листа је њихова диференција у односу на затворене блокиране листе, у погледу утицаја бирача на персонални изглед представничких органа, а он је у Холандији, као што смо видели, прилично слаб. Постоји неколико разлога за то, поред већ помињаних механичких ефеката *at large* изборне јединице и високог унутарпартијског прага. Поједине псефолошке студије указују најпре на психолошке, односно мотивационе кочнице код бирача. С обзиром на то да странке у номинационим окрузима излазе са листама на којима је од 50 до 80 кандидата, бирачи имају превелик избор и приликом давања свог преференцијалног гласа обично се одлучују читајући списак одозго надоле. Сакупити детаљне информације о свим кандидатима практично је немогуће, па се због тога преференцијални глас даје неком са врха листе, где се претежно налазе политичари из владе или партијских руководства, добро познати бирачима (Spierings & Jacobs, 2014: 215-234). Због тога највећи део кандидата добија између свега 100 и 10.000 преференцијалних гласова (Jacobs, 2018: 569). Даље, личне кампање појединачних кандидата изложене су разним препрекама. За почетак, већина њих нема ни финансијске могућности, нити техничке капацитете за вођење националне кампање. Телевизијске дебате и друге врсте бесплатног публицитета, као што су прилози у информативним емисијама, пре свега уперени су на лидере, који наступају као партијски гласноговорници (Boumans, Boomgaarden & Vliegthart, 2013: 198-216). Овакво поступање масовних медија има смисла, ако се зна да на изборима, због ниског прага, учествује велики број партија. У том погледу, усмеравање ка појединачним кандидатима изазвало би потпуну конфузију у јавном мњењу. На крају, треба истаћи и да се појединци углавном не усуђују да воде персоналне кампање, које би на било који начин угрожавале статус фаворизоване страначке олигархије. Ригидна структура изборног система чини кандидате, у погледу каријерног напредовања, у великој мери зависним од странке, па се евентуална размимоилажења решавају у фази номинације, приликом састављања листа (Andeweg, 2005: 501).

5.5.3. Међупартијска и унутарпартијска ефикасност холандског изборног система

Када би у обзир била узимана само пропорционалност изборног система, односно сразмерност између освојених гласова и мандата партија, холандски модел био би готово идеалан. О томе сведочи и изузетно ниска средња вредност Галагеровог индекса диспропорционалности на парламентарним изборима од 1946. до 2021. године (1,23) исказана у Табели 5.7. Међутим, веома важан параметар у одређивању међупартијске ефикасности изборних система, према Шугартовој формули, је тзв. предизборна идентификација (*pre-election identifiability*), односно чињеница да ли бирачи и пре самих избора имају јасну представу о томе коју од конкурентских влада бирају, дајући глас одређеној партији.

Поменути индикатор у Холандији, на поратним изборима, до почетка 21. века, према Шугартовом истраживању износи 0,47 (Shugart, 2001: 31), док према нашој анализи, од 2002. године до данас, има нешто нижу вредност (0,36). С обзиром на уситњен страначки систем, што потврђује и увећан ефективни број елективних партија у 21. веку, веома тешко је унапред предвидети ко ће формирати владајућу већину. Широко је распрострањена тенденција да „партије бивају нејасне у погледу преферираних партнера, не желећи никога да искључе из игре пре избора”. Отуда, релативни победник „не завршава аутоматски у влади”, а дешавају се и ситуације, као што је то био случај 2012. године, да су „две највеће странке (иако жестоко супротстављене, прим. У.К.), приморане да формирају владајућу

коалицију” (Jacobs, 2018: 572). Поред тога, дешавало се да партије, зарад учешћа у власти развргавају предизборне савезе, остављајући своје дојучерашње коалиционе партнере у опозицији. Разумљиво је отуда што преговори за формирање влада трају веома дуго, а скоро половина поратних влада (43 одсто) трајала је мање од три године (Jacobs, 2018: 571-573). Резултат је изражена међупартијска неефикасност изборног система Холандије, презентована у Табели 5.9.

Табела 5.9. Међупартијска ефикасност изборног система Холандије

Година одржавања избора	Pre - election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
До 2002.	0,47	0,77	0,62	0,02	-0,36
2002.	0	0,58	0,29	0,02	-0,69
2003.	0,50	0,58	0,54	0,01	-0,45
2006.	0,50	0,54	0,52	0,02	-0,46
2010.	0,50	0,42	0,46	0,02	-0,52
2012.	0	0,54	0,27	0,01	-0,72
2017.	0,50	0,44	0,47	0,02	-0,51
2021.	0,50	0,46	0,48	0,02	-0,50
Средња вредност	0,37	0,54	0,46	0,02	-0,52

(Истраживање аутора; Shugart, 2001: 31)

Као што видимо, изборни систем Холандије је, очекивано, хиперрепрезентативан, са средњом вредношћу индекса међупартијске ефикасности од -0,52. Унутарпартијска димензија нешто је ефикаснија. Шугарт наводи да је холандски модел флексибилних листа, заједно са белгијским, умерено партоцентричан, са индексом унутарпартијске ефикасности 0,40 (Shugart, 2001: 38). То је далеко од девијације хиперцентрализованости, али не представља ни идеалну репрезентативност система, пре свега због веома скромних могућности бирача да, због високих унутарпартијских прагова, утичу на измене редоследа кандидата на листама. Такође и *at large* изборна јединица магнитуде 150 представља кочницу дубље персонализованости изборног система. Отуда Карвонен холандски модел сврстава у тзв. „слабе преференцијалне системе” (Karvonen, 2004: 203-226).

Ипак, механизам доласка кандидата на изборне листе чини да изборни систем у Холандији не буде до краја екстреман. Талас унутарстраначке демократизације током шездесетих година, резултирао је децентрализацијом процеса селекције кандидата за посланике – централна страначка руководства одрекла су се дела утицаја у корист регионалних партијских огранака (Vučić, 2018: 149). Резултат тога било је јачање положаја регионалних „партијских барона”, који су неретко били склонији да на висока места поставе лојалне кандидате, него што су бринули о квалитету или избалансираности листе (Andeweg & Irwin, 2014: 90). Поменути девијација довела је до успостављања процедура које су ишле ка развлашћивању и регионалних олигархија, дајући примат независним партијским телима, страначким конгресима, па чак и обичним члановима.

Данас, мање-више, све релевантне партије у Холандији имају аутономне одборе или комисије, са прилично широким надлежностима у процесу одабира кандидата за изборне листе. Селекциони поступак иницирају локални партијски огранци достављањем предлога из својих средина, или то чине појединци, самокандидујући се. Поједине партије су укључивале и ширу јавност, тражећи потенцијалне заступнике путем огласа у штампи.

Кандидациони одбори затим испитују квалификације кандидата и на основу критеријума пола, старосне доби, регионалне припадности, стручне оспособљености, или неке друге карактеристике значајне за партију, излазе са коначним предлозима листа. На крају, одлуку обично доноси неки од извршних органа странке. Обично се након тога сазива и партијски конгрес, као највиши орган странке, али пракса показује да су измене листа на том нивоу веома ретке и занемарљиве (Andeweg & Irwin, 2014: 90-92).

Неке од странака нуде и инклузивнији приступ од наведеног шаблона, па тако Народна странка за слободу и демократију (*VVD*) од 2003. године, када је усвојен нови статут, омогућава свим члановима да телефонски, писмима или електронском поштом учествују у селекционом поступку (Vujić, 2018: 152). Ефекти, међутим, нису оправдали очекивања у потпуности. Пред изборе 2006. године, свега петина од приближно 42.000 чланова искористило је то право, а само једна од кандидаткиња је, захваљујући гласовима партијске базе, успела да побољша своју позицију на листи и попне се са деветог на пето место (Lucardie & Voerman, 2007: 81). Коначан суд о изгледу листе кандидата дају и чланови Демократа 66 (*D66*), али ту листу претходно утврђује и предлаже партијска комисија. Пре 1986. године, чланови су утврђивали редослед кандидата без посредника, али је таква методологија постепено умањивала капацитет посланичке групе у доњем дому, будући да је често побеђивао популизам наспрам стручности (Hillebrand, 1992).

Анализирајући емпиријске параметре изборног система Холандије, евидентно је да је поменути модел хиперрепрезентативан на међупартијској равни и делимично ефикасан на унутарпартијском нивоу. Сложићемо се да доказана екстремност на бар једном нивоу указује на постојање довољног, инхерентног, фактора за иницијацију велике изборне реформе. Међутим, слично као и код Португалије, за Холандију је карактеристично одсуство контингентних фактора, односно јаким егзогених шокова, који би били „догађаји окидачи” промена. На основу критеријума ефикасности владе, Холандија је на осмом месту у свету, према подацима организације *“The Global Economy”*, са просечним индексом од 1,80 за период од 1996. до 2019. године. Холандија се високо котира (43. место од 195 држава) и када је у питању ниво политичке стабилности, са индексом 0,86 на скали од -2,5 до 2,5, где негативне вредности представљају нестабилне системе, а позитивне стабилне²⁸. Отуда и одсуство крупних реформи пропорционалног изборног система са флексибилним листама, који је од почетка до данас изузетно сразмеран, изразито инклузиван за партије, пријемчив за идеолошки шаролике владе и слабо преференцијалан, у смислу утицаја бирача на персонални састав представничких органа. Покушаја дубљих реформи је било, разматране су чак и измене изборне формуле, али чини се да ће у ближој будућности веома тешко доћи до институционалних аранжмана који се битније разликују од уврежених важећих.

5.5.4. Иницијатива демократа 2003. године - неуспео покушај необичне реформе

Најкрупнија реформа изборног система Холандије, лако се могла догодити када се најмање очекивала – на почетку 21. века, само неколико година пошто је смањен унутарпартијски праг на четвртину Херове квоте, а парламент постао проходнији за појединце са видљивом колекцијом преференцијалних гласова. Иницијатор реформског покушаја из 2003. године, биле су Демократе 66 (*D66*), од чијих посланика је зависило да ли ће други пут заредом бити формирана влада око Хришћанско демократског позива (*CDA*), на челу са лидером

²⁸ Види на: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_political_stability/ и https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_government_effectiveness/.

демохришћана Јаном Петером Балкенендеом. Демократе су искористиле своју пивоталну позицију, захтевајући да промена изборног система буде једна од тачака политичког споразума за формирање нове владе. Ван дер Колк и Томасен наводе да су се Хришћанско демократски позив (*CDA*) и Народна странка за слободу и демократију (*VVD*) „невољно сложили с тим”, не само због тога што би без демократа тешко била формирана већина, него „делом и зато што је исход недавних избора протумачен као сигнал огромног јаза између света политике и шире јавности” (Van der Kolk & Thomassen, 2006: 124).

Да је реформски предлог демократа прошао, Холандија би имала потпуно уникатан изборни систем у свету. Планирано је да број посланика у Доњем дому (*Tweede Kamer*) остане 150, али би пропорционални модел био замењен мешовитим паралелним. Половина заступника била би бирања са флексибилних листа у *at large* изборној јединици, а друга половина уз помоћ прилично ретког модела појединачног непреносивог гласа (*SNTV*), у малим изборним окрузима величине од два до пет (Van der Kolk, 2007: 280). Приликом образлагања предлога реформе, министар за институционалну обнову Том де Граф истакао је да би „нови изборни систем ојачао везе између грађана и њихових представника”, тврдећи да многи од посланика више неће моћи да буду бирани „испод скута партијских лидера”. Тврдио је да пропорционалност не би била угрожена, јер би мање странке, уз природни праг у националној изборној јединици, сачувале заступљеност, али би зато био ојачан ауторитет доњег дома пред владом, јер би половина посланика имала директан изборни легитимитет (Van der Kolk & Thomassen, 2006: 124). Међутим, предлог није добио неопходну двотрећинску подршку приликом гласања у парламенту октобра 2005. године, а министар Де Граф поднео је оставку.

Нашавши се у неугодној позицији, јер нису испунили једно од главних предизборних обећања, Демократе 66 (*D66*) су и после пропасти реформе из 2005. године, покушале да у животу оставе тему промене изборног система. Де Графов наследник Александер Пехтолд је годину дана касније, по узору на канадску федералну јединицу Британску Колумбију, основао „грађанску скупштину”, као неформално, цивилно-експертско тело, са циљем изналажења најбољег модела изборне реформе, далеко од утицаја „партијског бојног поља” (Fournier et al, 2011: 25). Грађанска скупштина, међутим, била је кратког века, јер су неколико месеци након њеног оснивања одржани избори, после којих су Демократе 66 (*D66*) истиснуте из владе. Нова власт одбацила је могућност дубље персонализације изборног система, која би могла отворити вишеструке фронтове у странкама, стварајући услове за додатну фрагментацију и дестабилизацију партијске сцене (Renwick & Pilet, 2016: 192).

Ван дер Колк и Томасен сматрају да су, у будућности, пред холандским законодавцима четири пута могућих изборних реформи. Прва опција је *status quo*, будући да је пропорционални систем флексибилних листа показао изразиту, један век дугу живавост и отпорност, мењајући се споро и минимално. Друга могућност је додатно снижавање унутарпартијског прага на осмину Херове квоте, што је још током 2005. године било разматрано као алтернатива Де Графовом предлогу. Трећи је управо Де Графов модел, који је у одређеним научним и политичким круговима словио као најкомплетнији. На крају, појединци из две најјаче холандске партије у овом веку, Хришћанско демократског позива (*CDA*) и Народне странке за слободу и демократију (*VVD*), сматрају да би реформа могла поћи у правцу институционализације модела сличног немачком мешовитом систему. Једина разлика представљала би искључивање института тзв. прекобројних мандата (*Überhangmandaten*), чије би постојање могло довести до повећања броја посланика доњег

дома на више од 150, у појединим изборним циклусима (Van der Kolk & Thomassen, 2006: 125-126).

Дуга историја изборног модела флексибилних листа у Холандији произвела је занимљиве политичке последице. Доказано неефикасна међупартијска димензија, по правилу, скраћује законски мандат влада, али то не утиче битније на учинковитост егzekутиве, која деценијама одржава висок степен политичке стабилности у друштву. С друге стране, бирачима изгледа не смета ни сопствени, минималан утицај на структуру листа, па Демократама бб, партији која се у неколико наврата срчано залагала за виши ниво персонализације, никада није указано поверење да са чела владе спроведе корените изборне реформе. Перманентно присуство инхерентних фактора ни изблиза није довољно да иницира промене холандских изборних институција, које су несумњиво међу најотпорнијим и најдуговечнијим у Европи. Као и у већини западних демократија, периоди постојаности друштвених дешавања чине да контингентни фактори, тј. „егзогени шокови”, представљају више раритет него правило. Историја промена изборног система Холандије, како то сликовито Ван дер Колк бележи, представља „дугачак пут из пропорционалне репрезентације у пропорционалну репрезентацију” (Van der Kolk, 2007: 282).

Недостаци у виду видљиве међупартијске и нешто блаже унутарпартијске неефикасности компензовани су другим квалитетима, искристалисаним током једновековне традиције одржавања, у највећој мери компетитивних избора. Ту пре свега мислимо на инклузивност изборног система. И партије и бирачи прихватају изазове у виду предизборне непредвидљивости, јер низак изборни праг даје шансу разноврсним програмима и идејама, не само да буду заступљени, већ и да у мањој или већој мери буду остварени. Владајуће коалиције претежно су вишечлане, неретко и идеолошки хетерогене, преклапајући на тај начин широк спектар и преференција и очекивања. Холандски модел на тај начин отвара простор да на изборима буде више победника, а мање политичке фрустрације која тежи ка ванинституционалним вентилима и неконвенционалним решењима.

С друге стране, сматрамо да је делимично одбрањива и критика недовољне отворености флексибилних листа. Изборни систем тешко може остати избалансиран у ситуацији високе инклузивности за странке и потпуне отворености за преференције гласача према појединачним кандидатима. До сада ни теорија ни пракса политичких система нису препознале бољи начин артикулације интереса различитих друштвених група од партија. Отуда холандски изборни модел пружа могућност свим актерима који нису задовољни својим статусима и позицијама у странкама, а сматрају да вреде више, да са својим истомишљеницима формирају нове политичке организације и покушају да досегну изборни праг који је међу најнижима у Европи и свету.

6. ИСТОРИЈАТ СИСТЕМА ОТВОРЕНИХ ЛИСТА У ЕВРОПИ

Код отворених листа, као „јаких преференцијалних система” (Karvonen, 2004: 203-226), где бирачи у потпуности одлучују, не само о партијској, него и о персоналној структури представничких органа, примећујемо правилности у настанку и развоју, сличне моделима флексибилних листа. Оне се огледају најпре у динамици генезе, будући да су отворене листе настајале у неколико таласа, који се делимично преклапају са интервалима настанка „слабих преференцијалних система”. Недуго иза институционализације флексибилних листа у Белгији (1899), Финска је 1906. године увела потпуно отворен пропорционални систем, у Грчкој и на Кипру то се догодило током „трећег таласа демократизације” (тзв. отворене заштићене листе у Грчкој постоје од 1974. а на Кипру од 1979. године), док су две посткомунистичке земље (Летонија и Пољска) поменути модел примениле већ на првим слободним изборима након стицања независности, а Словенија једну деценију касније. У Пољској је, додуше, од 1991. до 2001. године, на делу био „хибридни изборни систем” (Passarelli, 2020: 106), где су, на два нивоа расподеле мандата, коегзистирали модели отворених и затворених блокираних листа, а на основу преференцијалних гласова је биран 391 посланик Сејма, од укупно 460. Почевши од 2001. године парламентарне клупе се попуњавају искључиво са отворених изборних листа. У Летонији су отворене листе у примени непрекидно од 1993. године, а у Словенији од уставних промена 2000. године на делу је специфичан персонализован пропорционални систем, са осам изборних јединица и 88 изборних подручја, колико се и бира посланика, изузимајући два заступника националних мањина.

Друга сличност у процесу настанка система флексибилних и отворених листа у Европи је преплитање различитих образаца генезе, али и, у већини случајева, препознатљива улога инхерентних и контингентних фактора, односно кумулативног дејства неефикасности претходног модела и догађаја „окидача”, који су покретали реформе. Треће, примећујемо да су приликом институционализације отворених листа у свих шест држава доминантне биле конзервативне или либералне, а не социјалистичке или социјалдемократске партије, што се уклапа у раније изнете поставке Бохслера на једној и Ренвика и Пилета на другој страни, да кадровске партије теже кандидатоцентричним, а масовне, радничке и левичарске, партоцентричним системима. У Финској је, у време изборне реформе, из 1906. године, на власти била Финска партија, прилично лабава политичка организација, без мреже локалних огранака, сачињена углавном од свештеника и крупних земљопоседника (Sundberg, 2002: 69). Грчку је после пада војне хунте 1974. године водила партија десног центра Нова демократија, а Кипар у време изборне реформе из 1979. године, новооснована центристичка Демократска партија. Пољском је 1991. године, али и деценију касније, увелико доминирао „антикомунистички табор” (Sanford, 2002: 124), што се може рећи и за Летонију, где је Народни фронт, управо и настао крајем осамдесетих, са циљем одвајања од Совјетског Савеза и свргавања комуниста са власти. Словенијом су и 2000. и четири године раније владале либералне демократе Јанеза Дрновшека (Fink-Hafner, 2010: 242).

6.1. Генеза отворених листа у Финској и демократијама „трећег таласа”

„У фамилији пропорционалних изборних система, Финска је истински редак цвет, са комбинацијом сразмерне репрезентације и вишемандатних округа, потпуно отворених листа и обавезног преференцијалног гласања” (Von Schoultz, 2018: 601). Најстарији модел тзв. „квази листа” (Taagepera & Shugart, 1989: 25) на свету настао је 1906. године „у

драматичним околностима, замењујући индиректне изборе засноване на имовинском цензусу”, упоредо са успостављањем општег бирачког права за мушкарце и, по први пут у Европи, права гласа и за жене (Colomer, 2004: 188). Пређашњи изборни систем био је несумњиво екстреман, с обзиром на фактичку непредстављеност огромне већине грађана Финске, јер је почетком 20. века, свега око 10 одсто становника имало право гласа (Sulkunen, 2007: 35-36). Догађај окидач за изборну реформу био је тзв. „Велики штрајк”, од 29. октобра 1905. године, инспирисан револуционарним догађањима у царској Русији, чији је тадашња Финска била саставни део. Започет као обустава рада железничких радника, штрајк је већ сутрадан, у форми широких социјалних немира, паралисао целу Финску, дајући фактичку власт у руке штрајкачких одбора и наоружаних стража (Naarala, 2014: 21-50). У отвореној критичној раскрсници извршене су радикалне измене изборног законодавства, које су не само дале право гласа свим мушкарцима и женама са навршене 24 године, већ су индиректни избори замењени непосредним пропорционалним са Донтовом формулом (Arter, 2019: 38), а преференце су, у периоду од 1906. до 1935. године могле бити исказане на неколико начина. Најпре и најчешће, бирачи су могли мењати редослед свих кандидата на листи, затим подржати листу у целини, онаквом каква је предложена, или, на крају, дописати имена и презимена највише три особе које нису у понуди на гласачком листићу (Von Schoultz, 2018: 602).

Суштински, највећу корист од изборне реформе имале су тек основане социјалдемократе, али је, према Сундбергу, далеко од истине да су „измене првенствено продукт јаке социјалдемократске мобилизације”. Према поменутом аутору, врата реформе је у највећој мери отворила слабост руске царске владе, а владајуће партије „нису имале другог избора, него да се придруже” (Sundberg, 2002: 72). Према нашем мишљењу, Финској партији ни у ком случају није одговарала већинска формула, јер би због наметнутог увођења општег бирачког права, доживела потпуни крах, па су отворене листе пропорционалне репрезентације остале нека врста прихватљивог компромиса. Тако је, више стицајем околности, него политичким планирањем, изборна реформа Великог Војводства Финске резултирала „најмодернијим парламентарним законом у Европи 1906.” (Sundberg, 2002: 72). Слично као и код осталих пропорционалних модела, насталих у првим деценијама 20. века, почетни институционални оквир показао се веома отпорним на промене. Када су се и дешавале, реформе финског изборног система нису биле од суштинског значаја. Од 1933. године број дозвољених преференци сведен је на две, али је бирачима две године касније укинута право да мењају редослед кандидата на листи. Међутим, остала је могућност дописивања пожељних кандидата за посланике, чијих имена није било у понуди на листама. Последња измена у димензији персоналне репрезентације датира из 1955. године, од када бирачи могу да дају само један преференцијални глас, а редослед кандидата на листи одређен је према абecedном реду, а не страначком поретку (Raunio, 2005: 475-476). Број изборних јединица све време варира између 13 и 16, али је током времена долазило до измена у магнитудама, пре свега због „релативно јаког таласа урбанизације из источног и северног дела земље, према већим окрузима на југу” (Von Schoultz, 2018: 606-607).

И систем отворених листа у Грчкој 1974. године настао је садејством инхерентних и контингентних фактора, али се у каснијим реформама очитују карактеристике промена и услед тежње ка максимализацији политичке моћи. У критичној раскрсници насталој свргавањем војне хунте јула те године, неколико месеци касније институционализована је „Трећа грчка република” (Dinas, 2020: 204) а са њом и систем тзв. „отворених заштићених листа” (Passarelli, 2020: 39). Од укупно 300 заступника, њих 288 бирано је у 56 изборних

јединица магнитуда од један до 28 са потпуно отворених листа (Dinas, 2020: 204), док је преосталих 12 тзв. „државних посланика” бирао са затворених блокираних листа (Renwick & Pilet, 2016: 178). И док су се сви остали кандидати борили за преференцијалне гласове, чији је дозвољен број варирао у односу на величину изборне јединице, лидери партија и бивши премијери били су изузети из унутарстраначког надметања. Актуелним председницима странака и бившим председницима влада аутоматски су додељивани сви гласови које је њихова листа освајала у изборној јединици (Passarelli, 2020: 99). Међутим, 1985. године, владајући Панхеленски социјалистичко покрет (*PASOK*), иницирао је измене изборног закона, према којима је преференцијално гласање у потпуности замењено системом затворених блокираних листа. Према Ренвику и Пилету, реформа из 1985. године, „послужила је интересима руководства *PASOK*“ (Renwick & Pilet, 2016: 179). „Укидање преференцијалног гласања уклонило је независну базу моћи, коју су могли имати неки посланици и тако ојачало Папандреуову (Андреас Папандреу, оснивач и лидер *PASOK*, прим. У.К.) контролу” (Clogg, 1987: 144). Према Елефантису, у то време, „*PASOK* је био Андреас Папандреу” (Elephantis, 1981: 107).

Само четири године касније, листе су поново отворене за бираче. И реформа из 1989. године резултат је, према Ренвику и Пилету, тежње *PASOK* за максимализацијом моћи (Renwick & Pilet, 2016: 179-180). Иако је враћање преференцијалног гласања 1989. године само летимично обрађено у литератури, наше мишљење је да је Папандреу, увидевши да иде у сусрет изборном поразу, свесно ризиковао и отварањем листа покушао да разбуди влашћу уљуљкану странку. Унутарпартијска утакмица неминовно је доносила који мандат више у коначном збиру, али изнуђена решења ретко су без последица. „Посланици који су се раније сукобили са лидером, на крају законодавног периода нису имали шта да изгубе, па су отворено иступали против руководства странке” (Trantas et al, 2003: 383-384). На крају, испоставило се да су се Папандреу и *PASOK* преиграли, а политичке плодове реформе убрали њихови ривали из Нове демократије. Без обзира на то што је по моделу затворених блокираних листа 1985. године лидер Нова демократије Костас Мицотакис доживео пораз, овакав систем му је помогао да се „реша старих партијских барона и учврсти свој положај” (Trantas et al, 2003: 384), а касније, лишен унутрашњих трзавица, лакше убеди бираче да је боља опција од уздрманог и подељеног *PASOK*.

Накнадне реформе изборног система Грчке мање су се тичале персоналне димензије, фокусирајући се првенствено на елементе изборне формуле. Између 1993. и 2004. године у употреби је била неубичајена комбинација отворених и затворених листа пропорционалне репрезентације и већинског *first past the post* система. Од укупно 300 посланика, 280 се бирало у 48 вишемандатних округа са отворених листа, 12 помоћу затворених блокираних листа, а осам у једномандатним изборним јединицама. Мандати пропорционалне формуле додељивани су листама које су освојиле најмање три одсто на националном нивоу помоћу Хагенбах-Бишофове методе (Passarelli, 2020: 99). Парламентарни избори 2007. и 2009. године, одржани су по тзв. „премијском систему”, својственом за поједине европске државе између два рата (Јовановић, 2006: 20-21). Поменути модел је подразумевао да листи са највећим бројем гласова на националном нивоу припадне „премија” у виду 40 мандата, док је преосталих 260 алоцирано преко отворених и затворених листа пропорционалне формуле, слично претходним гласањима. Према изборном законодавству Грчке, које је примењивано од 2012. до 2020. године, 231 посланик се бирао са отворених листа у 52 вишемандатних изборних јединица, 12 мандата алоцирало се по систему затворених блокираних листа у једном националном округу, а седам посланика бирало се по *first past*

the post формули. Премија за листу која освоји највише гласова по пропорционалном систему, увећана је на 50 мандата. У зависности од величине изборне јединице, бирачима је на располагању било између једног и пет преференцијалних гласова (Passarelli, 2020: 99). На изборима одржаним 2023. године, величина националне изборне јединице повећана је са 12 на 15 мандата, а премијски систем остао је на снази.

Критичну раскрсницу за институционализацију пропорционалног система са отвореним листама на Кипру, представљала је смрт првог председника, архиепископа Макариоса, 1977. године. Одлазак лидера који је владао пуних 17 година из темеља је дестабилизовао политичку сцену Кипра, што је узроковало и одбацивање дотадашњег изборног система блок гласања. Већ смо писали да је блок гласање специфичан модел већинског система у вишемандатним јединицама, где бирачи обично имају онолико гласова колика је и величина округа и слободни су да гласају за појединачне кандидате без обзира на њихову страначку припадност. „Политичка елита је стога желела изборни модел који ће избећи непредвидивост већинског система у вишечланим окрузима”, осигуравајући притом да мандате освајају искључиво странке, док би „новим изазивачима”, проходност ка парламенту била отежана (Christophorou, 2009: 91). Решење је нађено у „увозу”, односно институционалном пресађивању грчког модела из 1974. године – окрузи малих магнитуда, са циљем елиминације ситних странака, и отворене листе, са протекцијом за партијске лидере, који су добијали онолико преференција колико су странке које воде освајале гласова (Renwick & Pilet, 2016: 181).

Занимљиво је да су против отворених листа биле две најјаче партије левице, што се уклапа у раније изнете Бохслерове поставке да масовније, радничке странке стреме ка партоцентричним изборним системима. Приликом парламентарне расправе о новом изборном закону 1979. године, посланици Напредне партије радног народа (*AKEL*) и Покрета за социјалдемократију (*EDEK*) истицали су да ће „преференцијално гласање ослабити партије и политику, са програма, свести на личности” (Renwick & Pilet, 2016: 181). Међутим, висока персонализованост изборног система Кипра до данас није окрњена. Од „мале” реформи 1996. године, у циљу додатног оснаживања система преференцијалног гласања, поредак кандидата на листама одређује се по абecedном реду, а не, као до тада, на основу редоследа наметнутог од партија. Чак су поједине странке, попут Демократског сабора или Уједињене демократске партије, на крају прошлог и почетку 21. века покретале иницијативе за увођење система панаширања (Renwick & Pilet, 2016: 257). Ипак, засад је све остало само на идејама, јер су 2000. године остале у парламенту партије одбациле предлог Демократског сабора за институционализацију изборног система панаширања, најотворенијег пропорционалног модела, који данас егзистира у свега три европске државе – Луксембургу, Лихтенштајну и Швајцарској.

Према важећем изборном законодавству, 80 посланика Представничког дома Кипра бира се у шест вишемандатних изборних јединица, уз примену Херове квоте.²⁹ Изборни праг износи 3,6 одсто на националном нивоу. На унутарпартијској равни, изборни систем, као што смо већ наводили спада у категорију тзв. „заштићених отворених”, а број преференцијалних гласова расположивих бирачима зависи од величине изборне јединице и износи 25 одсто магнитуде.

²⁹ Иако Представнички дом номинално има 80 места, кипарски парламент фактички чини 56 посланика са грчког дела острва, јер међународно непризната Република Северни Кипар, на делу острва насељеног Турцима, не признаје заједничку државу.

6.2. Отворене листе у посткомунистичким земљама

Летонија је у првим годинама демократске транзиције увела најотворенији пропорционални изборни систем од свих држава „источног лагера”. Иако најризицијнији за опстанак сувереног партијског монопола у изборном процесу, модел отворених листа Летоније, институционализован пред прве парламентарне изборе у постсовјетској ери 1993. године, показао се као „један од најстабилнијих изборних система у посткомунистичким земљама Источне и Централне Европе” (Renwick & Pilet, 2016: 258). Могући разлог живавости и трајности летонских изборних институција лежи у чињеници да у овој држави, приликом проглашења независности, није писан нови устав, већ је на снагу ступио последњи демократски из 1922. године, који је предвиђао модел отворених листа. „Иако је поменути систем обновио неке слабости парламентаризма из првог периода независности, представљао је разумни компромис”, с обзиром на то да су у време распада СССР, „летонски политичари били исувише издељени на линијама националистичких радикала, умерених реформиста и комуниста, да би кренули ка свеобухватном процесу доношења устава” (Mikkell & Pettai, 2004: 338). Изборни модел Летоније током три деценије од проглашења независности није трпео битније промене, изузимајући подизање изборног прага са првобитних четири на пет одсто 1995. године (Mikkell & Pettai, 2004: 335) и забране кандидатима да се појављују на изборним листама у више од једног округа 2009. године (Millard, 2011: 131). Других озбиљнијих реформи није било, иако Летонија има највећи број ефективних парламентарних партија и најкраће просечно трајање владе од три балтичке постсовјетске републике (Mikkell & Pettai, 2004: 342).

Тачно 100 посланика летонског парламента (*Saeima*) бира се у пет изборних јединица, које прате линије државне административне поделе. Величина изборних округа од првих слободних избора 1993. године, до данас, се кретала у распону од 14 до 28 (Mikkell & Pettai, 2004: 333), што уз примену Сен Лагијеве формуле за расподелу мандата обезбеђује високу пропорционалност изборног система. Изборни праг за партије и коалиције је, као што смо навели, пет одсто на националном нивоу. Бирачи на располагању имају један преференцијални глас, а начин изражавања и обрачунавања личних гласова је јединствен. Гласачи наиме ознаком (+) иза имена кандидата означавају преферираног кандидата, или прецртавањем имена и презимена обележавају оног за кога сматрају да, према њиховом избору, није пожељан у парламенту. Места се додељују искључиво на основу броја преференцијалних гласова и то на тај начин што се сабира укупан број гласова који је добила партија са бројем гласова који је освојио појединачни кандидат, а затим се од те суме одузима број листића на којима је исти кандидат прецртан.³⁰

Ако летонски изборни систем наука наводи као пример институционалне стабилности, изборни модел Пољске бисмо, с правом, могли сматрати његовим антиподом. За три од четири изборна циклуса у првој деценији демократске транзиције (1991, 1993. и 2001. године), изборна правила не само да су мењана уочи излазака на биралишта, него су сваки пут оспораване „чак и основне премисе” претходног система (Birch et al, 2001: 25). С друге стране, такође дијаметрално од летонског случаја, увођење отворених листа пропорционалне репрезентације у Пољској, тешко је објаснити алатима историјског институционализма, већ претежно приступом рационалног избора. Док Беноа и Хајден реформу из 2001. године представљају као покушај преосталих партија да максимализују

³⁰ The Saeima Election Law, Article 39, As in force on 19 July 2014. Dostupno na: https://www.legislationline.org/download/id/7702/file/Latvia_Saeima_Election_Law_1995_am2014_en.pdf.

мандате на уштрб изборног фаворита, коалиције Демократске леве алијансе и Радничке уније (*SLD-UP*), нешто другачије виђење има Милард, наводећи да је „примарни стратешки циљ” мањих партија био „одбрамбени” (Benoit & Hayden, 2004: 396-427; Millard, 2010: 98). Заправо, сматра Милард, стратегија максимализације мандата није се реализовала у својој основној замисли, да увећа парламентарну снагу мањих партија, али је „делимично заживела као одбрамбена мера”, спречивши савез *SLD-UP* да освоји апсолутну већину у Сејму (Millard, 2010: 98).

Максимализација мандата, односно „минимализација пораза” малих партија остварена је у три корака. Најпре и најважније – смањен је број изборних јединица са 52 на 41, а уједно увећана средња величина изборне јединице са 8,85 на 11,22. Друго, укинута је компензациона јединица, у којој је алоцирано 69 мандата са затворених блокираних листа по Донтовој формули, чија је карактеристика фаворизација победничких партија. Треће, и на нивоу преостале 42 изборне јединице Донтову формулу заменила је модификована Сен Лагијева (први делилац 1.4), која ублажава диспропорционалност и омогућава лакши долазак до мандата мањим странкама. Касније је Донтова формула враћена у употребу, па је тако и данас актуелна у пољском изборном законодавству. Изборни цензус за појединачне партије износи пет, а за коалиције осам одсто на националном нивоу (Passarelli, 2020: 107). Систем отворених листа у Пољској спада у подгрупу тзв. „квази листа” (Shugart, 2005: 42), где су бирачи у обавези да заокруже једног кандидата, а дата преференција уједно представља и глас за партију или коалицију. Историја изборних институција у Пољској била је занимљива и након реформе 2001. године, о чему ћемо подробније писати у наредном одељку.

Слично као и у Пољској, отварање листа за бираче у Словенији, уследило је након делимичне реформе, која је, мада јој то није био пројектовани циљ, резултирала „минимализацијом мандата” најуспешније партије у посткомунистичкој историји те државе – Словенске демократске странке (СДС). Интересантно је да су промене инициране управо од стране СДС, али је партија Јанеза Јанше изгубила контролу над реформским процесом, па је институционализован потпуно другачији изборни модел од оног који је планиран. Користећи незадовољство грађана према политичким елитама, изазвано „бројним корупционашким скандалима откривеним пре избора 1996. године”, чија је последица је било заметање „партократије италијанског типа”, СДС је уз петицију 43.710 бирача покренула референдумску процедуру за увођење двокружног већинског система (Auersperger Matic, 2000: 76-81). Референдум о измени изборног система одржан је 8. децембра 1996. године, уз слабу излазност од свега 38 одсто. Ипак, 44 процента изашлих гласало је за предлог СДС за увођење двокружног већинског система, а 26 одсто да пропорционални систем, уз одређене модификације остане на снази, док је 14 одсто било за мешовити систем (Nikolenyi, 2011: 616).

С обзиром на ниску излазност, дуго је смтрано да референдум није успео, да би Уставни суд Словеније напрасно, у октобру 1998. године и то непосредно пре него што ће петорици судија истећи мандат, потврдио одлуку бирача из 1996. године, закључивши да је победио предлог да се уведе већински изборни систем. Ова одлука је још дискутабилнија ако се зна, да су тројица судија, која су учествовала у састављању већинског мишљења уставног суда „касније прихватила функције министара у новој влади десног центра” (Auersperger Matic, 2000: 76-81). Међутим, политичка ситуација 1998. године била је знатно другачија него две године раније, а половина заступника у парламенту била је против одлуке Уставног суда, коју је требало имплементирати. Излаз из пат позиције покушан је формирањем посебног

скупштинског уставног одбора, али је и ту од укупно 20 чланова, 10 било за увођење већинског изборног система а 10 против. Тек у јулу 2000. године, након што је Словенска либерална странка (СЛС), дотадашњи коалициони партнер СДС, променила страну, процес је одблокиран, промењен је Устав и донета су законска решења која изборни систем чине онаквим какав је и данас. На тај начин осујећен је покушај СДС за увођењем већинског система, који би јој, као појединачно највећој партији, несумњиво максимализовао мандате и додатно оснажио политички утицај.

Словеначки изборни систем јединствен је у свету, са можда и најбољим балансом партијске и персоналне репрезентације међу европским сразмерним моделима. Јовановић оцењује да „комбиновањем гласања за личност и изборну листу и расподелом мандата стриктним пропорционалним формулама”, словеначки изборни систем „на специфичан начин усклађује предности и недостатке већинске и пропорционалне изборне формуле” (Јовановић, 2004: 393). Од укупно 90 мандата Државног збора Словеније, 88 се алоцира у осам изборних јединица, од којих је свака подељена на 11 изборних подручја. Места се најпре расподељују на нивоу изборних јединица, тако што се број гласова свих листа које су освојиле најмање четири одсто на националном нивоу дели са 11 (магнитуда округа), а затим се број гласова сваке од листа дели са добијеним количинком, увећаним за 1 (Друпова квота). Цео број настао наведеном операцијом представља број мандата који је освојила свака листа појединачно. Преостала места алоцирају се према Донтовој формули између партија које су прескочиле праг од четири одсто на националном нивоу.³¹ На унутарпартијској равни, добијене мандате у изборним јединицама, странке су дужне да доделе кандидатима из оних изборних подручја где су процентуално оствариле најбоље резултате. По један посланик италијанске и мађарске националне мањине бирају се засебно, по егзотичном Борда систему (Fraenkel & Grofman, 2014: 186-205).

Због малог узорка европских земаља које користе отворене листе пропорционалне репрезентације, као и услед недовршених база и мањка доступних података, веома је тешко пронаћи адекватан двојац држава за парно поређење, строго поштујући принципе које је успоставила политичка наука. Узимајући то у обзир, одлучили смо се да у наредна два одељка детаљније обрадимо генезу изборних институција у Пољској и Финској, а у следећем поглављу, упоредићемо политичке последице отворених листа у тим државама. Разлог је брањив – обе земље примењују модел тзв. „квази листа”, где постоји обавеза бирача да означи по једног кандидата са изборне листе, којима дају предност над осталима, што се уједно рачуна и као глас за партију. Преостале компоненте изборних система Пољске и Финске прилично се разликују, па нам се отвара широко поље за тестирање њихових ефеката на међупартијску, али и унутарпартијску димензију два изборна модела. У том смислу, биће корисно посматрати последице пољског система квази листа, са доњим домом од 460 посланика, који се бирају у 41 изборној јединици, у односу на више него дупло мању финску скупштину (200 места) и 13 изборних округа у тој земљи. За очекивати је да драстично другачија изборна геометрија резултира различитим нивоом диспропорционалности и фрагментације партијског система. Не мање важно, можемо претпоставити и да ће значајно дужа традиција отворених листа и инклузивније

³¹ Zakon o volitvah v Državni zbor, Članovi 89, 90, 91, 92, Uradni list Republike Slovenije, br.109/06, 54/07 i 23/17.

унутарстраначке кандидационе процедуре у Финској указати и на квалитетније везе између бирача и њихових представника у тој земљи, него у Пољској.

6.3. Шароликост и монизам – изборне институције у предратној и комунистичкој Пољској

Први избори у независној држави Пољској одржани су 1919. године по пропорционалном изборном систему у 50 изборних јединица (Groth, 1965: 653). Биран је једнодоман парламент, величине 394 места (Nohlen & Stöver, 2010). Након што је донет нови устав 1921. године промењен је и изборни закон, а парламент је постао дводоман. На изборима годину дана касније, од укупно 444 посланика доњег дома, 372 су бирана у 64 изборне јединице магнитуда између четири и 14, а 72 са националних листа, по Донтовој изборној формули. Листе су биле затворене и блокиране (Hollosti, 2015: 128-129). Велики број изборних јединица отворио је врата доњег дома многим регионалним партијама, које би тешко стекле парламентарни статус у *at large* изборном округу. Поред тога, карактеристично за међуратну политичку сцену Пољске је често формирање шароликних предизборних блокова, који би се одмах након одржаних избора распадали. „У Сејму би се развили засебни клубови око појединих партијских вођа, а чак се и број посланика који нису припадали нити једној странци значајно увећавао” (Berecz, 1932: 232-233). Резултат тога је хиперрепрезентативан и фрагментиран парламент. За првих десет година, победничка партија ни једном није освајала више од 30 одсто гласова на изборима. Истовремено, број парламентарних странака на изборима константно се увећавао. Почетком 1922. године у Сејму је било 10 националних и шест мањинских партија, док је након избора 1928. парламентарни статус добило чак 14 пољских и осам странака националних мањина, пре свих Немаца и Јевреја (Hollosti, 2015: 136). Извршна власт била је изразито нестабилна. Од првих избора па до средине 1926. године, Пољска је имала 26 различитих влада, чија је просечна дужина трајања износила пет месеци и 20 дана. Чак половину од непуних седам година потрошили су тзв. „технократски кабинети”, који су водили државу у вакууму између две владе (Berecz, 1932: 233).

Хронична политичка нестабилност била је један од најважнијих узрока државног удара, који је 14. маја 1926. године извршио маршал Јозеф Пилсудски (Rothschild, 1963: 224-244). Овај догађај показао се „као значајна прекретница у историји Друге пољске републике, пошто је окончао парламентарну демократију, успостављену 1918-1919” (Kasperski, 2011: 43). Након тога, фактички, није било слободних и компетитивних избора у Пољској све до пада комунизма у Европи. Јер, као и у осталим државама реалсоцијализма, изјашњавања грађана била су фасадног карактера, са циљем легитимизације *de facto* једнопартијских поредака комунистичких партија. Изузимајући изборе 1952. године, где је било могуће гласати једино за кандидате режима, који су добили 99,8 одсто гласова, уз излазност од 95,03 процената (Sakwa & Crouch, 1978: 406), у првој декади комунистичке Пољске, стварну опозицију представљала је само Сељачка партија Станислава Миколајчика, освајајући између 10 и 26 одсто гласова (Staar, 1958: 200-218). Јовановић наводи да је смиривање Познањског устанка 1956. године „између осталог” извршено и „кроз напуштање праксе једног кандидата и увођењем могућности номинације више кандидата од броја мандата у изборној јединици”. Други уступак била је дозвола номиновања и „независних католичких верника”, а не само кандидата одобрених од стране партијских комитета (Јовановић, 2006: 12).

Касније, све до краја седамдесетих, активности опозиције готово да и није било, а у хибридној врсти ауторитаризма, који Саква и Крауч називају „консултативним”, партијски апарат је поједине захтевне функције у власти препуштао независним стручњацима, док је „квази плуралистички поредак” опонашан у интеракцији различитих партијских фракција, од којих је свака имала сопствене интересе и рачуницу (Sakwa & Crouch, 1978: 406). Чак ни „Прашко пролеће” 1968. године, нити висока инфлација 1970. која је резултирала „социјалном експлозијом”, нису довели до већих губања унутар режима пољских комуниста, па је режим 1972. учврстио своје позиције, тако да су и наредни избори били релативно добро контролисани од стране власти (Sakwa & Crouch, 1978: 406-407). Стидљив увод у плурализацију отпочео је постепеном реформом током 1984. и 1985. Том приликом, смањена су „ограничења приликом кандидовања”, а „ојачана је легитимност представничких институција” (Јовановић, 2006: 13). Нешто, касније, „слободни, али делимично конкурентни избори у јуну 1989. године”, пружили су „ефикасан механизам” за „трансформацију пољског политичког система” (Birch et al, 2002: 28). Међутим, како наводе Бирч, Милард, Попеску и Вилијамс, избори у Пољској 1989. године, за разлику од првих транзиционих у Мађарској и Чехословачкој, били су „механизам демократизације, али не и демократије” (Birch et al, 2002: 28-29), будући да је 65 одсто места у Сејму било резервисано за комунисте, тј. Пољску уједињену радничку партију (PZPR), док су се за све остале мандате борили нережимски кандидати (Kaminski & Nalepa, 2004: 370).

6.3.1. Партијска надмудривања изборном геометријом – реформе од 1991. до 2001.

Сара Бирч и коаутори зборника „Отелотворење демократије – дизајн изборних система у посткомунистичкој Европи” сматрају да научни приступ максимализације мандата пружа најбољи увид у изборне реформе у посткомунистичкој Пољској. „Без обзира на међусобну интеракцију институција, коначни исход је одређиван релативном снагом политичких актера у Сејму и начинима на који су они схватили своју предност” (Birch et al, 2002: 26). Овакво тумачење, према нашем мишљењу, прихватљиво је за све, осим за реформу из 1991. године, чије кључне димензије подсећају на изборни систем из 1921. Стога први посткомунистички изборни модел Пољске можемо сматрати продуктом „учења из претходног демократског искуства” (Lago & Martinez, 2012: 413-421). У оба случаја у употреби је била пропорционална формула, са великим бројем изборних јединица, без законских прагова и два нивоа алокације мандата. Додуше, 1991. године Сејм је био незнатно већи (460 мандата), а укупно 391 посланик бирао се у 37 изборних јединица, са отворених листа, уз помоћ Хер-Нимајерове формуле. На другом нивоу алоцирано је 69 места, са затворених блокираних листа, помоћу Сен Лагијеве формуле. Цензус је постојао само на нивоу националне листе и износио је пет одсто (Birch et al, 2002: 26-27).

Кључни аутори који су се бавили генезом изборних институција у Пољској сликовито искључују мотив максимализације мандата у реформи 1991. године. Камински и Налепи пишу да је „борба за изборни закон резултирала великом кризом, низом председничких вета и очајничким покушајем промена путем уставних амандмана”, додајући да је коначно гласање „спроведено под снажним притиском да се уопште донесе нека врста закона” (Kaminski & Nalepa, 2004: 371). Бирч и коаутори још упечатљивије наводе да „нико није у потпуности прихватио закон”, иако су га „многи бранили као најбољи компромис у датим околностима” (Birch et al, 2002: 37).

Избори од 27. октобра 1991. године представљали су прави шок за нову политичку елиту, док су у народу „појачали осећај збуњености и неизвесности” (Millard, 2010: 55). Изборни

фаворит Демократска унија (*UD*) освојила је свега 12,32 одсто гласова, што је било довољно за релативну победу, док је у уситњени Сејм ушло 29 различитих партија, квази партија и локалних групација (Birch et al, 2002: 30). Пролиферацији политичке сцене погодвале су велике изборне јединице (просечна магнитуда 12,1) и одсуство законских прагова у оквиру њих. Чак девет партија освојило је између пет и 12 одсто гласова, отварајући мноштво могућности за постизборну комбинаторику. Ефективни број елективних партија износио је чак 12,98 а Галагеров индекс диспропорционалности 3,58. Формирање стабилне владе није отежавала само раздробљена партијска сцена, већ и чињеница да две водеће странке, Демократска унија (*UD*) Тадеуша Мазовјецког и Савез демократске левице (*SLD*), сачињен од бивших комуниста, нису имале готово никакав коалициони потенцијал. Демократска унија због неолибералне „шок терапије”, спроведене у прве две владе под вођством покрета „Солидарност”, у којима је учествовала, а Савез демократске левице због своје неславне историјске улоге (Birch et al, 2002: 30-31). Отуда и не чуди што је први посткомунистички мандат Сејма трајао свега 20 месеци, од краја октобра 1991. до почетка јуна 1993. Милард наводи да је „сложени мозаик групација заступљених у Сејму, заједно са неискуством великог броја нових посланика”, од самог почетка указивао да ће формирање одрживе владе бити ђаволски тежак посао (Millard, 2010: 55). А када је мањински кабинет партија центра, окупљених око Јана Олшевског и формиран, своју кратку владавину провео је у сталним превирањима, подељен изнутра и веома често сукобљен са председником Пољске Лехом Валенсом. Након пада владе Олшевског, пољски грађани су до 1993. године били сведоци још три кабинета, који су „константно балансирали на ивици слома” (Kaminski & Nalepa, 2004: 370).

Ванредне изборе 1993. године готово све партије чекале су у убеђењу да изборни систем мора бити промењен из корена, јер је дотадашњи ниво фрагментације паралисао кључне политичке процесе у Пољској. Демократска унија (*UD*) је већ почетком 1992. године актуелизовала свој ранији предлог за увођење мешовитог система, у коме би се три четвртине посланика Сејма бирале преко затворених блокираних листа, а четвртина у једномандатним јединицама по већинској формули. Демократска унија у образложењу свог предлога истицала је да је неопходно створити услове „представљања политичких снага способних да формирају стабилне таборе власти и опозиције”, што ће бити могуће једино уколико „политичке странке буду уграђене у изборни процес” (Birch et al, 2002: 38).

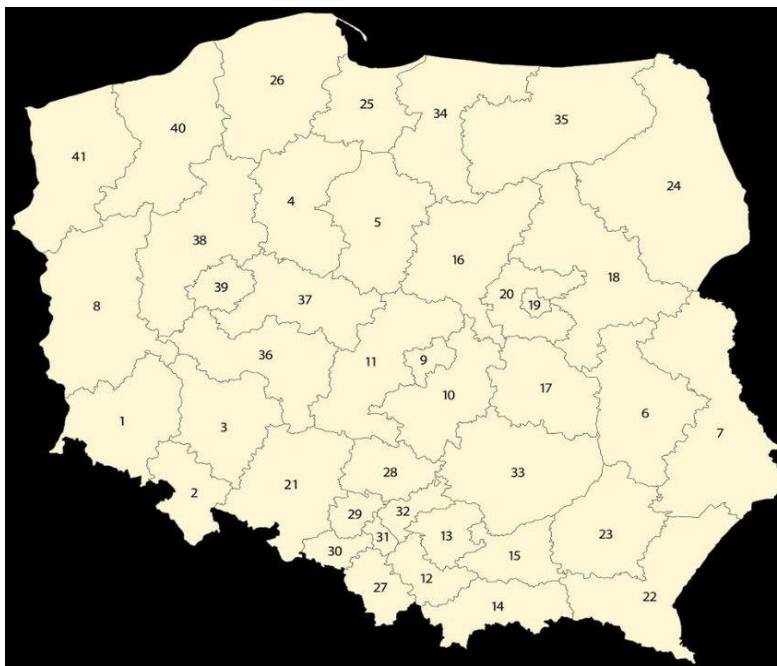
Са циљем изналагања одрживог реформског решења формирана је ванредна парламентарна комисија, о чијем предлогу се гласало 28. маја 1993. године, у атмосфери надоласећих избора. Кључни циљ промена био је смањивање броја парламентарних партија, а он је постигнут повећањем броја изборних јединица са 37 на 52, у којима је уведен законски праг од пет одсто за појединачне партије и осам одсто за коалиције. Сен Лагијева изборна формула замењена је Донтовом, а изборни праг у националној изборној јединици, чија магнитуда је остала 69, повећан је са пет на седам процената. За изглед оваквог изборног закона гласало је 239 посланика Сејма, 132 су била против, а четворо се уздржало од гласања. Чак 18 одсто посланика бојкотовало је гласање и није присуствовало седници (Birch et al, 2002: 41). Иако су мале странке нови изборни закон прозвали „исхитреним потезом”, „изборном преваром” и „диктатом великих партија” (Chrusciak, 1999: 107-108), донета решења су само делимично одражавала интересе великих. Заправо, „ниједна од девет водећих партија није била велика, а страначка дисциплина била је ограничена”, с обзиром на то да „су многи појединачни говорници у дебати одступали од ставова своје партије” (Birch et al, 2002: 41). На крају, нова изборна геометрија и повећани прагови

учинили су своје. Галагеров индекс диспропорционалности вишеструко је увећан у односу на 1991. годину и износио је читавих 17,80. Само седам листа ушло је у Сејм, од којих је једна била мањинска (листа немачке заједнице). Ефективни број елективних партија смањен је за три, са 12,98 на 9,87. Формирани су јасни блокови партија власти и опозиције. Милард пише да је изјашњавање грађана 1993. донело „одређену стабилност управљачком процесу, први пут од председничких избора 1990. године (Millard, 2010: 78).

Изборни модел остао је непромењен и за парламентарне изборе 1997. године. Политичке последице изборног система остале су сличне онима из 1993. Галагеров индекс диспропорционалности био је нешто нижи, него циклус раније, али и даље веома висок – 10,64. Такође, и ефективни број елективних партија додатно је умањен на 4,59. Влада Лиржија Бузека, формирана гласовима посланика Изборне акције „Солидарност” (AWS) и Уније слободе (UW), издржала је цео четворогодишњи мандат. Милард је изборе из 1997. године, управо због тога назвао „рутинским” (Millard, 2010: 96). Недуго након формирања владе, највећа странка покушала је да из темеља измени изборни модел, са циљем максимализације сопствених мандата. Реинкарнирана Изборна акција „Солидарност”, настала од малих парламентарних и ванпарламентарних фракција некада великог, истоименог покрета, освојила је нешто више од трећине гласова и предложила институционално решење помоћу кога би учврстила свој доминантни положај. Све чешће могле су се чути спекулације о могућој сарадњи Изборне акције „Солидарност” (AWS) и водеће опозиционе Демократске леве алијансе (SLD), са циљем увођења једнокружног већинског система. Међутим, Демократска лева алијанса није се одрицала пропорционалне изборне формуле. Њихов портпарол објашњавао је да Пољска још није сазрела за двопартијски систем, будући да је постојање две велике и две странке средње величине омогућавало формирање стабилних влада, а присуство прагова спречавало прекомерну фрагментацију (Birch et al, 2002: 33).

Прилика за наредну изборну реформу указала се 1999. године, када се појавила потреба за усклађивањем изборне геометрије са новим границама провинција, дефинисаних уставом из 1997. Један од промотера нових изборних институција поново је била Изборна акција „Солидарност” (AWS), чији циљ овај пут није била максимализација сопствених мандата, већ минимализација места коалиције Демократске леве алијансе и Радничке уније (SLD-UP), чија се победа чинила готово извесном (Benoit & Hayden, 2004: 396-427; Millard, 2010: 98). Своју пивоталну позицију у изборној реформи, Изборна акција „Солидарност” посебно је актуелизовала након председничких избора 2000. године, који су се показали „катаклизматичним по AWS”, истовремено „направивши пустош и у Унији слободе (UW)” (Birch et al, 2002: 44). С обзиром на то да је победу на председничким изборима остварио кандидат леве алијансе Александар Квашњевски, прокрчивши пут тој коалицији и за тријумф на предстојећем гласању за оба дома скупштине, Изборна акција „Солидарност” издејствовала је да, најпре ванредна парламентарна комисија, а затим и Сејм усвоје нови изборни закон, чија суштина је било повећање величине округа, укидање националне затворене блокиране листе и враћање Сен Лагијеве формуле за расподелу мандата. Закон је изгласан у изборној години, имплементирајући одредбе за које се сматра да „фаворизују странке средње величине” (Birch et al, 2002: 44). Укидањем другог нивоа расподеле мандата и смањивањем броја изборних јединица са 52 на 41 (Слика 10), значајно је увећана просечна магнитуда округа (са 8,85 на 11,22), што је уз задржавање прагова од пет одсто за партије и осам одсто за коалиције, омогућавало већу пропорционалност и праведнију алокацију мандата. На то указује и нижа вредност Галагеровог индекса диспропорционалности у

односу на 1997. годину – 6,32. Ефективни број елективних партија био је за нијансу нижи него у претходном изборном циклусу (4,50). Нови дизајн изборних јединица и инклузивнија Сен Лагијева формула спречили су коалицију Демократске леве алијансе и Радничке уније (SLD-UP) да освоји апсолутну већину мандата, али нису онемогућили формирање левичарске владе.



Број	Назив изборне јединице	Магнитуда	Број	Назив изборне јединице	Магнитуда
1.	Легница	12	22.	Кросно	11
2.	Валбржич	8	23.	Ржешов	15
3.	Вроцлав	14	24.	Бјалисток	14
4.	Бидгошћ	12	25.	Гдањск	12
5.	Торун	13	26.	Слупск	14
6.	Лублин	15	27.	Бијелско Бјала 1	9
7.	Хелм	12	28.	Честохова	7
8.	Зијелона Гора	12	29.	Катовице 1	9
9.	Лођ	10	30.	Бијелско Бјала 2	9
10.	Цјотрков Трибуналски	9	31.	Катовице 2	12
11.	Сиерадз	12	32.	Катовице 3	9
12.	Краков 1	8	33.	Киелце	16
13.	Краков 2	14	34.	Елблаг	8
14.	Нови Сач	10	35.	Олштин	10
15.	Тарнов	9	36.	Калиж	12
16.	Плок	10	37.	Конин	9
17.	Радом	9	38.	Пила	9
18.	Сиедлице	12	39.	Познањ	10
19.	Варшава 1	20	40.	Кожалин	8
20.	Варшава 2	12	41.	Шћећин	12
21.	Ополе	12		Укупно	460

Слика 9. Мапа и списак изборних јединица у Пољској
(Извор: Skomski et al, 2017: 78-91; National Electoral Commission,
<https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/en>)

6.3.2. Међупартијска ефикасност система отворених листа у Пољској

Изборни модел потпуно отворених листа у Пољској, институционализован 2001. године, до данас је остао готово непромењен. Једино је Сен Лагијева формула расподеле мандата замењена Донтовом, пред парламентарне изборе 2005. Првенствено захваљујући укрупњавању изборних јединица и повећању њихове величине, Шугартов индекс међупартијске ефикасности у периоду од 2001. до 2019. године, повољнији је него у последњој декади 20. века. Анализирајући шест изборних циклуса у поменутих 18 година, рачуница показује да је пољски систем потпуно отворених листа готово ефикасан, са вредношћу индекса међупартијске ефикасности од -0,11 (Табела 6.1).

Уз солидан ниво унутарпартијске ефикасности, о чему ће бити речи у наредном одељку, актуелни пољски изборни модел спада у ред најефикаснијих пропорционалних система у Европи, иако је у практичној примени свега две деценије.

Табела 6.1. Међупартијска ефикасност изборног система Пољске на изборима за Сејм између 2001. и 2019. године

Година одржавања избора	Pre - election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
2001.	0,50	0,94	0,72	0,12	-0,16
2005.	0	0,68	0,34	0,14	-0,52
2007.	0,75	0,90	0,83	0,06	-0,11
2011.	0,75	0,90	0,83	0,12	-0,05
2015.	0,75	1,02	0,89	0,26	+0,15
2019.	0,75	1,02	0,89	0,14	+0,03
Средња вредност	0,58	0,91	0,75	0,14	-0,11

„Хибридни изборни систем” (Passarelli, 2020: 106), који је на гласањима 1991, 1993. и 1997. године поред отворених, подразумевао и затворене блокиране листе на националном нивоу, с друге стране, био је хиперрепрезентативан, са средњом вредношћу индекса међупартијске ефикасности од -0,42 (Табела 6.2). И то пре свега услед диспропорционалности узроковане већим бројем изборних јединица (52), али и претежно непрепознатљиве предизборне понуде, када су у питању могуће опције за формирање нове владе. Сасвим другачија политичка клима владала је на изборима у 21. веку, будући да је у свим циклусима, осим гласања 2005. године, било лако предвидети који би од блокова, у случају победе, могао окупити посланичку већину у Сејму.

Док је 2001. године било уочљиво постојање два корпуса подељена на идеолошкој равни лево – десно, од којих је коалиција Демократске леве алијансе и Радничке уније (*SLD-UP*) била потпуно профилисана према бирачима, а на другој страни налазиле су се све остале релевантне партије, дотле су се на изборима 2007, 2011, 2015. и 2019. године за власт бориле Грађанска платформа (*PO*), чији је утемељивач Доналд Туск и десничарско-популистичка партија „Право и правда” (*PiS*), дугогодишњег лидера Јарослава Качињског.

Табела 6.2. Међупартијска ефикасност изборног система Пољске на изборима за Сејм од 1991. до 1997.

Година одржавања избора	Pre - election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
1991.	0	0,26	0,13	0,02	-0,85
1993.	0	0,74	0,37	0,34	-0,29
1997.	0,50	0,88	0,69	0,20	-0,11
Средња вредност	0,17	0,63	0,40	0,18	-0,42

На бољу функционалност система отворених листа у односу на пређашњи, указују и преостали индикатори међупартијске ефикасности, пре свих ефективни број елективних партија и Галагеров индекс диспропорционалности (Табела 6.3). Ефективни број елективних партија (ЕНЕП) више је него двоструко нижи у односу на период пре 2001. године, док је Галагеров индекс диспропорционалности незнатно виши него у другим земљама са мање-више ефикасним изборним системима на унутарпартијској равни обрађиваним у нашем истраживању (Португалија, Хрватска), али далеко повољнији него у „хибридном” пољском моделу током деведесетих година прошлог века.

Табела 6.3. Ефективни број елективних партија (ЕНЕП) и Галагеров индекс диспропорционалности на изборима за Сејм од 1991. до 2019.

„Хибридни систем” (1991-1997)

Година	ЕНЕП	LSq index
1991.	12,98	3,58
1993.	9,87	17,80
1997.	4,59	10,64
Просечно	9,15	10,67

Отворене листе (2001-2019)

Година	ЕНЕП	LSq index
2001.	4,50	6,32
2005.	5,86	6,96
2007.	3,32	4,67
2011.	3,74	5,94
2015.	4,45	12,55
2019.	3,41	6,46
Просечно	4,21	7,15

У Пољској, као и у свим осталим државама са демократским порецима, постоји снажна међузависност партијског и изборног система. Док је на почетку транзиције била изражена волатилност партијске сцене (McMenamin & Gwiazda, 2011) и изборни модел показивао је знаке нефункционалности, детерминишући фрагментиран парламент, појаву „флеш странака” и непредвидиве владе. Умерени вишепартизам, утемељен на прелазу векова, актуелан је и данас, а нешто више од деценије на власти се смењују Грађанска платформа и Партија „Право и правда”. Укрупњавање партијског система (Gwiazda, 2009) праћено је стабилизацијом изборних институција, повећавањем њихове међупартијске и, као што ћемо у наредном одељку видети, унутарпартијске ефикасности.

6.3.3. Унутарпартијска ефикасност изборног система Пољске

Актуелни пољски изборни модел, заједно са преостала два система тзв. „квази листа” у свету (Финска, Чиле), спада у ред умерено кандидатоцентричних, са вредношћу индекса унутарпартијске ефикасности од -0,43 (Shugart, 2001: 25-51). Средња величина изборне јединице у Пољској (11,22), барем теоретски, пружа довољно простора за истицање индивидуалних карактеристика претендента за места у Сејму и вођење личних кампања, тим пре јер је давање једне преференце обавезно, а укупни резултат листе је збир гласова које су освојили појединачни кандидати. Ипак, да би изборни систем Пољске до краја био ефикасан, неопходна је додатна демократизација унутарстраначких процедура приликом одабира кандидата. Јер, према мишљењу појединих аутора, пољске партије настале су релативно касно, прескочивши већину фаза развоја, кроз које су пролазиле странке у демократијама западноевропског типа. Отуда су политичке елите у посткомунистичкој Пољској имале „много мање могућности и подстицаја да развијају модерне партије са масовним чланством” већ им је било „лакше и ефикасније успоставити постмодерне, персонализоване странке” (Vucur & McMenamin, 2015: 123). Степен президенцијализације партије у највећем одређује и начин одабира кандидата приликом састављања изборних листа.

Соколовски наводи да махом све релевантне странке, изузев Пољске народне партије (*PSL*), користе „ексклузивне методе” селекције посланичких кандидата за Сејм. „Пољска народна партија је једина странка у којој регионални представници играју главну улогу у процесу кандидовања”, док „национална изборна конвенција само формално потврђује листе” (Sokolowski, 2011: 464). Код великих играча много је већи утицај партијских олигархија на коначан редослед кандидата. У највећој партији „Право и правда” (*PiS*) финалну одлуку доноси Политички комитет, централни извршни орган странке, који је под великим утицајем председника странке. У Грађанској платформи (*PO*), улога утицајних локалних моћника, тзв. „партијских барона”, много је већа. Тамо је процес номинације „пре конгломерат различитих регионалних интереса и партијских фракција”, него „централизована одлука”, а улога председника је да измири и уравни тежи све групације (Sokolowski, 2011: 464-465). Слично десно-популистичкој партији „Право и правда” и у Новој левици, насталој 2020. године из Демократске леве алијансе (*SLD*), кључну улогу у селекцији кандидата имају централни извршни орган и партијски лидер.

Иако у Пољској редослед избора у парламент одређују искључиво преференцијални гласови, показало се да пре свега од поретка кандидата на гласачком листићу зависи ко ће заузети места у Сејму. Поједина истраживања показују да је у четири изборна циклуса од 2001. до 2011. године, приближно 20 одсто кандидата освојило мандат са позиција са којих не би ушли у Сејм да су у употреби биле затворене блокиране листе (Gendzwill & Raciborski, 2014: 47-69). Заправо, „кандидати постављени близу врха гласачког листића привлаче више гласова од оних постављених ниже на листи” (Marcinkiewicz, 2014: 322-334). На парламентарним изборима 2007. године, на пример, шансе кандидата да дођу до места у Сејму, ако су се налазили на челу изборне листе износиле су 47 одсто, а ако су били позицију ниже 32 одсто. Изглед преосталих кандидата затим експоненцијално падају, па тако позиционирани око средине листе имају вероватноћу од 1,6 одсто да дођу до мандата, док они из доње четвртине скоро и немају чему да се надају, са 0,9 процената шанси (Stegmaier, Marcinkiewicz & Jankowski, 2016: 893). На делу је већ помињани феномен „елитизације листа” (Dodeigne & Pilet, 2019: 1-12). Анализирајући резултате последњих парламентарних избора од 13. октобра 2019. године, долазимо до сличних показатеља. Укупно 78 од 460

посланика Сејма, или скоро 17 одсто, освојило је мандат са позиција које би биле непролазне у систему затворених блокираних листа. Такав скор незнатно је нижи него за период од 2001. до 2011. године и показује стабилан тренд међусобног утицаја преференцијалних гласова и позиција кандидата на листама. Поред тога, захваљујући бази података са избора 2019. године, могуће је извести још неколико закључака, на које указује пољски модел квази листа, у коме је давање преференцијалног гласа обавезно.

Прво, феномен „елитизације листа” најмање је изражен код победника избора, партије „Право и правда”, а касније расте како пада број места која су освојиле странке на изборима. Наиме, у партији „Право и правда” тачно 20 одсто изабраних посланика освојило је мандат са позиција које би биле непролазне у систему фиксираних листа, у другопласираној Грађанској коалицији незнатно мање (17 одсто), а у левој коалицији 14 процената. У четвртопласираној Пољској коалицији, коју су сачињавале мање странке, окупљене око Пољске народне партије, само један посланик успео је да дође до мандата са позиције која није лидерска, док су у Конфедерацији слободе и независности свих 11 изабраних посланика уједно били носиоци листа у својим изборним јединицама.

Друго, посланици су са условно непролазних места, у највећој мери, долазили до мандата у изборним јединицама магнитуде 12 (Легница, Бидгошћ, Хелм, Зијелона Гора, Сиерадз, Сиелце, Варшава 2, Ополе, Гдањск, Катовице 2, Калиж и Шћећин). **Треће**, за улазак у Сејм на изборима 2019. године, у просеку је било потребно освојити 5,64 одсто од укупног броја гласова у изборној јединици. Најтеже је било доћи до мандата у најмањем округу Честохова (магнитуда 7), где је просек освојених гласова изабраних посланика готово осам одсто, а најлакше у петнаестомандатном Ржешову, са 3,5 одсто гласова. Разлог је логичан. Сужен избор кандидата у мањим изборним јединицама доводи до концентрације гласова и повећања границе неопходне за улазак у Сејм, док је у великим електоралним окрузима механизам деловања отворених листа супротан. Тако је у највећој изборној јединици Варшава 1, у којој се бирало 20 посланика, кандидаткињи Јоани Фабисјак из Грађанске коалиције било потребно свега 0,39 одсто гласова за место у доњем дому.

Четврто, слично као и код раније проучаваних флексибилних листа, партије су формирале изборне листе сугеришући предложеним поретком и редослед избора кандидата у Сејм. На чеоним позицијама у изборним јединицама налазили су се махом партијски лидери, садашњи и бивши премијери и министри, посланици са искуством и регионални „страначки барони”. Посао средњим партијским ешелонима додатно отежава правило по коме странке могу да предложе двоструко више кандидата него што се бира посланика у изборној јединици. На тај начин, додатним разводњавањем преференцијалних гласова на више слабијих кандидата, увећавају се шансе миљеницима партијских олигархија са врхова листа, за које се иначе чешће гласа, како показују пољска искуства за две деценије функционисања чистог система отворених листа.

Упркос недостацима, емпиријски подаци указују да је важећи изборни систем Пољске у великој мери ефикасан и на унутарпартијској и на међупартијској равни. На тај начин, у овом тренутку, искључени су инхерентни фактори за потенцијалну изборну реформу модела отворених листа пропорционалне репрезентације, иако је, као што ћемо видети у наредног одељку, било више различитих предлога. Такође, није било ни контингентних фактора, у виду драматичних догађаја окидача, који би отворили критичне раскрснице институционалних промена. Према индексу политичке стабилности организације *“The Global Economy”*, за период од 1996. до 2019. године, Пољска спада у ред стабилних држава.

Поменута држава налази се у горњој трећини (65. место), у конкуренцији 194 светске државе, са индексом политичке стабилности од 0,52.³²

6.3.4. Референдум из 2015 године: Пирова победа Грађанске платформе

Међу свим државама које у овом тренутку користе изборни систем отворених листа, у Пољској постоји највећи притисак за удаљавањем од тог модела (Renwick & Pilet, 2016: 260). Иако су готово све релевантне партије у неком тренутку имале предлог како би требало да изгледа алтернативни изборни систем, од 2001. године до данас већих промена није било. Сматрамо да су, за разлику од деведесетих година, када су пољске изборне реформе биле детерминисане законитостима приступа рационалног избора, односно максимализације моћи, у последње две деценије преовлађујући фактори објашњиви теоријом историјског институционализма. У најкраћем, није било довољно јаког подстицаја у виду садејства инхерентних и контингентних фактора, који би покренуо реформу.

Како су то поједини аутори детаљно обрадили (Millard, 2010; Renwick & Pilet, 2016), политичке партије у Пољској су се, по питању, реформе изборног система након 2001. године сврстале у три табора. Грађанска платформа, која се у неколико последњих изборних циклуса профилисала као једна од две најјаче партије, заговара увођење већинског система у једномандатним јединицама, са образложењем да ће промене у том смеру генерисати обнављање политичког система са бољим посланицима и њиховом већом одговорношћу према бирачима, не према странкама (Millard, 2010: 1-17). Конзервативно – популистичка партија „Право и правда” је између 2003. и 2007. године предлагала увођење паралелног мешовитог система, док су Пољска народна партија и Демократска лева алијанса за задржавање постојећег модела отворених листа (Renwick & Pilet, 2016: 261).

На председничким изборима одржаним 10. и 24. маја 2015. године, независни кандидат Павел Кукиз постигао је изненађујући успех, освојивши 20 одсто гласова у првом кругу, што га је сврстало на треће место, иза будућег председника Анджеја Дуде, кога је предложила партија „Право и правда” и Бронислава Коморовског, актуелног шефа држава и фаворита Грађанске платформе. Интересантно је да Кукизов централни захтев у кампањи било увођење већинског система са једномандатним изборним јединицама (Hartlinski, 2015: 235-242), што је у било у складу са ставовима Грађанске платформе. Одмах након што је изабран за председника у другом кругу, Анджеј Дуда је за 6. септембар заказао референдум, на коме је једно од три питања гласило: „Да ли сте за увођење изборног система са једномандатним окрузима за изборе за Сејм Републике Пољске?”, док су се преостала два питања односила на одржање постојећег буџетског финансирања политичких партија и решавање недоумица приликом тумачења пореских закона (Marczeswska-Rytko, 2019: 33). Референдум је пропао због излазности од свега 7,8 одсто уписаних у бирачки списак, јер је за валидност резултата било потребно да гласа најмање 50 одсто бирача. Симболична излазност у други план је гурнула податак да је 78,75 изашлих гласало за увођење већинског система (Hartlinski, 2015: 235-242). Иако је више од три четвртине изашлих подржало ставове у том тренутку владајуће Грађанске платформе, референдум је, према Хартлинском, највише погодовао партији „Право и правда”. „Читава ситуација открила је слабост владе као и главног кандидата (Павела Кукиза, прим. У. К.) који је желео да се бори за гласове разочараних људи жељних промена” (Hartlinski, 2015: 241). На крају, неуспели референдум био је један од узрока апсолутне победе партије „Право и правда”, на изборима који су одржани 25. октобра 2015. године, месец и по дана након неуспешног референдума.

³² Види на: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_political_stability/.

Ренвик и Пилет закључују да до промена изборних институција није дошло ни после 2015. године, јер се од тада доминантна партија „Право и правда” противи било каквом удаљавању од система пропорционалне репрезентације, а притисак јавности је недовољан да би иницирао реформу (Renwick & Pilet, 2016: 262).

Актуелни изборни систем Пољске ефикаснији је, сумарно посматрано, од свих изборних модела, који су детаљније обрађивани у оквиру ове докторске дисертације. И не само то. Посматрајући последње одржане парламентарне изборе у државама са отвореним листама пропорционалне репрезентације, Пољска предњачи, када је у питању укупна ефикасност поменутих електоралних система. С обзиром на то да је индекс унутарпартијске ефикасности, према Шугартовим критеријумима, идентичан (-0,43) у свих седам држава (Грчка, Кипар, Летонија, Пољска, Сан Марино, Словенија, Финска), диференција изборних система уочљива је на међупартијској димензији. Ту је пољски модел готово у потпуности ефикасан (+0,03), за разлику од изразито хиперрепрезентативних система Летоније (-0,80) и Словеније (-0,59) и нешто ефикаснијих, али и даље и хиперрепрезентативних изборних институција на Кипру (-0,41) и Финској (-0,38). Једино су у Грчкој (+0,17) и у Сан Марину (-0,25) изборни системи на граници репрезентативности, али су скорови међупартијске ефикасности лошији него у Пољској. Чини се да су однос између величине парламента, броја изборних јединица и њихових магнитуда, као и национални прагови за појединачне партије и коалиције, успоставили најбољи баланс између бројности политичких актера, предвидивости њиховог постизборног понашања и пропорционалности система, што у коначном опредељује колико је неки модел ефикасан на међупартијској равни.

Као што је познато, институти примарних избора тек су спорадична појава у европским демократијама. Коначан изглед партијских кандидационих листа у највећем броју случајева одлука је централних страначких органа, у којима право гласа има ограничен број највиших функционера. У том смислу ни Пољска није изузетак. Видели смо да у погледу процеса кандидовања релевантне пољске партије лавирају између различитог степена президенцијализације, код већине парламентарних актера (Vucur & McMenamin, 2015; 107-123), и „високо ауторитарног стила управљања”, што је случај код партије ”Право и правда” (Hloušek, 2015: 277-299). Дефицит унутарпартијске демократије и слаб утицај страначких база на коначан изглед листа удаљавају пољске изборне институције од потпуне ефикасности. И то је мањкавост не само посткомунистичких држава у срцу, на истоку и југоистоку Европе, него и осталих земаља са пропорционалним изборним системима, које су предмет ове докторске дисертације. Елите нису спремне да се упусте у ризикант експеримент пуне унутарстраначке демократије. Постоје и ретки изузеци, као што је, рецимо електорални модел Финске, чијом ћемо се генезом и кључним карактеристикама бавити у наредном одељку.

Пољска је интересантна за псефолошка проучавања и из угла настанка и развоја изборних институција. Док је за прву деценију након пада комунизма, коју су обележили неструктурирана партијска сцена и покушаји њене консолидације, евидентно да прати законитости правца рационалног избора, дотле је каснији период објашњив приступом историјског институционализма. Не може се рећи да у времену иза 2001. године није било партијских иницијатива за измену изборног законодавства, у циљу максимализације мандата или моћи појединих актера, али за разлику од последње деценије 20. века, није било

довољних подстицаја у виду синергије инхерентних и контингентних фактора реформи. Изборни систем Пољске је у последње две деценије мање-више ефикасан, а истовремено изостао је учинак егзогених шокова, који отварају критичне раскрснице, кратке временске оквира за настанак нових институција.

6.4. Изборне реформе у Финској од 1906. до 1969: од смеле персонализације до партијских манипулација

Руски цар Николај Други је 30. октобра 1905. године, само дан након што је широм Финске букнуо „Велики штрајк”, обзнанио тзв. „Октобарски манифест”, чији циљ је била свеобухватна реформа државе (Robinson, 2014). Недуго потом, у Великом војводству Финске формиран је парламентарни одбор за изборну реформу, под вођством адвоката Роберта Хермансона, који је за свега три месеца увео потпуно нове изборне институције (Arter, 2019: 38). Укратко, успостављен је једнодоми парламент (*Eduskunta*), величине 200 места, уместо дотадашње четвородоме сталешке скупштине, а индиректни већински изборни систем замењен је пропорционалним са Донтовом формулом (Tornudd, 1968: 25-26).

Занимљиво, Хермансонов одбор фаворизовао је кратке изборне листе, са највише три имена, с образложењем да ће на тај начин партије имати најмању могућност манипулација редоследом кандидата. Између 1907. и 1933. године, изборне листе су управо због тог захтева у понуди и имале до три претендента на место у парламенту. Додуше, партије формално нису ни учествовале у поступку кандидовања, већ су то између 1907. и 1966. године чинила тзв. изборна удружења (*valitsijayhdistykset*), која су могла бити формирана потписима 50 грађана са правом гласа, у свакој изборној јединици. Касније је изборно удружење могуће било основати и уз пристанак 30 бирача, али су у пракси поменуте организације вођене од стране политичких странака (Arter, 2019: 39).

Веома прогресивно за почетак 20. века, Хермансонов одбор је *de facto* институционализовао персонализоване пропорционалне системе са више опција. „Бирачи су могли учинити једну од три ствари - једноставно подржати листу у целини подвлачећи црвену линију испод ње, мењати редослед кандидата, или дописивати имена оних (највише троје, прим. У.К.) који нису у понуди изборног удружења, додајући занимања и места становања” (Arter, 2019: 39). Изборни систем Хермансоновог одбора, према савременој класификацији, не може се сматрати класичним моделом отворених листа, али је свакако био високо персонализован, са неколико начина исказивања бирачких преференција. Емпиријски подаци, међутим, указују да гласачи нису у довољној мери користили високу инклузивност изборних институција, понашајући се као да су листе затворене и блокиране. У 13 циклуса парламентарних избора између 1909. и 1933. године, само једном је (1910. године), удео бирача који су искористили могућност да промене редослед кандидата на листи премашио један одсто (Tornudd, 1968: 103). Несумњива партијска контрола настављена је и законом од 1933. године, када је изборним удружењима било дозвољено да номинују само два кандидата и нешто каснијом одредбом, која је забрањивала измену редоследа на листи.

Истраживачи су током времена уочили занимљив механизам, помоћу којег су партије, све до поратних реформи, ограничавале персонализацију финског изборног система. Наиме, странке су масовно користиле законску могућност, према којој су изборна удружења могла да формирају савезе на нивоу изборне јединице, па је исти кандидат могао да се појави на неколико различитих листа. Понављање имена истог кандидата требало је да обезбеди његов сигуран избор у парламент (Tornudd, 1968: 109). У том погледу, најсликовитија

номинациона стратегија је названа „систем Тампереа”, будући да се појавила у поменутој изборној јединици 1907. године. Овај механизам је подразумевао постављање фаворизованог кандидата на друго место, између два локална, на свим листама савеза у округу. С обзиром на то да су бирачи углавном гласали за листу у целини, избегавајући да бирају између двојице локалаца на 1. и 3. месту, фаворизовани кандидат је, узимајући у обзир начин обрачунавања гласова, лако долазио до мандата. Јер, у случајевима када би бирачи гласали за листу у целини, први кандидат по редоследу би добијао број гласова једнак оном који је освојила листа, други би добијао половину, а трећи једну трећину. А како се кандидату предложеном на више листа укупан број гласова рачунао збрајањем резултата са свих листа на којима је учествовао, избор је био готово осигуран. Када би се изборно удружење одлучивало за истицање само двојице кандидата, у том случају би пожељни претендент постављан на друго место, испод локалног, како не би одбио бираче од навике да гласају за листу (Arter, 2019: 39-41).

Реформом из 1955. године изборни систем је *de iure* додатно деперсонализован, али је унутарстраначка демократија у готово свим релевантним партијама доживела неочекиван процват. Број могућих преференци сведен је на једну, а глас за појединачног кандидата рачунао се и као подршка партији, чиме је институционализован модел „квази листа”, актуелан и данас. Корак напред представљало је увођење јединствених кандидатских листа за читави зборни округ, уместо расцепканих понуда изборних удружења и савеза. На тај начин, сви претенденти на место у парламенту стављени су у равноправнији положај, тим пре јер су на листе махом ређани по абecedном редоследу.

Политичке последице убрзо су постале видљиве. Пре 1954. године кандидати су пре свега водили кампање како би осигурали успех странке, да би након изборне реформе почели са продукцијом персонализованог материјала за оглашавање у новинама и организовањем појединачних промотивних догађаја (Railo et al, 2016: 316-335). Артер наводи да је изборна реформа из 1955. године „легитимисана позивањем на општи интерес – праведнију заступљеност и повећан утицај бирача”, али је суштински „заснована на интересима политичких партија”. Другим речима, пише Артер, промена закона се „подударала са златном ером масовних странака, које су имале претходно искуство са преференцијалним изборним системом, управљале су њиме у своју корист и нису се осећале угрожене реформом” (Arter, 2019: 35).

Ипак, одредба о вишеструком кандидовању, која је овај пут отварала теоретску могућност номинавања не само у једној, него у више, па чак и у свим изборним јединицама, остала је на снази све до 1969. године. У ери пре модерних кампања, у многоме заснованих на телевизијском оглашавању, партије су вишеструко кандидовање користиле у сврху максимализације мандата. Кандидати звучних имена, претежно министри, искусни парламентарци, синдикални активисти или успешни послодавци, учествовали су на изборима у више округа, служећи као „мамац” за увећавање укупног скорa партије. Истини за вољу, кандидовање у више изборних јединица, након 1955. године, пре је било изузетак него правило. На парламентарним изборима 1958. године само 3,1 одсто од укупног броја кандидата појавило се на листама у више изборни јединица. Четири године, касније удео вишеструких кандидата свео се на 1,7 одсто, а 1966. године на 1,6 процената. Једино Шведска народна партија, од свих странака, у сва три изборна циклуса није прибегавала вишеструкој номинацији кандидата (Arter, 2018: 145-168). Наравно, појава једног кандидата у више изборних јединица никако није значила и сигурност избора. Примера је много, али се по сликовитости издваја случај Ирме Карвико, министарке за социјалну политику између

1953. и 1957. године, а пре тога угледне новинарке водећег листа на југозападу Финске "Turun Sanomat". Карвико се на изборима одржаним 1958. године, испред Финске народне партије, кандидовала у чак шест изборних јединица, али нигде није добила довољно преференцијалних гласова за посланички мандат. Ирми Карвико није помогло ни то што је претходно поднела оставку у влади, протестујући због одложене примене повећаних износа дечијих додатака, што је несумњиво представљало популаран потез, али очигледно недовољан за наставак политичке каријере у парламенту.

6.4.1. Финске квази листе данас

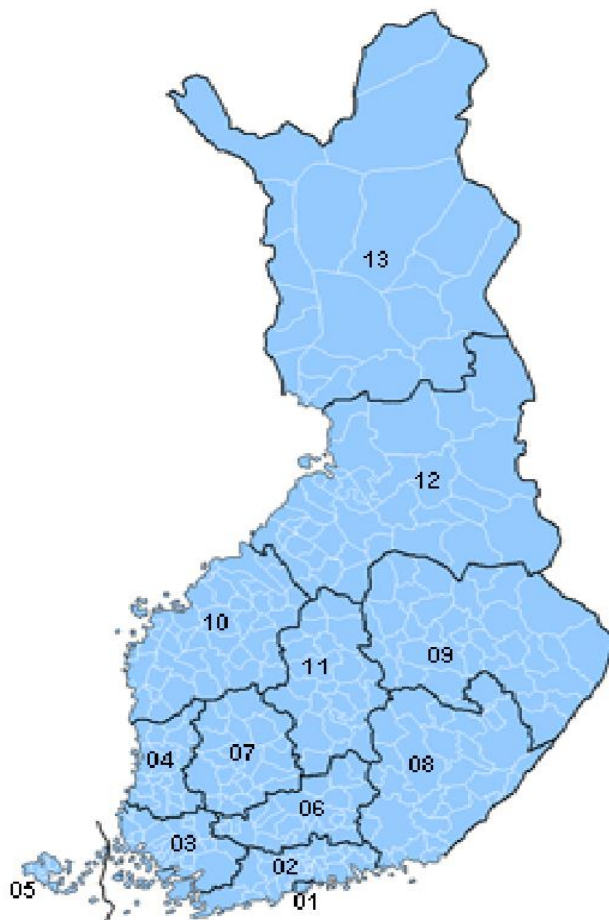
Парламентарни избори у Финској, одржавају се треће недеље месеца априла³³ на сваке четири године (Von Schoultz, 2018: 603). Једнодоми парламент величине 200 места на парламентарним изборима 2019. године бирао се у 13 изборних јединица, величине од седам до 36, не рачунајући Аландска острва, која дају једног посланика (Слика 11). Величина сваке од изборних јединица утврђује се шест месеци пре дана гласања и сразмерна је броју становника округа у односу на укупну популацију Финске (Jääskeläinen, 2020: 13). Мандати се алоцирају на нивоу округа по Донтовој формули, без постојања законског прага. Ефективни праг на изборима 2019. године варирао од 2,03 одсто у највећој изборној јединици Усими, до 9,38 одсто у седмомандатној Лапонији.

Према Тагепериним критеријумима, фински изборни модел спада међу „једноставне”, јер се мандати расподељују једино на нивоу изборних јединица, без националне компензационе листе. Претежно из тог разлога, овај систем је неповољан за мање партије са географски равномерно распоређеном подршком гласача (Von Schoultz, 2018: 606). Једна од последица финске изборне геометрије је појава „искључиво стратешких коалиција”, са циљем пуког математичког збрајања гласова, без заједничке политичке агенде или доследности у погледу идеологије (Arter, 2013: 105). Општи је образац да мале странке, у малим окрузима, формирају савезе са великим, јер у супротном не би могле достићи ефективни праг. Међу три партије, које традиционално доминирају финском политиком, Странка центра (*Suomen Keskusta*) је била склонија стварању савеза, док је Социјалдемократска партија (*SSP*), у том смислу, била најрестриктивнија (Von Schoultz, 2018: 606).

Као што смо већ напомињали, фински систем припада подврсти тзв. „квази листа”. Бирачи гласају само за појединачног кандидата, а збир свих гласова које су добили појединци приписују се странци или коалицији на нивоу изборне јединице. Као што не постоје међупартијски, тако нема ни унутарпартијских прагова. Једини критеријум за расподелу мандата унутар листа је број преференцијалних гласова које је добио сваки од кандидата. Све то чини фински изборни модел изразито конкурентним. Не само да је захтеван у погледу проходности партија у парламент. поготово у мањим изборним јединицама, него подразумева и отворену унутарстраначку борбу за сваки глас. Двострана компетиција отуда сврстава финске квази листе међу најзанимљивије изборне системе, са могућношћу проучавања мноштва аспеката. Тим пре, јер у Финској, као ретко где у Европи, од 1975. године, у одређеним ситуацијама, постоји законска обавеза примарних избора (Raunio, 2005: 477), што значи да су странке дужне да и у процес селекције кандидата укључе широке

³³ До 1965. године, парламентарни избори у Финској су се традиционално одржавали у јулу месецу, а након тога треће недеље и понедељка месеца марта (Pesonen, 1968: 11). Све до 1991. године гласање је трајало два дана (Raunio, 2005: 478). Додуше, грађани имају могућност и гласања унапред, поштом. Тако је, рецимо, на парламентарним изборима 2003. године, 26 одсто од укупног броја гласалих своје бирачко право остварило поштом, а 44 одсто на бирачком месту.

партијске слојеве, дајући поприличан значај обичним члановима и симпатизерима. Феноменом примарних избора у финским партијама детаљније ћемо се бавити у наредним одељцима.



Број	Назив изборне јединице	Магнитуда	Ефективни праг (%)
1.	Хелсинки	22	3,26
2.	Усима	36	2,03
3.	Југозападна Финска	17	4,17
4.	Сатакунта	8	8,33
5.	Аландска острва	1	37,5
6.	Хаме	14	5
7.	Пирканма	19	3,75
8.	Југоисточна Финска	17	4,17
9.	Саво-Карелија	15	4,69
10.	Васа	16	4,41
11.	Централна Финска	10	6,82
12.	Оулу	18	3,95
13.	Лапонија	7	9,38

Слика 10. Мапа и магнитуде изборних јединица у Финској на изборима 2019.

(Извор: Jääskeläinen, 2020: 13; истраживање аутора)

6.4.2. Међупартијска ефикасност финског изборног модела

За разлику од периода пре почетка осамдесетих година прошлог века, карактеристичног по високом степену поларизације партијског система (Sartori, 2002) и нестабилним владама (Gallagher, Laver & Mair, 2001: 366), финска политичка сцена је у последњих неколико деценија знатно мање идеолошки расцепљена, па готово да и нема странака које су непожељне приликом склапања владајућих коалиција (Karvonen, 2016: 122). Услед одсуства доминантне партије, политички актери понашају се прагматично, па су честе вредносно шаролике коалиције, које се од 1977. године окупљају око две до три пивоталне странке (Paloheimo, 2016: 66-70). Владине већине, бројем посланика који их подржавају, углавном премашују опсега тзв. „коалиција минималне победе” (Riker, 1962: 32-46). Укупно 26 од 43 владе између 1945. и 2014. године формиране су поштујући наведени принцип (Bengtsson et al, 2014: 25). С обзиром на то да у склапању владајућих коалиција готово увек учествује више странака, извршна власт је прилично нестабилна. Сундберг наводи податак да је од стицања независности Финске 1917. године, па све до краја 20. века, за 83 године оформљено 67 кабинета (Sundberg, 2002: 91), са просечним веком трајања од годину и три месеца.

Партијски систем Финске је један од најуситњенијих у Западној Европи (Bengtsson et al, 2014: 29). И не само то. Приметно је да фрагментација финске страначке сцене континуирано расте. Док је од првих избора 1907. па до 1999. године, у 33 изборна циклуса, просечан ефективни број елективних партија 4,87 (Sundberg, 2002: 86), дотле је на изборима у 21. веку (пет циклуса од 2003. до 2019) достигао просек од 6,4. Језгро политичког система чине три историјски утемељене партије средње величине, настале на расцепима рад-капитал и центар-периферија. То су Социјалдемократска партија (*SSP*), Национална коалиција (*Kokoomus*) и Странка центра (*Suomen Keskusta*). Поред њих, још свега четири или пет партија редовно добијају мандате, али ретко премашују 10 одсто гласова – Леви савез (*Vasemmisto*), настао трансформацијом комуниста, мањинска Шведска народна партија (*SFP-RKP*), социјално – конзервативна странка Хришћански демократи (*KD*) и Зелена лига (*VIHR*), са претежно еколошком агендом (Von Schoultz, 2018: 603). Од 2011. године велике успехе бележи десно – популистичка Финска странка (*Persuss*), нарушавајући до тада чврсто укорењен поредак релевантних политичких актера. Галагеров индекс диспропорционалности у 33 изборна циклуса у прошлом веку износио је 2,98 (Sundberg 2002: 86), док је на последњих пет парламентарних избора средња вредност овог параметра 3,1 (Табела 6.4).

Табела 6.4. Галагеров индекс диспропорционалности (LSq index) и ефективни број елективних партија (ЕНЕР) на парламентарним изборима у Финској од 1917. до 2019.

Година одржавања избора	LSq index	ЕНЕР
од 1907 до 1999.	2,98	4,87
2003.	3,14	5,62
2007.	3,13	5,90
2011.	2,93	6,45
2015.	3,02	6,57
2019.	3,26	7,46
Средња вредност	3,08	6,15

(Sundberg, 2002: 86; истраживање аутора)

Фински пропорционални изборни систем је изразито неефикасан на међупартијској равни. Према Шугартовим подацима, индекс међупартијске ефикасности у Финској, од касних шездесетих до краја деведесетих година прошлог века износи -0,73 (Shugart, 2001: 25-51). Сличне су размере и за пет последњих изборних циклуса (2003, 2007, 2011, 2015, 2019). Индекс међупартијске ефикасности у 21. веку, у просеку, износи -0,70 (Табела 6.5). Главни параметар који је фински модел усмерио ка високим вредностима хиперрепрезентативности је тзв. предизборна идентификација (*Pre-election identifiability - ID*). Вредност поменутог показатеља на свим изборима од 1917. године до данас је 0, што значи да бирачи учи избора немају представу о томе како би могла да изгледа наредна влада, ни у страначком, нити у персоналном погледу. Већ смо напомињали да партије у Финској, од самог почетка модерног парламентаризма, имају склоност ка склапању прагматичних постизборних коалиција и вредносно хетерогених влада, што свакако смањује шансе да се структура извршне власти поклопи са преференцијама већине бирачког тела. Такође, ретко када релативни победник избора освоји више од четвртине скупштинских мандата, што такође смањује ефикасност изборних институција, према Шугартовим мерилима.

Табела 6.5. Међупартијска ефикасност изборног система Финске на парламентарним изборима између 1970. и 2019. године

Година одржавања избора	Pre - election identifiability (ID)	Majority approximation (MA)	Electoral linkage (L)	Plurality enhancing (P)	Einter (E)
Од 1970 до 1999.	0	0,46	0,23	0,05	-0,73
2003.	0	0,56	0,28	0,06	-0,66
2007.	0	0,52	0,26	0,06	-0,68
2011.	0	0,44	0,22	0,04	-0,74
2015.	0	0,50	0,25	0,08	-0,67
2019.	0	0,40	0,20	0,04	-0,76
Средња вредност	0	0,48	0,24	0,05	-0,71

(Shugart, 2001: 25-51; истраживање аутора)

6.4.3. Унутарпартијска ефикасност изборних институција Финске

Изборни модел квази листа у Финској најотворенији је за бираче од свих пропорционалних система у Европи. Као и код преосталих модела отворених листа, у Финској нема унутарпартијских прагова, заједничко са Пољском је обавезно исказивање једне преференце, али две димензије чине овај модел јединственим на континенту. Као што смо већ писали, у Финској постоји законска обавеза странака да у процесу селекције, у одређеним ситуацијама, одрже примарне изборе, а осим тога редослед на листи се, готово по правилу, утврђује по абecedном реду, тако да су партије спречене да својим поретком бирачима сугеришу који су кандидати пожељан избор. Преосталих шест модела отворених листа, у том погледу, значајно заостају за Финском. У Грчкој и на Кипру бившим премијерима и лидерима странака се у оквиру „заштићених листа” гарантује мандат, док у Пољској странке успевају да формирају листе на такав начин да се бирачи опредељују да „елитизују гласове”, чинећи систем *de facto* затворенијим. У Летонији, с друге стране, бирач може, али и не мора дати преференцијални глас кандидату, већ је дозвољено и гласање за листу у целини, исто као и у Сан Марину, где су дозвољене до три преференце. Словеначки персонализовани пропорционални систем, пак, не дозвољава гласачима унутарпартијски избор, већ у тзв. изборним подручјима, странке номинују само по једног кандидата.

Према Шугарту, фински модел „квази листа”, исто као и пољски, усмерен је ка кандидатима, са индексом унутарпартијске ефикасности од -0,43 (Shugart, 2001: 25-51). Сматрамо, међутим, да Шугарт није посветио довољну пажњу институту примарних избора у Финској, који не постоје у Пољској, тако да је, према нашем мишљењу, фински изборни систем, на унутарпартијској равни, барем минимално, ефикаснији од пољског. У Финској, наиме, од 1975. године, постоји законска обавеза странака да одрже примарне изборе, уколико намеравају да кандидују више претендента на место у парламенту него што је магнитуда изборног округа (Kuitunen, 2002: 71).³⁴ Партије могу својим унутрашњим актима регулисати правила примарних избора, али већина странака се придржава упутстава изборног законодавства, према којима локални огранци или најмање 15 чланова странке, имају право предлагања кандидата. На примарним изборима могу да гласају сви регистровани чланови странке у изборној јединици, а од 1988. године, централни партијски органи имају могућност корекције резултата примарних избора, у смислу замене максимално једне четвртине кандидата изабраних директно од чланова странке (Von Schoultz, 2018: 609-610). Социјалдемократска партија отишла је корак даље, па је прописала да централни извршни орган може да коригује само једну петину листе изабране на примарним изборима (Kuitunen, 2002: 71). Интересантно је и да је ова партија и пре увођења законске обавезе 1975. године, предњачила по питању одржавања примарних избора, заједно са комунистима (Kuitunen, 2002: 72). Најчешћи мотиви партијских корекција резултата примарних избора су уравнотежења листа у погледу пола, старости, занимања и идеолошких профила кандидата (Von Schoultz, 2018: 610).

Већу персонализацију изборног система у Финској требало би да осигура и пракса рангирања кандидата на листи по абecedном редоследу. Теоретски, сви претенденти на место у парламенту стављени су у равноправан положај, јер партије поретком на листи не могу да сугеришу пожељан редослед избора. У финској изборној пракси, међутим, уочавамо кандидате различитих рангова и шанси да се нађу у скупштинским клупама.

³⁴ Изборна листа партије у округу може имати максимално 14 кандидата, а ако је величина изборне јединице већа од 14, онда се може номинovati онолико имена, колико се места расподељује у округу (Jääskeläinen, 2020: 14).

Поједини псефолзи их класификује у четири групе. То су најпре актуелни посланици у трци за реизбор, друга група су кандидати са реалним шансама да се нађу у парламенту, трећа су перспективни политичари којима би изборна кампања требало да послужи за повећање видљивости и успех на наредним изборима и, на крају, на ред долазе они са најмањим изгледима – аутсајдери чија је улога да привуку гласове одређених друштвених подгрупа, али без прилике да угрозе статус претендента из прве две категорије (Arter, 2013: 103; Carty, Eagles & Sayers, 2003: 64).

Истраживања показују да је готово 40 одсто кандидата на свим листама у периоду између 1999. и 2011. године припадало потоњој групи претендента, а исто толико политичарима из треће категорије, са искуством само на локалном нивоу. Пролаз ка парламенту остварило је свега око осам одсто кандидата из треће и четврте групе, док је рецимо, три четвртине актуелних посланика успевало да сачува мандат и у наредном сазиву скупштине (Von Schoultz, 2018: 617-618). Иако поједини научници сматрају да пређашње посланичко или министарско искуство има мањи утицај у вишемандатним него у једномандатним окрузима (Maddens et al, 2006: 161-168), приликом реизбора у парламент, оно се у Финској показало као кључни атрибут трајности посланичке каријере. Током периода од пола века, између 1962. и 2011. године, 85 одсто посланика се кандидовало за мандат и на следећим изборима, а тачно 75 одсто је успело да поново дође до места у парламенту (Karvonen, 2014: 67). Приметно је и да јавне личности, које су стекле име изван сфере политике, имају велике шансе за парламентарну каријеру, али је учесталост појаве оваквих кандидата сразмерно мала у односу на остале. Свега један одсто изабраних посланика у просеку чине познате јавне личности (Von Schoultz, 2018: 617). Такође и кандидати са изграђеним локалним мрежама бивају учесталије бирани од оних који немају потпору у бази, или је она неразвијена. При томе, већу заступљеност у парламенту имају кандидати из урбаних подручја, јер су градови гушће насељени и пружају шансу за стварање бројнијих и разгранатијих мрежа (Put & Maddens, 2014: 607-628). Знајући ово, финске партије развиле су читаву лезу номинационих стратегија и приступа изборним кампањама, о чему ће бити речи у одељку који следи.

6.4.4. Фински спецификум: четири врсте номинационих стратегија и два нивоа изборних кампања

У својим истраживањима посвећеним двострукој, међупартијској и унутарпартијској конкуренцији на парламентарним изборима у Финској, Дејвид Артер је уочио три врсте номинационих стратегија којима прибегавају партије у циљу побољшања својих изборних резултата. Прву од њих можемо дефинисати као одбрамбену, а Артер је назива „стратегијом уравнотежене листе”. Максимални циљ поменуте стратегије представља покушај партија да саставом листа „не изгубе ни једног гласача, кога су привукле као колективни актери, услед недостатка неодговарајућих кандидата” (Arter, 2013: 104). Отуда ће се странке приликом формирања листа трудити да структура предложених кандидата у што већој мери подсећа на састав потенцијалног бирачког тела партије у округу, у погледу старости, пола, занимања и места становања.

Друга стратегија је офанзивнија и огледа се у идентификацији кандидата, које Артер назива „магнетима за гласове”. У питању су високо препознатљиви кандидати из редова министара, актуелних посланика или успешних јавних личности изван политике, попут спортиста и медијских радника. Овде није циљ само сачувати партијске гласове, него и

квалитетном понудом привући нове, поготову оне којима није битна страначка припадност, већ особености појединих кандидата (Arter, 2014: 453-470). Мале партије, које нису сигурне да могу достићи ефективни праг у округу, па су принуђене на предизборне коалиције са другим странкама, примењују модификовану верзију ове стратегије. Артер је назива „стратегијом водећег кандидата”. Минорним странкама неопходна је концентрација гласова да не би остале без иједног посланика и зато покушавају да убеди бираче да подрже „водећег кандидата”, често лидера партије. Уз водећег, мале странке предлажу и неколицину других кандидата, али њихов капацитет за привлачење гласова готово је непостојећи. Оваква стратегија слична је оним које користе партије у изборним системима појединачног непреносивог гласа (Arter, 2013: 99-120).

Поред традиционалних, вишедеценијских, у скорије време уочљив је и четврти номинациони механизам, примењен у десничарској Финској партији на изборима 2011. године, назван „стратегијом једнаких услова” (Arter, 2013: 109). Финска партија је на поменутих изборима имала изузетно популарног и препознатљивог лидера и прилично добар рејтинг у истраживањима јавном мњења, али није било групе искуснијих кандидата који би могли да попуне листе у преосталим изборним јединицама изван Усима, где је номинован председник странке Тимо Соими. Отуда је Финска партија у скоро свим изборним јединицама предложила листе уједначених кандидата са мало политичког искуства, али је унутарстраначка конкуренција појачана чињеницом да је сваки од њих имао солидне шансе да буде изабран.

За разлику од осталих држава са преференцијалним изборним системима, обрађених у овој докторској дисертацији (Хрватска, Холандија, Пољска), у Финској је веома уочљиво постојање индивидуалних кампања појединачних кандидата, које се одвијају паралелно са партијским. Колективне кампање по правилу воде централне страначке организације, фокусирајући се на лидера и укључују опште слогане и програмске платформе. Странке се из тактичких разлога уздржавају од конкретних обећања, како не би угрозиле добре стартне позиције пред очекујуће преговоре о формирању нове владе. Такође, циљ партија је привлачење гласова из различитих друштвених слојева и група и отуда неодређеном кампањом дају само генералне смернице кандидатима, који се касније фокусирају према специфичним потребама и захтевима сопствених бирача (Karvonen, 2014: 69).

Кључни део изборних кампања је децентрализован и воде га појединачни кандидати независно од странака. Ова фаза изразито је персонализована и води се око конкретних питања, која могу бити потпуно различита од округа до округа. Кандидати окупљају групе за подршку (локалне мреже), које не морају формално бити везане за странку, већ их често чине и појединци изван политике – активисти невладиних организација и стручњаци из конкретних области (Von Schoultz, 2018: 614). Гро активности организује се без званичног покровитељства странке, што је, рецимо, у Пољској тешко замисливо, а допуштене су чак и предизборне активности у сарадњи са кандидатима других странака (Arter, 2013: 111). Просечна величина тима појединачног кандидата на изборима 2011. године протезала се на око 70 активиста (Bengtsson & Wass, 2011: 143-167). У изборној кампањи 2007. године потрошено је између 35 и 38 милиона евра, од чега је две трећине отишло на финансирање активности појединачних кандидата (Von Schoultz, 2018: 614). На изборима 2011. године, сваки изабрани кандидат је у просеку утрошио 34.000 евра на кампању. Највећи износ средстава троши се на продукцију плаката, огласа на билбордима и у штампи, као и кампању на друштвеним мрежама (Strandberg, 2013: 1330).

6.4.5. Мала реформа 2007-2012: Неуспео покушај увођења законског прага и нова изборна геометрија

Из перспективе историјског институционализма, услови за свеобухватнију реформу финског система отворених листа, само су у мањој мери испуњени. Према Шугартовим критеријумима (Shugart, 2001: 25-51), изборни модел Финске изразито је неефикасан на међупартијској равни, али на унутарпартијској оси тешко да има инклузивнијег пропорционалног система у Европи, изузимајући отворене листе са панаширањем у Лихтенштајну, Луксембургу и Швајцарској. Контингентних фактора реформи, међутим, нема ни на видiku, јер Финска спада у ред политички најстабилнијих држава у Европи. Индекс политичке стабилности у Финској за период од 1996. до 2019. године износи 1,38.³⁵ Иако је на почетку овог века мењан фински устав, одредбе које се тичу избора остале су нетакнуте (Sundberg, 2002: 91). Раунио је пре деценију и по писао да „нема већих притисака да се промени изборни систем”, изузимајући спорадичне предлоге мањих партија за увођење Сен Лагијеве формуле за расподелу мандата, које су велики актери одбијали, фаворизујући метод Донтовог количника (Raunio 2005: 487). Артер бележи да је у Финској било „мало или нимало дебате” о реформи законодавства за парламентарне изборе (Arter, 2006: 31).

Неколико година иза тога, међутим, дошло је одређених помака. Причу је покренуо неуспех Зелене лиге (*VihR*) 2007. године у изборној јединици Северна Карелија, где до мандата није успела да дође чак ни председница странке, иако је ова еколошка партија освојила приближно 12 одсто гласова (Ganghof et al, 2014: 58). У шестомандатном округу, три места припала су Странци центра (*Suomen Keskusta*), два Социјалдемократској партији (*SSP*), а једно Националној коалицији (*Kokoomus*).³⁶ Након притужби у јавности од стране Зелене лиге да су у појединим изборним јединицама, попут Северне Карелије, ефективни прагови нереално високи, председник Финске предложио је да се размотри могућност изборне реформе, кроз формирање међупартијске радне групе.

После краћег разматрања, радна група препоручила је увођење законског прага од 3,5 одсто на националном нивоу или 12 одсто на нивоу изборне јединице, као и забрану формирања предизборних коалиција у изборним окрузима. Предлог је критиковала стручна јавност, сматрајући препоручене изборне прагове непремостивом препреком за мање партије, а против су биле и неке од најрелевантнијих партија. Глас су дигле Шведска народна партија (*SFP-RKP*), чије бирачко тело је било територијално концентрисано у свега две-три изборне јединице, и нису јој одговарали високи прагови, социјалдемократе, које су заговарале промену граница изборних јединица, али су биле против увођења законских прагова, као и Финска странка, преферирајући цензус нижи од два одсто на националном нивоу (Ganghof et al, 2014: 58-59).

У мају 2009. године, владајућа већина окупљена око Странке центра, са конзервативцима, Зеленом лигом и Шведском народном партијом, постигла је компромис око увођења законског прага од три одсто на националном нивоу, али и одбијајући да прихвати решење о постојању цензуса у изборним јединицама. Да би предлог био прихваћен била је потребна двотрећинска већина у парламенту, која је морала да сачека исход наредних избора, одржаних 2011. године. Међутим, нова влада окупљена око Социјалдемократске партије усвојила је потпуно другачије решење. Социјалдемократе су испословале реформу у складу

³⁵ Види на: https://www.theglobaleconomy.com/Finland/wb_political_stability/.

³⁶ Види на: <http://electionresources.org/fi/eduskunta.php?election=2007&constituency=11>.

са својим партијским стремљењима. Уместо 14, формирано је 12 изборних јединица (не рачунајући Аландска острва, прим. У.К.), које су настале спајањем дотадашњих дистрикта Кими, Јужна Саво, Северна Саво и Северна Карелија у два нова изборна округа. Два нова дистрикта била су велика, са магнитудама 17 и 15, што је донекле повећало пропорционалност.

На наредним изборима 2015. године, испоставило се да је захваљујући новој изборној географији корист остварила Зелена лига, због које су и започете промене 2007. године, док је Социјалдемократска партија претрпела губитак неколико мандата (Ganghof et al, 2014: 53-72). Дакле, поменута изборна реформа покренута са циљем максимализације мандата Зелене лиге користила је тој партији, која је током читавог периода између 2007. и 2012. године била на власти, док су социјалдемократе, без којих не би ни било могуће усвојити нова институционална решења, претрпеле одређену штету. Но донети изборне реформе 2007-2012, свакако су мали, са аспекта трајности финских изборних институција, готово безначајни. Уосталом, у дугој псефолошкој историји Финске, у више наврата мењане су границе и магнитуде изборних округа, што се није манифестовало озбиљнијим политичким последицама, нити значајнијим променама егзактних политиколошких параметара, као што су ефективни број елективних партија (*ENEP*) и Галагеров индекс диспропорционалности (*LSq index*).

Ако за пољски модел „квази листа” можемо рећи да је, према Шугартовој методологији, најефикаснији на међупартијској равни од свих из породице отворених листа, онда тешко можемо наћи инклузивнији пропорционални изборни систем у Европи, са становишта бирача и појединачних кандидата, од оног у Финској. Одлука гласача круцијална је не само приликом утврђивања ко ће се од предложених кандидата наћи у парламенту, већ је од великог значаја и у номинационом поступку, на примарним изборима. Кандидати за посланике, с друге стране, имају потпуно једнак третман приликом формирања листа, мада ни финске партије нису ослобођене девијација унутарстраначке демократије, попут олигархизације и президенцијализације. Приступ масовним медијима и финансијама и даље су фактори који поспешују или смањују шансе појединаца да се нађу у законодавној власти, а ти ресурси су и даље доступнији партијским елитама, него кандидатима средњег и нижег ранга у страначкој хијерархији.

Хиперрепрезентативност и непредвидивост у постизборном понашању странака су политичке последице које се у литератури сматрају манама финског изборног система. Резултат је чињеница да је од свих демократија западноевропског типа, само Италија, у периоду од 1945. до 2000. године, имала више влада од Финске (Nousiainen, 2000: 264-299). На основу тога би се могло претпоставити и да су бирачи, у разуђеној понуди, склонили променама својих преференци према странкама од избора до избора. Емпиријска истраживања, међутим, указују да је однос бирача и партија у Финској стабилан и да „свака странка у просеку може очекивати подршку 94 одсто бирача који су за њу гласали на претходним изборима” (Gschwend & Stoiber, 2014: 16). Мањкавости изборног система на међупартијској равни ни у најмањој мери не утичу на ниво демократије и политичких слобода у Финској. Тако ова скандинавска држава спада у ред најслободнијих земаља, у конкуренцији 210 светских држава и територија, према мерилима организације *Freedom*

House.³⁷ Финске јавне институције функционишу готово беспрекорно. Према подацима *Transparency International*, свега један одсто корисника услуга од општег интереса суочило се са коруптивним радњама иницираним од стране државних органа, док око 85 одсто грађана сматра да нема повећања нивоа корупције у Финској.³⁸

Јасно је онда због чега већ читав век није било опсежне реформе изборних институција Финске, упркос партијским подстицајима и готово константном присуству инхерентних фактора у виду хиперрепрезентативности. Контингентних фактора, међутим, скоро да нема. Финска спада у групу политички и економски најстабилнијих држава у Европи и свету, са супстанцијалним нивоом демократије и највишим стандардима у погледу поштовања људских слобода и права. Несумњиво је да и изборни систем, дубоко укорееен у политичку традицију Финске доприноси укупном благостању у држави, исто као и што изборни модели у неким другим земљама, конфузношћу својих институција, постају фактори различитих друштвених тензија и конфликта.

³⁷ Види на: <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores>.

³⁸ Види на: <https://www.transparency.org/en/countries/finland>.

7. ПАРНЕ КОМПАРАЦИЈЕ ИЗБОРНИХ СИСТЕМА ЗАТВОРЕНИХ, ФЛЕКСИБИЛНИХ И ОТВОРЕНИХ ЛИСТА

Неизоставна квалитативна метода ове докторске дисертације је парна компарација (*paired comparison*). У циљу доказивања једне од водећих претпоставки нашег истраживања да различити степени отворености пропорционалних система производе битно другачије последице на међупартијској и унутарпартијској равни, као и да су те разлике очите чак и између модела који припадају истом подтипу, али су настали у другачијим историјским, политичким и географским околностима, конструисали смо три пара случајева, који ће бити предмет упарених поређења. Први пар су системи затворених блокираних листа Србије и Португала, други флексибилне листе Хрватске и Холандије, а трећи отворене листе Пољске и Финске. Трудили смо се да сваки од парова буде компарабилан у погледу већине општих параметара, као што су величина доњих домова, вертикална подела власти, удео заступљености етничких мањина у укупној популацији, али и свесно различит када су у питању псефолошке специфичности попут броја изборних јединица, њихових магнитуда и постојање законских прагова.

Да би упарено поређење било доследно и политиколошки валидно, у претходним поглављима смо „густим описом” анализирали генезу и главне карактеристике изборних система у свакој од шест држава појединачно, водећи се препоруком да је „добар опис бољи од лошег објашњења” (King, Keohane & Verba, 1994: 45). Како наводи Дела Порта, „парна компарација омогућава нам да проверимо хипотезе изведене из студије појединачног случаја, а да се притом не изгуби густи опис јединица анализе” (Della Porta, 2002: 297).

На крају, треба истаћи да наука у приступу парних компарација дозвољава употребу квалитативних, али и квантитативних поступака за прикупљање, обраду и анализу података. Тароу пише да не постоји „инхерентни разлог због ког се квантитативне методе не би могле користити, али су примери тога изненађујуће ретки” (Tarrow, 1999: 9). Будући да се псефологија, као ретко која грана политикологије, у великој мери ослања на емпиријске показатеље, парне компарације изборних система затворених блокираних, флексибилних и отворених листа у нашем истраживању, биће обрађене комбиновањем квалитативних и квантитативних поступака. Тим пре, јер и Касаповић пише да је парна компарација „далеко од меких квалитативних метода истраживања, које ортодоксни заговорници квантитативних метода изједначавају са причањем приче” (Kasapović, 2014: 229). Узимајући у обзир врло скроман број расправа о учинцима парних компарација, као и потпуну занемареност ове методе у домаћим политиколошким круговима, надамо се да ће упарена поређења држава са затвореним блокираним, флексибилним и отвореним листама дати скроман допринос у промоцији овог аналитичког алата у псефолошким истраживањима у Србији.

7.1. Парне компарације затворених блокираних листа у Србији и Португалији

Изборни системи Србије и Португалије, који ће бити предмет упареног поређења у овом одељку, припадају групи случајева, у методологији политичких наука, познатих као „погодне илустрације” (Bešić, 2019: 366). Упаривањем таквих случајева настојаћемо да покажемо у којој мери до сада акумулирани теоријски принципи и научна сазнања о пропорционалним изборним системима са затвореним блокираним листама функционишу у стварности. С обзиром на то да смо приликом појединачних студија случаја Србије и

Португалије, у „густом опису”, највише пажње посвећивали утицају изборних модела на партијску сцену и број релевантних странака, стабилност егзекutive, пропорционалност система, као и њихову ефикасност према Шугартовим мерилима, у овом одељку упарићемо наведене параметре, у циљу утврђивања последица које генеришу затворене блокиране листе различите изборне геометрије, магнитуда округа и прагова.

7.1.1. Утицај затворених блокираних листа на партијске системе

Пропорционални изборни систем са затвореним блокираним листама у Србији, током његове тродеценијске историје, пратили су различити обрасци структурирања партијске сцене. За време Милошевићеве владавине, између парламентарних избора 1992. и 2000. године, на једној страни се налазила Социјалистичка партија Србије (*СПС*), као појединачно највећа странка, а наспрам ње, фрагментирана и идеолошки шаролика опозиција. Према Орловићу, то је био систем са „(пре)доминантном странком” (Орловић, 2020: 755). Позивајући се на Сарторијеве критеријуме (Sartori, 2002: 120-127), исти аутор наводи да је након петооктобарских промена, између 2000. и 2006. године, партијски систем Србије имао обележја поларизованог плурализма, а у наредном шестогодишњем раздобљу налазио се „негде између поларизованог и умереног плурализма”. После 2012. године, тенденције указују на повратак система са доминантном партијом (Орловић, 2020: 755-756). Овај пут улогу стожерне странке преузела је Српска напредна странка (*НС*), настала великим расцепом у Српској радикалној странци 2008. године.

Историја португалског партијског система, од поновне демократизације до данас, одвијала се у три фазе. Период између 1974. и 1987. године био је карактеристичан по умереном плурализму и владама кратког века, при чему су четири странке добијале значајнију подршку на изборима. Десни спектар заузимале су либерално оријентисана Социјалдемократска партија (*PSD*) и демохришћанска Партија демократског и социјалног центра (*CDS*), од које је касније настала Народна партија (*CDS-PP*). На левици су коегзистирале Социјалистичка партија (*PS*) и Комунистичка партија Португала (*PCP*). Леви или десни кабинети формиран су око социјалиста или социјалдемократа, било у коалиционим аранжманима са идеолошки сродним партнерима, или кроз мањинску подршку у парламенту (Bauluz et al, 2021: 17).

Парламентарним изборима 1987. године започиње период израженог „двоипостранацја” у Португалији, који је трајао све до 2015. године, будући да је Социјалистичка партија (*PS*) постала хегемон на левици, а Социјалдемократска партија (*PSD*) суверен политички корпус десног спектра. У исто време, изборна подршка Комунистичкој партији (*PCP*) опала је са максималних двадесетак одсто средином осамдесетих на мање од 10 процената, на колико се свела и Партија демократског и социјалног центра (*CDS*). И док су социјалдемократе, у потрази за партнерима за формирање влада, остајале идеолошки доследне, социјалисти су променили матрицу, ослањајући се сада на странке десног центра, уместо комуниста. Стога је овај период обележен „санитарним кордоном” према радикалној левици и тенденцијом да се главне странке такмиче за политички центар (Ferreira da Silva & Mendes, 2019: 139-164). Осим тога, у покушају да привуку средњег бирача, социјалисти и социјалдемократе неминовно су морали да ублажавају идеолошко - програмске позиције, претварајући португалску политичку сцену у центрипетално партијско надметање. Средином поменутог периода, 1999. године, спајањем старих радикално-левих партија, створена је нова странка – Леви блок (*BE*). Поменута партија је постепено повећавала своју изборну подршку све док

није достигла 10 одсто гласова 2015. године. Сличан резултат Леви блок (*BE*) поновио је и на наредним изборима 2019. године.

Две главне португалске странке почеле су постепено да се удаљавају од центра 2015. године. У процесу који траје и данас, структура партијског система и даље је двоипостраначка, али су социјалисти и социјалдемократе заузели идеолошки потпуно супротне позиције у погледу мера штедње које је Португалији предложила тзв. „тројка”, коју сачињавају Европска комисија, Европска централна банка и Међународни монетарни фонд (Ferreira da Silva & Mendes, 2019: 139-164). Социјалдемократска партија (*PSD*) заговара игнорантску политику према идејама „тројке” и смањивање улоге државе у друштву путем ревизије модела благостања, док је Социјалистичка партија (*PS*) на знатно умеренијим позицијама. Поменута странка не одбацује *a priori* платформу „тројке”, већ инсистира на решењима која Португалију задржавају на проевропском курсу, уз поштовање фискалних правила ЕУ, али и начела социјално одговорне државе (Fernandes, 2016: 890-900). Као што видимо, светска економска криза, чији се почетак везује за 2008. годину, није довела до нове фрагментације португалске партијске сцене, као што је то био случај са Шпанијом или Италијом. Привреда Португалије стагнирала је и пре кризе 2008. године, тако да су бирачи већ осетили последице мера штедње, реализоване од влада обе стожерне партије (Ferreira da Silva & Mendes, 2019: 139-164). Померање социјалиста улево довело је до уклањања „санитарног кордона” према радикалној левици. Социјалистичке владе из 2015. и 2019. године биле су мањинске, опстајући уз подршку посланика Левог блока (*BE*) и савеза Комунистичке партије (*PCP*) и Зелених (*PEV*).

Поређећи утицај пропорционалног модела затворених блокираних листа на партијске системе две државе, долазимо до закључка да се у Србији, током трајања поменутог институционалног аранжмана, страначка сцена развијала циклично, док у Португалији показује тенденцију континуума. Описана кружница у Србији почиње и завршава се у тачки система са преобладавајућом странком, док су између умерени и поларизовани вишепартизам. У Португалији, током читавог периода од обнављања демократије до данас, на снази је систем који лавира између двоипостраначја и тространачја. Променљиви су само смерови деловања две главне партије, који ни у једном изборном циклусу нису драматично утицали на број парламентарних актера, али јесу на карактер надметања, усмеравајући га од центрифугалног ка центрипеталног и обрнуто. У покушају објашњења различитог утицаја два изборна модела на партијске системе, неспорно постојеће „варијације димензија”, попут броја изборних јединица и њихових магнитуда, као и разлике у праговима, играју секундарну улогу.

Сматрамо да је можда и кључни узрок деценијама стабилног партијског система Португалије уставна одредба према којој посланицима у парламенту престаје мандат уколико постану „чланови неке друге партије од оне која их је кандидовала на изборима”.³⁹ Ово не важи за посланике који напусте партију, али не пређу у другу, већ остану независни до краја мандата. Према нашем мишљењу, наведено решење у великој мери је спречило атомизацију португалске партијске сцене, обесхрабрујући посланике да за време трајања мандата, када су у најбољој позицији да капитализују своју политичку видљивост, напуштају странке које су их увеле у парламент и оснивају нове. Отуда су ситуације у којима се парламентарци разилазе са матичним странкама да би се придружили некој другој партије, основали нову, или наступали независно, у литератури описане као *“floor-crossing”*

³⁹ Portugal’s Constitution of 1976 with Amendments through 2005, Article 160. Dostupno na: https://adsdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/PORTUGAL_Constitution.pdf.

(Miners, 1971; Cowley, 1996; Janda, 2009), у Португалији истински раритет. Према истраживању о унутарпартијским конфликтима у 17 држава западне демократије у периоду од 1945. до 1999. године, које је спровео Томас Салфелд, у Португалији се од Револуције каранфила, па до краја 20. века, није догодио ни један случај пада владе због унутарстраначких сукоба или одметања посланика. У том смислу, Португалија је изузетак међу посматраним земљама (Saalfeld, 2009: 179). Поједини аутори наводе да је проценат посланика који у Португалији мењају партију током мандата свега 0,9 одсто (Klein, 2019: 6).

У Србији је за време трајања система затворених блокираних листа, у скупштинским сазивима од 1992. до 2020. године забележено укупно 220 случајева које можемо третирати као *"floor-crossing"*. Од тог броја, 142 одметања била су успешна, док је 78 парламентарца изгубило мандат (Илић, 2020: 966-967). За разлику од Португалије, где је током читавог периода од 1975. године до данас, одметање посланика санкционисано уставним путем, у Србији се то питање различито третирало. Вујо Илић уочава три временска периода, у односу на законско третирање посланичких пребега и одметања. Први период, назван „партијским”, смештен је између 1992. и 2002. године, чија је основна карактеристика зависност посланичког мандата од чланства у странци. Изборним законом из 1992. године мандат посланика престајао је његовим иступањем из партије са чије листе је изабран, док је „везаност мандата за чланство у странци додатно учвршћена 1997. године”, на тај начин да се место у скупштини могло изгубити не само услед иступања, већ и „ако посланицима по било ком основу престане чланство у политичкој странци” (Илић, 2020: 964). Дакле, парламентарци су без места у Народној скупштини могли остати не само због својевољног напуштања странке, већ и уколико би одлуком партијских органа били искључени. Одметања је, међутим, било и у оваквом, ригидно, уређеном односу странка-посланик, а „разлог је била селективна пракса скупштинских одбора за потврђивање мандата”, јер је парламентарна већина „углавном омогућавала одметање и пребегавање опозиционих посланика, док је одузимањем мандата спречавала одметање посланика владајућих коалиција” (Илић, 2020: 965). Између 1992. и 2002. године забележено је 29 успешних *"floor-crossing"* случајева и 66 неуспешних.

Други, „прелазни период”, омеђен је одлукама Уставног суда из 2003. и 2010. године. Пресудом из 2003. године, из изборног закона уклоњена је одредба која је омогућавала одузимање мандата посланику услед престанка чланства у партији. То је знатно увећавало шансе посланика да у случајевима одметања сачувају мандат, мада су странке помоћу тзв. „бланко оставки”, колико-толико очувале бројност својих парламентарних клубова. „Бланко оставке” су и формално институционализоване Уставом из 2006. године, иако њихово дејство није једнако третирано према свим одметнутим посланицима, пошто се пракса селективном поступања скупштинског административног одбора наставила (Илић, 2020: 965). Период „слободног мандата” почео је пресудом Уставног суда из 2010. године, када су „бланко оставке” избачене из Закона о локалним изборима. Годину дана касније, у Закону о избору народних посланика предвиђено је да „посланик лично подноси оставку, оверену код органа надлежног за оверу потписа, председнику Народне скупштине, у року од три дана од дана овере”.⁴⁰ ”Тиме се коначно онемогућило индиректно давање оставки

⁴⁰ Закон о избору народних посланик, Члан 88, Службени гласник РС, бр. 35/2000, 57/2003 - одлука УСРС, 72/2003 - др. закон, 75/2003 - испр. др. закона, 18/2004, 101/2005 - др. закон, 85/2005 - др. закон, 28/2011 - одлука УС, 36/2011, 104/2009 - др. закон, 12/2020 и 68/2020.

потписаних приликом верификације мандата од стране трећих лица” (Илић, 2020: 965). За време „прелазног” и „периода слободног мандата” знатно је повећан број успешних *”floor-crossing”* случајева (Табела 7.1.).

Табела 7.1. Врсте и периоди законског третирања *”floor-crossing”* случајева за време примене затворених блокираних листа у Србији

Законски третман посланичких одметања	Период трајања	Успешна одметања	Неуспешна одметања (одузимање мандата)
Партијски	од 1992. до 2002.	29	66
Прелазни	од 2003. до 2011.	51	10
Слободни	од 2011.	62	2

(Илић, 2020: 966; интервенције аутора)

Из свега наведеног, наша претпоставка је да законска ограничења посланичког мандата, у погледу (не)могућности промене страначке припадности за време трајања функције, утичу на фрагментацију партијског система у изборним моделима затворених блокираних листа, независно од броја изборних јединица, њихових магнитуда и постојања законских прагова. Уколико таква законска ограничења постоје, она утичу на смањење ефективног броја елективних партија. Доказ за поменути тврдњу је чињеница да је ефективни број елективних партија у Португалији, која кроз читав период демократских институција уставом забрањује посланицима промену странке током мандата, мањи него што је то случај у Србији, која од увођења затворених блокираних листа 1992. године, различито третира заступничку нелојалност партији. Као што смо већ писали, средња вредност ефективног броја елективних партија у Португалији од првих демократских избора 1975. па до последњих одржаних 2019. године износи 3,43. У Србији, с друге стране, између 1992. и 2020. године, просечан ефективни број елективних партија је 4,12.

Такође, и мандати извршне власти у просеку су дужи у системима са законским ограничењем *”floor-crossing-a”*. Просечна дужина трајања влада у Португалији између 1976. и 2021. године је 2,05 године, а у Србији, између 1993. и 2021. године равно две године. При томе, чак осам влада у Португалији у посматраном периоду биле су мањинске, које су по својој природи нестабилније и склоније краћем трајању од коалиционих, а у Србији само две. И док се у Португалији није догодио случај да влада изгуби већину у парламенту због посланика који је у току мандата одлучио да промени странку, вишестраначка историја Србије бележила је узбудљиве примере утицаја *”floor-crossing-a”* на важне скупштинске одлуке, али и формирање и опстанак влада. Први крупан случај датира са почетка 1994. године, када се шесторо посланика Нове демократије (НД) одметнуло од коалиције „Заједно”, на чијој су листи добили мандате, омогућивши Социјалистичкој партији Србије (СПС) неопходне гласове у парламенту за избор нове владе. Иако се овде не може говорити о књишком примеру *”floor-crossing-a”*, јер посланици Нове демократије нису напустили сопствену партију, већ је читава странка напустила предизборну коалицију, последице су биле круцијалне, будући да је скупштинска већина ослоњена на посланике *”прелетаче”* издржала пун мандат, све до наредних избора 1997. године.

Питање је колико би опстале и владе ДОС током 2002. и 2003. године да у више наврата нису подупиране посланицима који су подржавали већину, претходно се одметнувши од

својих матичних странака. Након што су се током 2001. године политички разишле окоснице ДОС, Демократска странка (ДС) и Демократска странка Србије (ДСС), а посебно пошто су ДСС и поједине мање партије коалиције престале да подржавају владу Зорана Ђинђића, скупштинска већина је малтене скупљана *ad hoc*, од седнице до седнице. Тако су три посланика Нове Србије (НС) у децембру 2002. године гласала за буџет, иако их је странка пре тога искључила и захтевала да им се одузму мандати, што се на крају није догодило. За поменути буџет је гласао и посланик ДСС Душан Голубовић, који је без обзира на то што је избачен из партије задржао мандат и прикључио се посланичкој групи ДС (Илић, 2020: 974). „Крњи” ДОС исте године појачала су и два посланика Странке српског јединиства (ССЈ), а током 2003. године, након што је после атентата на Зорана Ђинђића на чело владе дошао Зоран Живковић, долази до „новог феномена – пребега у непарламентарне странке” (Илић, 2020: 974), који Мирјана Касаповић назива „неизборном парламентаризацијом” (Kasapović, 2003: 242). У то време српски парламент је више лично на политичку тржницу него на највише представничко тело, па можемо слободно рећи да је учестала пракса посланика да мењају партије угрозила Живковићеву владу и узроковала превремене изборе, одржане 28. децембра 2003. године.

И у животу наредне влада, коју је формирао лидер ДСС Војислав Коштуница, важну улогу одиграо је *”floor-crossing”*. У јесен 2005. године, када је Коштуничина мањинска влада запала у кризу, јер су парламентарну већину напустила два посланика Социјалдемократске партије (СДП) Небојше Човића, у помоћ су прискочили парламентарци „Листе за Санџак” Бајрам Омерагић и Есад Џуцевић, изабрани на листи ДС. Сарадња ДСС са двојицом посланика трајала је све до избора у јануару 2007. године, иако је ДС од Административног одбора Народне скупштине тражила да јој буду враћена два мандата одбеглих заступника.

7.1.2. Међупартијска и унутарпартијска ефикасност система фиксираних листа

Португалски изборни систем затворених блокираних листа ефикаснији је од српског и на међупартијској и на унутарпартијској равни. Посматрајући Шугартове параметре, евидентно је да су кључни разлози ефикаснијег изборног модела Португалије на међупартијској равни структурирана, двоипартијска страначка сцена и већа предизборна предвидивост по питању изгледа будуће владе. Вредност индикатора, код Шугарта названог *”pre-election identifiability – ID”*, који указује да ли бирачи уочи гласања имају представу о могућим страначким и персоналним комбинацијама приликом састављања будуће владе, у Португалији је између 1975. и 1999. године просечно износила 0,60 (Shugart, 2001: 31), док је, према нашој анализи, у 21. веку на средњем нивоу од 0,75. Избор између конкурентских политика у Португалији мање-више је јасан од обнављања демократије, па је са великом вероватноћом могуће претпоставити да ће влада бити формирана око једне од две стожерне партије. Вредност индикатора *”pre-election identifiability – ID”* није максимална (1), јер на левом спектру партијске сцене, за разлику од десног, није увек извесно уз помоћ којих странака ће Социјалистичка партија (PS) оформити већину. Од седам социјалистичких влада до 2015. године чак четири су биле мањинске, једна је настала захваљујући апсолутној победи PS на изборима, а две су биле коалиционе, оформљене у савезима са партијама деснице или десног центра (Jalali, 2019: 83). И осма влада Социјалистичке партије, формирана 2019. године такође је била мањинска, а подржавале су је странке радикалне леве (комунисти и зелени) и нешто умеренији Леви Блок (BE). Владе деснице, с друге стране, егзистирале су у мање неизвесним околностима. Само једном је Социјалдемократска партија (PSD) била принуђена да саставља мањински кабинет, а у свим

осталим случајевима је освајала апсолутну већину мандата, правила постизборне или, знатно ређе, предизборне коалиције са Партијом демократског и социјалног центра (*CDS-PP*) (Jalali, 2019: 83-84).

Други Шугартов параметар који детерминише готово савршену међупартијску ефикасност изборног система Португалије је тзв. "*majority approximation – MA*", чија висока средња вредност упућује на чињеницу да су победничке партије на изборима углавном биле близу освајања натполовичне већине мандата. Чак пет пута (1980, 1987, 1991, 1999. и 2005. године), изборни добитници су прескакали границу апсолутне победе. За 16 изборних циклуса од обнављања демократије, тек једном је партија која је формирала владу освојила мање од 40 одсто места у парламенту. Евидентно је да су и изборни резултати, где су стожерне партије владе у просеку освајале 47,3 процената посланичких места, а водеће странке опозиције 32,15 одсто, што чини приближно четири петине мандата, у приличној мери формирали двоипостраначки систем Португалије.

У Србији, с друге стране, вредност индикатора "*pre-election identifiability – ID*" за читаво време трајања система затворених блокираних листа, према нашем мишљењу, је минимална (0). Вучићевић и Јовановић, додуше, сматрају да је на парламентарним изборима 2000. године вредност *ID* била максимална (1) (Вучићевић & Јовановић, 2015: 112). Ипак, вреди подсетити, да је на изборима 23. децембра 2000. године апсолутну већину освојила Демократска опозиција Србије (*ДОС*), „кишобран коалиција” (Орловић, 2015б: 239), на крилима претходне победе Војислава Коштунице на гласању за председника СР Југославије. Иако је Коштуница у појединим анкетама између два изборна турнуса, имао до тада незабележену подршку, јер је чак 91 одсто грађана Србије о њему имало позитивно мишљење (Славујевић, 2017: 119), партија коју је водио (*ДСС*), добила је само два места у влади Зорана Ђинђића након децембарских избора. Због тога сматрамо да грађани пре гласању нису имали јасну представу о саставу нове владе, да би вредност *ID* износила један, и да је било за очекивати да *ДСС* буде заступљена у Ђинђићевом кабинету паритетно расподели места на изборној листи, где је уз Демократску странку (*ДС*) имала највише пролазних мандата (по 45).

Ни пре, ни после тога, за разлику од Португалије, где су се уочи избора мање-више наслућивали јасни обриси леве или десне владе, грађани Србије, не само да нису имали представу како би нова власт изгледала у персоналном смислу, већ је и њен идеолошки профил углавном био крајње неизван. Тако је Социјалистичка партија Србије (*СПС*), настала на темељима Савеза комуниста Србије, након избора 1992. године формирала мањинску владу уз помоћ посланика екстремно десне Српске радикалне странке (*СРС*), а слично је поновила у марту 1998. године, овај пут дајући радикалима министарске позиције. У оба наврата, две странке нису се штеделе у изборним кампањама, а лидер радикала Војислав Шешељ је, посебно пред изборе 1997. године, своје наступе базирао на оштрој критици Милошевићевог режима, не либећи се ни отворених претњи. Остаће упамћени неконвенционалне пароле којима је Шешељ редовно употпуњавао своје митинге у јесен 1997. године: „На бандери, наред Теразија, виси Слоба, кука милиција”.⁴¹ Такође, СПС је и после избора 1993. године оформила већину захваљујући подршци шесторо посланика Нове демократије, која је мандате освојила у оквиру опозиционе коалиције ДЕПОС. Скоро

⁴¹ Записник сведочење Војислава Шешеља на суђењу Слободану Милошевићу пред Хашким трибуналом 16. септембра 2005. године. Види на: <http://www.hlcrdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2822%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%2016.%20septembar%202005..pdf>.

је па извесно да је такву владу прижељкивао ретко који гласач социјалиста, а понајмање неко ко је на изборима подржао ДЕПОС. Гоати наводи да је пред изборе 1993. године опозиција водила изразито негативну кампању против СПС, а пре тога је ДЕПОС убрзао фактички пад мањинске владе социјалиста, која је, да би избегла изгласавање неповерења у Народној скупштини, предложила распуштање парламента (Гоати, 2001: 101).

Предизборне предвидивости персоналних састава и политичких праваца будућих влада није било ни после Петог октобра. Период између избора 2003. и 2012. године протицао је, у можемо слободно рећи, углавном успешним покушајима Демократске странке (ДС) и Демократске странке Србије (ДСС) да избегну формирање заједничких кабинета, не бирајући много преостале партнере, идеолошки и програмски веома хетерогене. Тако је ДСС прву „постдосовску”, мањинску, владу оформила отклонивши „санитарни кордон” према социјалистима, игноришући мање или више дискретне предлоге осталих партнера (Српски покрет обнове, Нова Србија, Г 17 плус) да у власти буде и ДС. Било је то прворазредно изненађење, ако се зна да је „крајњи циљ странака ДОС био да се СПС трајно елиминише са политичке позорнице лустрацијом и предлозима са забрану рада” (Јовановић & Вучићевић, 2020: 610). Слично је 2008. године поступила ДС, која је била принуђена на „историјско помирење” са социјалистима, крунисано декларацијом о помирењу,⁴² како би намакла танку парламентарну већину од 128 посланика без ДСС, у коју су биле укључене и Мађарска коалиција и Странка демократске акције Санцака (СДА) (Orlović, 2015a: 201). У међувремену, ДС и ДСС су 2007. године саставиле заједничку владу, која је трајала непуних годину дана, а пала је због потпуно дијаметралних ставова по питању решавања косовског питања и европског пута Србије.

Тек 2012. године бирачи у Србији нису имали представу какву владу могу очекивати после избора. О каквом политичком галиматијасу је реч најбоље сведочи чињеница да је СПС у другом кругу председничких избора, чији је први круг одржан истовремено са парламентарним, јавно подржала кандидата ДС Бориса Тадића, а само два месеца касније оформила је владу без демократа, у којој су учествовали и представници Српске напредне странке (СНС), Уједињених региона Србије (УРС), Странке демократске акције Санцака (СДА) и Социјалдемократске партије Србије (СДПС), чији су посланици иначе изабрани на коалиционој листи демократа. Донекле нелогична комбинаторика пратила је и наредна три изборна циклуса. У све три ситуације, победнику избора Српској напредној странци (СНС), није био потребан екстерни партнер за састављање владе, али је ова партија сваки пут у власт узимала Социјалистичку партију Србије (СПС), а после избора 2020. и Српски патриотски савез (СПАС), „флеш партију”, која се убрзо утопила у СНС.

Унутарпартијску ефикасност система затворених блокираних листа тешко је парно поредити, јер су ови модели по Шугартовој дефиницији екстремни, хиперцентрализовани (Shugart, 2001: 25-51). Ипак, сам процес одабира кандидата у Португалији је за нијансу транспарентнији него у Србији (Montabes & Ortega, 1999: 4; Стојиљковић & Дармановић, 2016: 133-150; Кандић, 2019: 31-45). Међутим, када је у питању интеракција између посланика и бирача током кампања и трајања мандата, што је један од кључних показатеља персонализације изборног система, показатељи су у обе државе обесхрабрујући. Истраживачи наводе да су везе између грађана и парламентарца у Португалији углавном посредне и одвијају се преко партија. „Уколико грађани имају проблем, много је вероватније да ће се обратити странци или парламентарној групи, него одређеном

⁴² Декларација о помирењу ДС и СПС. Види на: <https://pecanik.net/deklaracija-o-pomirenju-ds-i-sps/>.

посланику, изабраном у њиховом округу” (Leston-Bandeira & Tiburcio, 2012: 387). Мада је и контакт са парламентарним групама редак, јер осим ако су у питању проблеми стриктно везани за државни ниво, попут здравства или образовања, грађани се најрадије одлучују за контакте са општинским властима. Португалија, наиме, има развијен систем локалне самоуправе, са директно изабраним градоначелницима (Leston-Bandeira & Tiburcio, 2012: 387-388), чија је мотивација за личним контактима са грађанима много израженија него код посланика са непромењивих партијских листа. У свом великом истраживању о кризи политичког представљања у Португалији, у 21. веку, Кабрал и Салгадо наводе да је свега шест одсто грађана те државе некада остварило контакт са својим изабраним представницима, док је чак 71 одсто испитаника одговорило негативно на питање: „Да ли вас је контактирала нека странка?” (Cabral & Salgado, 2018: 27-49). Можда и због тога у Португалији излазност на парламентарне изборе опада из циклуса у циклус, јер је бирачка апстиненција порасла са 8,34 одсто 1975. године на 44,14 одсто у 2015. години (Cabral & Salgado, 2018: 35). Истовремено, поверење португалских грађана у парламент је ниже у односу на просек у осталим земљама ЕУ и на нивоу је од око 30 процената (Leston-Bandeira & Tiburcio, 2012: 389).

Личне кампање кандидата за посланике и њихов постизборни контакт са бирачима готово да су непостојећа категорија и у Србији. „Евидентно је да су изборне стратегије кандидата усмерене на промоцију својих политичких партија и лидера и да су све активности усмерене ка том циљу” (Лончар & Стојановић, 2016: 89). У свом истраживању, чији циљ је било упознавање са ставовима и активностима кандидата за посланике на изборима 2014. године, Лончар и Стојановић, наводе да више од четири петине претендента на место у Народној скупштини није имало свој лични оглас у штампи, 69 одсто нема интернет страницу, а више од половине није се појављивало на радију или телевизији (Лончар & Стојановић, 2016: 86). Обесхрабрујући су и подаци који се односе на процес кандидовања. Само 10 одсто кандидата за посланике сматра да одлуке о номинацији доносе општински одбори странке, а више од четири петине (87 одсто) њих оцењује да кључну улогу у том процесу имају централни партијски органи (председник, председништво и главни одбор). Свега два одсто кандидата за посланике мисли да се на изборној листи нашло захваљујући одлуци обичних чланова странке (Лончар & Стојановић, 2016: 83). Изборне институције Србије, с друге стране, пружају најнеповољнији институционални оквир за развијање личних односа бирач-посланик. Тешко да има мање подстицајног окружења за култивацију личног гласа од система затворених блокираних листа са *at large* изборном јединицом, који поред Србије, функционише још једино у Црној Гори. Један од најилустративнијих индикатора, који указује на деперсонализованост изборног система је број непредстављених локалних самоуправа у парламенту. Према Бурсаћевој рачуници, у свим сазивима од 2000. године до данас непредстављено је барем пола локалних самоуправа. Највише 2012. године, када тачно две трећине општина није имало посланике у Народној скупштини (66,05 одсто), а најмање на изборима 2020. године, када је непредстављено остало 49,38 одсто локалних самоуправа (Бурсаћ, 2020а: 903).

7.2. Парне компарације изборних модела флексибилних листа у Хрватској и Холандији

Као што смо видели, упарена поређења затворених блокираних листа показала су да у таквом институционалном оквиру нема мотива и подстицаја за персонализацију. Изборне институције таквих модела не мотивишу кандидате да воде индивидуалне кампање, нити

подстичу посланике за успостављање веза за изборном базом, јер њихова каријера не зависи од преференција бирача, већ од квалитета конекција са партијским олигархијама. У том погледу, много више могућности за истраживање пружају системи флексибилних и отворених листа, где је поред међупартијске, мање или више интензивна и унутарпартијска конкуренција. У наредном одељку покушаћемо да, поред компарација кључних међупартијских димензија изборних система Хрватске и Холандије, упоредимо и механизме и последице преференцијалног гласања, који са различитом успешношћу креирају унутрашње односе у партијама и подстичу кандидате и посланике да се приближе бирачима.

7.2.1. Утицај флексибилних листа на партијске системе

Хрватски пропорционални систем са преференцијалним гласањем и унутарпартијским прагом од 10 одсто, плодно је тле за псефолошке анализе по два основа. Најпре да би се упоредио са претходним моделом, који је имао идентичну мапу изборних јединица и једнак петопроцентни цензус, али је био мањкав за персоналну димензију конкуренције, будући да су листе биле затворене и блокиране. Такође, парне компарације актуелних модела у Хрватској и Холандији требало би да укажу на који начин системи флексибилних листа са једним дозвољеним гласом, у парламентима приближне величине, али потпуно различитог дизајна изборних округа и висине прагова, производе ефекте на обема осам изборног такмичења – међупартијској и унутарпартијској. Другим речима, наш циљ је утврдимо какве су последице изборних система којима је заједничка изборна формула и преференцијални начин гласања, а преостале димензије значајно другачије, на партијску сцену, односе унутар странака, стабилност влада, укупну ефикасност и сразмерност репрезентације.

Систем флексибилних листа у Хрватској, у примени на до сада три одржана циклуса парламентарних избора, почевши од 2015. године, показује тенденције благог укрупњавања партијске сцене у односу на претходни модел, активан на изборима од 2000. до 2011. Ефективни број елективних партија од када се користе флексибилне листе (2015, 2016. и 2020) износи 3,86, док је за време затворених блокираних листа (2000, 2003, 2007. и 2011) био 4,75. Поједини аутори, попут Никић-Чакара и Бурсаћа, партијски систем Хрватске у 21. веку дефинишу као умерено плуралистички (Nikić-Čakar, 2019: 31-32; Бурсаћ, 2020б: 190-191). Бурсаћ додаје да је, за разлику од осталих посткомунистичких држава, у Хрватској на делу веома институционализовано такмичење „које производи предвидљиве обрасце подршке и којим доминира партијски дуопол ХДЗ-СДП, рефлектујући дубоке расцепе хрватског друштва” (Бурсаћ, 2020б: 191). Већ смо изнели претпоставку да је преференцијално гласање условило формирање великих предизборних блокова, посебно 2015. и 2016. године, јер су нови институционални модели водили ка стварању *“win-win”* ситуација у релацијама стожерних партија и мањих коалиционих партнера. Стожерне партије, ХДЗ, а посебно СДП, прихватале су на своје изборне листе микро странке, рачунајући да ће лидери малих партнера привући преференцијалне гласове до којих би велики тешко дошли. И мале партије ослањале су се на ефекте преференцијалног гласања, јер самостални излазак на изборе није гарантовао парламентарну заступљеност, а коалиције са великим су поред мање-више сигурних места за лидере, давале шансе да до фотелја у Сабору дође и по неки кандидат са непролазних места, погуран добром концентрацијом личних гласова.

Страначки систем Холандије у периоду од завршетка Другог светског рата до данас је такође умерен вишепартијски, са просечним ефективним бројем елективних партија од 5,51. Свакако да инклузивнија изборна правила и низак изборни праг чине холандски модел фрагментиранијим од хрватског, али дуга демократска традиција и висок ниво институционализације партијског система спречили су претерану атомизацију парламента. Готово идеално сразмеран, холандски изборни систем није попут већине осталих пропорционалних, посебно оних са Донтовом формулом, „који као шериф од Нотингема краду од сиромашних и дају богатима” (Rae, 1971: 86). „Света пропорционалност”, међутим, није довела до нефункционалности законодавне и извршне власти. Раније смо указивали да окосницу холандске партијске сцене деценијама чине традиционалне демохришћанске, либералне, социјалдемократске и крајње леве странке, док тзв. „флеш партије” лако настају, али трају један или два изборна циклуса, не утичући претерано на стабилност политичке сцене. Водећи се Џејкобсовим подацима да су у поратној Холандији само двојица посланика, напустивши странку на чијој су листи изабрани и формиравши своју, успели да освоје место у доњем дому и у наредном сазиву (Jacobs, 2018: 567) и чињеницом да је свега 19 кандидата до мандата дошло захваљујући личним гласовима, прескочивши партијски редослед, сматрамо да преференцијално гласање није имало готово никакав утицај на фрагментацију политичке сцене. Тачније речено, сматрамо да механизам холандских латентних листа делимично ради на редукацији понуде, када је у питању бројност партија и коалиција, учесница на изборима. Према Коксу, важећи изборни модел Холандије омогућава крупним играчима да мањим странкама понуде бројне „сигурне” позиције на листама, које су у складу са њиховим реалним политичким утицајем (Сох, 2006: 142) и да на тај начин спрече додатну „гужву” на гласачким листићима.

У Хрватској с, друге, стране, иако од увођења преференцијалног гласања такође постоје тенденције минималног укрупњавања партијске сцене, бележимо и примере настанка нових партија, основаних од стране посланика који су до мандата дошли захваљујући свом личном рејтингу. Анка Мрак-Тариташ је у два наврата, 2015. и 2016. године у Сабор улазила са условно непролазних позиција, у оквиру коалиција окупљених око Социјалдемократске партије (СДП), као кандидаткиња Хрватске народне странке (ХНС), и управо је због разлаза са ХНС, као актуелна посланица, у јулу 2017. формирала партију ГЛАС. Њена нова странка учествовала је на последњим парламентарним изборима 2020. године, а Анка Мрак-Тариташ освојила је мандат и актуелна је саборска заступница. Време ће показати и да ли ће преживети нови политички субјекти, фактички настали након што је у октобру 2021. године, из чланства СДП, због непоштовања одлука партијских органа, искључено чак осам заступника, док је један напустио странку, солидарисући се са избаченим колегама. Четворица од осам искључених заступника су на изборима у јулу 2020. године пребацили унутарпартијски праг од 10 одсто освојених гласова странке у изборној јединици – Давор Бернардић (35,59%), Франко Видовић (25,58%), Даворко Видовић (16,26%) и Домагој Хајдуковић (10,30%). Заједно са још девет заступника, који су раније напустили СДП, они су формирали нови парламентарни клуб под називом „Социјалдемократи”. Интересантно је и да су заступници СДП одстрањени из странке на предлог председника Пеђе Грбина, који је у Сабор ушао захваљујући преференцијалним гласовима (24,70%), након што га је тадашње руководство, по казни, поставило на последње место у 8. изборној јединици. Поред наведених примера, кратка историја флексибилних листа у Хрватској неупоредиво је богатија случајевима *“floor crossing-a”* од Холандије, без обзира на то што су изборна законодавства у обе државе једнако наклоњена оваквим видовима политичког деловања

посланика. У Закону о изборима заступника у Хрватски сабор предвиђено је да мандат посланику престаје смрћу, подношењем оставке, губитком пословне способности и пресудом за кривично дело за које је предвиђена законска казна дужа од шест месеци.⁴³ Исти закон не предвиђа било какве санкције за одметања посланика или промене страначке припадности током трајања мандата. У Холандији такође „посланици имају апсолутно право да располажу својим мандатом”, и не могу их, због начина политичког деловања разрешити функције „нити гласачи, нити њихова политичка партија, влада или представнички дом”.⁴⁴

У Хрватској, за свега три циклуса избора у којима је у примени преференцијално гласање, бележимо чак 53 случаја *“floor crossing-a”*, при чему број посланичких одметања има тенденцију раста. Тако је, према нашем истраживању на основу података за званичне интернет странице Хрватског сабора, након избора 2015. године, партију на чијој су листи изабрани, напустило 10 заступника, у сазиву од 2016. до 2020. то је учинило 23 посланика, а после избора у јулу 2020. године још 20.⁴⁵ Од укупно 53 одметнута заступника у циклусима са преференцијалним гласањем, 22 су на изборима надмашила унутарпартијски праг од 10 одсто гласова листе у изборној јединици.

Упоредни подаци показују да је појава *“floor crossing-a”* дупло учесталија у три сазива са флексибилним листама, него у истом броју изборних циклуса са затвореним блокираним листама од 2000. до 2015. године. Док бирачи нису имали могућност промене редоследа на листама, свега 26 заступника је током трајања мандата напустило матичну странку у Сабору. Преференцијално гласање дакле, макар када је Хрватска у питању, стимулативнији је оквир за посланичка одметања него што је то систем затворених блокираних листа. Увидом у број преференцијалних гласова, које су освајали одметнути заступници у периоду од 2015. до 2020. године, долазимо до два битна закључка. Прво, посланици који напуштају странку са чије су листе изабрани, а освојили су више од 10 одсто преференцијалних гласова, веома ретко прелазе линију опозиција-власт, наслућујући да би подршка влади вероватно водила ка слабљењу репутације и губитку личних гласова на наредним изборима. Само петоро од 22 одметнутих заступника који су прелазили унутарпартијски праг, одлучивало се да након разлаза са матичном партијом подржи владајућу већину. Супротно томе, анализирајући критична гласања у Сабору, где је о опстанку владе одлучивао један или неколико гласова, долазимо до закључка да су одметнути посланици са минорним личним рејтингом склони да подрже власт, рачунајући на краткорочну корист од прикључивања владајућој већини и свесни да им је политичка будућност мање-више ограничена на актуелни мандат. Тако је на гласању о поверењу министру финансија Здравку Марићу, у мају 2017. године, чијом би сменом вероватно пала влада лидера ХДЗ Андреја Пленковића, кључни глас власти дао одметнути заступник СДП Томислав Сауха, који је на изборима 2016. године освојио свега 534 преференцијална гласа (0,69%). Саухиним путем су нешто касније кренула још двојица заступника одметнута од СДП са такође мизерном подршком бирача – Кажимир Варда (0,66%) и Сениша Варга (1,42%), као и дисиденткиња из Хрватске народне странке (ХНС) Марија Пух са 0,39 одсто преференцијалних гласова и

⁴³ Закон о изборима заступника у Хрватски сабор, Чланак 10. Доступно на: <https://www.zakon.hr/z/355/Zakon-o-izborima-zastupnika-u-Hrvatski-sabor>.

⁴⁴ Tweede Kamer der Staten-Generaal. Dostupno na: https://www.staten-generaal.nl/id/vj94d07i5hkr/document_extern/information_leaflet_dutch_parliamen/f=/vj94d0pp8jws.pdf.

⁴⁵ Види на: <https://www.sabor.hr/hr/zastupnici/klubovi-zastupnika>.

Младен Мађер, који је напустио Хрватску сељачку странку (ХСС), претходно добивши мање од два одсто гласова листе. Нико од петоро наведених заступника није обновио саборски мандат, нити данас игра запажену политичку ролу, док је већина од 17 одметнутих посланика са више од 10 одсто освојених преференцијалних гласова, који нису прешли на страну власти остала активна на јавној сцени Хрватске.

За разлику од Хрватске, где је због малог броја изборних циклуса одржаних по чистој пропорционалној формули, лако детектовати све случајеве посланичких одметања, за Холандију постоје само делимични подаци, јер је феномен *"floor crossing-a"* у тој држави слабо истражен. Једну од ретких студија нуди Клајн, према чијим налазима је за пет изборних турнуса, у периоду од 1994. до 2010. године, свега осморо посланика (1,1%) током мандата напустило партију са чије је листе изабрано у парламент (Klein, 2019: 6). Према нашем истраживању, само један од њих је на изборима прескочио унутарпартијски праг, док је преосталих седам у доњи дом ушло захваљујући партијском редоследу на листи. У питању је контроверзни политичар Хилбранд Навин, који је због гласне подршке предлозима за увођење смртне казне завршио на последњем месту листе Пима Фортуна (LPF), али је у парламент на изборима 2003. године ушао захваљујући преференцијалним гласовима својих истомишљеника. Навин је током 2005. године напустио листу Пима Фортуна, основао нову странку, под називом Партија за Холандију (PVN), са којом је доживео истински фијаско на изборима 2006. године, освојивши занемарљивих 0,05 одсто гласова.

Ако узмемо у обзир чињеницу да је узорак од пет изборних циклуса у Холандији релативно упоредив са три турнуса модела флексибилних листа у Хрватској, а знајући да је величина доњих домова готово идентична (151 у Хрватској, наспрам 150 у Холандији), закључујемо да је појава посланичких одметања најмање шест и по пута учесталија у Хрватској, него у Холандији. Дакле, феномен одметања посланика током трајања мандата, у англосаксонској литератури познатији као *"floor crossing"*, учесталији је у државама са краћом традицијом примене система флексибилних листа и већим бројем изборних јединица, показују парна поређења изборних модела Хрватске и Холандије. Према нашем суду, постоје најмање два разлога за то. Прво, дужа традиција учи појединце да се одметања исплате само краткорочно. Према подацима које је изнео Џејкобс, само су двојица посланика, који су током трајања мандата напустила матичну странку, успела политички да преживе и наредне изборе и поново освоје место у доњем дому (Jacobs, 2018: 567). Такође, ни један од 23 кабинета између 1946. и 1999. године у Холандији није пао због сукоба партијског руководства са посланицима странке у парламенту, а две владе су трајале краће од законски предвиђеног рока због разлаза унутар ужег страначког руководства (Saalfeld, 2009: 179). Све остале владе у Холандији, чији је мандат био краћи од четири године, губиле су поверење због међустраничких несугласица.

Друго, преференцијални изборни систем са *at large* изборном јединицом мање је стимулативан за посланичка одметања од модела са више јединица. Емпиријски показатељи са последњих парламентарних избора у Хрватској и Холандији поткрепљују ову хипотезу. Удео гласова потребних за једини мандат најслабије партије у парламенту на изборима у Холандији 2021. године износио је 0,84 одсто, а у Хрватској 0,69 одсто од укупног броја изашлих на изборе у целој земљи. Довољно је напоменути да је странка са најмањом заступљеношћу у Сабору, Народна странка – Реформисти, једини мандат освојила са подршком свега 11.425 бирача, највећим делом из Вараждинске жупаније. Хипотетички,

одметнути посланик са добром репутацијом би уз добру организацију и концентрацију гласова у неколико суседних општина могао додати до једног саборског места.

Тек три изборна циклуса са флексибилним листама у Хрватској недовољна су за уверљивије закључке, али, следећи логику претходног, делује очекивано што владе у систему са мањим бројем посланичких одметања трају дуже од оних у моделу са израженим феноменом *"floor crossing-a"*. Просечна дужина трајања влада у Холандији након Другог светског рата износи 994 дана (Andeweg, Irwin & Louwerse, 2020), а у Хрватској у периоду од 2016. до 2020. године, 822 дана.

7.2.2. Међупартијска и унутарпартијска ефикасност флексибилних листа у Хрватској и Холандији

Бенефити дуге традиције холандских изборних институција, када је у питању њихов утицај на поједине димензије политичког система, махом се исцрпљују на темама јаче партијске лојалности и дуговечнијих влада. На пољима међупартијске и унутарпартијске ефикасности, много боље последице испољава систем флексибилних листа у Хрватској. Пре свега због доминантнијих изборних резултата стожерних странака или коалиционих блокова окупљених око њих, просечна вредност параметра *"majority approximation – MA"*, у три изборна циклуса са преференцијалним гласањем у Хрватској износи 0,82, што у коначном пресудно детерминише да актуелни модел буде близу пуне репрезентативности, са индексом међупартијске ефикасности од свега -0,12. Уситњенија партијска сцена Холандије, с друге стране, утиче да вредност поменутог показатеља (*MA*) у Холандији буде нижа и просечно износи 0,54 и чини да систем флексибилних листа у овој држави буде хиперрепрезентативан, са индексом међупартијске ефикасности од -0,52. Такође, у Хрватској је у последња три изборна циклуса, а претежно и у деценији и по иза тога, мање-више извесно да битку за кључне позиције у Банским дворима воде препознатљиви корпуси на десном и левом спектру, који нуде алтернативне политике и у програмском и у кадровском смислу. Отуда је и вредност параметра *"pre-election identifiability – ID"* константна и износи 0,75 за сва три циклуса са флексибилним листама. То се не би могло рећи за Холандију, где је од касних шездесетих година прошлог века до данас, на основу Шугартових података (Shugart, 2001: 25-51) и нашег истраживања, индекс предизборне индентификације упола мањи и задржао се на просечном нивоу од 0,37. Традиционално утемељене холандске странке – Хришћанско-демократски позив (*CDA*), Лабуристичка странка (*PvdA*) и Народна партија за слободу и демократију (*VVD*) принуђене су на стварање широких владиних коалиција, са партијама разнородних оријентација, јер им је изборна подршка пала са 84 одсто из 1981. године на 55 одсто три деценије касније, сумарно гледано (Pellikaan, De Lange & Van der Meer, 2016: 231-255). У Хрватској, с друге стране, за три циклуса са флексибилним листама, подршка двома стожерним партијама (ХДЗ и СДП), или предизборним коалицијама око њих, износи око две трећине од укупног бирачког тела. Последично је и параметар назван „изборна повезаност“ (*electoral linkage – L*), који даје одговор на питање у којој мери изборни модел ствара ефикасну везу између изборних кампања са препознатљивим актерима и владајућих већина, осетно виши у Хрватској (0,79), наспрам 0,46 у Холандији.

Компаративна предност холандског изборног модела могла би бити висока пропорционалност, будући да је овај систем један од најсразмернијих на свету (Andeweg & Irwin, 2020). Средња вредност Галагеровог индекса диспропорционалности (*least square index*) у периоду између 1946. и 2021. године је свега 1,23, пре свега захваљујући *at large*

изборној јединици и законском прагу од 0,67 одсто. Доњи дом холандског парламента верна је слика воље бирача, а владавина мањине над већином фактички немогућа. У Хрватској, с друге стране, 12 изборних јединица, са цензусом од пет одсто, чине да индекс диспропорционалности за последња три изборна циклуса буде 7,01, а за време затворених блокираних листа, од 2000. до 2011. године, још израженији – 9,22. Међутим, само једном, 2011. године, у Хрватској се догодило да изборна листа са исподполовичним изборним резултатом освоји апсолутну већину мандата. Нешто израженија диспропорционалност углавном није доводила до неправедне редистрибуције политичке моћи у Сабору, али је помагала одржавању умереног плурализма, пре свега захваљујући Донтовој формули, која благо натпредставља најјаче странке.

На унутарпартијској равни, према Шугартовој методологији (Shugart, 2001: 38), изборни системи флексибилних листа Хрватске и Холандије су умерено партоцентрични, са индексом ефикасности од 0,40. Ако бисмо покушали да унапредимо Шугартову базичну класификацију, која не препознаје значајно различите политичке последице унутар породице система флексибилних листа, долазимо до закључка да су ефекти преференцијалног гласања у Хрватској евидентнији, него у Холандији. За само три изборна циклуса, у Хрватској је чак 29 заступника дошло до саборског мандата са непролазних позиција, захваљујући преференцијалним гласовима, док је у Холандији, у периоду од првих избора након Другог светског рата до 2021. године, свега 19 посланика успело да уђе у доњи дом мимо страначког редоследа на листи, који их је пре избора остављао ван парламента. Поврх свега, институционални оквир за успех посланика аутсајдера у Хрватској је неповољнији него у Холандији. Према изборним резултатима из јула 2020. године, просечан проценат гласова, неопходан да би се прескочио страначки редослед на листи и до мандата дошло са непролазних позиција, у Хрватској је износио 0,45 одсто од укупног броја изашлих на гласање. У Холандији је унутарпартијски праг четвртина Херове квоте, што је у апсолутним бројкама, на изборима 2021. године, износило 0,17 одсто од изашлих. Постотак заступника који су са непролазних позиција ушли у Сабор на изборима 2015, 2016. и 2020. године је солидних 6,76 одсто, док у Холандији тај проценат, од краја Другог светског рата до данас, није прелазио 2,67 одсто. Највећи подстрек култивацији ефеката преференцијалног гласања у Хрватској, према нашем мишљењу, пружа величина изборне јединице. Величина изборног округа у Хрватској је 14, а у Холандији 150, чиме се потврђује научна претпоставка релевантних аутора да персонализованост изборног система флексибилних листа расте са смањивањем просечне величине изборне јединице (Katz, 1980; Renwick & Pilet, 2016). У супротном, утицај бирачких преференција је слабији. Ренвик и Пилет наводе да изборни окрузи великих магнитуда подстичу дисперзију преференцијалних гласова на мноштво кандидата, од којих већина није у стању да достигне квоту неопходну за прелазак унутарпартијског прага (Renwick & Pilet, 2016: 39). Још ако имамо у виду да бирачи концентришу своје гласове на кандидате у горњим деловима листа, што поједини аутори означавају као ефекат „елитизације” (Dodeigne & Pilet, 2019: 1-12), лако можемо закључити због чега су ефекти преференцијалног гласања у Холандији минорни.

7.3. Парна поређења „квази листа” у Пољској и Финској

Компарацијом изборних система у Хрватској и Холандији установили смо да постојање обавезе исказивања бирачких преференција према појединачним кандидатима не значи и већу ефикасност модела флексибилних листа. Показало се да много већи утицај имају

унутарпартијски праг и величина изборне јединице. Отуда смо упоређивали два система са потпуно различитим устројством изборних јединица и начинима за израчунавање унутарпартијског прага. У наредном одељку компарираћемо изборне системе са отвореним листама у Пољској и Финској. Оба модела припадају подгрупи „квази листа”, где је обавезно исказивање преференце према једном кандидату, при чему се такав одабир рачуна и гласом за партију или коалицију странака. Упркос сличној структури изборних јединица, које су у обе земље у просеку велике, два изборна модела знатно се разликују и на међупартијској и на унутарпартијској равни. Иако се у кључним димензијама поклапају, два модела производе знатно другачије последице, а наш задатак биће да утврдимо разлоге дивергирајућих ефеката изборних система Пољске и Финске.

7.3.1. Ефекти „квази листа” на партијске системе Пољске и Финске

Страначки систем Пољске доживео је извесну консолидацију од првих вишестраначких избора након пада Берлинског зида до данас. Ефективни број елективних партија за време примене потпуно отворених листа, између парламентарних избора 2001. и 2019. године, више је него преполовљен (4,21), у односу на период од 1991. до 1997. године, када су у употреби биле и затворене блокиране листе (9,15). Страначки систем, барем наизглед, еволуирао је од атомизованог до умереног вишепартијског, али то није довело до предвидивих образаца политичке интеракције у Пољској. Упркос редукацији у броју изборних и парламентарних странака, партије нису успеле у потпуности да се институционализују, а *“floor crossing”* представљао је један од најважнијих подстицаја за колапсе постојећих политичких организација и настанке нових (Millard, 2009: 781-798). Напредак виђен оком дескриптивне статистике није нужно подразумевао и суштинске помаке у композицији партијске сцене. Уосталом, поједини аутори сматрају да број странака не представља најважнију одредницу приликом утврђивања карактера партијског система. Према Сарторију, партијски систем произлази и састоји се од интеракција његових саставних делова, али такође надилази пуки збир тих делова (Sartori, 2002). Слично размишља и Мејр, према коме је од математичког збира странака важнија структура конкуренције, која може бити отворена (непредвидива) или затворена (предвидива). Када обрасци интеракције међу партијама, у смислу сарадње и опонирања, остану стабилни током времена, повећање или смањење њиховог броја не мора нужно значити и промену карактера страначког система (Maier, 1996: 89-105). У Пољској је тек у последњих 10 до 15 година успостављен колико-толико стабилан образац партијског надметања, где очекивани коалициони партнери формирају владајуће већине око либералне Грађанске платформе (PO), или десно-популистичке партије „Право и правда” (PiS). Политичку сцену Пољске пре тога, Милард дефинише као простор где су партије деловале без постојања партијског система (Millard, 2009: 781), а Гваизда као „квази-институционализован партијски систем” (Gwaizda, 2009: 350).

Пратећи само бројке, страначки систем Финске требало би да је нестабилнији од пољског, јер је и ефективни број елективних партија виши, и од 1907. године до данас износи 6,15. Биће да је један од главних разлога уситњености партијске сцене, из западноевропског угла посматрања, одсуство великих странака. Према критеријумима Донована и Броутона, великим партијама сматрају се оне које у континуитету подржава више од 30 одсто бирача (Donovan & Broughton, 1999: 264). Таквих партија, према Артеру, није било у Финској од 1945. године до данас (Arter, 2009: 225). Кичму страначког система чине три историјски утемељене партије средње величине – Социјалдемократска партија (SSP), Национална

коалиција (*Kokoomus*) и Странка центра (*Suomen Keskusta*). Поред њих, још свега четири или пет партија редовно добијају мандате, али ретко премашују 10 одсто гласова. Све оне су „отпорно језгро изборног и партијског система”, који је у основи, од Другог светског рата до данас, стабилан. На то указује и податак да је у само четири изборна циклуса од 1945. до данас досегнут ниво изборне волатилности од преко 10 процената кумулативно, када се у обзир узме збир код свих партија које су освајале мандате (Arter, 2009: 225-226). Поређења ради, на првим изборима са потпуно отвореним листама у Пољској 2001. године, кумулативна волатилност била је готово четвороструко већа (38 одсто), а четири године касније нешто преко 24 одсто (Markowski, 2008: 1059).

Партијски систем Финске, судећи према параметру изборне волатилности, стабилнији је и предвидивији од оног у Пољској. И није само степен волатилности критеријум који упућује на такав закључак. Мејнворинг партијске системе на мање или више институционализоване разврстава на основу унутрашњих карактеристика релевантних странака, попут организованости, друштвене утемељености и лојалности посланика (Mainwaring, 1998: 69). Последња карактеристика, лојалност посланика, пружа нам прилику да додатно утврдимо претпоставку како је партијски систем Финске стабилнији и изграђенији од пољског. Захваљујући драгоценом истраживању Клајна, имамо прилику да упоредимо учесталост појаве посланичких одметања током трајања мандата, у Пољској и Финској, у дводеценијском раздобљу, између 1991. и 2011. године. Иако је у посматраном периоду у Пољској одржано шест циклуса парламентарних избора, један више него у Финској, а на три гласања је пољски систем отворених листа (1991, 1993. и 1997. године) у мањој мери био контаминиран компензационим округом са фиксираним листама, разлика у броју посланичких одметања толико је велика, да представља јасан индикатор институционализације партијских система. Феномен *“floor crossing-a”*, између 1991. и 2011. године, 15 пута је био учесталији у Пољској него у Финској. За промену партије током трајања мандата осмелио се чак 271 посланик у Пољској, а у Финској само њих 18. Сваки осми посланик у Пољској (13,2 одсто) напустио је матичну партију у Сејму, што је други највећи просек у укупно 25 посматраних држава етаблираних и нових демократија у Европи (Klein, 2019: 6). „Пољски посланици мењају партију да би обезбедили свој политички опстанак, а не из краткорочних амбиција, за вишу функцију, или због хаотичног и поларизованог политичког простора” (McMenamin & Gwaizda, 2011: 862). Учесталост посланичких одметања током мандата у Пољској много је мања у странкама које су на последњим изборима освајале више од 40 одсто гласова, док утицај осталих фактора, попут чињенице да ли је партија из које долазе пребези у власти или опозицији, да ли је нова или етаблирана, са десног или левог опсега политичког спектра није стабилан и варира од сазива до сазива (McMenamin & Gwaizda, 2011: 838-866). У Финској је свега 1,18 одсто посланика, за две деценије, између 1991. и 2011. године, променило странку за време трајања мандата. Разлог вишеструко већег броја посланичких одметања у Пољској у односу на Финску не лежи у законској регулативи, јер ни у једној од две државе није предвиђено одузимање мандата парламентарцима због напуштања странке. Поједине пољске партије, додуше, покушавале су да се осигурају од пребега меницама са високим новчаним износима, које би се активирале у случају посланичке нелојалности, што је проглашено незаконитим по више основа (McMenamin & Gwaizda, 2011: 843). У Финској, с друге стране, посланици морају једино да се придржавају устава, док су сви остали налози, укључујући и партијске, за њих необавезујући. Једино ако заступник „суштински и више пута занемари своје дужности, парламент га може, по прибављеном мишљењу одбора за уставна питања, разрешити

функције, трајно или на одређено време, одлуком коју подржава најмање две трећине посланика”.⁴⁶ Брана од галопирајућег ”*floor crossing-a*“ у Финској је институционализован партијски систем, учвршћен у деценијама слободних избора са једним од најинклузивнијих изборних модела у Европи. „Идеолошка кристализација партијске конкуренције повећава способност странака да задрже своје посланике, чак и у ситуацијама када не могу да им понуде изборне или бенефите власти” (Klein, 2019: 9). Клајново истраживање указује да у развијеним демократијама посланици мењају партије, пре свега, из идеолошких побуда, док у новим то чине из каријерних разлога. С обзиром на то да су развијене демократије „програмски структурирани партијски системи”, посланичка одметања су отежана, јер ће се они заступници који се одлуче на напуштање матичне организације вероватно наћи у вредносно некомпатибилном окружењу, „плаћајући цех у идеолошком смислу, због немогућности да промовишу сопствену агенду, а такође и цену на изборима, јер су изневерили бираче” (Klein, 2019: 9). Посланичко одметање биће исплативо једино у случајевима драматичних промена идеолошког идентитета бирача у изборној јединици, што се у развијеним демократијама дешава ређе него у транзиционим друштвима.

Ако се подсетимо и чињенице да су посланичка одметања знатно учесталија у Србији у односу на Португалију и у Хрватској него у Холандији, онда можемо потврдити хипотезу да је феномен ”*floor crossing-a*“ израженији у пропорционалним изборним системима нових демократија, него развијених, традиционалних, демократских поредака. На то указује и Клајнова студија, које је обухватила 25 европских држава развијених и нових демократија, од којих је у 19 примени пропорционални изборни систем. Седам држава спадају у ред нових демократија, плурализованих након пада Берлинског зида (Чешка, Естонија, Летонија, Пољска Румунија, Словачка и Словенија), а 12 су развијене (Аустрија, Белгија, Данска, Финска, Грчка, Исланд, Ирска, Холандија, Норвешка, Португалија, Шпанија и Шведска). Процент посланика који су за време трајања мандата напустили матичну партију у новим демократијама је 11,36 одсто, а у развијеним свега 1,73 одсто (Klein, 2019: 6). А према типу листа које се користе у оквиру пропорционалне изборне формуле, можемо закључити да је најмање одметања у системима са флексибилним листама (Чешка, Естонија, Словачка, Аустрија, Белгија, Данска, Исланд, Холандија, Норвешка, Шведска), где је у просеку странку током мандата напустило 4,44 одсто посланика, затим код затворених блокираних листа (Португалија, Румунија, Шпанија), где се просечно одметало 5,33 одсто заступника, а највише – 7,1 одсто у моделима отворених листа (Летонија, Финска, Грчка, Пољска, Словенија). При томе, наш налаз да законска забрана посланицима да током мандата мењају партијску припадност значајно умањује број њихових одметања код затворених блокираних листа, чак и у ситуацијама када задржавају место ако остану независни, што је случај у Португалији, само потпомаже горе наведену хипотезу. Такође, закључак да у холандској *at large* изборној јединици готово да и нема посланичких одметања, не може бити правило за све флексибилне листе, јер и Словачка, исто као и Холандија бира 150 посланика у једној изборној јединици, али је тамо број пребега међу највећим у Европи (8,8 одсто).

Ни просечно краће трајање влада у Финској него у Пољској не угрожава хипотезу да је фински партијски систем стабилнији и изграђенији од пољског. Просечно трајање изабраних влада у Финској од првих демократских избора 1917. године до данас је тачно годину и по, а у Пољској од 2001. године, од када су у примени отворене листе 1,8 година. Међутим, у Финској је само једна влада од Другог светског рата до данас пала због

⁴⁶ The Constitution of Finland, Section 28. Vidi na: <https://www.refworld.org/pdfid/4e5cf5f12.pdf>.

унутарпартијског конфликта (Saalfeld, 2009: 179), док у Пољској, услед слабе институционализованости странака, „нису опстајали чак ни кабинети са јасном већином” (Millard, 2009: 793). „Нестабилност странака, несталност њихових руководстава и изборна волатилност, створиле су вртлоге сталне неизвесности и поткопале политичке партије као ефективна средства политичког представљања” (Millard, 2009: 795). Иако у Финској владе трају краће, њихов опстанак готово никада није базиран на подршци одметнутих посланика. У Пољској, с друге стране, као и у већини осталих посткомунистичких демократија, цвета култура страначке нелојалности и непринципијелног располагања мандатом.

7.3.2. Међупартијска ефикасност отворених листа у Пољској и Финској

Пропорционални систем Пољске са 41 изборном јединицом, чија је средња магнитуда 11,22, спада у ред најефикаснијих европских изборних модела у 21. веку, на међупартијској равни. Шугартов индекс међупартијске ефикасности на изборима од 2001. до 2019. године износи -0,11 и указује на готово идеалну репрезентативност. Томе највише доприноси суштински двопартијска изборна конкуренција, јер се од избора 2005. године на власти смењују кабинети окупљени око десно-клерикалне партије „Право и правда” (*PiS*) или либералне Грађанске платформе (*PO*). Бирачима у Пољској је мање-више јасно какве су алтернативе на столу, када је у питању идеолошка и персонална структура будуће владе. Политички разлази и реструктурирања коалиција присутни су у међуизборним периодима, у појединим циклусима, што више утиче на стабилност егzekутиве, него на међупартијску ефикасност. С друге стране, Донтова формула, која натпредставља најјаче, у примени од 2005. године, у садејству са високим праговима и структуром изборних округа, са чак трећином малих јединица, чине да у свим потоњим циклусима победничке партије освајају или апсолутну већину мандата, или број парламентарних места приближан томе. Отуда и Шугартов параметар *”electoral linkage – L”*, зависан од предизборне препознатљивости алтернативних влада и процента мандата које је освојила победничка листа, дајући одговор на питање у којој мери изборни систем антиципира партијски и персонални састав долазеће власти, има високу просечну вредност за период од 2001. до 2019. године и износи 0,75.

Фински изборни систем је, с друге стране, сушта супротност, када је у питању међупартијска ефикасност мерена по Шугарту. Са индексом од -0,73 у 20. веку (Shugart, 2001: 31) и -0,70 у две деценије овог столећа, фински модел је међу најекстремнијим у Европи, исказујући карактеристике високе хиперрепрезентативности. Својствено још само појединим новим, посткомунистичким демократијама, у Финској је вредност параметра *”pre-election identifiability – ID”* све време 0, указујући да су партијски и персонални састави будућих влада углавном непознати пре избора. Посматрајући само период од избора 1999. године до данас, уочавамо да међу најрелевантнијим финским партијама нема непожељних партнера за састављање постизборних коалиција. Партијски састав владајућих већина шаролик је у идеолошком смислу, што указује на релативно малу вредносну дистанцу међу водећим странкама. Коалиције које су формирале владе по правилу су најмање тространачке, а од последњих пет већина, чак четири су биле петопартијске. Преговори између партнера понекад су дугочечнији од самих влада. Ниједна партија од 1999. године до данас није освојила више од 25 одсто гласова на изборима, што такође подстиче међупартијску неефикасност, јер су вредности параметра *”majority approximation – MA”* хронично ниске.

Изборни систем Финске сразмернији је од пољског. Галагеров индекс диспропорционалности у просеку је двоструко нижи у Финској (3,08), него у Пољској

(7,15). Разлози за то су просечно већа изборна јединица (средња магнитуда округа је 15,38 наспрам 11,22 у Пољској) и одсуство законских прагова у Финској. Виши ниво диспропорционалности води ка феномену фабриковања већине у Пољској. На последња два гласања за Сејм, 2015. и 2019. године, партија „Право и правда” (*PiS*) освајала је апсолутну већину мандата (235 од 460) са исподполовичном подршком грађана и добијених 37,58 и 44,56 одсто гласова. У Финској, у последње две деценије, због потребе за широким постизборним коалицијама и високе сразмерности изборног система, није се догодила ситуација да изборна мањина влада над већином.

7.3.3. Унутарпартијска ефикасност изборних система Пољске и Финске

Иако је индекс унутарпартијске ефикасности за моделе „квази листа” једнак и износи -0,43 (Shugart, 2001: 38), сматрамо да су разлике у степену персонализованости изборних система Пољске и Финске очите и да надилазе базичну Шугартову класификацију из 2001. године. Према нашем мишљењу, изборне институције Финске инклузивније су на унутарпартијском плану од пољских из најмање три разлога. **Прво**, у Финској још од 1975. године постоји законска обавеза одржавања предизбора приликом селекције кандидата, што у Пољској није случај. Примарни избори су један од кључних генератора унутрашње демократије, који побољшава имиџ политичких партија у јавности, промовишући ширину и транспарентност у одлучивању, а истовремено пружа и нове алате за активирање чланова и симпатизера странке (Sandri, Seddone & Venturino, 2015). Иако поједини аутори наводе да њихово одржавање подрива партијску структуру и дисциплину (Hazan & Rahat, 2010; Katz & Mair, 1995), недавне студије показују да употреба примарних избора на европском поднебљу не утиче негативно на организациону кохезију странака, у оној мери колико је то било раније (Indridason & Kristinsson, 2013). Да је тако, види се из упоредних података о посланичким одметањима у две земље. У Финској, где постоји законска обавеза примарних избора, свега 1,18 одсто посланика, за две деценије, између 1991. и 2011. године, променило је странку за време трајања мандата, а у Пољској, без традиције предизбора, у истом периоду се одметнуло чак 13,2 одсто заступника. Статистички подаци показују и да је поверење грађана у парламент и политичке партије веће у Финској, где постоји институт примарних избора, него у Пољској, у којој кључну улогу у селекцији кандидата играју партијске елите. Према бази, Европског друштвеног истраживања (*European Social Survey – ESS*), током 2018. године, индекс поверења финских бирача у парламент износио је 5,9, а у политичке партије 5,0. У Пољској су, с друге, стране, поменуте бројке знатно ниже. Индекс поверења у парламент био је 3,8 и 3,2 у политичке партије.⁴⁷

Друго, форма гласачког листића у знатној мери је стимулативнији за унутарпартијску конкуренцију у Финској него у Пољској. Док у Финској бирачи добијају фактички празан листић, на који уписују редни број преферираног кандидата, преписан са партијске листе, формиране углавном по абecedном редоследу (Слика 1, стр. 46), у Пољској се гласачима презентују комплетне листе партија у округу, са поретком по вољи страначких руководстава (Слика 12). Због тога је на последњим изборима за Сејм 2019. године четири петине посланика изабрано према партијском редоследу, као да су употреби биле затворене блокиране листе, док у Финској „висока позиција на абecedним листама не пружа никакву

⁴⁷ Trust in others, legal system and politics: European comparison. Dostupno na: <https://www.cbs.nl/en-gb/figures/detail/80518ENG#shortTableDescription>

изборну предност”, већ благо преимућство имају кандидати који су били посланици у претходним сазивима (Villodres, 2003: 65).


Okręg wyborczy nr 4
Warszawa

KARTA DO GŁOSOWANIA

w wyborach do Parlamentu Europejskiego na okręgowe listy kandydatów na posłów w dniu 7 czerwca 2009 r.
Listy kandydatów na posłów

<p>Lista nr 1 KW Unia Polityki Realnej</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> WITCZAK Beata <input type="checkbox"/> DOMARAŃCZKA Sylwia Dominika <input type="checkbox"/> WILKOWSKI Wojciech Sławomir <input type="checkbox"/> JEDRZEJEWSKI Andrzej Tomasz <input type="checkbox"/> KOLAKOWSKI Michał Maksymilian <input type="checkbox"/> BOJANOWSKI Maciej Rafał <input type="checkbox"/> OLSZEWSKI Marek <input type="checkbox"/> POPONCZYK Aleksander Stefan <input type="checkbox"/> LIPKA Jerzy Henryk <input type="checkbox"/> PILIPIUK Andrzej Tomasz 	<p>Lista nr 2 KW Polskie Stronnictwo Ludowe</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> PIECHOCIŃSKI Janusz <input type="checkbox"/> MARGUERITTE Bernard Jean Edmond Alexandre <input type="checkbox"/> RAKIEL-CZAPRNECKA Waleryna <input type="checkbox"/> KALINOWSKI Jacek Ksiejek <input type="checkbox"/> ROSZKIEWICZ Waldemar Cezary <input type="checkbox"/> GRABOWSKA Maria Jolanta <input type="checkbox"/> ZELAZOWSKA Bożena Jadwiga <input type="checkbox"/> MALOLEPSZY Karol Andrzej <input type="checkbox"/> CHRZANOWSKI Lucjan Krzysztof <input type="checkbox"/> RYS-FERENS Erwina Lilia
<p>Lista nr 3 KW Samoobrona RP</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> SIOCHOCKI Jan <input type="checkbox"/> WASILEWSKI Zbigniew <input type="checkbox"/> RUDOWSKI Mirosław Andrzej <input type="checkbox"/> SZULC Adam Bolesław <input type="checkbox"/> ZBRÓCZYK Anna Katarzyna <input type="checkbox"/> MATURA Stanisław Emil <input type="checkbox"/> ZAREMBA Wiesław Wiesław <input type="checkbox"/> PRKOPCZYK Krzysztof Paweł <input type="checkbox"/> PIASECKI Jerzy Stanisław <input type="checkbox"/> NOWOWIEJSKI Waldemar 	<p>Lista nr 4 Komitet Wyborczy Polska Partia Pracy</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> FORMALCZYK Elżbieta <input type="checkbox"/> KANIA Bogdan <input type="checkbox"/> SKOBIŃSKA Mariyna Mirosława <input type="checkbox"/> JANISZEWSKA Magdalena Anna <input type="checkbox"/> MARCINIAK Waldemar Wiesław <input type="checkbox"/> SKOWRONSKI Mirosław Witold <input type="checkbox"/> SADOWSKA Magdalena Ewa <input type="checkbox"/> WÓJCIK Daria Małgorzata <input type="checkbox"/> ZACHERT Katarzyna Magdalena <input type="checkbox"/> BELKA Barbara
<p>Lista nr 5 KW Libertas</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> ZAWISZA Artur Wojciech <input type="checkbox"/> MASNY Marcin Paweł <input type="checkbox"/> WILCZYŃSKA Elżbieta Dorota <input type="checkbox"/> GLITKOWSKI Cyprian Andrzej <input type="checkbox"/> TUMANOWICZ Witold <input type="checkbox"/> DEBSKI Grzegorz Tadeusz <input type="checkbox"/> MICHEŃA Franciszek Jan <input type="checkbox"/> CYRAN Edward <input type="checkbox"/> MALINOWSKI Jan Eugeniusz <input type="checkbox"/> DOMAŃSKI Stanisław Ryszard 	<p>Lista nr 6 Koalicja Komitet Wyborczy SLD - UP</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> OLEJNICZAK Wojciech Michał <input type="checkbox"/> WIERZBIŃSKI Sebastian <input type="checkbox"/> SKRZYPIEK Anna <input type="checkbox"/> ROKCA Marcin Andrzej <input type="checkbox"/> DOROSZKIEWICZ Konrad Tomasz <input type="checkbox"/> SUPIŃSKA-MODZELEWSKA Jolanta <input type="checkbox"/> BARSIŃCZAK Jacek Tomasz <input type="checkbox"/> GULEJKO Leszek Kazimierz <input type="checkbox"/> RYDLIŃSKI Bartosz Mateusz <input type="checkbox"/> GADZIŃSKI Piotr
<p>Lista nr 7 KKW PSL - CentroLewica (PD+SDPL+Zieloni)</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> ROSATI Dariusz Kajetan <input type="checkbox"/> WIELOWIEYSKI Andrzej Jan <input type="checkbox"/> GRZYBEK Agnieszka Magdalena <input type="checkbox"/> KRZKOTOWSKA Krysztyna Anna <input type="checkbox"/> OZDZENSKI Wojciech <input type="checkbox"/> GUZAL Piotr Andrzej <input type="checkbox"/> DRACIŃSKI Robert Stanisław <input type="checkbox"/> LEGIERSKI Krystian <input type="checkbox"/> OPRZĄDEK Mariusz <input type="checkbox"/> KOZŁOWSKI Sebastian 	<p>Lista nr 8 KW Prawica Rzeczypospolitej</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> JUREK Marek <input type="checkbox"/> MŁOCKA Elżbieta Maria <input type="checkbox"/> OLSZEWSKI Dariusz <input type="checkbox"/> ROMANIUK Bogdan Piotr <input type="checkbox"/> JAWORSKI Adrian Andrzej <input type="checkbox"/> STANBALA Agnieszka Marta <input type="checkbox"/> BYKOWSKI Cezary Tomasz <input type="checkbox"/> MAZUREK Andrzej Stanisław <input type="checkbox"/> DOMZAŁSKI Jerzy Wojciech <input type="checkbox"/> STRZEMBOSZ Piotr Henryk
<p>Lista nr 9 KW Platforma Obywatelska RP</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> HUBNER Danuta Maria <input type="checkbox"/> ZALEWSKI Paweł Ksawery <input type="checkbox"/> KOSTRZEWA-ZORBAS Grzegorz Jacek <input type="checkbox"/> TRZASKOWSKI Rafał Kazimierz <input type="checkbox"/> LESAGE Dominique <input type="checkbox"/> GÓRZECKA Aleksandra <input type="checkbox"/> GRABEC Jan Stanisław <input type="checkbox"/> TURKOWSKI Wojciech Jerzy <input type="checkbox"/> SHEYBAL-ROSTEK Aleksandra Paulina <input type="checkbox"/> ROSS Tadeusz Edward 	<p>Lista nr 10 KW Prawo i Sprawiedliwość</p> <ol style="list-style-type: none"> <input type="checkbox"/> KAMIŃSKI Michał Tomasz <input type="checkbox"/> TOMASZEWSKA Ewa <input type="checkbox"/> MULARCZYK Arkadiusz <input type="checkbox"/> JAKUBIAK Elżbieta Renata <input type="checkbox"/> PONCYLJUSZ Paweł Janusz <input type="checkbox"/> WĘBIERSKI Ryszard <input type="checkbox"/> ŚWIDERSKI Lukasz Jan <input type="checkbox"/> PŁACIŃCZYK Piotr Marek <input type="checkbox"/> PULAWSKI Cezary <input type="checkbox"/> SIKOHA Anna Ewa

INFORMACJA
Głosować można tylko na jedną listę kandydatów, stawiając znak „X” w kratce z lewej strony obok nazwiska jednego z kandydatów z tej listy, przez co wskazuje się jego pierwszeństwo do otrzymania mandatu. Postawienie znaku „X” w kratce obok nazwisk kandydatów z różnych list lub niepostawienie znaku „X” w żadnej kratce powoduje nieważność głosu.



Слика 11. Изглед гласачког листића у Пољској

Треће, изборне кампање у Финској умногоме су усмереније ка кандидатима, него што је то случај у Пољској. Као што смо већ истицали, финалне фазе изборних кампања у Финској су видљиво персонализоване и воде их кандидати независно од странака, уз подршку локалних организација, невладиног сектора, па чак и политичара из конкурентских тора. С друге стране, најјача странка Пољске у последње две деценије, „Право и правда” (*PiS*), у изборним кампањама не дозвољава индивидуални приступ, „крећући се око снажно централизованих структура и, посебно, апсолутистичког стила руковођења дугогодишњег председника странке Јарослава Качињског” (Pytlas, 2021: 340). Слично је и са кампањама преосталих релевантних партија. Пежински сматра да је једна од значајки пољског политичког система „централизована персонализација избора за Сејм” (Peszyński, 2019: 34). Карактеришу је доминантна усмереност ка лидеру, који је кључни актер партијске кампање у медијима и свим јавним манифестацијама, док је улога преосталих кандидата на листи секундарна, па чак и занемарљива.

Захваљујући методолошком приступу парних компарација дошли смо до уверљивог закључка да је феномен посланичких одметања током трајања мандата неупоредиво израженији у државама са пропорционалним изборним системима, где је до плурализације дошло након пада Берлинског зида, него у традиционалним демократијама. Пресудан узрок појаве *"floor crossing-a"* је слабија институционализованост политичких партија у још увек недовољно етаблираним демократијама, а не различити степени персонализованости изборних модела, које нуде затворене, флексибилне или отворене листе сразмерне репрезентације. Остали налази, настали компарирањем парова са истим типом листа, али из различитих делова континента и неједнаке демократске традиције, ограниченог су домета и не могу послужити за извлачење општијих закључака. Све то указује да метода парних компарација, значајна у смислу провере претпоставки извучених из „густог описа” једног случаја на другом моделу, сличног институционалног склопа, има ограничене домете и да без дубље емпиријске потпоре тешко може резултирати сазнањима у рангу теорија. А посебно када су у питању разлике у обрасцима понашања изабраних представника у интеракцији са изборном базом, али и матичним партијама, које су их канديدовале. Стога сматрамо да круцијалне разлике између три типа листа у оквиру пропорционалних система, које се огледају у степену персонализације, није могуће детаљно утврдити без свеобухватног емпиријског рада. У том смислу, у наредном поглављу планирамо да представимо анкетно истраживање међу посланицима актуелних сазива доњих домова свих држава у Европи, у којима је у употреби пропорционална изборна формула за доделу мандата. Покушаћемо да утврдимо каква је природа веза између заступника и њихових партија, као и меру интеракције посланика са бирачима пре, за време и након избора. Знајући да адекватно спроведено анкетно истраживање подразумева „прикупљање података од појединаца, који су изабрани по одређеним јасним критеријумима” и омогућује да „изведемо закључке што важе за читаву популацију” (Вешић, 2019: 128), стремићемо да дођемо до сазнања која ће попунити недостајуће базе о персоналној димензији пропорционалних изборних система. Због тога верујемо да ће ова докторска дисертација, макар делимично, дати допринос у процесу кориговања „релативног одсуства систематичних унутарпартијских података” за пропорционалне изборне системе (Shugart, 2005: 50).

8. ПЕРСОНАЛИЗОВАНOST ПРОПОРЦИОНАЛНИХ ИЗБОРНИХ СИСТЕМА – ЕМПИРИЈСКИ ПОГЛЕД И СТАТИСТИЧКА ДИМЕНЗИЈА

У досадашњем делу докторске дисертације бавили смо се генезом изборних институција у европским земљама сразмерне репрезентације, реперкусијама реформи на персонализацију и компарацијама политичких последица истих типова листа у различитим контекстима „варијација димензија”. Квалитативна методологија и компаративна анализа, међутим, ограниченог су домета. Теоријски приступ без емпиријске основе може довести до вредносних судова који немају додира са стварношћу (Rich et al, 2016: 3). Модерна политикологија је дводимензионална, почива на синергији квалитативних и квантитативних научних метода. Данас је готово немогуће објавити чланак у било ком политиколошком часопису са међународном репутацијом без закључака добијених статистичком анализом. „Највиши степен прецизности знање постиже у свом квантитативном изразу” (Богдановић, 1984: 201). Отуда ће наше истраживање бити уклопљено у трендове које диктира савремена наука.

Сматрамо да степен персонализованости три типа листа у оквиру пропорционалне изборне формуле у Европи није могуће исправно утврдити без свеобухватног квантитативног истраживања. Такав приступ подразумева дубинску анализу демографских и социјалних карактеристика, политичких позиција изабраних посланика, њихових односа са партијским централама, понашања у парламенту и на крају – активизма у изборним кампањама, као главном мерилу доприноса, који кандидат може дати изборном резултату своје странке. У ту сврху, осмишљено као претпоследње поглавље ове докторске дисертације, спровели смо анкетно истраживање, послато на доступне адресе електронске поште готово свих посланика актуелних сазива доњих домова парламената држава са листовним пропорционалним системима у Европи. Након добијених одговора, урађена је статистичка анализа чији крајњи циљ је да докаже да су разлике у степену персонализованости између затворених блокираних, флексибилних и отворених листа пропорционалне репрезентације, пре свега у фази изборних кампања, толико очите, да можемо утврдити да су облици деловања и односи са партијама посланика у системима отворених листа драматично другачији него код затворених блокираних листа и њихових ”факсимила”, флексибилних листа, где уочавамо доминацију партија над изабраним представницима и већу дистанцу између посланика и бирача.

8.1. Опис узорка

Анкетно истраживање реализовано је током три месеца, у периоду од фебруара до маја 2023. године. Првобитно је било планирано да упитник са идентичним питањима буде упућен електронском поштом на званичне имејл адресе укупно 5.494 посланика актуелних сазива доњих домова у 28 европских држава са неким од три типа листа пропорционалне формуле, на енглеском језику. Посланицима из Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Северне Македоније и Црне Горе питања су достављена и на матерњем језику. У обзир није узета Украјина, где су флексибилне листе институционализоване, али до сада у тој држави није било избора са преференцијалним гласањем. Иако је редован термин за одржавање парламентарних избора у тој држави био на лето 2023. године, гласање је одложено због рата, започетог агресијом Руске Федерације на Украјину у фебруару 2022. План је био да истраживање буде спроведено у седам држава са затвореним блокираним листама (Португалија, Румунија, Северна Македонија, Србија, Турска, Црна Гора, Шпанија), 14

држава са флексибилним листама (Аустрија, Албанија, Белгија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Данска, Естонија, Исланд, Норвешка, Словачка, Холандија, Хрватска, Чешка, Шведска) и седам држава са отвореним листама пропорционалне изборне формуле (Грчка, Кипар, Летонија, Пољска, Сан Марино, Словенија, Финска).

С обзиром на то да имејл адресе ниједног од 60 посланика у парламенту Сан Марина нису доступне на званичној интернет страници парламента ове микродржаве - *Consiglio Grande e Generale*, нити на било којој другој официјалној презентацији, а да су базе непотпуне у Румунији, Турској, Шпанији и Грчкој, путем електронске поште контактирано је укупно 5.048 посланика актуелних сазива доњих домова. Будући да је било изводљиво добити одговоре од готово свих посланика Народне скупштине Републике Србије, јер је могуће ступити у непосредан, вербални контакт са њима, што би у великој мери довело до девијације узорка, након консултација са ментором, одлучено је да упитници буду достављени на руке 20 српских парламентарца, од којих је 19 одговорило на сва питања, на српском језику, док један није вратио узети упитник. Сумарно, анкетно истраживање обухватило је 5.067 заступника из 27 европских држава, у којима су у примени листовни пропорционални изборни системи.

Упитник се састојао од 38 питања, разврстаних у пет група, чија форма је била затворена (Bešić, 2019: 133). Први корпус тиче се општих и демографских података о сваком од испитаних посланика, информација о изборној јединици, а потом следе скупови питања о досадашњем политичком и парламентарном искуству, односима изабраних представника са партијским централама, укључујући и механизам доласка на листу, затим о понашању заступника у парламенту, као и о њиховој интеракцији са бирачима пре и после избора. На крају, посланици су питани и о интензитету и начинима учешћа у изборним кампањама својих партија.

Упитници су први пут послати на имејл адресе укупно 5.048 посланика 15. фебруара, други круг слања отпочео је 15. марта, а последњи 15. априла 2023. године. На сваких десет дана заступници су аутоматском поруком добијали подсетник са молбом да одговоре на питања из анкете. У уторак, 9. маја 2023. године, након што 10 дана заредом није било ни једног новог јављања, направљен је финални пресек истраживања. Одговоре путем имејла добили смо од укупно 142 посланика, док су штампани анкетни листићи 19 парламентарца из Србије попуњени у року од два дана, 10. и 11. маја 2023. Сви одговори налазе се у јединственој бази, која се налази код аутора истраживања и није их могуће користити за друге намене, осим у сврху ове докторске дисертације.

У два случаја, анкетирани посланици нису навели из које су државе, па ти одговори нису били релевантни, јер није било могуће утврдити ком типу листа припада изборни систем земље из које долазе. Један парламентарца је написао да је из Француске, где питања нисмо ни слали, јер је у тој држави у употреби двокружни већински систем, који није предмет изучавања ове докторске дисертације. Самим тим, ни поменути анкетни листић није узет у обзир. Утврђено је 158 валидно попуњених анкетних листића, што је процентуално 3,2 одсто од укупног броја контактираних посланика (Табела 8.1). Изузимајући Бугарску, одакле нисмо добили ниједан одговор, из свих осталих 26 држава са листовним пропорционалним системима, у које смо слали упитнике, имамо макар по једног посланика који је исправно попунио анкету. За емпиријску обраду прикупљених података користили смо платформу *IBM SPSS Statistics*.

Табела 8.1. Број посланика који су исправно попунили упитнике, по државама и типовима листа

Држава	Тип листе	Број одговора	Процент одговора у односу на број посланика у доњем дому
Португалија	затворена блокирана	10	4,35 % (10/230)
Румунија	затворена блокирана	2	0,60 % (2/330)
Северна Македонија	затворена блокирана	5	4,17 % (5/120)
Србија	затворена блокирана	19	7,60 % (19/250)
Турска	затворена блокирана	5	0,83 % (5/600)
Црна Гора	затворена блокирана	8	9,88 % (8/81)
Шпанија	затворена блокирана	3	0,85 % (3/350)
Албанија	флексибилна	4	2,86 % (4/140)
Аустрија	флексибилна	7	3,82 % (7/183)
Белгија	флексибилна	4	2,66 % (4/150)
Босна и Херцеговина	флексибилна	5	11,90 % (5/42)
Данска	флексибилна	1	0,56 % (1/179)
Естонија	флексибилна	5	4,95 % (5/101)
Исланд	флексибилна	1	1,59 % (1/63)
Норвешка	флексибилна	5	2,95 % (5/169)
Словачка	флексибилна	2	1,33 % (2/150)
Холандија	флексибилна	2	1,33 % (2/150)
Хрватска	флексибилна	7	4,63 % (7/151)
Чешка	флексибилна	10	5 % (10/200)
Шведска	флексибилна	18	5,15 % (18/349)
Грчка	отворена	4	1,33 % (4/300)
Кипар	отворена	5	8,92 % (5/56)
Летонија	отворена	6	6 % (6/100)
Пољска	отворена	10	2,17 % (10/460)
Словенија	отворена	9	10 % (9/90)
Финска	отворена	1	0,5 % (1/200)

Највећи број испитаника у нашем истраживању високо је образован (94,9%), а свега 5,1 посто њих има завршену само средњу школу. Петина анкетираних (19%) су доктори наука, готово половина има диплому мастера (46,8%), а безмало трећина (29,1%) завршила је основне студије. Интересантно је да међу испитаним посланицима затворених блокираних листа нема ниједног без факултетске дипломе, док сваки десети заступник са флексибилних листа није високообразован (Табела 8.2). Више од четири петине учесника у анкети (83,5 одсто) живи у градовима, седам процената у приградским насељима, а сваки десети (9,5 посто) у селима. Уочавамо да је на селима (3,8 одсто) и приградским насељима (7,5 процената) најмање посланика са затворених блокираних листа, што се уклапа у ранија сазнања да је метрополизација парламената најочљивија управо у поменутих изборним моделима. При томе, девет од десет посланика из анкете има место пребивалишта у изборној јединици, из које је на последњим изборима изабрано у доњи дом парламента. Још занимљивије, две трећине од свих испитаника тренутно живи у месту у коме је одрасло, што може бити подстицајни фактор, када је персонализација гласања у питању. Најмање склони селидбама били су посланици са затворених листа, јер 85 одсто њих живи у месту у коме је одрасло, наспрам 65 одсто заступника флексибилних модела. Унутрашњим миграцијама највише су прибегавали посланици са отворених листа, пошто је више од половине испитаних (53 одсто) напустило место у коме је одрасло.

Табела 8.2. Ниво формалног образовања посланика у анкети

Тип листе	Средња школа (%)	Факултет (%)	Мастер (%)	Доктор наука (%)
Затворена блокирана	0	46,2	32,7	21,2
Флексибилна	9,7	18,1	52,8	19,4
Отворена	2,9	26,5	55,9	14,7
Укупно	5,1	29,1	46,8	19

Изборна јединица, према мишљењу великог дела псефолошке јавности, најважнија је димензија изборног система. Већ смо наводили претпоставке појединих научника да је изборна јединица, такође, кључна детерминанта степена персонализованости бирачког процеса. Структура посланика који су прихватили учешће у нашој анкети је таква да поспешује проучавање персонализованости изборних институција. Тамо где је снага преференција најизраженија, код отворених листа, где су лични гласови једини критеријум на основу кога се посланици бирају у парламент, највећи број испитаника долази из изборних јединица чија је магнитуда мања од пет, док је претежан број заступника са флексибилних и затворених блокираних листа изабран у нешто већим изборним јединицама (Табела 8.3). Овде морамо напоменути и да је одређен број испитаника дао нетачан одговор о величини своје изборне јединице. Од 19 посланика из Србије, само један је одговорио да је магнитуда његовог изборног округа већа од 10, иако је ноторна чињеница да се посланици Народне скупштине бирају у *at large* изборној јединици величине 250.

Табела 8.3. Магнитуде изборних јединица из којих долазе испитаници

Тип листе	Мање од пет (%)	Од пет до 10 (%)	Више од 10 (%)	Не зна (%)
Затворена блокирана	15,1	15,1	62,3	7,5
Флексибилна	19,7	23,9	50,7	5,6
Отворена	44,1	23,5	32,4	0
Укупно	23,4	20,9	50,6	5,1

Обухват одговора (*response rate*) нашег истраживања није на нивоу најуспешнијих примера псефолошких студија, које су на сличан начин обрађивале релације на нивоу бирач-посланик, прикупљајући податке од парламентарних заступника методом анкетирања, у циљу касније статистичке анализе. Тако је, рецимо, проценат посланика који су прихватили учешће у испитивању о томе да ли заступници равномерно представљају бираче из читавог изборног округа или фаворизују оне из својих ужих изборних база, које су 2016. године објавили Андре и Депоу (Andre & Depauw, 2016), виши од 13 одсто. Међутим, морамо имати у виду да је у питању вишегодишње истраживање спроведено у свега 12 држава, уз издашну логистичку подршку матичних научних институција, док је наша анализа реализована за свега три месеца, претежно захваљујући електронској пошти, обухватајући готово све земље у Европи са листовном пропорционалном изборном формулом, што представља оригиналну научну идеју, не само у српској политиколошкој литератури, оскудној радовима о персонализованости изборних институција, него и у оквирима европских и светских изборних студија. Без обзира на величину узорка, наши налази не одступају битније од утемељених псефолошких законитости, нијансирајући претпоставке до којих је наука раније дошла.

8.2. Дескриптивна анализа података добијених анкетним истраживањем

Као што је већ наглашено, циљ ове докторске дисертације је да докаже јасно видљиве разлике у степену персонализованости између затворених блокираних, флексибилних и отворених листа пропорционалне репрезентације. Потребно је било утврдити да су обрасци политичког понашања посланика у системима отворених листа значајно другачији него код затворених блокираних листа и флексибилних листа, где је доминацију партија над изабраним представницима већа, а дистанца између посланика и бирача оштрија у свим фазама изборног процеса. У досадашњем раду, током проучавања генезе три типа листа на европском континенту, од институционализације пропорционалне формуле 1899. године до данашњих дана, а посебно захваљујући студијама случаја шест држава и парним компарацијама, ми смо поменуте дистинкције уочили, а анкетно истраживање требало би да их подцрта.

Наша дескриптивна статистичка анализа података добијених из упитника показала је да су разлике у персонализованости отворених листа, с једне, и блокираних и полуотворених, с друге стране, најинтензивније у најосетљивијем делу изборног процеса – изборним кампањама, где је допринос кандидата резултату своје партије можда и највећи. За период између два изборна циклуса, који подразумева рад у парламенту и редовну комуникацију са бирачима и дотиче се односа на релацији партија-посланик, нисмо дошли до резултата из којих би било могуће извући потпуно јасне генералне закључке, али наша анализа може усмерити токове будућих истраживања, чије би хипотезе и питања у анкети били другачије формулисани.

8.2.1. Анализа активности испитаних посланика у изборним кампањама

Дакле, анкетно истраживање показало је да су посланици изабрани са отворених листа, током изборних кампања, далеко чешће учествовали у дебатама на телевизијама са националном и регионалном покривеношћу од заступника флексибилних и затворених блокираних модела, чији је улазак у парламент пре зависио од поретка кандидата, него од броја освојених преференцијалних гласова. У сучељавањима на националним телевизијама, у десет и више наврата током изборне кампање, нашло се чак 36 одсто посланика са отворених листа, што премашује збир заступника са затворених блокираних и флексибилних листа, који су у једнакој учесталости били гости ТВ дебата. С друге стране, готово две петина посланика за затворених блокираних листа, није учествовало ни у једној дебати тог типа (Табела 8.4).

Табела 8.4. Број учешћа анкетираних посланика у ТВ дебатама на националним медијима у предизборној кампањи

Тип листе	Ниједном (%)	Од једном до три пута (%)	Од четири до шест пута (%)	Од седам до девет пута (%)	10 и више пута (%)
Затворена блокирана	38	34	10	4	14
Флексибилна	32,8	32,8	13,4	7,5	13,4
Отворена	27,3	21,2	12,1	3	36,4
Укупно	33,3	30,7	12	5,3	18,7

Приближне резултате смо добили и када су у питању учешћа испитаника у дебатама на локалним телевизијама. Процент посланика изабраних на отвореним листама, који су током кампање десет и више пута гостовали у сучељавањима на регионалним ТВ каналима, у потпуности је идентичан постотку оних који су дебатовали на националним телевизијама (36,4 одсто). Овде, међутим, примећујемо нешто активнију улогу посланика са флексибилних и затворених блокираних листа. Преко десет пута на локалним телевизијама дебатовало је 21,2 одсто посланика са затворених, односно 19,1 посто анкетираних заступника са флексибилних листа, што је за између шест и седам процената више него код гостовања на националним ТВ станицама. Добијени скор објашњив је податком да анкетирани посланици затворених и полуотворених модела највећим делом припадају локалним и регионалним органима партија, па је и њихово интересовање за учешћем у дебатама на субнационалном нивоу логичније.

Овако добијене налазе лако је објаснити, ако се имају у виду законитости и механизми деловања три подтипа пропорционалне формуле. У системима отворених листа унутарпартијска конкуренција веома је жива, места у парламенту добијају се искључиво према броју освојених преференцијалних гласова, а најлакши пут до бирача трасира мрежа масовних електронских медија. „Да ли актуелни посланици (у системима отворених листа, прим. У. К.) имају предност у односу на оне који се први пут појављују на листама”, наводе Браунингер, Даублер и Пилет, „критично зависи од видљивости кандидата у медијима” (Bräuning, Däubler & Pilet, 2023). Зато свега четвртина кандидата са отворених листа ниједном током кампање није учествовала у сучељавањима на националним телевизијама. Логично, тамо где се до мандата долази првенствено на основу позиције на листи, опада и мотивација за личној промоцијом кандидата. Слабије интересовање кандидата са флексибилних листа за телевизијским публицитетом можемо објаснити чињеницом из нашег истраживања, да је свега 17 одсто њих до мандата дошло првенствено уз помоћ преференцијалних гласова, а не због високе позиције на изборној листи партије која их је предложила.

Посланици бирани са отворених листа не само да су обилато користили ресурс бесплатних дебата са конкурентима из других странака, већ су у великој мери плаћали огласе на телевизији, радију, штампи и веб порталима. Резултати анкете показују да је три четвртине (76,5 одсто) заступника бираних на поменути начин користило плаћене објаве, наспрам 41,4 одсто посланика са флексибилних и 20,8 посто са затворених блокираних листа (Табела 8.5). И када је у питању употреба друштвених мрежа и блогова на интернету, посланици бирани са отворених листа, такође су активнији од заступника преостала два подтипа. Готово две трећине посланика отворених листа (64 одсто) редовно је током кампање остављало поруке на социјалним мрежама и блоговима, наспрам 61 одсто заступника флексибилних листа и 40 посто са затворених блокираних модела.

Табела 8.5. Коришћење плаћених огласа у медијима током кампање

Тип листе	Да (%)	Не (%)
Затворена блокирана	20,8	79,2
Флексибилна	41,4	58,6
Отворена	76,5	23,5
Укупно	42	58

Још су агилнији посланици отворених листа када је у питању штампање персонализованог пропагандног материјала. Плакате са својим именом и фотографијом, флајере или неки други облик личног рекламирања у кампањи користило је чак 88 одсто анкетираних посланика. Овде примећујемо и нешто већу активност заступника преостала два подтипа пропорционалне формуле, па је тако неки од наведених облика личног маркетинга користило 60,4 одсто посланика затворених блокираних и 79,7 одсто заступника флексибилних листа (Табела 8.6).

Испитани посланици са отворених листа учесталије користе сопствена средства у кампањама. Више од половине заступника изабраних на поменути начин (54,6 одсто) у великој мери или у потпуности трошило је свој новац за финансирање предизборних активности, а мање од трећине (30,4 посто) претежно средства која им је партија ставила на располагање. Супротно томе, највећи део посланика са затворених блокираних листа (52,1 одсто) ослања се на партијско финансирање у кампањи, а свега 38 посто делимично или потпуно користи властита средства. Овакви налази у складу су са нашим ранијим претпоставкама, али и чистом псефолошком логиком, јер ће појединци чија политичка каријера зависи од директног контакта са бирачима и преференцијалних гласова, показати већи степен ентузијазма у кампањама од кандидата партоцентричних изборних модела, у којима предизборне активности мало или уопште не утичу на унапред утврђен редослед расподеле посланичких мандата. У таквим системима, кандидати ће пратити темпо који диктирају централни партијски органи, очекујући да успеху партије понајвише допринесе лидер странке.

Табела 8.6. Употреба персонализованог штампаног пропагандног материјала током кампање

Тип листе	Да (%)	Не (%)
Затворена блокирана	60,4	39,6
Флексибилна	79,7	20,3
Отворена	87,9	12,1
Укупно	74,8	25,2

8.2.2. Утицај унутарпартијских односа на персонализацију изборних система

Искуства из европских држава са пропорционалном формулом указују да је од свих фаза изборног процеса, улога бирача најмања у процесу селекције кандидата. Партије махом не трпе да им се споља нарушава ексклузивитет приликом састављања листа, а страначке олигархије још су мање отворене да им хијерархијски нижи нивои у организацији кроје поредак уласка у парламент. Раније псефолошке студије наглашавале су да отворенији изборни модели шире лепезу доносилаца одлука о кандидатури (Narud et al, 2002; Matland & Studlar, 2004; Rahat, 2008), што је у одређеној мери потврдила и наша анкета. Тако 14 одсто посланика са отворених листа сматра да су одлучујућу улогу приликом њихове кандидатуре одиграли обични чланови партије, наспрам девет процената заступника затворених блокираних листа, чије мишљење је идентично. Међутим, у оба случаја, близу половине испитаника сматра да су се на посланичким листама нашли захваљујући одлуци председника партије.

Председници партија у преференцијалним системима цене искусније посланике, више него што то чине лидери у моделима где је могуће гласати само за партију. Знајући да им расту

шансе уколико у изборној трци понуде јавно препознатљивија лица, страначке врхушке теже се одричу политичких ветерана у моделима отворених и флексибилних листа (Табела 8.7.). Скоро сваки трећи испитаник са флексибилних листа (27,2 одсто) иза себе има четири и више посланичких мандата, што је за десетак посто боље него код заступника са потпуно отворених модела (18,8 одсто). У изборним системима са затвореним блокираним листама далеко је мање посланика са више од четири мандата (7,7 одсто). Такође, свега трећина посланика (33,7 одсто) са флексибилних листа до актуелног мандата није било на високим функцијама у извршној власти, укључујући и министарску, или на некој од престижних синекура на регионалном и локалном нивоу. Слично искуство није имало тачно пола посланика са затворених блокираних и две петине посланика са отворених листа (42 одсто). Дакле, што је заступник у системима са преференцијалним гласањем дуже на политичкој функцији, веће су му шансе да буде реизабран у парламент, за разлику од непреференцијалних модела, где су „проветравања” листа чешћа. Наша анализа потврдила је сазнања о затвореним блокираним листама, до којих смо дошли раније, да у посланичким клупама редовно завршавају припадници партијских елита и искусних страначких професионалаца, док већина осталих кандидата служи као декор, са малим шансама да се домогне парламентарног статуса (Стојиљковић & Дармановић, 2016).

Табела 8.7. Дужина парламентарног стажа анкетираних посланика

Тип листе	Један мандат (%)	Два мандата (%)	Три мандата (%)	Четири мандата (%)	Пет и више мандата (%)
Затворена блокирана	55,8	21,2	15,4	5,8	1,9
Флексибилна	35,7	27,1	10	12,9	14,3
Отворена	59,4	18,8	3,1	9,4	9,4
Укупно	47,4	23,4	10,4	9,7	9,1

Већ смо показали да су посланици са затворених блокираних листа осетно неактивнији у изборним кампањама од заступника преостала два модела пропорционалне листовне формуле. Следствено томе, не чуди ни њихов став да највећи допринос изборном резултату партије којој припадају даје страначки лидер. Такво мишљење има чак 70,6 одсто анкетираних посланика за затворених блокираних листа, наспрам 35 посто заступника са флексибилних, односно 45 процената са отворених листа. Наша анкета, у том погледу потврђује и претпоставке ове дисертације, али и сазнања из раније писаних псефолошких студија. Централна фигура кампања у системима затворених блокираних листа је лидер, а странке у таквим моделима праве стратегије сличне онима у једномандатним јединицама, играјући на карту једне личности и њених изборних потенцијала (Desposato, 2008: 12). Атрибути преосталих кандидата играју малу или никакву улогу у одлукама бирача (Cheibub & Nalera, 2020: 4).

Свесни тога, посланици са блокираних листа не прецењују свој положај, па само 12 процената анкетираних сматра да су резултату партије на изборима највише допринели појединачни кандидати. Један проценат више (13 одсто) заступника са флексибилних листа перципира себе и своје колеге као кључне чиниоце изборног надметања, што премису о полуотвореним моделима, као факсимилима затворених чини додатно актуелнијом. Супротно наведеном, своју ролу као доминантну, у укупном скору странке, види 27 одсто посланика са отворених листа. Овакав став чини се оправданим, поготово ако се односи на

заступнике биране са тзв. „квази листа”, где је гласање за појединачне кандидате обавезно, иначе се гласачки листић сматра неважећим. Проучавајући изборне процесе у савременој Финској, Фон Шолц и Папагеоргију су утврдили да „личне карактеристике, попут ранијег политичког искуства, места становања и шире препознатљивости у медијима, имају снажан позитиван ефекат на способност кандидата да привуку преференцијалне гласове” (Von Schoultz & Papageorgiou, 2021: 767).

Незаобилазна димензија у проучавању персонализације изборних система је феномен посланичких одметања, у англосаксонској литератури означен као *floor crossing*. У једној од свеобухватнијих студија овог, својеврсног, вида партијске недисциплине, Клајн је, подсетимо, закључио да је *floor crossing* израженији у изборним моделима посткомунистичких држава него у старим европским демократијама. Што је за ово поглавље још важније, Клајн приказује да је најмање посланичких одметања било у изборним системима флексибилних листа, затим код затворених блокираних листа, а највише у моделима отворених листа (Klein, 2019: 1-12).

Наша анкета истраживала је склоност актуелних посланика ка *floor crossing-u*, односно мотиве због којих би, евентуално, током трајања мандата напустили партију. У претежној мери, из свог научног угла, потврдили смо Клајнове претпоставке. Посланике три типа листа пропорционалне репрезентације питали смо да ли би били спремни да напусте своју партију током мандата у следећим околностима: ако би странка изневерила предизборна обећања; ако би партија од заступника тражила да гласају другачије од онога за шта сматрају да је исправно; ако би странка од посланика тражила да подрже одлуке супротне интересима бирача из њихове изборне јединице и ако би им нека друга партија боље услове каријерног напредовања. У три од четири хипотетичке ситуације, посланици са флексибилних листа мање би били склони одметањима током мандата од заступника са затворених блокираних и отворених листа.

Више од четвртине посланика са флексибилних листа (26,1 одсто) сигурно је да не би напустило партију ако би она изневерила предизборна обећања. Нешто мање сигурни у верност странци, у случају промене њеног предизборног курса, су посланици отворених листа (23,5 одсто), док би свега петина заступника са затворених блокираних листа (20,4 одсто) сигурно остало у партији и по цену недоследности према гласачима. Уколико би странка тражила да гласају супротно од онога што сматрају да је исправно, партију сигурно не би напустило тачно 20 одсто посланика са флексибилних, 15,3 посто са отворених и 14,9 процената заступника са затворених блокираних листа. Ако би партија од посланика захтевала да гласају противно интересу бирача из њихове изборне јединице, странку сигурно не би напустило 21,7 одсто посланика флексибилних листа, 18,2 посто отворених и 13 одсто посланика затворених блокираних листа. Посланици полуотворених листа били би склонији одметањима од заступника преостала два модела једино у ситуацији када би им нека друга партија понудила боље услове каријерног напредовања од матичне. Највернији би у том случају били парламентарци са затворених блокираних листа, где партију сигурно не би напустило девет од 10 заступника (88,9 одсто), што је незнатно више него код посланика флексибилних листа (84,1 одсто), односно отворених модела (81,8 одсто). Напуштање партије током мандата и прелазак у другу због личних интереса ствара неповерење код бирача, али и подозрење у новом политичком окружењу. Партије ће нерадо таквим посланицима поверавати мандате у будућим сазивима, водећи се логиком да је најтеже изневерити први пут.

8.2.3. Понашање посланика између два изборна циклуса

Посланици флексибилних листа најмање су склони *floor crossing-u*, али су исто тако и најдисциплинованији у парламентарном раду, показују резултати нашег анкетног истраживања. Супротно од става партије у скупштини никада није гласало 57,1 одсто заступника полуотворених листа, наспрам 52,8 њихових колега са затворених блокираних и 47,1 посланика отворених листа. Интересантно, ниједан испитаник са затворених блокираних листа, који је гласао мимо одлуке партије, није сносио последице због своје одлуке, док је проблеме услед изношења става супротног од страначког имало 12,9 одсто посланика флексибилних и 11,8 посто заступника са отворених листа пропорционалне репрезентације (Табела 8.8).

Табела 8.8. Гласање у парламенту анкетираних посланика (Да ли сте некада гласали супротно од става ваше партије?)

Тип листе	Да, и нисам имао проблеме у странци због тога (%)	Да, и имао сам проблеме у странци због тога (%)	Никада нисам гласао супротно од става своје партије (%)
Затворена блокирана	47,2	0	52,8
Флексибилна	30	12,9	57,1
Отворена	41,2	11,8	47,1
Укупно	38,2	8,3	53,5

Уколико би из анализе били изузети посланици флексибилних листа, наша анкета у потпуности би потврдила налазе Керијевог истраживања из 2007. године о парламентарном гласању заступника у 19 држава, са свих континената, изузимајући Африку (Carey, 2007: 92-107). Тамо где изборна правила предвиђају унутарстраначку конкуренцију, чиме се јача утицај личних гласова наспрам оних које доноси лидер, укупна партијска кохезија у парламенту опада, а стопа нејединства приликом гласања расте (Carey, 2007: 105). Дакле, посланици отворених листа, указује наша анализа, најслободније се понашају приликом доношења одлука о томе како ће гласати у парламенту, али су заступници полуотворених модела нешто дисциплинованији од оних бираних по најрестриктивнијим изборним правилима.

Заступници са флексибилних листа, такође, мање су склони конфронтацијама са партијским олигархијама и када су у питању други облици парламентарног рада. Њихова спремност да за скупштинским говорницама делегирају теме које сматрају важним, али којима се страначко руководство противи, мања је од мотивације посланика остала два подтипа листовне пропорционалне формуле. Свега 5,8 одсто парламентарца са полузатворених листа веома често на скупштинским заседањима говори о стварима које перципира као битне, а на чије отварање страначке централе не гледају благонаклоно. Незнатно спремнији да веома често причају о за њих битним, а за партију проблематичним одредницама су посланици бирани са затворених блокираних листа (6,4 посто), док су најслободнији заступници отворених модела (10 процената).

8.3. Линеарна регресиона анализа података из анкете

Дескриптивна статистика, као базична статистичка метода, коју смо користили у претходном одељку, на нумерички и графички начин описује обрасце одређеног сета података, сумирајући их и представљајући у адекватној форми (Macura & Kovačević, 2018: 315). Поменути научни алат најчешће је почетни корак у анализи података. Дакле, дескриптивна статистика није сама по себи довољна, већ је пре увод у сложеније процесе научног закључивања и предвиђања. Да бисмо доказали кључне претпоставке нашег истраживања, у методолошки оквир смо укључили и линеарну регресиону анализу, као „једну од најзначајнијих које користимо у циљу тестирања хипотеза” (Bešić, 2019: 203).

Користећи одговоре на питања из анкетног истраживања (Додатак 1), у циљу утврђивања разлика у степену персонализованости између три типа листа пропорционалне репрезентације, формирали смо четири композитне зависне варијабле са вредностима између 0 и 1. Композитне зависне варијабле назвали смо индексима интензитета комуникације са бирачима, индивидуализације изборних кампања, слободе у деловању посланика и *”floor crossing”-а*. Овако дизајниране композитне зависне варијабле у највећој мери се поклапају и допуњују са појединачним претпоставкама треће посебне хипотезе наше докторске дисертације.

Индекс интензитета комуникације са бирачима формиран је да докаже да посланици са отворених листа остварују непосреднију комуникацију са бирачима од заступника бираних са затворених блокираних и флексибилних листа. Поменута композитна варијабла обухвата одговоре на анкетна питања од редног броја 34 до 38 и односи се на најчешће видове интеракције заступника са бирачима. Посланици су одговарали да ли имају посланичке канцеларије, заказују ли редовне термине за пријем грађана у парламенту, да ли са бирачима комуницирају поштом, преко друштвених мрежа или радије прибегавају теренским обиласцима, колико често бораве у сопственој изборној јединици, о којим темама најчешће дискутују у скупштини, као и колики допринос дају локалној заједници и решавању појединачних проблема.

Индекс индивидуализације изборних кампања требало би да утврди да ли је кандидатима са отворених листа више стало до личног имиџа у изборним надметањима од заступника бираних са затворених блокираних и флексибилних листа, где су предизборне активности фокусиране на лидере, а претенденти за места у парламенту ретко воде самосталне кампање. Ова композитна варијабла сачињена је од 14 појединачних зависних варијабли, обухватајући комплетна питања под редним бројевима 27, 28, 29, 30, 31 и 32, као и прва два потпитања из питања под бројем 33. Посланици су одговарали да ли су и колико пута током изборне кампање у којој су изабрани у парламент учествовали у дебатама на телевизијама са националним и локалном покривеношћу, да ли су имали сопствене плаћене огласе на телевизији, радију, интернету или штампи, да ли су користили плакате и флајере са својим именом и фотографијом или неки други облик личног рекламирања, из којих извора им је финансирана кампања, које су предизборне активности најчешће спроводили и ко је, према њиховом мишљењу, дао највећи допринос изборном резултату странке којој припадају.

Индекс слободе у деловању посланика има за циљ да илуструје да ли у изборним системима са отвореним листама посланици показују нижи степен партијске дисциплине у парламенту, него заступници изабрани по моделу затворених блокираних и флексибилних листа. Питања која сачињавају ову композитну варијаблу су под редним бројевима 21, 22, 23, 24 и 25. Заступници су се изјашњавали о томе да ли су икада гласали супротно од става

странке, да ли би гласали супротно од става партије уколико би то од њих тражили бирачи из изборне јединице, као и о томе да ли би следили став странке иако би то нанело штету гласачима у матичној изборној јединици. Такође, питани су и које страначко тело или појединац има највећи утицај у доношењу одлука како ће се гласати у парламенту, али и да ли су у последњих годину дана били изложени притисцима и сугестијама из странке да гласају на одређен начин.

На крају, индекс *"floor crossing"-a* креиран је да укаже да ли су посланици изабрани на основу преференцијалних гласова склонили промени странке у току трајања мандата од заступника који су бирани на основу унапред утврђеног редоследа на листи. Поменути композитна варијабла сачињена је од четири потпитања из питања под редним бројем 26. Посланици су се изјашњавали да ли би били спремни да напусте партију током трајања мандата уколико би матична странка изневерила предизборна обећања или од заступника захтевала да гласа другачије од онога што сматра да је исправно. Заступници су питани и да ли би напустили партију ако би од њих било тражено да гласају супротно од интереса грађана у округу из кога су бирани, или уколико би сами бирачи тражили да посланици оду из странке.

Уз четири композитне зависне варијабле креирали смо велики број независних и контролних варијабли. Од тога, највећи је број *dummy* варијабли (тип листе – затворене, флексибилне, отворене листе; пол – мушкарци, жене; *district native* – одрастао или не у изборној јединици из које је биран; величина изборне јединице – мале (2-5), средње (6-10) и велике (11+) изборне јединице; партијска идеологија – партије центра, левог и десног идеолошког усмерења; старост – посланици до и преко 45 година старости; преференцијални гласови – посланици изабрани захваљујући преференцијалним гласовима, посланици изабрани на основу редоследа на листи; директни избори за председника државе) док су три варијабле континуиране (величина парламента, V-dem индекс слободe изборног процеса, индекс децентрализације). Њихови ефекти испитивани су у четири различита модела. У првом моделу, вођени почетним претпоставкама из нашег хипотетичког оквира, испитивали смо утицај различитих типова изборних листа на интензитет комуникације посланика са бирачима, индивидуализацију кампања, слободу деловања у међуизборном периоду и *floorcrossing*. У модел 1 укључени су и преостали најважнији изборни (величина изборне јединице), социодемографски (пол и старост посланика, *district native* – одрастао у изборној јединици из које је биран) и партијски фактори (идеолошко усмерење партије којој припада посланик). У модел 2 додате су најважније контролне варијабле – величина парламента, индекс слободe изборног процеса, индекс децентрализације, директни избори за председника.

Модел 3 и 4 реплицирају највећи део варијабли из модела 1 и 2 уз једну кључну промену. Иако смо очекивали да ће флексибилне листе, у погледу резултата квантитативне анализе, у великој мери бити факсимили затворених блокираних листа, прелиминарни резултати нису указивали на такав образац. Због тога смо креирали посебну *dummy* варијаблу – преференцијални гласови – и испитивали њене ефекте на наше четири зависне варијабле. Практично, овом променом у моделима 3 и 4, посланицима изабраним са отворених листа прикључили смо и оне који су до посланичких мандата дошли у системима флексибилних листа, али захваљујући директним гласовима, а не на основу редоследа на листи. Са друге стране, посланицима изабраним са затворених блокираних листа прикључени су парламентарци који су до мандата дошли захваљујући високој позицији на флексибилним

листама, а који нису остварили довољан број преференцијалних гласова да прескоче унутарпартијски праг.

Кључни критеријум за одабир независних варијабли био је њихов очекивани утицај на персонализацију изборних система. Општеприхваћена премиса је, што смо приказали и у овој докторској дисертацији, да код преференцијалних модела посланици остварују интензивнију комуникацију са бирачима, активније учествују у кампањама и слободније наступају у парламенту, што је систем отворенији, а тежина личних гласова већа (Andre & Derauw, 2013). С друге стране, у системима затворених блокираних листа, индивидуални рад посланика у матичним изборним јединицама готово да и не постоји (Hazama, 2005). Раније емпиријске анализе указују такође и да су мушкарци углавном ангажованији у изборним кампањама и фокусиранији на скупљање преференцијалних гласова од кандидата супротног пола. Жене троше мање новца и чешће усмеравају своју кампању у корист странке уместо на сопствену кандидатуру (Engeli & Lutz, 2012). Последично, у појединим преференцијалним системима, попут белгијског, женски кандидати добијају мање преференцијалних гласова на изборима од мушкараца (Wauters, Weekers & Maddens, 2010: 468-490).

Новије псефолошке студије указују да номиновање у изборној јединици у којој је одрастао (*district native*) повећава шансе кандидата да буде изабран у парламент. Ефекат „познавања подручја и његових потреба” у изборном процесу, исплатив је зато „што више гласова привлачи онај кандидат који је рођен у округу у коме живи” (Soderlund, Von Schoultz & Papageorgiou, 2021). Такве кандидате Андре и Депоу називају „домаћим синовима” (Andre & Derauw, 2013: 986-1006). И „домаћим синовима”, али и осталим кандидатима шансе да освоје већи проценат преференцијалних гласова расту што је изборна јединица мања. И обрнуто, раст величине изборне јединице негативно утиче на персонализацију изборног процеса. „Велике изборне јединице умањују значај преференцијалног гласања, јер за кандидате постаје прескупо да развијају и промовишу личну репутацију, пошто бирачи нису у могућности или не желе да се информишу о бројним кандидатима” (Andre, Derauw & Deschouwer, 2009: 1).

Као независне варијабле користимо и припадност кандидата партијама левог или десног политичког спектра. Очекујемо потврду претпоставке да су посланици из партија лево од центра, за разлику од десничарских, активнији у изборним кампањама и отворенији према бирачким захтевима, што подстиче персонализацију изборних институција. Због тога, између осталог, „више десно оријентисаних кандидата у десничарским партијама”, у Финској, „доживљава пад броја својих преференцијалних гласова” (Isotalo, Mattila & Von Schoultz, 2020: 1). Овај феномен је довољно снажан да, према истраживању три изборна циклуса у Финској, између 2011. и 2019. године, које су спровели Исотало, Матила и Фон Шолц, буде одлучујући фактор у унутарпартијском надметању између последњег кандидата који је изабран и првог кандидата који није био изабран. Претпостављамо да се пример из Финске пресликава и у осталим државама са преференцијалним гласањем, које су обухваћене истраживањем.

Истраживања показују и да су млади три пута присутнији у општој популацији него у највишим законодавним телима (Sundström & Stockemer, 2021). Разлози за то су структурне, јер су млади кандидати обично пласирани на нижим и слабије видљивим позицијама на изборним листама, али и индивидуалне природе, пошто се претпоставља да имају мање политичког искуства и материјалних ресурса од старијих колега. Отуда и наша претпоставка да посланици до 45 година старости показују виши степен активизма у

изборним процесима у системима са преференцијалним гласањем. Јер у недостатку осталих предности, непосредан и чест контакт са изборном базом најкраћи је пут да савладају вероватно најтежу препреку за улазак у парламент, а то је тенденција бирача да „младим кандидатима дају мање личних гласова од оних у средњим и зрелим годинама” (Belschner, 2023).

Сматрамо такође да је индекс слободе изборног процеса један од најважнијих предиктора персонализације изборних система. За референтне вредности поменуте варијабле користили смо *Electoral Democracy Index* за 2023. годину Института *V-dem (Varieties of Democracy)* из шведског града Гетеборга.⁴⁸ Наша претпоставка је да су у државама са вишим вредностима индекса изборне демократије и изборне институције персонализоване, а кандидати мотивисанији за теренски рад, директну комуникацију са бирачима, наступе у медијима, парламентарни активизам и унутарпартијску утакмицу. Персонализација, дакле, може бити једна од вододелница слободе изборног процеса. Самим тим и задовољство шире јавности нивоом демократије је израженије у преференцијалним системима, него у моделима затворених блокираних листа (Bosch & Orriols, 2014: 493). Системи преференцијалног гласања подстичу перцепцију правичности у погледу изборних исхода међу грађанима, што је главна компонента поверења јавности у демократски поредак (Farrell & McAllister, 2006: 742). У Табели 8.9. дајемо преглед вредности параметра *Electoral Democracy Index* за 2023. годину, према критеријумима Института *V-dem*, у европским државама са пропорционалним изборним системима, из којих смо добијали одговоре посланика на питања из анкете.

Табела 8.9. Вредности параметра *Electoral Democracy Index* за 2023. годину према критеријумима Института *V-dem*

Држава	Electoral democracy index	Држава	Electoral democracy index
Данска	0,92	Аустрија	0,80
Норвешка	0,90	Словенија	0,80
Шведска	0,90	Грчка	0,78
Белгија	0,89	Кипар	0,78
Естонија	0,89	Хрватска	0,74
Шпанија	0,87	Румунија	0,69
Финска	0,86	Пољска	0,58
Чешка	0,86	Северна Македонија	0,55
Холандија	0,85	Босна и Херцеговина	0,53
Португалија	0,85	Црна Гора	0,50
Словачка	0,85	Албанија	0,48
Исланд	0,82	Србија	0,36
Летонија	0,82	Турска	0,28

Једна од претпоставки нашег рада је и да су изборне институције персонализоване у регионализованим и федерализованим државама, где је утицај централне владе мањи, а ауторитет регионалних тела израженији. У децентрализованим државама Европе са пропорционалним системима, подела на изборне јединице веома често прати границе регионалних ентитета, са специфичним политичким, социјалним, економским,

⁴⁸ Видети на: https://v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf.

културолошким, а некад и етничким, верским и језичким обрасцима, па самим тим отвара могућности чвршћег везивања посланика за изборне базе. Посебно ако су магнитуде изборних јединица мање. Ниво децентрализације меримо помоћу Индекса регионалних власти (*Regional Authority Index – RAI*), који од 1950 године континуирано мери утицај поменутих органа у 81 држави у свету (Hooghe et al, 2016). У Табели 8.10. дајемо преглед држава са листовним пропорционалним изборним системима, из којих смо добијали одговоре посланика, према вредностима параметра *Regional Authority Index – RAI*.

Табела 8.10. Вредности параметра *Regional Authority Index – RAI*

Држава	Regional authority index	Држава	Regional authority index
Босна и Херцеговина	36,34	Португалија	9,51
Шпанија	35,60	Турска	8,76
Белгија	33,88	Србија	7,44
Аустрија	23,00	Данска	7,34
Холандија	17,50	Финска	7,09
Чешка	12,32	Северна Македонија	4,26
Норвешка	12,11	Летонија	4,00
Шведска	12,00	Словенија	3,23
Пољска	11,32	Албанија	2,00
Румунија	10,09	Кипар	1,00
Грчка	9,00	Исланд	0,00
Словачка	8,84	Естонија	0,00
Хрватска	9,55	Црна Гора	0,00

Директни избори за председника, још једна *dummy* варијабла, према нашем виђењу, поготово ако се одржавају истовремено са парламентарним, негативно утичу на процес персонализације пропорционалних изборних система. Тако уместо персонализације, у правом смислу те речи, долази до појаве феномена *”voto de arrastre”*, односно „преклопљеног” гласања, где кандидат партије на председничким изборима, својом популарношћу, судбоносно утиче на резултат странке на парламентарном надметању (Delgado, 2006). Утицај кандидата за посланике, па чак и самих партија, у таквим ситуацијама, је од секундарног значаја. „Председнички избори су толико важни”, истичу Меинворинг и Шугарт, да ће бирачи *”вероватније изабрати исту странку на законодавним изборима као и на председничким”* ако се гласања на два нивоа одржавају истовремено, *”него када се председнички и законодавни избори не поклапају”* (Mainwaring & Shugart, 1997: 467). Наша претпоставка такође је и да је персонализација изборних институција јача у државама чији доњи домови су бројнији од земаља са малим парламентарима. У Табели 8.11. дајемо преглед држава са листовним пропорционалним изборним системима, из којих смо добијали одговоре, према начину избора председника и величинама доњих домова националних парламената.

Табела 8.11. Величине доњих домова и начин избора председника државе

Држава	Величина доњег дома	Директни избори за председника	Држава	Величина доњег дома	Директни избори за председника
Турска	600	Да	Хрватска	151	Да
Пољска	460	Да	Белгија	150	Не
Шпанија	350	Не	Словачка	150	Да
Шведска	349	Не	Холандија	150	Не
Румунија	330	Да	Албанија	140	Да
Грчка	300	Не	С. Македонија	120	Да
Србија	250	Да	Естонија	101	Не
Португалија	230	Да	Летонија	100	Не
Финска	200	Да	Словенија	90	Да
Чешка	200	Да	Црна Гора	81	Да
Аустрија	183	Да	Исланд	63	Да
Данска	179	Не	Кипар	56	Да
Норвешка	169	Не	БиХ	42	Да

8.3.1. Интензитет комуникације са бирачима

Средња аритметичка вредност индекса интензитета комуникације са бирачима, на основу статистичке обраде података добијених анкетним истраживањем, износи 0,56. Највиша је код посланика са затворених блокираних листа (0,61), потом код заступника са отворених модела (0,58), а најнижа код парламентарца бираних са флексибилних листа (0,51). Већ смо објаснили да је поменута композитна зависна варијабла креирана на основу одговора на питања из анкете од редног броја 34 до броја 38, која се односе на најчешће видове интеракције заступника са бирачима. У Табели 8.12. приказали смо утицај различитих елемената политичких и изборних система држава са пропорционалним листовним формулама на интензитет комуникације изабраних посланика са бирачима.

Табела 8.12. Интензитет комуникације изабраних посланика са бирачима

	модел 1	модел 2	модел 3	модел 4
(Constant)	,536*** (,035)	,580*** (,081)	,472*** (,031)	,561*** (,080)
Флексибилне листе	-,085*** (,025)	-,046** (,032)		
Отворене листе	-,015 (,033)	,017 (,035)		
Мушкарци	-,003 (,022)	-,015 (,023)	-,001 (,023)	-,018 (,023)
Одрастао у изборној јединици из које је биран	,064** (,024)	,054** (,025)	,073** (,024)	,056** (,024)
Мале изборне јединице	,045* (,027)	,059** (,029)	,050* (,027)	,079*** (,027)
Средње изборне јединице	,010 (,029)	,022 (,029)	-,007 (,030)	,013 (,029)
Партије левог идеолошког усмерења	,002 (,025)	,003 (,024)	,004 (,025)	,003 (,024)
Партије десног идеолошког усмерења	,024 (,031)	,04 (,032)	,011 (,032)	,034 (,031)
Посланици до 45 година старости	,012 (,023)	,009 (,023)	,015 (,024)	,008 (,022)
Величина парламента		,00 (,00)		,00 (,00)
Индекс слободе изборног процеса		-,160** (,079)		-,207*** (,071)
Индекс децентрализације		,002 (,001)		,001 (,001)
Директни избори за председника		,031 (,031)		,036 (,030)
Преференцијални гласови			,048** (,024)	,062*** (,023)
Adjusted R square	,111	,147	,066	,171
CI	7.861	24.977	6.753	24.393
VIF highest value	1.537	2.300	1.251	2.300
N	157	157	157	157

Бета регресиони коефицијент, стандардна грешка у загради; * $p < .1$, ** $p < .05$; *** $p < .01$

Референце: Затворене блокиране листе, одрастао ван изборне јединице у којој је биран, жене, велике изборне јединице, партије центра, посланици старији од 45 година, изабран на основу позиције на листи.

Линеарна регресиона анализа послужила нам је да докажемо једну од најважнијих претпоставки ове докторске дисертације. Посланици изабрани искључиво захваљујући освојеним преференцијалним гласовима остварују интензивнију комуникацију са бирачима пре, за време и након избора, него што то чине заступници који су парламентарни статус завредели на основу партијског редоследа на листи (модел 3 и 4). Наш налаз из угла псефологије није револуционаран, политичка теорија у највећој мери указује да персонализација расте што је изборни систем инклузивнији, али нико до сада овакве научне претпоставке није потврдио обухватајући скоро све листовне пропорционалне моделе у Европи. Ако флексибилне листе посматрамо издвојено, показује анализа, њихов утицај на интензитет комуникације посланика са бирачима је негативан. Међутим, на такав скор утичу посланици који су изабрани захваљујући редоследу на листи, што је, ако се узме у обзир механизам деловања флексибилних модела, логичан исход.

У Табели 8.12. уочавамо и да је интензитет комуникација посланика са бирачима израженији у малим изборним јединицама, магнитуда између два и пет, него што је то случај са изборним окрузима средње величине, у којима се бира од шест до 10 посланика, и великим изборним јединицама са преко 10 посланика (налази су статистички значајни на .01 нивоу у моделу 4, .05 нивоу у моделу 2 и .1 нивоу у моделима 1 и 3). Налаз је очекиван, узимајући у обзир ранија истраживања, која указују да је персонализација снажнија што је изборни округ мањи (Katz, 1980; Renwick & Pilet, 2016; Passarelli, 2020). Очекивано је и да су „домаћи синови” у непосреднијем контакту са бирачима од посланика одраслих изван изборне јединице у којој су кандидовани, јер *district native*, у сва четири модела ($p < .05$), стимулише персонализацију.

На први поглед изненађујуће, слобода изборног процеса не подстиче интензитет комуникације посланика са бирачима. Активнији у интеракцији са бирачком базом су парламентарци у демократски дефицитарнијим условима изборне утакмице. С обзиром на то да је у режимима неједнаких услова, опозицији теже да дође до простора у медијима, а парламентарне активности мањине спутавају се различитим формалним и неформалним баријерама, посланицима преостаје једино да на терену, од кварта до кварта, уз живу реч, задрже шансе да буду реизабрани. И сама структура независне варијабле *Electoral Democracy Index*, саткана од компоненти попут „мере владине цензуре медија”, „мере владине цензуре интернета”, „притисци на новинаре”, „аутоцензура у медијима”, „медијска пристрасност”, указује на уску међузависност слободе у јавним гласилима и демократичности изборног процеса, па самим тим, последично, и персонализације изборних институција.

8.3.2. Индивидуализација изборних кампања

Аритметичка средина индекса индивидуализације изборних кампања је 0,51. Највиша вредност поменутог индекса је код посланика са отворених листа (0,57), затим код заступника са флексибилних (0,50), а најнижа код парламентарца изабраних са затворених блокираних листа (0,48). Табела 8.13. показује нам нешто другачије ефекте независних варијабли на композитну зависну варијаблу, креиране на основу података из одговора на питања под редним бројевима од 27 до 33.

Табела 8.13. Индивидуализација изборних кампања

	модел 1	модел 2	модел 3	модел 4
(Constant)	,427*** (,059)	,436** (,142)	,430*** (,052)	,416** (,141)
Флексибилне листе	,019 (,043)	,084 (,057)		
Отворене листе	,094* (,056)	,117* (,062)		
Мушкарци	,080** (,038)	,068* (,041)	,079** (,038)	,069* (,040)
Одрастао у изборној јединици из које је биран	-,002 (,042)	-,003 (,044)	-,015 (,039)	-,019 (,042)
Мале изборне јединице	-,059 (,047)	-,025 (,052)	-,037 (,045)	,000 (,048)
Средње изборне јединице	-,005 (,049)	,008 (,050)	-,005 (,048)	,003 (,050)
Партије левог идеолошког усмерења	,064 (,042)	,066 (,042)	,067 (,041)	,067 (,042)
Партије десног идеолошког усмерења	,067 (,053)	,069 (,056)	,071 (,052)	,067 (,055)
Посланици до 45 година старости	-,027 (,039)	-,028 (,040)	-,027 (,039)	-,034 (,039)
Величина парламента		,000 (,000)		,000 (,000)
Индекс слободе изборног процеса		-,137 (,139)		-,055 (,125)
Индекс децентрализације		-,001 (,002)		-,001 (,002)
Директни избори за председника		,036 (,055)		,026 (,054)
Преференцијални гласови			,076* (,039)	,088** (,04)
Adjusted R square	,022	,021	,033	,034
CI	7.847	24.982	6.746	24.375
VIF highest value	1.534	2.324	1.248	1.805
N	157	157	157	157

Бета регресиони коефицијент, стандардна грешка у загради; * $p < .1$, ** $p < .05$; *** $p < .01$

Референце: Затворене блокиране листе, одрастао ван изборне јединице у којој је биран, жене, велике изборне јединице, партије центра, посланици старији од 45 година, изабран на основу позиције на листи.

Посланици изабрани уз помоћ преференцијалних гласова више су укључени у предизборне активности својих партија, него заступници чији парламентарни статус је остварен само

захваљујући пролазном месту на листи партије, показује линеарна регресиона анализа утицаја независних варијабли на зависну, названу индекс индивидуализације изборних кампања. С обзиром на то да су сви посланици отворених листа изабрани помоћу личних гласова, разумљиво је што најинклузивнији изборни модели, са аспекта унутарпартијске ефикасности, исказују сличне ефекте као и преференцијални системи у целости.

За разлику од интензитета комуникације са бирачима, уочавамо и утицај пола посланика на вредности индекса индивидуализације изборних кампања. Мушкарци су активнији у предизборним активностима од жена што поткрепљују сва четири модела ($p < .05$ за моделе 1 и 3; $p < .1$ за моделе 2 и 4). Балингтон и Метленд наводе неколико разлога због којих су жене мање укључене у изборне кампање од мушкараца (Ballington & Matland, 2004). Прва препрека је, како је зову двојица аутора, „родна социјализација”, посебно изражена у патријархалним друштвима, где се мушкарци перципирају као „храниоци”. Тамо где су жене традиционално потиснуте у приватну сферу, обично нису навикле да прикупљају средства у свој име. Такође, мушкарци су у могућности за ефикасније спровођење индивидуалних кампања, јер је већа вероватноћа да ће бити увезани у пословне и професионалне мреже, уз помоћ којих је лакше доћи до финансијски средстава и експертске помоћи. Жене и даље за исте послове зарађују мање од мушкараца и теже долазе до „раног новца”, односно почетног финансирања, које је кандидату потребно за покретање кампање, изградњу препознатљивог имица, стицање видљивости и организовање тима за подршку. Активна кампања захтева и слободно време, које мало људи, а посебно жена са породицама може да приушти. У већини породица жене преузимају примарне родитељске одговорности, које је изузетно тешко уклопити са дугим данима кампања. Због свега тога, закључују Балингтон и Метленд, жене су мање склоне унутарпартијској конкуренцији и радије ће се на парламентарним изборима кандидовати за посланике уколико постоји могућност резервисаних, пролазних места на партијским листама (Ballington & Matland, 2004: 8-9). Остале варијабле, попут величине изборне јединице, одрастања у изборној јединици из које су посланици бирани, као и слободе изборног процеса, за разлику од интензитета комуникације са бирачима, код степена индивидуализације изборних кампања нису статистички значајне.

8.3.3. Слобода деловања посланика

Аритметичка средина индекса слободе деловања посланика износи 0,50 и приближне је вредности као код композитне зависне варијабле индивидуализације изборних кампања (0,51). Једнака је за моделе затворених блокираних и отворених листа (0,52), а нешто нижа за флексибилне (0,48). У Табели 8.14. приказали смо, идентично као у претходним одељцима, утицај независних варијабли на композитну зависну варијаблу индекс слободе деловања посланика, која је структурирана захваљујући одговорима на питања од редног броја 21 до 25, која се махом односе на редовне међуизборне активности посланика у парламенту.

Табела 8.14. Слобода деловања посланика

	модел 1	модел 2	модел 3	модел 4
(Constant)	,501*** (,039)	,555*** (,086)	,469*** (,034)	,548*** (,086)
Флексибилне листе	-,033 (,029)	-,008 (,035)		
Отворене листе	,001 (,037)	,007 (,038)		
Мушкарци	,042* (,025)	,034 (,025)	,042* (,025)	,032 (,024)
Одрастао у изборној јединици из које је биран	,032 (,027)	,001 (,027)	,037 (,026)	,003 (,025)
Мале изборне јединице	,044 (,031)	,041 (,031)	,047 (,029)	,046 (,029)
Средње изборне јединице	-,045 (,032)	-,020 (,030)	-,055* (,032)	-,023 (,030)
Партије левог идеолошког усмерења	-,025 (,027)	-,021 (,026)	-,023 (,027)	-,021 (,026)
Партије десног идеолошког усмерења	-,049 (,035)	-,008 (,034)	-,054 (,034)	-,010 (,034)
Посланици до 45 година старости	-,033 (,029)	-,036 (,024)	-,033 (,025)	-,037 (,024)
Величина парламента		,000** (,000)		,000** (,000)
Индекс слободе изборног процеса		-,056 (,084)		-,056 (,076)
Индекс децентрализације		,000 (,001)		,000 (,001)
Директни избори за председника		,088** (,033)		,088** (,033)
Преференцијални гласови			,043* (,026)	,024 (,025)
Adjusted R square	,054	,187	,066	,197
CI	7.847	24.982	6.764	24.375
VIF highest value	1.534	2.324	1.248	1.805
N	157	157	157	157

Бета регресиони коефицијент, стандардна грешка у загради; * $p < .1$, ** $p < .05$; *** $p < .01$

Референце: Затворене блокиране листе, одрастао ван изборне јединице у којој је биран, жене, велике изборне јединице, партије центра, посланици старији од 45 година, изабран на основу позиције на листи.

Тренд позитивног утицаја преференцијалних гласова и припадности мушком полу на персонализацију изборних система, приметан је и код зависне варијабле слободе деловања посланика. Заступници изабрани искључиво уз помоћ личних гласова и мушкарци биће

независнији у парламентарном раду од жена и посланика који су до мандата дошли на основу редоследа на изборној листи. Налази су овог пута, међутим, стаатистички значајни само у моделима 1 и 3 ($p < .1$).

За разлику од претходне две зависне варијабле, где величина парламента није имала статистички значајан утицај на персонализацију изборних модела, код слободе деловања посланика бројност доњег дома игра битну улогу. Скупштине са већим бројем заступника подстичу независнији рад парламентарца ($p < .05$). Очигледно је да у већим парламентима, за разлику од мањих, где скромнији број седишта доводи до концентрације високих партијских функционера, постоје изгледније шансе да за посланике буду изабрани кандидати из средњих и нижих страначких ешелона. Такви посланици, каријерно мање зависни од партијских олигархија и централа, окренутији су бази и више ће водити рачуна о бирачима из своје изборне јединице, па ће самим тим бити и слободнији у скупштинским активностима, гласати локално и покретати теме које нису увек у складу са генералним страначким ставовима.

Подсетимо, једна од уврежених претпоставки у псефологији је да директни избори за председника, нарочито ако се одржавају истовремено са парламентарним, доводе до централизације кампања, односно играња на „једну карту”. Персонализованост изборних институција у том случају мање је изражена, него када су парламентарни избори издвојени од председничких. Емпиријска анализа, међутим, и то доста упечатљиво, указује да директни избори за председника подстичу посланике на независније деловање у парламенту. Једно од објашњења овакве, обрнуте логике, можда лежи у интенцији заступника изабраних под окриљем популарности председничких кандидата, да лакши пут до мандата протумаче као јефтину услугу, за коју странци не дугују много. Самим тим и њихово парламентарно опхођење биће мање обзирно према захтевима странке. Наша анализа указује и да изборне јединице средње величине, у којима се алоцира између шест и 10 мандата, дестимулишу слободу деловања посланика. Посланици ће бити независнији од странака, а ближи интересима бирачке базе у малим изборним јединицама, где се партијска борба *de facto* своди на индивидуална ривалства, личећи на већинске изборе.

8.3.4. Персонализација и ”*floor crossing*”

Наша претпоставка је да су посланици изабрани искључиво захваљујући преференцијалним гласовима склонили напуштању странке и преласку у други табор током трајања мандата од заступника који су изабрани само због позиције на изборној листи. Због тога смо композитну зависну варијаблу ”*floor crossing*” тестирали само у два модела, где је независна варијабла „преференцијални гласови” заменила варијабле „флексибилне листе” и „отворене листе” (Табела 8.15). Поједностављивањем аналитичких модела очекивали смо да ћемо добити јаснију слику утицаја преосталих институционалних фактора на склоност посланика према промени партије током трајања мандата. Средња аритметичка вредност индекса ”*floor crossing -a*” износи 0,47. Нешто је виша код преференцијалних система (0,48), него код модела у којима се до мандата долази на основу позиције на листи (0,46).

Табела 8.15. Утицај независних варијабли на склоност посланика ка промени партије током трајања мандата (*"floor crossing"*)

	model 1	model 2
(Constant)	,400*** (,034)	,449*** (,083)
Мушкарци	,029 (,025)	,009 (,024)
Одрастао у изборној јединици из које је биран	,065** (,026)	,028 (,024)
Мале изборне јединице	,047 (,029)	,049* (,028)
Средње изборне јединице	-,047 (,031)	-,011 (,029)
Партије левог идеолошког усмерења	-,001 (,027)	,000 (,025)
Партије десног идеолошког усмерења	-,023 (,034)	,030 (,032)
Посланици до 45 година старости	,002 (,025)	,001 (,023)
Величина парламента		,000** (,000)
Индекс слободе изборног процеса		-,079 (,073)
Индекс децентрализације		,002 (,001)
Директни избори за председника		,112* (,032)
Преференцијални гласови	,027 (,025)	,009 (,024)
Adjusted R square	,045	,22
CI	6.764	24.375
VIF highest value	1.248	1.805
N	157	157

Бета регресиони коефицијент, стандардна грешка у загради; * $p < .1$, ** $p < .05$; *** $p < .01$

Референце: Затворене блокиране листе, одрастао ван изборне јединице у којој је биран, жене, велике изборне јединице, партије центра, посланици старији од 45 година, изабран на основу позиције на листи.

Супротно очекивањима, регресиона анализа показала је да преференцијални гласови не утичу значајније на феномен *"floor crossing-a"*. Отвореност листе са које је изабран није фактор од кога зависи да ли ће посланик променити странку током трајања мандата. На тај начин оборили смо претпоставке из ранијих поглавља да су посланички пребези током мандата учесталији код отворених листа пропорционалне репрезентације, него у моделима затворених блокираних и флексибилних листа. Примећујемо, међутим, пар других, логичних подстицаја *"floor crossing-a"*.

Један од њих је *district native*. Посланици одрасли у изборној јединици из које су бирани чешће од осталих напуштају матичну странку и прелазе у неку другу за време мандата (модел 1 – $p < .05$). „Домаћи синови” осетљиви су на гибања у сопственој бирачкој бази и радије ће отићи из странке уколико процене да ће на тај начин сачувати изборни потенцијал за наредна надметања. „*Floor crossing*“ обично се у таквим околностима дешава због размимоилажења страначких ставова и активности са интересима локалне заједнице из које потиче посланик.

Уско повезана са пређашњим фактором је величина изборне јединице. Мали окрузи, у којима се бира од два до пет посланика, чешће су поднебље „*floor crossing-a*” од средњих и великих изборних јединица (модел 2, $p < .1$). Мотиви посланика из малих изборних јединица слични су као и код оних који су одрасли у округу у коме су бирани. Заступник је видљивији у конкуренцији неколицине својих страначких колега и нешто више такмаца из редова супарничких партија и добро ће послушквати какво мишљење о темама од националног или локалног значаја имају бирачи. У окрузима који дају мали број заступника у парламент тешко је политички преживети скривајући ставове или износити оне супротне очекивањама већине и зато ће посланици радије напустити матичну странку, ако им је она баласт да би били реизабрани, и приклонити се импулсу који стиже из бирачког тела.

Две независне варијабле, величина парламента и постојање директних избора за председника, такође су статистички значајне ($p < .05$). И објашњења њиховог утицаја такође могу бити слична. Велике скупштине отварају могућност већих посланичких клубова, а бројније заступничке групе окупљају парламентарце са различитих нивоа партијске хијерархије. Они под мањим утицајем олигархија и ван професионално-бирокуратског апарата, осетљивији су на притиске из локалног окружења и пре ће напустити партију ако она изневери очекивања бирача, него што ће то учинити посланици из мањих парламената, где обично седе страначки барони, у доброј мери интересно умрежени са најужим руководством.

И директни избори за председника подстичу „*floor crossing*“, показује наш аналитички модел. Посланици који су дошли до мандата у сенци председничких кампања и уз мање трошкова и напора, другачије ће се односити према законодавној функцији од оних које је улазак у парламент коштао више. Отуда је и потенцијал за напуштање партије током трајања мандата код таквих заступника израженији. Уколико им се укаже прилика да пребегом у други табор осигурају наставак парламентарне каријере или остваре неки други политички бенефит, радије ће прибећи „*floor crossing-u*“, него што ће чекати наредну кампању и улазити у борбу са неизвесним исходом.

9. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Хипотетички оквир ове докторске дисертације конструисан је да докаже како су разлике у степену персонализованости између затворених блокираних, флексибилних и отворених листа пропорционалне репрезентације толико очигледне, да можемо утврдити да су облици политичког понашања и односи са партијама посланика у системима отворених листа драстично другачији него код затворених блокираних и њихових „факсимила”, флексибилних листа, где учавамо доминацију партија над изабраним представницима и већу дистанцу између посланика и бирача. „Густи опис” генезе и механизма деловања пропорционалних модела различитог степена отворености, као и парне компарације, скицирали су теоретски оквир који наводи да би наша генерална хипотеза могла бити у већем делу доказана. Међутим, студије појединачних случајева, нису довољан научни алат за доношење финалних закључака. Нарочито због тога што и међу посматраним изборним системима држава са истим типовима листа, постоје значајна одударања у погледу функционисања персоналне репрезентације. Није довољна ни дескриптивна статистика, уз помоћ које смо утврдили да су разлике у нивоу персонализованости отворених листа, с једне, и блокираних и флексибилних, с друге стране, недвосмислено доказиве у понашањима посланика током изборних кампања, где је допринос кандидата резултату своје партије можда и највећи, док за међуизборни период нема довољно јасних показатеља који би потврдили главну претпоставку дисертације.

Линеарна регресиона анализа, круна нашег истраживачког подухвата, осмишљена као инструмент финалне, квантитативне потврде генералне хипотезе, отишла је, међутим, корак даље, дајући нови допринос науци о изборима. Тражећи уочљиве дистинкције између отворених листа, с једне, и флексибилних и затворених блокираних, с друге стране, дошли смо до нове псефолошке поставке, не толико теоријски експлоатисане. Три од четири зависне композитне варијабле (интензитет комуникације са бирачима, индивидуализација изборних кампања, слобода у деловању посланика) навеле су нас на закључак да степен персонализованости изборних институција не прати линију поделе три типа листа пропорционалне репрезентације, већ превасходно зависи од утицаја личних гласова. *Посланици који су изабрани искључиво захваљујући преференцијалним гласовима испољавају битно другачије обрасце политичког деловања од заступника који су до мандата дошли преко сигурне позиције на изборној листи партије која их је кандидовала – знатно учесталије директно комуницирају са бирачима, неупоредиво су активнији у предизборним активностима и финансирању кампања и мање су подложни утицају страначких централа и олигархија у редовним парламентарним активностима.*

Поред генералне хипотезе, регресиона анализа помогла нам је и у одбрани претпоставке да у системима флексибилних листа, својеврсним хибридима персоналне и партијске репрезентације, постоје две јасно диференциране категорије посланика, чије се улоге у погледу непосредности комуникације са бирачима, улоге у изборним кампањама и понашања у парламенту јасно разликују. Посланици изабрани директно захваљујући преференцијалним гласовима, у свом политичком деловању, не одступају битније од форми понашања заступника са отворених листа, док парламентарци, који су у клупе доњих домова сели помоћу наметнутог редоследа на листи, своју позицију тако и доживљавају, без иницијативе у кампањама и директне везе са бирачима, градећи каријеру на бази лојалних односа према лидерима и олигархизованим партијским вођствима.

Иако смо претпоставили и да су посланици изабрани личним гласовима склонији напуштању матичних странака током трајања мандата и преласцима у друге партије од заступника са *de iure* и *de facto* блокираних листа, квантитативна анализа оповргла је овакву тврдњу, делимично потврдивши наш налаз из поглавља парних компарација, али и закључке ранијих истраживања. Кључни узрок феномена одметања парламентарца за време мандата не лежи у чињеници да ли су заступници изабрани захваљујући преференцијалним гласовима или пролазној позицији на листи, показало је тестирање последње зависне варијабле назване *floor crossing*, по англосаксонској синтагми за посланичке пребеге. Много маркантнији подстицаји посланичких одметања су мала изборна јединица, магнитуде између два и пет, или одрастање у изборном округу у коме је посланик освојио мандат (*district native*), док су наше парне компарације недвосмислено утврдиле да је "*floor crossing*" израженији у посткомунистичким државама са пропорционалним изборним системима, где је до демократизације дошло након пада Берлинског зида, него у традиционалним, западноевропским плуралистичким друштвима. Пресудан мотив учесталијих посланичких одметања је слабија институционализованост политичких партија у још увек недовољно утемељеним демократијама, што је пре нас утврдио и Клајн (Klein, 2019).

Даље, емпиријска анализа указала је и на значај појединих институционалних, контекстуалних и демографских фактора, попут већ помињане величине изборне јединице и податка да ли је посланик одрастао у округу из кога је биран (*district native*), али и величине парламента, постојања директних избора за председника и нивоа демократског развоја, као и родне припадности посланика, који поред преференцијалних гласова, битније утичу на унутарпартијску ефикасност пропорционалних изборних система и персонализацију изборног процеса. Тако су се мале изборне јединице, у којима се бира између два и пет посланика, показале као један кључних подстицаја за чешћу и снажнију комуникацију посланика и бирача. Композитна зависна варијабла помоћу које смо анализирали интеракцију заступника и бирача, навела нас је да закључимо како су парламентарци из малих јединица одређенији ка успостављању личних веза са гласачима, од посланика из средњих и великих изборних јединица. Посредно, на овакав закључак указује и налаз да изборне јединице средње величине ограничавају независност заступника у парламентарним активностима. Наука каже да слободније форме политичког понашања, у погледу покретања тема за дискусију и гласања у доњим домовима, исказују парламентарци бирани у малим изборним јединицама.

District native, видели смо, стимулишући је фактор приликом одлука посланика да напуштају матичне и прелазе у друге партије током мандата. Али, још је израженији утицај чињенице да ли је заступник одрастао у изборној јединици у којој је биран на интензитет комуникације са бирачима. „Домаћи синови” (Andre & Derauw, 2013: 986-1006), једнако као и посланици из малих изборних јединица, већу пажњу посвећују интересима сопствених бирача и дају значајнији допринос локалној заједници кроз рад у парламенту. Рекли бисмо, мада за такву тврдњу немамо емпиријску потпору, и да посланицима одраслим у изборној јединици из које су бирани, реизбор у парламент није једини мотив снажнијег везивања за бирачку базу, већ су то и подстицаји попут жеље да се остави дубљи траг у историји родног краја.

Мање очекивано, показало се и да величина парламента има одређене реперкусије на ниво персонализованости изборних институција. Што је више посланика у доњем дому, већа је и шанса да ће њихове активности бити независније у погледу односа са страначким

олигархијама, а такође су и изгледније шансе да ће доћи до израженије појаве феномена "floor crossing-a" међу заступницима. У великим парламентима до места у клупама лакше долазе посланици из средњих и нижих партијских структура, са мањом професионалном зависношћу од страначких централа и брижнијим погледом на интересе локалне заједнице, а самим тим и склоношћу ка слободнијем деловању и промени страначких боја, уколико је то у виталном интересу бирача.

Још мање логичан, рекло би се на први поглед, је утицај директних избора за председника на персоналну репрезентацију у парламенту једне државе. Емпиријска анализа, међутим, показује супротно у погледу зависне варијабле "floor crossing". Објашњење која отвара простор за широку расправу могло би лежати у нашој претпоставци да директно бирање председника води ка централизованој персонализацији, засењивању партијске сцене фигуром неприкосновеног лидера, кандидата за шефа државе, а самим тим и до умањивања значаја странака и посланичких претендента приликом одржавања парламентарних избора. У таквој атмосфери, квалитетни лидери минимизирају потребу за индивидуалним кампањама кандидата за посланике, који до мандата долазе неуобичајено лако, па се на исти начин и опходе према својој дужности. Због тога су и случајеви посланичких одметања учесталији у државама где се шеф државе бира на председничким изборима.

Кад је у питању интензитет комуникације посланика са бирачима такође смо дошли до закључка који у будућност може бити предмет политиколошких дебата. Што је слобода изборног процеса израженија, то су подстицаји посланика за непосреднијом интеракцијом са бирачима слабији. Наизглед нетачно, али би једно од тумачења оваквог налаза могло бити следеће – активнији приступ према бирачима у изборној јединици показују парламентарни заступници у демократијом дефицитарним, још увек неконсолидованим, понегде и хибридни посткомунистичким режимима, којих је тачно половина међу проучаваним сразмерним листовним моделима у Европи (13 од 26). У неједнаким условима, опозиција теже долази до минута у електронским медијима, на њену штету су углавном и парламентарне процедуре, па посланицима преостаје теренски рад, као једини целисходан политички алат, како би и на наредним изборима могли да се надају успеху партије и обнови сопственог мандата.

Видели смо, такође, да је пол посланика један од важних фактора персонализације изборних институција. Мушкарци су значајно активнији у спровођењу изборних кампања и исказују већу самосталност у парламентарном раду и односима према партијским руководствома. Проблем равномерне заступљености жена и даље је једна од највидљивијих деформација репрезентативности у већини парламената европских држава. Социолошки, културолошки, психолошки и низ других чинилаца који удаљавају жене од политичких активности, па су тако и, у трећој деценији 21. века, квоте за мање заступљени пол једина гаранција њихове какве-такве заступљености у доњим домовима широм континента. Следствено томе, логично је да заступљенији пол буде видљивији у изборним кампањама, али и независнији у замршеним партијским односима мушке делатности, каква је политика. Круцијалан за наш предмет истраживања био је и квалитативни научни приступ. Компаративна анализа послужила нам је да докажемо како су се изборне реформе у европским државама са пропорционалном формулом и преференцијалним гласањем, у претежном броју посматраних случајева, кретале у смеру веће персонализованости изборних институција.⁴⁹ У густом опису генезе флексибилних и отворених листа донекле

⁴⁹ Када су у питању затворене блокиране листе, у седам крупних реформи, уоквирених „критичним раскрсницама”, виши степен персонализованости уочавамо у Шпанији и Португалији, где су пропорционални

смо проширили сазнања до којих су поједини аутори дошли раније. Подсетимо, Ренвик и Пилет су пре непуну деценију, проучавајући тачно 82 изборне реформе различитог опсега и ефеката у 31 европској држави од 1945. године до савременог доба, дошли до доказа да је једино у посткомунистичким земљама, у последње две-три деценије, дошло до несумњивог јачања персонализације изборних система, док су у традиционалним демократијама детектовани и супротни процеси (Renwick & Pilet, 2016).

Проучавајући настанак и развој преференцијалних система у Европи помоћу теоријских алата историјског институционализма, почевши од „критичних раскрсница”, односно временског оквира у коме су такви изборни модели настали, установили смо да су флексибилни системи првог таласа (Белгија, Холандија, Норвешка, Данска), у реформама с почетка 20. века, заменили већинску формулу, што је умањило степен персонализованости, али је довело до повећања међупартијске ефикасности. Код флексибилних система другог таласа, у Аустрији и на Исланду, у „критичним раскрсницама”, дошло је до увођења унутарпартијски ефикаснијег модела и укидања затворених блокираних листа (Аустрија) или отклањања институционалне збрке (Исланд), односно стављања ван снаге решења са паралелном применом две формуле и два нивоа алокације мандата, мада су касније реформе у обе државе произвеле амбивалентне ефекте – у појединим периодима су стимулисале, а у другим неутралисале персоналну репрезентацију. У Шведској, која је релативно касно у односу на своје окружење, тек 1997. године затворене блокиране заменила флексибилним листама, такође учвамо повећање нивоа унутарпартијске ефикасности изборног система. У посткомунистичким државама реформе су по правилу значиле виши степен персонализације изборних институција. Чешка и Словачка су прве слободне изборе 1990. године организовале по правилима флексибилних листа и преференцијалног гласања, лишавајући се комунистичког наслеђа и својеврсне фарсе бирања у једнопартијском систему, док је Естонија то учинила 1992. године, а одмах после завршетка грађанског рата и Босна и Херцеговина. Хрватска и Албанија су у другој деценији 21. века затворене блокиране замениле флексибилним листама, а Бугарска је, уводећи преференцијално гласање, ван снаге ставила мешовити систем, са доминирајућом компонентом фиксираних листа. Исто је учинила и Украјина, али ћемо за ефекте флексибилни листа у тој држави морати да сачекамо боља времена.

Код отворених листа, узлазни тренд персоналне репрезентације у изборним реформама још је видљивији. Осим Кипра, где је преференцијални систем са више дозвољених гласова заменио блок гласање, а може се дебатовати да ли тај, доста редак већински модел, даје већу моћ бирачима од отворених листа, у свим осталим случајевима учвамо раст персонализације након реформи изборних правила. У Финској су још почетком 20. века отворене листе истиснуле индиректне изборе, са низом имовинских и статусних ограничења, а слично можемо рећи и за Грчку, где је најинклузивнији пропорционални систем уведен 1974. након седам година владавине војне хунте, назване Режим пуковника (Koliopoulos & Veremis, 2009). У Летонији је монопол комунистичких „избора без избора” истиснут 1993. године, враћањем модела отворених листа из 1922. године, док су у Словенији 2000. године затворене блокиране листе замењене уникатним персонализованим

системи уведени након владавине војних хунти и некомпететивних избора, што се може рећи и за Црну Гору, где је сразмерна формула са фиксираним листама у примени од првих вишестраначких избора. У преостала четири случаја, затвореним блокираним листама умањена је персонализованост изборних институција, јер је поменути модел у Србији одменио двокружни већински, у Северној Македонији и Румунији мешовити, а у Турској систем појединачног непреносивог гласа.

пропорционалним системом. На крају, листе су потпуно отворене и у Пољској 2001. године, а из употребе је избачена компензациона изборна јединица, са које је 69 посланика бирано на основу унапред утврђеног партијског редоследа.

Сумарно посматрано, од 21 круцијалних изборних реформи омеђених „критичним раскрсницама”, у европским државама, у којима је данас у употреби неки од преференцијалних листовних модела гласања, у 16 случајева уведен је персонализованији и на унутарпартијској равни ефикаснији изборни систем, као замена пређашњем, док је у пет ситуација уочљив супротан ефекат. Овакав резултат даје нам за право да закључимо како је претпоставка да се реформе претежно одвијају у правцу веће персонализованости исправна. Тим пре, јер постоји тенденција да се уласком у правне оквири Европске уније, у појединим посткомунистичким земљама, затворене блокиране листе „отварају”, што је случај у Хрватској и Бугарској. То нам даје наду да ће слични процеси десити и у Србији, Црној Гори и Северној Македонији, као што се недавно догодило у Албанији, која је, као и три поменуте државе, на путу европских интеграција.

Укидањем затворених блокираних листа настало је или додатно персонализовано седам преференцијалних система. Системи флексибилних листа у Аустрији, Албанији, Бугарској, Хрватској и Шведској, као и модели отворених листа у Словенији и Пољској. Наша претпоставка била је да је инхерентни фактор изборних реформи, у којима модели затворених блокираних бивају замењени системима флексибилних или отворених листа, у највећем броју случајева хиперцентрализованост важећих изборних институција.

Дакле, у свих седам модела, у којима је пре реформи једина (Аустрија, Албанија, Хрватска, Словенија, Шведска), доминантна (Бугарска) или присутна (Пољска) била компонента затворених блокираних листа, уочљиви су знаци хиперцентрализованости, који су након увођења преференцијалног гласања значајно ублажени.

Реформски процеси, који су као што смо видели, претежно усмерени у правцу персонализације, према нашем мишљењу, нису продукт стремљења за максимализацијом мандата и моћи владајућих гарнитура, већ се у највећем броју случајева дешавају у садејству инхерентних и контингентних фактора, у преломним историјским моментима, названим „критичним раскрсницама”. Тако настале изборне институције отпорне су на промене и захтевају прилагођавање политичких чинилаца. Компаративном анализом настанка три типа листа пропорционалне формуле, дошли смо до закључка да је приступ историјског институционализма исправан и да су се велике реформе реализовале у складу са принципа поменутог методолошког оквира.

Од седам актуелних система са затвореним блокираним листама, шест (Шпанија, Португалија, Румунија, Турска, Србија, Црна Гора) је настало садејством инхерентних и контингентних фактора у „критичним раскрсницама”, а само се у Црној Гори реформа одиграла „наметањем одозго”. Код модела са флексибилним листама, по правилима историјског институционализма, одиграло се осам великих реформи (Белгија, Холандија, Норвешка, Данска, Шведска, Хрватска, Бугарска Украјина), док су три система (Аустрија, Исланд, Естонија) настала као резултат процеса са циљем максимализације моћи политичких актера, који су иницирали процесе промена. Амбивалентан утицај оба приступа видљив је у Чешкој и Словачкој, док су изборни системи флексибилних листа у Босни и Херцеговини и Албанији настали наметањем споља, под утицајем међународних чинилаца. Када су у питању отворене листе, садејством инхерентних и контингентних фактора настали су изборни модели у Финској, Грчкој и на Кипру, тежњом за максимализацијом

моћи модели у Пољској и Словенији, док се у Летонији догодио случај копирања институционалног модела из 1922. године.

Иако поједини научници, попут Пасарелија, тврде да се ефективни број партија повећава уколико су могућности бирача да мењају коначан редослед израженије (Passarelli, 2020), наша хипотеза је да реформе изборних институција у смеру персонализације не воде ка атомизацији страначке сцене и смањењу међупартијске ефикасности у изборним системима флексибилних и отворених листа. Анализом изборних резултата у седам европских држава са пропорционалном формулом, у којима је дошло до трансформације модела затворених блокираних листа у неки од система преференцијалног гласања, дошли смо до закључака који на убедљив начин не поткрепљују ни нашу, али ни Пасарелијеву претпоставку. У три државе (Аустрија, Бугарска, Шведска), је након великих изборних реформи, дошло до додатног уситњавања страначке структуре, док је у четири (Албанија, Хрватска, Пољска, Словенија), ефективни број елективних партија смањен. Промене су у оба смера минималне, тако да, радећи на овој докторској дисертацији, нисмо утврдили значајније везе између степена отворености изборних листа и бројности политичких организација које излазе на изборе. Будући да би се, барем на индиректан начин, могла успоставити веза између подробно анализираних феномена *"floor crossing-a"* и нивоа фрагментације партијске сцене, сматрамо да би нека будућа проучавања персонализације изборних институција требало више пажње да посвете евентуалном утицају величине изборних јединица, величине парламената и начина избора председника на број релевантних странака у појединим државама, јер поменуте независне варијабле остварују утицај на склоност посланика да током мандата напуштају матичне партије и прелазе у друге.

Преференцијално гласање је вододелница пропорционалних листовних модела. Што је снажнији утицај бирача на могућност промене редоследа кандидата на партијским изборним листама, то су видљивије разлике у политичком понашању посланика, њиховом односу према бирачима, унутарпартијским релацијама и начинима вођења кампања. Моћ личних гласова толико је изражена да и у оквиру истог изборног модела, флексибилних листа, учачамо две, јасно уоквирене категорије парламентарца. Док код заступника изабраних искључиво уз помоћ преференцијалних гласова учачамо обрасце активности идентичне деловању посланика у системима отворених листа, дотле код оних који су до места у доњем дому дошли захваљујући високој позицији на листи примећујемо навике кандидата са затворених блокираних модела. У исто време, отварање листа и давање моћнијих алата гласачима не уситњава партијску сцену, нити мотивише изабране заступнике да, напуштајући матичне партије током мандата и прелазећи у друге, нарушавају избору вољу грађана. Видели смо да је главни окидач за *"floor crossing"* недовољна консолидованост демократских институција, а никако степен отворености изборног система.

Овакви закључци само су доказане хипотезе једне докторске дисертације, никако необориве истине „уклесане у камен“. Псефологија не само да је најезактнија, него је и међу најдинамичнијим гранама науке о политици. Писати о учинцима и последицама изборних система једнако је цртању на песку – нови талас бледи старе слике, макар оне биле и права ремек-дела класика ове политиколошке дисциплине. Зато простор за дебату и потенцијално другачије резултате од наших могу донети нова истраживања, са другачије конципираним

питањима и принципима емпиријске анализе, богатим узорцима и прекомпонованим претпоставкама. До тада, наш рад може послужити, не само као свеобухватна теоријска анализа учинака типова листа пропорционалне репрезентације на персонализацију политике, већ и као практични водич за спровођење изборних реформи.

Отварање листа за бираче неумитан је смер еволуције изборних институција, посебно у државама чија је рањива и дуготрајна плурализација почела подизањем „гвоздене завесе“, у последњој деценији прошлог века. Пут европских интеграција, ма колико он изазован био, показују примери већине чланица Европске уније са посткомунистичких простора, као и земље кандидата Албаније, у којој је недавно уведено преференцијално гласање, на крају доводи до институционализације флексибилних или отворених листа. Исти исход, надамо се, очекује и Србију. У том процесу, свака студија налика овој докторској дисертацији биће драгоцен, тим пре јер је псефологија редак одабир постдипломаца на нашим просторима. Надамо се да ће, када за то дође време, анализа коју остављамо, послужити доносиоцима одлука да конструишу изборни систем који ће, уз пуно уважавање преосталих контекстуалних фактора, успоставити најбољи баланс између партијске и персоналне репрезентације и на тај начин отклонити дуготрајну неефикасност изборних институција у нашој земљи.

ЛИТЕРАТУРА:

- Aardal, B. (2002).** Electoral systems in Norway. In: Grofman, G. & Lijphart, A. (eds.) (2002). *The Evolution of Electoral and Party Systems in the Nordic Countries*, (pp. 167-224). New York: Agathon Press.
- Aardal, B. (2011).** The Norwegian Electoral System and its Political Consequences. *World Political Science*, 7(1), (pp. 1-32).
- Almeida, P. T. (2010).** Elections in Portugal. In: Nohlen, D. & Stöver, P. (eds.) (2010). *Elections in Europe: A Data Handbook*, (pp. 1525-1577). Baden-Baden: Nomos.
- Almeida, P. T. (2011).** Electors, Voting and Representatives. In: Catroga, F. & Almeida, P. T. (eds.) (2011). *Res publica 1820 – 1926: Citizenship and Political Representation in Portugal*, (pp. 60-89). Lisbon: Assembleia da Republica, Biblioteca Nacional de Portugal.
- Andeweg, R. B. (1989).** Institutional Conservatism in The Netherlands: Proposals for and Resistance to Change. In: Daalder, H. & Irwin, G. A. (eds.) (1989). *Politics in The Netherlands: How Much Change*, (pp. 42-60). London: Frank Cass.
- Andeweg, R. B. (2005).** The Netherlands: The Sanctity of Proportionality. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 491-510). Oxford: Oxford University Press.
- Andeweg, R. B. & Irwin, G. A. (2014).** *Governance and Politics of the Netherlands*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Andeweg, R. B., Irwin, G. A. & Louwse, T. (2020).** *Governance and Politics of the Netherlands-Fifth Edition*. London: Red Globe Press.
- Andre, A. & Depauw, S. (2013).** District Magnitude and Home Styles of Representation in European Democracies. *West European Politics*, 36(5), (pp. 986-1006).
- Andre, A. & Depauw, S. (2016).** Looking beyond the district: The representation of geographical sub-constituencies across Europe. *International Political Science Review*, (pp. 1-17).
- Andre, A., Depauw, S. & Deschouwer, K. (2009).** District Magnitude and Legislators Personal Vote-Seeking. *Representation and Electoral Systems* (34), (pp. 1-18).
- Andre, A. et al. (2015).** Party nomination strategies in flexible – list systems. *Party Politics* 23(5), (pp. 589-600).
- Andrews, J. T. & Jackman, R. W. (2005).** Strategic fools: electoral rule choice under extreme uncertainty. *Electoral Studies*, 24(1), (pp. 65-84).
- Антонић, С. (2015).** *Још није готово: Милошевић*. Београд: Вукотић медија.
- Arter, D. (2006).** *Democracy in Scandinavia. Consensual, Majoritarian or Mixed?* Manchester and New York: Manchester University Press.
- Arter, D. (2009).** From a Contingent Party System to Party System Convergence? Mapping Party System Change in Postwar Finland. *Scandinavian Political Studies*, 32(2), (pp. 221-239).
- Arter, D. (2013).** The "Hows", Not the "Whys" or the "Wherefores": The Role of Intra Party Competition in the 2011 Breakthrough of the True Finns. *Scandinavian Political Studies* 36 (2), (pp. 99–120).
- Arter, D. (2014).** Clowns, Alluring Ducks and Miss Finland 2009: The Value of Celebrity Candidates in an Open-List PR Voting System. *Representation*, 50 (4), (pp. 453–470).
- Arter, D. (2018).** Finnish Populism: Keeping in the Family? In: Zaslove, A. & Wolinetz, S. B. (eds.) (2018). *Absorbing the Blow. Populist Parties and their Impact on Parties and Party Systems*, (pp. 145-168). New York: Rowman & Littlefield.

- Arter, D. (2019).** Idiosyncratic, Technocratic, Democratic or Simply Pragmatic? A Parties Perspective on Electoral System Change in Finland 1906-1969. *Politiikka*, 61(1), (pp. 34-53).
- Auersperger Matic, A. (2000).** Electoral Reform as a Constitutional Dilemma. *East European Constitutional Review*, 77(2000), (pp. 76-81).
- Bali, M. & Podolnjak, R. (2009).** Utjecaj izbornog sustava na oblikovanje stranačkog sustava i Vlade u Republici Hrvatskoj 1990-2007. *Pravnik*, 43, 1(87), (str. 41-57).
- Ballington, J. & Matland, R. E. (2004).** Political Parties and Special Measures: Enhancing Women's Participation in Electoral Processes. *Office of the Special Adviser on Gender Issues and Advancement of Women (OSAGI) & Department of Political Affairs Expert Group Meeting, Glen Cove, New York, USA 19 to 22 January 2004*, (pp. 1-15)
- Bauluz, L. et al. (2021).** Historical Political Cleavages and Post-Crisis Transformations in Italy, Spain, Portugal and Ireland 1953-2020. *World Inequality Lab: Working Paper 2021/01*, (pp. 1-34).
- Bačić, A. (1996).** Constitution, Electoral Laws and Prerequisites of Elective Government in Croatia. *Croatian Critical Law Review*, 1(1), (pp. 123-136).
- Beblavy, M. & Veselkova, M. (2014).** Preferential Voting and the Party-Electorate Relationship in Slovakia. *Party Politics* 20 (4), (pp. 521-532).
- Belschner, J. (2023).** Too Young to Win? Cross-National Evidence on Young Candidates Electoral Performance. *Cross-National Evidence on Young Candidates Electoral Performance (August 14, 2023)*, (pp. 1-36).
- Bengtsson, Å. & Wass, H. (2011).** The Representative Roles of MPs: A Citizen Perspective. *Scandinavian Political Studies*, 34(2), (pp. 143-167).
- Bengtsson, Å, Hansen, K. P, Hardarson, O, Narud, H. M. & Oscarsson, H. (2014).** *The Nordic Voter. Myths of Exceptionalism*. Colchester: ECPR Press.
- Benoit, K. (2004).** Models of Electoral System Change. *Electoral Studies*, No. 23, (pp. 363-389)
- Benoit, K. (2005).** Hungary: Holding back the Tiers. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 231-252). Oxford: Oxford University Press.
- Benoit, K. & Hayden, J. (2004).** Institutional Change and Persistence: The Evolution of Poland's Electoral System, 1989-2001. *The Journal of Politics*, 66(2), (pp. 396-427).
- Bergman, T. (2003).** Sweden: From Separation of Power to Parliamentary Supremacy – and Back Again? In: Strøm, K, Müller, W. C. & Bergman, T. (eds.) (2003). *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, (pp. 594-619). Oxford: Oxford University Press.
- Bergman, M. E, Shugart, M. S. & Watt, K. A. (2013).** Patterns of intraparty competition in open-list & SNTV systems. *Electoral studies* 32(2), (pp. 321-333).
- Berecz, S. (1932).** *The Perfect Electoral Law*. Budapest
- Bermeo, N. (1987).** Redemocratization and Transition Elections: A Comparison of Spain and Portugal. *Comparative Politics*, Vol. 19, No. 2, (pp. 213-231).
- Bešić, M. (2019).** *Metodologija društvenih nauka*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Birch, S. (2011).** *Electoral Malpractice*. Oxford: Oxford University Press.
- Birch, S. et al. (2002).** *Embodying Democracy: Electoral System Design in Post-Communist Europe*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Blais, A. (1991).** Rasprava o izbornim sustavima. *Politička misao*, Vol. XXVIII (1991), No. 2, (str. 84-107).
- Blais, A. et al. (2003).** Does the Local Candidate Matter? Candidate Effects in the Canadian Elections of 2000. *Canadian Journal of Political Science*, 36, (pp. 657-674).

- Blais, A. & Massicotte, L. (2002).** Electoral Systems. In: LeDuc, L, Niemi, R. G, & Norris, P. (eds.) (2002). *Comparing Democracies 2: New Challenges in the Study of Elections and Voting*, (pp. 40-69). London: SAGE Publications.
- Blondel, J. (1990).** Types of Party Systems. In: Mair, P. (ed.) (1990). *The West European Party System*, (pp. 302-310). Oxford: Oxford University Press.
- Богдановић, М. (1984).** Теоријска основа квалитативног приступа. *Ревуја за социологију*, Вол. XIV, број 3-4, (стр. 201-213).
- Bogdanor, V. (1983).** Introduction. In: Bogdanor, V. & Butler, D. (eds.) (1983). *Democracy and Elections: Electoral Systems and Their Political Consequences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Voix, C. (1999).** Setting the Rules of the Game. The Choice of Electoral Systems in Advanced Democracies. *American Political Science Review*, No. 93, (pp. 609-624).
- Bol, D. (2016).** Electoral Reform, Values and Party Self-Interest. *Party Politics* 22 (1), (pp. 93–104).
- Bosch, A. & Orriols, L. (2014).** Ballot Structure and Satisfaction with Democracy. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, Volume 24, (pp. 493-511).
- Bochsler, D. (2018).** *Izborna takmičenje ili etničko predstavljanje? Političke stranke i etničke podela u Centralnoj i Istočnoj Evropi*. Beograd: Institut za političke studije.
- Bochsler, D. (2019).** Electoral Systems in the Making. In: Congleton, R. D, Grofman, B. & Voigt, S. (eds.) (2019). *The Oxford Handbook of Public Choice, Volume 2*, (pp. 194-217). Oxford: Oxford University Press.
- Boumans, J, Boomgaarden, H. & Vliegenthart, R. (2013).** Media Personalisation in Context: A Cross-National Comparison Between the UK and the Netherlands, 1992–2007. *Political Studies*, 61(1), (pp. 198–216).
- Brady, H. E. & Collier, D. (2004).** *Rethinking social inquiry: Diverse tools, shared standards*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Bräuninger, T, Däubler, T. & Pilet, J. B. (2023).** Candidate visibility, voter knowledge, and the incumbency advantage in preferential-list PR. *Party Politics*, First published online, May 2023. <https://doi.org/10.1177/13540688231178265>.
- Buben, R. & Kouba, K. (2017).** Proportional Representation, Large District Magnitude and Closed Lists. *World Political Science* 13(2), (pp. 1-41).
- Bunce, V. & Wolchik, S. L. (2006).** International diffusion and post-communistic electoral revolutions. *Communist and Post-Communist Studies*, 38(3), (pp. 283-304).
- Бурсаћ, Д. (2020)а.** Тридесет година метрополизације парламента. У: Јовановић, М. & Вучићевић, Д. (урд.) (2020). *Како, кога и зашто смо бирали: Избори у Србију 1990-2020. године*, (стр. 889-910). Београд: Институт за политичке студије, Службени гласник
- Бурсаћ, Д. (2020)б.** Избори у Хрватској 2020: Крај двопартизма. У: *Српска политичка мисао, година XXVII, vol. 68 (2/2020)*, (стр. 183-204).
- Butora et al. (1999).** *The 1998 Parliamentary Elections and Democratic Rebirth in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs.
- Bucur, C. & McMenamin, I. (2015).** Poland: The Presidentialization of Parties in a Young Democracy. In: Passarelli, G. (ed.) (2015). *The Presidentialization of Political Parties: Organizations, Institutions and Leaders*, (pp. 107-123). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Valdini, M. E. (2013).** Electoral Institutions and the Manifestation of Bias: The Effect of the Personal Vote on the Representation of Women. *Politics & Gender*, 9(1), (pp. 76-92).

- Van den Berg, J. (1979).** Proportional representation in The Netherlands. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (pp. 452–472).
- Van der Kolk, H. (2007).** Electoral System Change in the Netherlands: The Road from PR to PR (1917-2006). *Representation* 43(4), (pp. 271-287).
- Van der Kolk, H. & Thomassen, J. (2006).** The Dutch Electoral System on Trial. *Acta Politica*, 41(2), (pp. 117-132).
- Vauthier, M. (1894).** The Revision of the Belgian Constitution in 1893. *Political Science Quarterly*, Vol. 9, No. 4. (Dec. 1894).
- Verplanke, C. J. (1963).** The small parties and the electoral quota. *Antirevolutionaire staatkunde - maandelijksch orgaan van de Dr Abraham Kuiperstichting*, 33, (pp. 86–102).
- Villodres, C. O. (2003).** Intra-party competition under preferential list systems: The case of Finland. *Representation*, 40(1), (pp. 55-66).
- Владисављевић, Н. (2019).** Успон и пад демократије после Петог октобра. Београд: Архипелаг.
- Voda, P. & Pink, M. (2010).** Candidates in Parliamentary Elections: Analysis of the Preferential Voting in the Elections of the Chamber of Deputies of the Parliament of the Czech Republic in 2006. *World Political Science Review*, Vol. 6(1), Article 1, (pp. 1-22).
- Von Schoultz, A. (2018).** Electoral Systems in Context: Finland. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 602-626). Oxford: Oxford University Press.
- Von Schoultz, A. & Papageorgiou, A. (2021).** Policy or person? The electoral value of policy positions and personal attributes in the Finnish open-list system. *Party Politics*, 27(4), (pp. 767–778).
- Vujičić, Z. (2018).** *Učinci personalizacije izbornih sustava na političke stranke: sustavi stranačkih lista s preferencijskim glasovanjem (doktorski rad)*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti.
- Вучићевић, Д. (2015).** Мешовити изборни модели – институционални одговор на дефекте изборног система у Србији”. *Фондација „Центар за јавно право”*, (стр. 1-14).
- Вучићевић, Д. (2017).** *Политичке последице мешовитих изборних система* (докторска дисертација). Београд: Факултет политичких наука.
- Вучићевић, Д. (2020).** Реформе изборног система Србије: Од „нема измена у изборној години” до „мењамо ради јачања демократије” у само неколико месеци. У: Миленковић, Д. (ур.) (2020). *Дијалог о изборима 2020: Изборни систем и изборно законодавство, билтен бр. 3/2020*, (стр. 10-26). Београд: Факултет политичких наука.
- Вучићевић, Д. (2020).** *Мешовити изборни системи – структура, генеза, последице*. Београд: Службени гласник.
- Вучићевић, Д. & Јовановић, М. (2015).** Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе. *Српска политичка мисао посебно издање*, (стр. 87-119).
- Gallagher, M. (1991).** Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems. *Electoral Studies*, No. 10, (pp. 33-51).
- Gallagher, M, Laver, M. & Mair, P. (2001).** *Representative Government in Modern Europe. Institutions, Parties, and Governments*. New York: McGraw-Hill.
- Gallagher, M. & Mitchell, P. (2018).** Dimensions of Variation in Electoral Systems. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 23-40). Oxford: Oxford University Press.

- Gallagher, M. & Mitchell, P. (2005).** The Mechanics of Electoral Systems. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 579-597). Oxford: Oxford University Press.
- Galasso, V. & Nannicini, T. (2015).** So closed: Political selection in proportional systems. *European Journal of Political Economy*, No. 40, (pp. 260-273).
- Ganghof, S. et al. (2014).** Normative Balance and Electoral Reform: A Finnish Puzzle and a Comparative Analysis. *West European Politics*, 38(1), (pp. 53-72).
- George, A. L. & Bennett, A. (2005).** *Case studies and theory development in the social Sciences*. Cambridge: Harvard University.
- Gendzwill, A. & Raciborski, J. (2014).** Jak głosują wyborcy w warunkach preferencyjnych list wyborczych: przypadek Polski. *Decyzje* 22 (2014), (pp. 47–69).
- Gerring, J. (2007).** *Case Study Research: Principles and Practices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gisselquist, R. M. (2014).** Paired Comparison and Theory Development: Considerations for Case Selection. *Political Science & Politics*, 47(2), (pp. 477-484).
- Гоати, В. (2001).** *Избори у СРЈ од 1990. до 1998: Воља грађана или изборна манипулација*. Београд: Центар за слободне изборе и демократију (ЦеСИД).
- Гоати, В. (2013).** *Избори у Србији и Црној Гори од 1990. до 2013. и у СРЈ од 1992. до 2003.* Београд: Центар за слободне изборе и демократију (ЦеСИД) и Национални демократски институт за међународне односе (НДИ).
- Гоати, В. (2016).** Утицај персоналног гласања на унутарпартијску демократију. У: Стојиљковић, З. & Спасојевић, Д. (урд.) (2016). *Бирачи, партије и избори – како демократизовати партије у Црној Гори и Србији*, (стр. 43-54). Београд, Подгорица: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Центар за мониторинг и истраживање – ЦеМИ.
- Gomm, R, Hammersley, M. & Foster, P. (eds.) (2000).** *Case Study Method*. London: Sage Publications.
- Gouws, A. & Mitchell, P. (2005).** South Africa: One Party Dominance Despite Perfect Proportionality. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 353-373). Oxford: Oxford University Press.
- Groth, A. J. (1965).** Polish Elections 1919-1928. *Slavic Review*, 24(4), (pp. 653-665).
- Gschwend, T. & Stoiber, M. (2014).** Strategic Voting in Proportional Systems: The Case of Finland. *Political Science Series, Working Paper No. 138*, (pp. 5-23).
- Guigal, A. et al. (2019).** Reforming an Electoral System – An Experiment That Failed 2008-2012. *Representation – Journal of Representative Democracy*, 2019, (pp. 1-16).
- Gwiazda, A. (2009).** Poland's Quasi-Institutionalized Party System: The Importance of Elites and Institutions. *Perspectives on European Politics and Society*, 10(3), (pp. 350–376).
- Dawisha, K. & Deets, S. (2006).** Political Learning in Post-Communist Elections. *East European Politics and Societies*, 20(4), (pp. 691-728).
- Della Porta, D. (2002).** Comparative Politics and Social Movements. In: Klandermans, B, Staggenborg, S. (eds.) (2002). *Method of Social Movements Research*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Delgado, O. M. (2006).** Un nuevo modelo electoral. El comportamiento electoral en las elecciones de 2006 en Mexico. *Temas y debates*, 13, (pp. 1-35).
- Desposato, S. (2008).** Going Negative in Comparative Perspective. Electoral Rules and Campaign Strategies. *University of California, Working Papers*, (pp. 1-21).

- Dewachter, W. (2003).** Elections, partis, politiques et representants. La quete d'une legitime democratique 1919-2002. In: Gubin, E, Nandrin, J. P, Gerard, E. & Witte, E. (eds.) (2003). *Histoire de la Chambre des representants de Belgique*, (pp.63-86). Brussels: Chambre des representants.
- De Winter, L. (2005).** Belgium: Empowering Voters and Party Elites. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 417-432). Oxford: Oxford University Press.
- Dinas, E. (2020).** The Electoral System. In: Featherstone, K. & Sotiropoulos, D. (eds.) (2004). *The Oxford Handbook of Modern Greek Politics*, (pp. 203-218). Oxford: Oxford University Press.
- Dogan, M. & Kazancigli, A. (eds.) (1994).** *Comparing Nations*. Oxford: Blackwell.
- Dodeigne, J. & Pilet, J.B. (2019).** Centralized or decentralized personalization? Measuring intra-party competition in open and flexible list PR systems. *Party Politics*, 2019, (pp. 1-12).
- Donovan M. & Broughton, D. (1999).** Party System Change in Western Europe: Positively Political. In: Broughton, D. & Donovan, M. (eds.) (1999). *Changing Party Systems in Western Europe*. London and New York: Pinter.
- Droop, H. R. (2007).** On Methods of Electing Representatives. *Voting Matters, No. 24 (October 2007)*, (pp. 7-46).
- Duverger, M. (1951).** *Les partis politiques*. Paris: Armand Colin.
- Dujardin, V. & Singelyn, M. (2012).** Histoire du systeme electoral belge. In: Bouhon, F. & Reuchamps, M. (eds.) (2012). *Les systemes electoraux de la Belgique*, (pp. 63-85). Bruxelles: Bruylant.
- Đedović, E. (2012).** Državnost BiH i suverenitet njenih građana. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, No. 9(2012)*, (str. 217-230).
- Ђинђић, З. (5. август 1997).** Социјалисти су решили да узму 130 мандата и нема те силе која ће их спречити, *Демократија, стр. 3*.
- Espirito-Santo, A. & Sanches, E. R. (2018).** Looking for locals under a closed-list proportional representation system: The case of Portugal. *Electoral studies*, 52, (pp. 117-127).
- Elephantis, A. (1981).** PASOK and the Elections of 1977: The Rise of the Populist Movement. In: Penniman, H. R. (ed.) (1981). *In Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, (pp. 105-129). Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Elzinga, D, Kummeling, H. & Schipper-Spanninga, H. (2012).** *Het Nederlandse Kiesrecht*. Deventer: Kluwer.
- Elklit, J. (1993).** Simpler than its reputation: The electoral system in Denmark since 1920. *Electoral studies* 12(1), (pp. 41-57).
- Elklit, J. (2005).** Denmark: Simplicity Embedded in Complexity (or Is it the Other Way Round?). In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 453-472). Oxford: Oxford University Press.
- Engeli, I. & Lutz, G. (2012).** When women campaign, do they win? *CCS Meeting, 27-29 January, Mannheim 2012*, (pp. 1-21).
- Ecevit, Y. A. & Kocapinar, G. (2018).** Do Party Lists Matter? Political Party Strategies in Legislative Candidate Nominations. *Parliamentary Affairs*, 71(3), (pp. 697-716).
- Eckstein, H. (1963).** The Impact of Electoral Systems on Representative Government. In: Eckstein, H. & Apter, D. E. (eds.) (1963). *Comparative politics: A Reader*, (pp. 247-254). London: Collier – Macmillan.
- Zittel, T. (2018).** Electoral Systems in Context: Germany. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 781-801). Oxford: Oxford University Press.

- Zittel, T. & Gschwend, T. (2005).** Individualised Constituency Campaigns in Mixed Member Electoral Systems: Candidates in the 2005 German Elections. *European Politics*, 31(5), (pp. 978-1003).
- Indriðason, I. H. & Kristinsson, G. H. (2013).** Primary consequences: the effects of candidate selection through party primaries in Iceland. *Party Politics* (available online first, doi: 1354068813487117).
- Илић, В. (2020).** Страначко одметање народних посланика у Србији 1990-2020. У: Јовановић, М. & Вучићевић, Д. (урд.) (2020). *Како, кога и зашто смо бирали: Избори у Србији 1990-2020. године*, (стр. 959-989). Београд: Институт за политичке студије, Службени гласник.
- Ishiyama, J. T. (1999).** The Communist Successor Parties and Party Organizational Development in Post-Communist Politics. *Political Research Quarterly*, Vol. 52, No. 1, (pp. 87-112).
- Isotalo, B, Mattila, M. & Von Schoultz, A. (2020).** Ideological mavericks or party herd? The effect of candidates ideological positions on intra-party success. *Electoral Studies* (67), (pp. 1-12).
- Jääskeläinen, A. (2020).** *The Finnish Election System*. Helsinki: Ministry of Justice.
- Jalali, C. (2019).** The Portuguese Party System: Evolution in Continuity? In: Pinto, A. C. & Teixeira, C. P. (eds.) (2019). *Political Institutions and Democracy in Portugal: Assessing the Impact of the Eurocrisis*, (pp. 77-100). Cham: Palgrave Macmillan and Springer Nature Switzerland AG.
- Janda, K. (2009).** Laws Against Party Switching, Defecting, or Floor-Crossing in National Parliaments. *The Legal Regulation of Political Parties, working paper 02/09*, (pp. 1-28).
- Jacobs, K. (2018).** Electoral Systems in Context: The Netherlands. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 557-580). Oxford: Oxford University Press.
- Jacobs, K. & Leyenaar, M. (2011).** A Conceptual Framework for Major, Minor, and Technical Electoral Reform. *West European Politics*, 34(3), (pp. 495-513).
- Јовановић, М. Н. (1997).** *Изборни системи: Избори у Србији 1990-1996*. Београд: Институт за политичке студије, Службени гласник.
- Јовановић, М. Н. (2004).** *Изборни системи посткомунистичких држава*. Београд: Службени лист СЦГ.
- Јовановић, М. Н. (2006).** *Обликовање изборне демократије*. Београд: Институт за политичке студије, Службени лист СЦГ.
- Јовановић, М. Н. (2011).** Izborni sistem Srbije – dve decenije posle. U: Orlović, S. (ur.) (2011). *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, (str. 219-248). Beograd: Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju.
- Јовановић, М. Н. (2016).** Изборни системи између партијске и персоналне репрезентације. У: Стојиљковић, З. & Спасојевић, Д. (ур.) (2016). *Бирачи, партије и избори – како демократизовати партије у Црној Гори и Србији*, (стр. 11-42). Београд, Подгорица: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Центар за мониторинг и истраживање – ЦеМИ.
- Јовановић, М. & Вучићевић, Д. (2020).** Избори за народне посланике Народне скупштине Републике Србије 1990-2020. У: Јовановић, М. & Вучићевић, Д. (урд.) (2020). *Како, кога и зашто смо бирали: Избори у Србији 1990-2020. године*, (стр. 583-646). Београд: Институт за политичке студије, Службени гласник

- Jovović, R. (2011).** Reformom izbornog sistema ka konsolidaciji demokratije. U: Orlović, S. (ur.) (2011). *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, (str. 271-282). Beograd: Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju.
- Johannes, J. R. (1984).** *To Serve the People: Congress and Constituency Service*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Judge, D. & Ponszki, G. (1995).** Member-Constituency Linkages in the Hungarian Parliament. *Legislative Studies Quarterly* 20(2), (pp. 161–176).
- Kajsiu, B. (2010).** The Crisis of Representation in Post-Communist Albania. *East European Politics and Societies*, Vol. 24, No. 2, (pp. 229-253).
- Kaminski, M. M. & Nalepa, M. A. (2004).** Poland: Learning to Manipulate Electoral Rules. In: Colomer, J. M. (ed.) (2004). *Handbook of Electoral System Choice*, (pp. 369-381). Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Кандић, У. (2019).** Међузависност президентијализације политичких партија и затворених блокираних листа – случајеви Србије и Црне Горе. *Политички живот, бр. 17*, (стр. 31-45).
- Karvonen, L. (2004).** Preferential voting: incidence and effects. *International Political Science Review*, 25(2), (pp. 203-226).
- Karvonen, L. (2010).** *The Personalization of Politics: A Study of Parliamentary Democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Karvonen, L. (2011).** Preferential Vote in Party List. In: Colomer, J.M. (ed.) (2011). *Personal Representation: The Neglected Dimension of Electoral Systems*, (pp. 117-134). Colchester: ECPR Press.
- Karvonen, L. (2014).** *Parties, Governments and Voters in Finland. Politics Under Fundamental Societal Transformation*. Colchester: ECPR Press.
- Karvonen, L. (2016).** No Definitive Decline. The Power of Political Parties in Finland: A Focused Analysis. In: Raunio, T. & Karvonen, L. (eds.) (2016). *The Changing Balance of Political Power in Finland*. Stockholm: Santerus Academic Press.
- Kasapović, M. (1992).** Izborni modeli i politički sustav. *Politička misao*, Vol. 29(2), (str. 12-22).
- Kasapović, M. (2003).** *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, M. (2011).** Zašto je hrvatski izborni sustav dobar? U: Barbić, J. (ur.) (2011). *Izbori zastupnika u Hrvatski sabor i referendum*, (str. 17-31). Zagreb: HAZU
- Kasapović, M. (2014).** *Kombinirani izborni sustavi u Europi 1945–2014*. Zagreb: Plejada.
- Katz, R. S. (1980).** *A Theory of Parties and Electoral Systems*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Katz, R. S. (1984).** The Single Transferable Vote and Proportional Representation. In: Lijphart, A. & Grofman, B. (eds.) (1984). *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives*. New York: Praeger.
- Katz, R. S. (1986).** Intraparty Preference Voting. In: Grofman, B. & Lijphart, A. (eds) (1986). *Electoral Laws and Their Political Consequences*, (pp. 85-103). New York: Agathon Press.
- Katz, R. S. (1998).** Malapportionment and Gerrymandering in Other Countries and Alternative Electoral Systems. In: Rush, M.E. (ed.) (1998). *Voting Rights and Redistricting in the United States*, (pp. 245-259). Westport, CT: Greenwood Press.
- Katz, R. S. (2005).** Why Are There so Many (or so Few) Electoral Reforms. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 57–76). Oxford: Oxford University Press.
- Katz, R. S. & Mair, P. (1995).** Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party. *Party Politics* 1(1), (pp. 5–28).

- Kacperski, K. (2011).** The Concept of Reform of Law in Relation to General Elections to the Sejm and Senate in the Process of Adoption of the August Amendment. *Przegląd Sejmowy*, 1(102), (pp. 43-69).
- Kersbergen, K. & Krouwel, A. (2009).** A double-edged sword. The Dutch centre-right and the foreigners issue. In: Bale, T. (ed.) (2009). *Immigration and Integration Policy in Europe: Who Politics-and the Centre-Right-Matter*, (pp. 84-100). London and New York: Routledge.
- King, G, Keohane, R. O. & Verba, S. (1994).** *Designing Social Inquiry*. Princeton: Princeton University Press.
- Klein, E. (2019).** Explaining legislative party switching in advanced and new democracies. *Party Politics*, 20(10), (pp. 1-12).
- Kovalov, M. (2014).** Electoral Manipulations and Fraud in Parliamentary Elections: The Case of Ukraine. *East European Politics & Societies*, 28(4), (pp. 781-807).
- Koliopoulos, J. S. & Veremis. T. M. (2009).** *Modern Greece: A History since 1821*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Kopecky, P. (2004).** The Czech Republic: Entrenching Proportional Representation. In: Colomer, J. M. (ed.) (2004). *Handbook of Electoral System Choice*, (pp. 347-358). Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Koopmans, J. W. (2015).** *Historical Dictionary of The Netherlands*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Kortukov, D. (2019).** The Politics of Electoral Reform in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, (pp. 1-12).
- Kossmann, E. H. (1978).** *The Low Countries 1780-1940*. Oxford: Oxford University Press.
- Коштуница, В. & Чавошки, К. (1990).** *Страначки плурализам или монизам: Послератна опозиција – обнова и затирање*. Београд: Привредно - правни приручник.
- Kuitunen, S. (2002).** Finland: Finalized Procedures with Membership Predominance. In: Narud, H. M, Pedersen, M.N, Valen, H. (eds.) (2002). *Party Sovereignty and Citizen Control. Selecting Candidates for Parliamentary Elections in Denmark, Finland, Iceland and Norway*. Odense: University Press of Southern Denmark.
- Krasniqi, A. (2012).** The Electoral Systems and Elections Administration in Albania. *Research Study ACFR & FEF*, (pp. 1-18).
- Крстић, З. (2014).** Персонализација власти, популизам и каудиљизам у Латинској Америци. *Српска политичка мисао, год. 21, вол. 43*, (стр. 215-234).
- Laakso, M. & Taagepera, R. (1979).** Effective Number of Parties: A Measure with Application to Western Europe. *Comparative Political Studies*, 12, (pp. 3-27).
- Lago, I. & Martinez, C. F. (2012).** Forgetting to make votes count: The role of previous democratic experience. *Electoral Studies* 31(2), (pp. 413-421).
- Lapinski, J. et al. (2016).** What Do Citizens Want from Their Member of Congress. *Political Research Quarterly*, 69(3), (pp. 535-545).
- Lijphart, A. (1971).** Comparative Politics and Comparative Comparative Method. *American Political Science Review*, 65(3), (pp. 682-693).
- Лајпхарт, А. (2003).** *Модели демократије*. Београд, Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД.
- La Palambora, J. G. (1953).** The Italian elections and the problem of representation. *American Political Science Review*, 47, (pp. 676-704).
- Lahlum, H. O. (2009).** *Haakon Lie. Historien, mytene og mennesket*. Oslo: Cappelen Damm.

- Levi, M. (1997).** A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis. In: Lichbach, M.I. & Zuckerman, A. S. (eds.) (1997). *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, (pp. 19-41). Cambridge: Cambridge University Press.
- Leston-Bandeira, C. & Tiburcio, T. (2012).** Developing Links Despite the Parties-Parliament and Citizens in Portugal. *The Journal of Legislative Studies*, 18(3-4), (pp. 384-402).
- Leyenaar, M. & Hazan, R. Y. (2011).** Reconceptualising Electoral Reform. *West European Politics*, 34(3), (pp. 437-455).
- Leys, C. (1959).** Models, Theories, and the Theory of Political Parties. *Political Studies*, 7, (pp. 127-146).
- Lewin, L. (1988).** *Ideology and strategy: A century of Swedish politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lidegaard, B. (2009).** *A Short History of Denmark in the 20th Century*. Kobenhavn: Gyldendal.
- Lijphart, A. (1994).** *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty - Seven Democracies, 1945 – 1990*. Oxford: Oxford University Press.
- Lieberman, E. (2005).** Nested analysis as a mixed-metod strategy for comparative research. *American Political Science Review*, 99, (pp. 435-452).
- Lieberman, R.C. (2002).** Ideas, Institutions and Political Order: Explaining Political Change. *American Political Science Review*, No. 96(4), (pp. 697-712).
- Lipset, S. M. (1994).** Binary Comparisons: American Exceptionalism – Japanese Uniqueness. In: Dogan, M. & Kazancigil, A. (eds.) (1994). *Comparing Nations: Concepts, Strategies, Substance*, (pp. 153-212). Oxford: Blackwell Publishers.
- Linc, H. & Stepan, A. (1998).** *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Лончар, Ј. (2020).** Избори и представљање националних мањина у Србији 1990-2020. У: Јовановић, М. & Вучићевић, Д. (урд.) (2020). *Како, кога и зашто смо бирали: Избори у Србији 1990-2020. године*, (стр. 843-867). Београд: Институт за политичке студије, Службени гласник.
- Лончар, Ј. & Стојановић, Б. (2016).** Утицај изборног система на изборне стратегије кандидата и понашање посланика у Србији. У: Стојиљковић, З. & Спасојевић, Д. (ур.) (2016). *Бирачи, партије и избори – како демократизовати партије у Црној Гори и Србији*, (стр. 77-94). Београд, Подгорица: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Центар за мониторинг и истраживање – ЦеМИ.
- Lowndes, V. (2005).** Institucionalizam. U: Marsh, D. & Stoker, G. (urd.) (2005). *Teorije i metode političke znanosti*, (str. 86-104). Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Lopes, F. F. (1991).** Clientelismo, crise de participação e deslegitimação na I Republica. *Análise Social*, Vol. 26, No. 111, (pp. 401-415).
- Lutz, G. (2004).** Switzerland: Introducing Proportional Representation from Below. In: Colomer, J. M. (ed.) (2004). *Handbook of Electoral System Choice*, (pp. 279-293). Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Lucardie, P. & Voerman, G. (2007).** Op Weg Naar de Verkiezingen: Partijprogrammas an de Selectie van Kandidaten. In: *Een verddld electoraat: De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Sprettrum, (pp. 74-96.).
- Maddens, B. et al. (2006).** Effects of Campaign Spending in an Open List PR System: The 2003 Legislative Election in Flanderns/Belgium. *West European Politics*, 29(1), (pp. 161-168).
- Magone, J. M. (2004).** *Contemporary Spanish Politics*. London and New York: Routledge.
- Magone, J. M. (2014).** *Politics in Contemporary Portugal: Democracy Evolving*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

- Mainwaring, S. (1998).** Party Systems in the Third Wave. *Journal of Democracy*, 9(3), (pp. 67-81).
- Mainwaring, S. & Shugart, M. S. (1997).** Juan Linz, Presidentialism, and Democracy: A Critical Appraisal. *Comparative Politics*, Vol. 29, No. 4, (pp. 449-471).
- Mair, P. (1996).** Party Systems and Structures of Competition. In: LeDuc, L, Niemi, R. & Norris, P. (eds.) (1996). *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*, (pp. 89-105). London: Sage. 89-105.
- Markowski, R. (2008).** The 2007 Polish Parliamentary Election: Some Structuring, Still a Lot of Chaos. *West European Politics* 31(5), (pp. 1055-1068).
- Marsh, M. (1985).** The voters decide? Preferential voting in European list systems. *European Journal of Political Research*, 13(4), (pp. 365-378).
- Marsh, M. (2007).** Candidates or parties? Objects of electoral choice in Ireland. *Party Politics* 13(4), (pp. 500-527).
- Marsh, M. (2011).** Ordinal Rank. In: Colomer, J. M. (ed.) (2011). *Personal Representation: The Neglected Dimension of Electoral Systems*, (pp. 135-152). Colchester: ECPR Press.
- Marsh, M. (2018).** Electoral Systems in Context: Ireland. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 651-672). Oxford: Oxford University Press.
- Martin, S. (2010).** Electoral Rewards for Personal Vote Cultivation under PR-STV. *West European Politics*, 33(2), (pp. 369-380).
- Marcinkiewicz, K. (2014).** Electoral Contexts That Assist Voter Coordination: Ballot Position Effects in Poland. *Electoral Studies* 33, (pp. 322–334).
- Marczewska-Rytko, M. (2019).** The 2015 Nationwide Referendum in Poland in Memes. *Bratislava Law Review*, Vol. 3. No. 1, (pp. 26-42).
- Marques, A. H. (2003).** *Atlas Historico de Portugal e do Ultramar Portugues*. Lisboa: Centro de Estudos Historicos.
- Massicotte, L. (2011).** Mixed Systems. In: Colomer, J. M. (ed.) (2011). *Personal Representation: The Neglected Dimension of Electoral Systems*, (pp. 97-116). Colchester: ECPR Press.
- Massicotte, L. & Blais, A. (1999).** Mixed Electoral Systems: A Conceptual and Empirical Survey. *Electoral Studies*, 18(3), (pp. 341-366).
- Matland, R. E. & Studlar, D. T. (2004).** Determinants of Legislative Turnover: A Cross-National Analysis. *British Journal of Political Science* 34(1), (pp. 87-108).
- Mahoney, J. & Thelen, K. (2010).** A Theory of Gradual Institutional Change. In: Mahoney, J. & Thelen, K. (eds.) (2010). *Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency and Power*, (pp. 1-37). New York: Cambridge University Press.
- Mackenzie, W. J. M. (1964).** *Free Elections: An Elementary Textbook*. London: Allen & Unwin.
- Mackie, T. T. & Rose, R. (1991).** *The International Almanac of Electoral History*. London: Palgrave Macmillan.
- Macura, R. & Kovačević, Ž. (2018).** Uloga statistike u društvenim naukama. *Svarog*, maj 2018, (str. 312-325).
- Meirinho, M. (2009).** Reformas eleitorais: Entre a complexidade e as dificuldades de mudança. *Eleicoes*, 12, (pp. 11–24).
- Mikkil, E. & Pettai, V. (2004).** The Baltics: Independence with Divergent Electoral Systems. In: Colomer, J. M. (ed.) (2004). *Handbook of Electoral System Choice*, (pp. 332-346). Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

- Milanov, V. (2016).** Direct Democracy in Bulgaria. *Pazmany Law Working Papers, 2016(1)*, (pp. 2-18).
- Millard, F. (2009).** Poland: Parties without a Party System 1991-2008. *Politics & Policy, 37(4)*, (pp. 781-798).
- Millard, F. (2010).** *Democratic Elections in Poland 1991-2007*. London and New York: Routledge.
- Millard, F. (2011).** Electoral-system change in Latvia and the elections of 2010. *Communist and Post-Communist Studies, Vol. 44, No. 4*, (pp. 308-319).
- Miners, N. J. (1971).** Floor Crossing and Pork-Barrel Politics in New Nations. *Parliamentary Affairs, 25(1)*, (pp. 11-28).
- Митровић, А. (2012).** *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919-1939*. Београд: Завод за уџбенике.
- Montabes, J. & Ortega, C. (1999).** Candidate Selection in Two Rigid List Systems: Spain and Portugal, ECPR workshops in Mannheim, March 1999, (pp. 1-19).
- Montero, J. M. (1997).** El debate sobre el sistema electoral: rendimientos, criterios y propuestas de reforma. *Revista de Estudios Politicos, No. 95*, (pp. 9-46).
- Muller, W. C. (2005).** Austria: A Complex Electoral System with Subtle Effects. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 397-416). Oxford: Oxford University Press.
- McDermott, K. (2015).** *Communist Czechoslovakia, 1945-89: A Political and Social History*. London: Red Globe Press.
- McMenamin, I. & Gwiazda, A. (2011).** Three roads to institutionalisation: Vote, office and policy seeking explanations of party switching in Poland. *European Journal of Political Research, 50(6)*, (pp. 838–866).
- McFaul, M. (2005).** Transitions from Postcommunism. *Journal of Democracy, 16(3)*, (pp. 5-19).
- Narud, H.M. et al. (2002).** *Party Sovereignty and Citizen Control: Selecting Candidates for Parliamentary Elections in Denmark, Finland, Iceland and Norway*. Odense: University Press of Southern Denmark.
- Narud, H. M. & Strøm, K. (2004).** Norway: Madisonianism Reborn. *Scandinavian Political Studies 27(2)*, (pp. 175-201).
- Nedović, N. (ur.) (2000).** *Oko izbora: Izveštaj Centra za slobodne izbore i demokratiju sa parlamentarnih i predsedničkih izbora u Srbiji*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID).
- Nikolenyi, C. (2011).** When Electoral Reform Fails: The Stability of Proportional Representation in Post-Communist Democracies. *West European Politics, 34(3)*, (pp. 607-625).
- Nolen, D. & Kasapović, M. (1997).** *Izborni sistemi Istočne Evrope*. Beograd: Fondacija "Friedrich Ebert" – biro Beograd.
- Norris, P. (1997).** The Puzzle of Constituency Service. *Journal of Legislative Studies, 3(2)*, (pp. 29-49).
- Norris, P. (2004).** *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2006).** The Impact of Electoral Reform on Women's Representation. *Acta Politica, No. 41*, (pp. 197-213).
- Nousiainen, J. (2000).** Finland: The Consolidation of Parliamentary Governance. In: Muller, W. C. & Strøm, K. (eds.) (2000). *Coalition Governments in Western Europe*, (pp. 264-299). Oxford: Oxford University Press.

- Nohlen, D. (1990).** Većinski izbori i razmjerni izbori. *Politička misao, Vol, XXVII, No. 4*, (str. 179-200).
- Nohlen, D. & Stöver, P. (eds.) (2010).** *Elections in Europe: A Data Handbook*. Baden-Baden: Nomos.
- O'Leary, E. (2011).** The Constituency Orientation of Modern TDs. *Irish Political Studies*, 26(3)
- Ortega, C. (2004).** *Los sistemas de voto preferencial: Una estudio de 16 democracias*. Madrid: CIS - Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Орловић, С. (2008).** *Политички живот Србије - између партократије и демократије*. Београд: Службени гласник.
- Орловић, С. (2011).** Изборни систем и институционални дизајн. У: *Препоруке за измену изборног законодавства*, (стр. 31-47). Београд: НДИ Србија.
- Orlović, S. (2012).** Političke posledice izbornog sistema u Srbiji, *Politički život* 4(2012), (str. 19-36).
- Орловић, С. (2015)а.** *Изборни бумеранг: Политичка последице изборних система*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет политичких наука.
- Орловић, С. (2015)б.** *Партије и партијски системи*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет политичких наука.
- Орловић, С. (2020).** Утицај изборног система на партије и партијски систем. У: Јовановић, М. & Вучићевић, Д. (урд.) (2020). *Како, кога и зашто смо бирали: Избори у Србији 1990-2020. године*, (стр. 739-760). Београд: Институт за политичке студије, Службени гласник.
- Павловић, Д. & Антонић, С. (2007).** *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*. Београд: Службени гласник.
- Рајванчић, М. (1997).** Nova izborna geografija. U: Nedović, S. (ur.) (1997). *Oko Izborā: Izveštaj Centra za slobodne izbore i demokratiju sa parlamentarnih i predsedničkih izbora u Srbiji (septembar-oktobar 1997)*, (str. 53-76). Београд: Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID).
- Palić, M. (2012).** Učinci primjene srazmjernog izbornog sustava u Republici Hrvatskoj. *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu, god. 49(1)*, (str. 49-58).
- Paloheimo, H. (2016).** The Changing Balance of Power between President and Cabinet. In: Raunio, T. & Karvonen, L. (eds.) (2016). *The Changing Balance of Political Power in Finland*. Stockholm: Santerus Academic Press.
- Passarelli, G. (2020).** *Preferential Voting Systems: Influence on Intra-Party Competition and Voting Behaviour*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Passarelli, G. (2018).** Electoral Systems in Context: Italy. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 851-870). Oxford: Oxford University Press.
- Patkos, V. & Stump, A. (2023).** Do electoral reforms tend to favour the incumbents? A quantitative analysis. *Acta politica*, 58, (pp. 118-140).
- Pellikaan, H, De Lange, S. L. & Van der Meer, T. W. G. (2016).** The Centre Does Not Hold: Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands, 2002-2012. *Government and Opposition*, 53(2), (pp. 231-255).
- Pesonen, P. (1968).** *An Election in Finland: Party Activities and Voter Reactions*. New Haven: Yale University Press.
- Peszyński, W. (2019).** Systemic Preconditions of Centralized Personalization of the Election Campaign to the Polish Sejm. *Athenaeum – Polish Political Science Studies*, 63(3), (pp. 34-49).

- Pettai, V. (2004).** The Parliamentary Elections in Estonia, March 2003. *Electoral Studies* 23(4), (pp. 828-834).
- Pierson, P. (2000).** Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. *American Political Science Review*, 94(2), (pp. 251-267).
- Pilet, J. B. (2016).** *Electoral System Change in Europe since 1945: Belgium*. Bruxelles & Reading: Universite Libre de Bruxelles; University of Reading.
- Powell, C. T. (2001).** *Espana end democracia 1975-2000. Las claves de la profunda transformacion de Espana*. Barcelona: Plaza Janes.
- Put, G. J. & Maddens, B. (2014).** The Effect of Municipality Size and Local Office on the Electoral Success of Belgian/Flemish Election Candidates: A Multilevel Analysis. *Government and Opposition*, 50(4), (pp. 607-628).
- Pytlas, B. (2021).** Party Organisation of PiS in Poland: Between Electoral Rhetoric and Absolutist Practice. *Politics and Governance* 9(4), (pp. 340-353).
- Raby, D. L. (1991).** *Fascism and resistance in Portugal: communists, liberals and military dissidents in the opposition to Salazar, 1941-1974*. Manchester: Manchester University Press.
- Ragin, C. C. (2014).** *The Comparative Method*. Berkeley: University of California Press.
- Rae, D. W. (1971).** *The Political Consequences of Electoral Laws*. Rev. ed. New Haven, CT, and London: Yale University Press.
- Rahat, G. (2008).** Which Candidate Selection Method is More Democratic. *Center for the Study of Democracy – UC Irvine*, (pp. 1-18).
- Rahat, G. (2011).** The Politics of Electoral Reform: The State of Research. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, Vol. 21. No. 4, (pp. 523-543).
- Rahat, G. & Sheafer, T. (2007).** Personalization(s) of Politics: Israel, 1949-2003. *Political Communication*, 24(1), (pp. 65-80).
- Railo, E, Niemi, M. K, Pitkanen V. & Ruohonen, S. (2016).** Vaalikamppailuiden seitseman vuosikymmenta. In: Railo, E, Niemi, M. K, Pitkanen V. & Ruohonen, S. (eds.) (2016). *Kamppailu vallasta*, (pp. 316-335). Jyvaskyla: Docendo.
- Raos, V. (2015).** Izbori 2015: Jesmo li ušli u razdoblje nestabilnosti i nepreglednosti? *Političke analize*, Vol. 6, No. 24, (str. 3-11).
- Raunio, T. (2004).** The Changing Finnish Democracy: Stronger Parliamentary Accountability, Coalescing Political Parties and Weaker External Constraints. *Scandinavian Political Studies*, 27(2), (pp. 133-152).
- Raunio, T. (2005).** Finland: One Hundred Years of Quietude. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems* (pp. 473-489). Oxford: Oxford University Press.
- Рашић-Михајловић, К. (1990).** Систем и начин избора за представничка тела у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији. *Анали Правног факултета у Београду*, Вол. 38(6), (стр. 762-770).
- Rawls, J. (1972).** *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Reimink, E. (2016).** *Electoral System Change in Europe since 1945: The Netherlands*. Bruxelles & Reading: Universite Libre de Bruxelles; University of Reading.
- Renwick, A. (2010).** *The Politics of Electoral Reform: Changing the Rules of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renwick, A. & Pilet, J. B. (2011).** The Personalization of Electoral Systems: Theory and European Evidence. *ECPR General Conference, University of Reykjavik, 25-27 August 2011*, (pp. 1-42).

- Renwick, A. & Pilet, J. B. (2016).** *Faces on the Ballot: The Personalization of Electoral Systems in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Reynolds, A. et al. (2005).** *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.
- Riera, P. (2011).** Closed Party List. In: Colomer, J.M. (ed.) (2011). *Personal Representation: The Neglected Dimension of Electoral Systems*, (pp. 53-77). Colchester: ECPR Press.
- Riker, W. (1962).** *The Theory of Political Coalitions*. New Haven and London: Yale University Press.
- Riker, W. (1982).** The Two – Party System and Duverger’s Law: An Essay on the History of Political Science. *American Journal of Political Science*, No. 76 (4), (pp. 753-766).
- Ристић, Ж. (1935).** *Изборни закони Србије*. Београд: Штампарија „Св. Ђорђе”.
- Rich, R. C. et al. (2016).** *Empirical Political Analysis: Quantitative and Qualitative Research Methods*. New York and London: Routledge.
- Robinson, P. (2014).** *Grand Duke Nikolai Nikolaevich*. Ithaca: Cornell University Press.
- Rothschild, J. (1963).** The Ideological, Political and Economic Background of Pilsudski’s Coup D’Etat. *Political Science Quarterly*, 78(2), (pp. 224-244).
- Sakwa, G. & Crouch, M. (1978).** Sejm Elections in Communist Poland: An Overview and a Reappraisal. *British Journal of Political Science*, 8(4), (pp. 403-424).
- Saalfeld, T. (2005).** Germany: Stability and Strategy in a Mixed-Member Proportional System. In: In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 209-229). Oxford: Oxford University Press.
- Saalfeld, T. (2009).** Intra-party conflict and cabinet survival in 17 West European democracies, 1945-1999. In: Giannetti, D. & Benoit, K. (eds.) (2009). *Intra-Party Politics and Coalition Governments*, (pp. 169-186). London and New York: Routledge.
- Sandri, G, Seddone, A. & Venturino, F. (eds.) (2015).** *Party Primaries in Comparative Perspective*. Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- Santamaria, J. (1994).** Listas cerradas, abiertas y entrebiertas. In: *La reforma del regimen electoral*. Madrid: Centro de Estudio Constitucionales.
- Santana-Pereira, J. & Lobo, M. C. (2020).** What explains preferential voting? A field experiment in Portugal. *Análise Social*, No. 234, (pp. 4-26).
- Sanford, G. (2002).** *Democratic Government in Poland: Constitutional Politics since 1989*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sarlvik, B. (2002).** Party and Electoral System in Sweden. In: Grofman, G. & Lijphart, A. (eds.) (2002). *The Evolution of Electoral and Party Systems in the Nordic Countries*, (pp. 225-269). New York: Agathon Press.
- Sartori, G. (2002).** *Stranke i stranački sustavi: Analitički okvir*. Zagreb: Politička kultura.
- Сартори, Ђ. (2003).** *Упоредни уставни инжењеринг*. Београд: Филип Вишњић.
- Sgouraki, K. B. & Shvetsova, O. (2008).** Applying the Methodology of Mechanism Design to the Choice of Electoral Systems. *Journal of Theoretical Politics* 20 (3), (pp. 303–327).
- Searing, D. D. (1994).** *Westminster’s World: Understanding Political Roles*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sirotković, H. (1967).** *Izborni red za Sabor od 1861. godine i provođenje izbora*. Zagreb: JAZU.
- Skomski, O. et al. (2017).** The Polish Sejm Elections of 2015: Space Variability of the Results Based on Single-Member Constituencies Simulation. *Revista Romana de Geografie Politica*, XIX(2), (pp. 78-91).

- Славујевић, З. (2017).** *Походи на бираче у име државе и народа – Изборне кампање у Србији од 1990. до 2016. године.* Београд: Универзитет у Београду - Факултет политичких наука.
- Soderlund, P, Von Schoultz, A. & Papageorgiou. A. (2021).** Coping with complexity: Ballot position effects in the Finnish open-list proportional representation system. *Electoral Studies* (71), (pp. 1-13).
- Sokolowski, J. K. (2012).** The 2011 Elections in Poland: Defining a New Cleavage. *Representation* 48(4), (pp. 461-473).
- Spierings, N. & Jacobs, K. (2014).** Getting Personal? The Impact of Social Media on Preferential Voting. *Political Behavior*, 36(1), (pp. 215–234).
- Staar, R. F. (1958).** Elections in Communist Poland. *Midwest Journal of Political Science*, 2(2), (pp. 200-218).
- Stegmaier, M, Marcinkiewicz, K. & Jankowski, M. (2016).** The Effects of Electoral Rules on Parliamentary Behavior: A Comparative Analysis of Poland and the Czech Republic. *East European Politics and Societies*, 30(4), (pp. 885-906).
- Stojarova, V. (2009).** The party system of Albania. In: Stojarova, V. & Emerson, P. (eds.) (2009). *Party Politics in the Western Balkans*, (pp. 180-189). London and New York: Routledge.
- Стојиљковић, З. & Дармановић, С. (2016).** Изборни системи и унутарстраначки односи. У: Стојиљковић, З. & Спасојевић, Д. (ур.) (2016). *Бирачи, партије и избори – како демократизовати партије у Црној Гори и Србији*, (стр. 133-150). Београд, Подгорица: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду, Центар за мониторинг и истраживање – ЦеМИ.
- Strandberg, K. (2013).** A Social Media Revolution or Just a Case of History Repeating Itself? – The Use of Social Media in the 2011 Finnish Parliamentary Elections. *New Media & Society*, 15(8), (pp. 1329-1347).
- Stoyanov, D. (2014).** The 2014 Electoral Code Initiative in Bulgaria. *East European Quarterly*, Vol. 43, No. 2-3, (pp. 217-224).
- Sulkunen, I. (2007).** Suffrage, gender and citizenship in Finland: A comparative perspective. *Nordeuropa forum*, 1/2007, (pp. 27-44).
- Sundberg, J. (2002).** The Electoral System of Finland: Old, and Working Well. In: Grofman, G. & Lijphart, A. (eds.) (2002). *The Evolution of Electoral and Party Systems in the Nordic Countries*, (pp. 67-100). New York: Agathon Press.
- Shugart, M. S. (2001).** Extreme Electoral Systems and the Appeal of the Mixed – Member Alternative. In: Shugart, M. S. & Wattenberg, M. (eds.) (2001). *Mixed – Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds*, (pp. 25 - 51). Oxford: Oxford University Press.
- Shugart, M. S. (2005).** Comparative Electoral Systems Research: The Maturation of a Field and New Challenges Ahead. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 25-55). Oxford: Oxford University Press.
- Shugart, M.S. & Wattenberg, M. (2001).** Mixed-Member Electoral Systems: A Definition and Typology. In: Shugart, M.S. & Wattenberg, M. (eds.) (2001). *Mixed Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds?* (pp. 9-24). Oxford: Oxford University Press.
- Shugart, M. S, Valdini, M. E. & Suominen, K. (2005).** Lookinf for Locals: Voter Information Demands and Personal Vote – Earning Attributes of Legislators under Proportional Representation. *American Journal of Political Science*, Vol. 49, No. 2, (pp. 437-449).
- Sundström, A, & Stockemer, D. (2021).** Conceptualizing, measuring, and explaining youths relative absence in legislatures. *Political Science & Politics*, 54(2), (pp. 195-201).

- Taagepera, R. (2002).** Nationwide Treshold of Representation. *Electoral Studies*, 21(3), (pp. 383-401).
- Taagepera, R. & Shugart, M.S. (1989).** *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven and London: Yale University Press.
- Tarrow, S. (1999).** Expanding Paired Comparison: A Modest Proposal. *APSA-CP Newsletter*, Summer 1999, (pp. 9-12).
- Tarrow, S. (2010).** The Strategy of Paired Comparison: Toward a Theory of Practice. *Comparative Political Studies*, 43(2), (pp. 230-259).
- Tornudd, K. (1968).** *The Electoral System of Finland*. London: Hugh Evelyn.
- Trantas, G. et al. (2003).** Greece: "Rationalizing" Constitutional Powers in a Post-Dictatorial Country. In: Strøm, K, Müller, W & Bergman, T. (eds) (2003). *Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies*, (pp. 376-398). Oxford: Oxford University Press.
- Tsebelis, G. (1990).** *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*. Berkley: University of California Press.
- Turan, I. (2006).** Old Soldiers Never Die: The Republican People's Party of Turkey. *South European Society and Politics*, 11(3-4), (pp. 559-578).
- Thelen, K. & Steinmo, S. (1992).** Historical Institutionalism in Comparative Politics. In: Thelen, K, Steinmo, S, & Longstreth, F. (eds.) (1992). *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, (pp. 1-32). Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomas, G. (2011).** A Typology for the Case Study in Social Science Following a Review of Definition, Discourse, and Structure. *Qualitative Inquiry*, 17(6), (pp. 511-521).
- Farrell, D. M. (2011).** *Electoral Systems: A Comparative Introduction*. New York: Palgrave Macmillan
- Farrell, D.M. & McAllister, I. (2005).** Australia: The Alternative Vote in a Compliant Political Culture. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 79-98). Oxford: Oxford University Press.
- Farrell, D.M. & McAllister, I. (2006).** Voter satisfaction and electoral systems: Does preferential voting in candidate-centred systems make a difference? *European Journal of Political Research*, 45(5), (pp. 723-749).
- Fenno, R. F. (1978).** *Home Style: House Members in Their Districts*. New York: Harper Collins.
- Fernandes, J. M. (2016).** The Seeds for Party System Change. The 2015 Portuguese General Election. *West European Politics*, 39(4), (pp. 890-900).
- Ferreira da Silva, F. & Mendes, M. S. (2019).** Portugal – A Tale of Apparent Stability and Surreptitious Transformation. In: Hutter, S. & Kriesi, H. (eds.) (2019). *European Party Politics in Times of Crisis*, (pp. 139-164). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fink-Hafner, D. (2010).** Slovenia since 1989. In: Ramet, S. P. (ed.) (2010). *Central and Southeast European Politics since 1989*, (pp. 235-257). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fioretos, O, Falleti, G. T. & Sheingate, A. (2016).** "Historical Institutionalism in Political Science. In: Fioretos, O, Falleti, G.T. & Sheingate, A. (eds.) (2016). *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Fournier et al. (2011).** *When Citizens Decide: Lessons from Citizen Assemblies on Electoral Reform*. Oxford: Oxford University Press.
- Fraenkel, J. & Grofman, B. (2014).** The Borda Count and its real-world alternatives: Comparing scoring rules in Nauru and Slovenia. *Australian Journal of Political Science*, 49(2), (pp. 186-205).
- Freire, A (2017).** Electoral Reform in Portugal: The Role of Political Scientists. *Election Law Journal: Rules, Politics and Policy*, 16(3), (pp. 357-366).

- Freire, A, Meirinho, M. & Moreira, D. (2008).** *Para uma melhoria da representacao politica: A reforma do sistema eleitoral.* Lisboa: Sextante editora.
- Freire, A. & Meirinho, M. (2012).** Institutional Reform in Portugal: From the Perspective of Deputies and Voters Perspectives, *Pole Sud*, 2012/1, No. 36, (pp. 107-125).
- Freire, A & Santana-Pereira, J. (2016).** The Portuguese National Election of 2015: From Austerity to the Fall of the Portuguese "Berlin Wall", *Pole Sud-Revue de Science Politique*, 44(1), (pp. 142-147).
- Fuschini, A. (1899).** *O Presente e o Futuro de Portugal.* Lisboa: Companhia Typographica.
- Hazama, Y. (2005).** Constituency Service in Turkey: A Survey on MPs. *European Journal of Turkish Studies, Thematic Issue, No. 3.*
- Hazan, R. Y. & Rahat, G. (2010).** *Democracy within Parties: Candidate Selection Methods and Their Political Consequences.* Oxford: Oxford University Press.
- Hall, P. A. & Taylor, R. C. (1996).** Political Science and the Three New Institutionalism. *Political Studies*, Vol. 44, Iss. 5, (pp. 936-957).
- Hantington, S. (2004).** *Treći talas: Demokratizacija na kraju 20. veka.* Beograd: Stubovi kulture.
- Hardarson, O. T. (2002).** The Icelandic Electoral System. In: In: Grofman, G. & Lijphart, A. (eds.) (2002). *The Evolution of Electoral and Party Systems in the Nordic Countries*, (pp. 101-166). New York: Agathon Press.
- Haapala, P. (2014).** The Expected and non-Expected Roots of Chaos: Preconditions of the Finnish Civil War. In: Tepora, T. & Roselius, A. (eds.) (2014). *The Finnish Civil War 1918*, (pp. 21-50). Leiden: Brill Publishers.
- Hare, T. (1857).** *The Machinery of Representation.* London: W. Maxwell.
- Hartlinski, M. (2015).** The 2015 Referendum in Poland. *East European Quarterly*, Vol. 43, No. 2-3, (pp. 235-242).
- Heithusen, V, Young, G. & Wood, D. M. (2005).** Electoral Context and MP Constituency Focus in Australia, Canada, Ireland, New Zealand, and the United Kingdom. *American Journal of Political Science*, 49(1), (pp. 32-45).
- Helgason, T. (2010).** *Apportionment of Seats to Althingi, the Icelandic Parliament: Analysis of the Elections on May 10, 2003, May 12, 2007 and April 25, 2009.* Reykjavik: National Electoral Commission of Iceland.
- Herlitz, N. (1925).** Proportional Representation in Sweden. *American Political Science Review*, 19(03), (pp. 582-592).
- Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (2018).** Terminology and Basic Rules of Electoral Systems. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 1-20). Oxford: Oxford University Press.
- Herceg Zeba, J. (2016).** Izmjene hrvatskog izbornog zakonodavstva iz 2014. godine – put prema većoj kvaliteti izbornog sustava. *Poslovna izvrsnost*, Vol. X, No.1, (str. 121-149).
- Hillebrand, R. (1992).** *De Antichambre van het Parlement (doctoral dissertation).* Leiden: Leiden University.
- Hloušek, V. (2015).** Two types of presidentialization in the party politics of Central Eastern Europe. *Italian Political Science Review*, 45(03), (pp. 277-299).
- Hollosi, G. (2015).** Polish Electoral Law in the 1920s in the Light of the Hungarian Period Literature and Electoral Law. A Comparative Historical Study. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 6(28)/2015, (pp. 125-139).
- Hooghe, L. et al. (2016).** *Measuring Regional Authority. A Postfunctionalist Theory of Governance.* Volume 1. Oxford: Oxford University Press.

- Hopkin, J. (2005).** Spain: Proportional Representation with Majoritarian Outcomes. In: Gallagher, M. & Mitchell, P. (eds.) (2005). *The Politics of Electoral Systems*, (pp. 375-394). Oxford: Oxford University Press.
- Hoyo, V. (2018).** Electoral Systems in Context: France. In: Herron, E. S, Pekkanen, R. J. & Shugart, M. S. (eds.) (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, (pp. 673-698). Oxford: Oxford University Press.
- Cabral, M. V. & Salgado, S. (2018).** The crisis of political representation: The Portuguese case (2002-2015). In: Lobo, M. C, Da Silva, F. C. & Zuquete, J. P. (eds.) (2018). *Changing Societies: Legacies and Challenges - Citizenship in Crisis*, (pp. 27-49). Lisbon: Imprensa de Ciencias Sociais.
- Cain, B, Ferejohn, J. & Fiorina. M. (1987).** *The Personal Vote: Constituency Service and Electoral Independence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Capoccia, G. (2016).** Critical Junctures. In: Fioretos, O, Falleti, G.T. & Sheingate, A. (eds.) (2016). *The Oxford Handbook of Historical Institutionalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Carrasco Duran, M. (2018).** Las listas electorales desde una perspectiva de derecho comparado. *Revista chilena de derecho y ciencia politica, Vol. 9, No. 1*, (pp. 1-39).
- Carey, J. M. (2007).** Competing Principals, Political Institutions and Party Unity in Legislative Voting. *American Journal of Political Science, 51(1)*, (pp. 92-107).
- Carey, J. M. & Shugart, M. S. (1995).** Incentives to cultivate a personal vote: A rank ordering of electoral formulas. *Electoral Studies, Volume 14, Issue 4*, (pp. 417-439).
- Carstairs, A. M. (1980).** *A Short History of Electoral Systems in Western Europe*. London: George Allen & Unwin.
- Carty, K. R, Eagles, M. D. & Sayers, A. (2003).** Candidates and Local Campaigns. *Party Politics 9(5)*, (pp. 619-636).
- Cebelis, Dž. (2016).** *Veto igrači: Kako rade političke institucije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Clarke, H. D. (1978).** Determinants of Provincial Constituency Service Behaviour: A Multivariate Analysis. *Legislative Studies Quarterly, 3(4)*, (pp. 601-628).
- Clogg, R. (1987).** *Parties and Elections in Greece: The Search for Legitimacy*. Durham: Duke University Press.
- Collier, D. (1993).** The Comparative Method. In: Finifter, A.W. (ed.) (1993). *Political Science: The State of Discipline II*, (pp. 105-121). Washington: American Political Science Association.
- Collier, D. & Mahoney, J. (1996).** Insights and Pitfalls: Selection Bias in Qualitative Research. *World Politics 49(1)*, (pp. 56-91).
- Colomer, J. M. (2004).** The Strategy and History of Electoral System Choice. In: Colomer, J. M. (ed.) (2004). *Handbook of Electoral System Choice*, (pp. 3-80). Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Colomer, J. M. (2011).** Introduction: Personal and Party Representation. In: Colomer, J.M. (ed.) (2011). *Personal Representation: The Neglected Dimension of Electoral Systems*, (pp. 1-18). Colchester: ECPR Press.
- Cop, B. (2011).** Extreme Instability in Electoral System Changes: The Turkish Case. *Turkish Studies 12(1)*, (pp. 5-13).
- Cox, G. (1997).** *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cox, G. W. (2006).** How Electoral Reform Might Affect the Number of Political Parties in The Netherlands. *Acta Politica, 41(2)*, (pp. 133-145).

- Cowley, P. (1996).** "Crossing the Floor": Representative Theory and Practice in Britain. *Public Law*, 2, (pp. 214-224).
- Crisp et al. (2013).** Vote-earning strategies in flexible list systems: Seats at the price of unit. *Electoral Studies*, Volume 32, Issue 4, (pp. 658-669).
- Cruz, M. B. (1998).** *Sistema Eleitoral Portugues: Debate Politico e Parlamentar*. Lisbon: Imprensa Nacional Casa da Moeda.
- Cheibub, J. A. & Nalepa, M. (2020).** Revisiting electoral personalism. *Journal of Theoretical Politics*, 32(1), (pp. 3-10).
- Christophorou, C. (2009).** The Evolution of Greek Cypriot Party Politics. In: Ker-Lindsay, J. & Faustmann, H. (eds.) (2009). *The Government and Politics of Cyprus*, (pp. 83-106). Bern: Peter Lang.
- Chrusciak, R. (1999).** *Electoral System and Elections in Poland 1989-1998: Parliamentary Conflicts and Discussions*. Warsaw: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Čakar-Nikić, D. (2019).** The Presidentialisation of Political Parties in Croatia: Institutional Change Matters. In: Passarelli, G. (ed.) (2019). *The Presidentialisation of Political Parties in the Western Balkans*, (pp. 23-47). London: Palgrave Macmillan.
- Čepulo, D. (2002).** Izborna reforma u Hrvatskoj 1875: Liberalizam, antidemokratizam i hrvatska autonomija. *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu*, (52)3-4, (str. 665-692).
- Čular, G. (2013).** Političko predstavništvo u Hrvatskoj: Predstoji li korjenita promjena stranačkog sustava? *Političke analize* 4(13), (str. 3-11).
- Čular, G. (2018).** Metodološki izazovi ustavnog sudovanja: učinci podjele na izborne jedinice na rezultate izbora u Hrvatskoj 2000-2016. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 15(1), (str. 7-28).
- Ширер, В. Л. (2015).** *Успон и пад Трећег рајха: Историја нацистичке Немачке*. Београд: Филип Вишњић.
- Quintal, D. P. (1970).** The Theory of Electoral Systems. *Western Political Quarterly*, 23 (4), (pp. 752-761).
- Wauters, B., Weekers, K. & Madens, B. (2010).** Explaining the number of preferential votes for women in an open list PR system: An investigation of the 2003 federal elections in Flanders (Belgium). *Acta Politica* (45), (pp. 468-490).
- Wildavsky, A. (1959).** A Methodological Critique of Duverger's Political Parties. *Journal of Politics*, 21, (pp. 303-318).

ПРИЛОГ 1

1. Пол

- а) мушки
- б) женски
- ц) друго

2. Колико имате година?

3. образовање

- а) средња школа
- б) факултет
- ц) мастер
- д) доктор наука

4. У којој држави живите?

5. Место становања

- а) село
- б) приградско насеље
- ц) град

6. Ако је ваше место становања у граду, колико становника има тај град?

- а) до 50.000
- б) од 50.000 до 100.000
- ц) од 100.000 до 500.000
- д) више од 500.000

7. Да ли сте у месту у коме сад живите одрасли?

- а) да
- б) не

8. Колико посланика је бирано у вашој изборној јединици?

- а) мање од пет
- б) од шест до десет
- ц) више од десет

9. Колико дуго се бавите политиком?

- а) мање од једне године
- б) од једне до пет година
- ц) од пет до 10 година
- д) више од 10 година

10. Колико дуго сте члан партије коју заступате у парламенту?

- а) мање од једне године
- б) од једне до пет година
- ц) од пет до 10 година
- д) више од 10 година

11. Да ли сте и пре садашњег мандата били заступник у националном парламенту?

- а) да
- б) не

12. Колико дуго сте посланик?

- а) један мандат
- б) два мандата
- ц) три мандата
- д) четири мандата
- е) пет и више мандата

13. Да ли сте некада били у некој другој партији?

- а) да, био сам парламентарни заступник друге партије
- б) да, био сам функционер друге партије
- ц) да, био сам члан друге партије
- д) нисам био у другој партији

14. Каквог је карактера ваша партија?

- а) националног
- б) регионалног
- ц) партија националне мањине

15. Када је реч о друштвеним питањима, какво је идеолошко усмерење ваше партије?
(1 - левица, 5 - центар, 10 - десница)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

16. Када је реч о економским питањима, какво је идеолошко усмерење ваше партије?
(1 - левица, 5 - центар, 10 - десница)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

17. Да ли сте члан партијског руководства на неком од следећих нивоа?

- а) локално руководство
- б) регионално руководство
- ц) шире национално руководство
- д) уже национално руководство
- е) скупштина странке

18. Да ли сте у ранијем периоду били на некој од наведених функција ?

- а) министар
- б) функционер у влади на нижем нивоу од министра
- ц) функционер у регионалној власти
- д) градоначелник
- е) функционер у локалној власти
- ф) руководиоца јавног предузећа или неког другог јавног сервиса
- г) ништа од наведеног

19. У којој мери су наведени партијски органи одлучивали о вашој кандидатури за заступника у парламенту? (1- уопште нису учествовали, 2 - имали су малу улогу, 3 - имали су осредњу улогу, 4 - имали су велику улогу, 5 - имали су одлучујућу улогу)

Обични чланови партије	1	2	3	4	5
Локални партијски орган	1	2	3	4	5
Регионални партијски орган	1	2	3	4	5
Централни партијски орган	1	2	3	4	5
Председник партије	1	2	3	4	5

20. Да ли сте у парламент изабрани на основу:

- а) позиције на изборној листи
- б) преференцијалним гласовима бирача
- ц) био сам на врху листе, али сам добио довољан број преференцијалних гласова за освајање мандата

21. При доношењу одлуке о томе како гласате у парламенту, колики утицај имају следећи органи? (1- уопште нема утицај, 2- углавном нема утицај, 3 - нити има, нити нема утицај, 4- углавном има утицај, 5 - у потпуности има утицај)

Одлуку доносим самостално	1	2	3	4	5
Посланичка група	1	2	3	4	5
Централни партијски орган	1	2	3	4	5
Председник партије	1	2	3	4	5

22. Колико често се у последњих годину дана били изложени партијски притисцима или сугестијама да гласате на одређен начин? (1- уопште се није дешавало, 2- дешавало се веома ретко, 3 - дешавало се повремено, 4 - дешавало се често, 5 - дешавало се готово сваки пут)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

23. Да ли би сте гласали супротно од става ваше партије, ако би то од вас тражили бирачи из ваше изборне јединице? (1- сигурно не бих гласао, 2 - вероватно не бих гласао, 3 - нити бих, нити не бих, 4 - вероватно бих гласао, 5 - сигурно бих гласао)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

24. Да ли сте некада гласали супротно од става ваше партије?

- а) да и нисам имао проблеме у странци због тога
- б) да и имао само проблеме у странци због тога
- ц) не

25. Да ли би сте гласали како од вас партија захтева, ако би то нанело штету становницима у вашој изборној јединици? (1 - сигурно не бих гласао, 2 - вероватно не бих гласао, 3 - нити бих, нити не бих, 4 - вероватно бих гласао, 5 - сигурно бих гласао)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

26. Да ли би сте били спремни да напустите партију током мандата? (1- сигурно не бих напустио, 2 - вероватно не бих напустио, 3 - нити бих, нити не бих, 4 - вероватно бих напустио, 5 - сигурно бих напустио)

Ако би партија изневерила предизборна обећања	1	2	3	4	5
Ако би партија тражила да гласам другачије од онога што ја сматрам да је исправно	1	2	3	4	5
Ако би партија тражила да гласам супротно од интереса бирача из моје изборне јединице	1	2	3	4	5
Ако би то од мене тражили бирачи из моје изборне јединице	1	2	3	4	5
Ако би ми нека друга партија понудила боље услове каријерног напредовања	1	2	3	4	5

27. Да ли сте током изборне кампање у којој сте изабрани за заступника учествовали у ТВ дебатама на националним медијима? (1- ниједном, 2 - од једном до три пута, 3 - од четири до шест пута, 4 - од седам до девет пута, 5 - десет и више пута)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

28. Да ли сте током изборне кампање у којој сте изабрани за заступника учествовали у ТВ дебатама на локалним медијима? (1- ниједном, 2 - од једном до три пута, 3 - од четири до шест пута, 4 - од седам до девет пута, 5 - десет и више пута)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

29. Да ли сте имали сопствене плаћене огласе на телевизији, радију, интернету или штампи?

- а) да
- б) не

30. Да ли сте имали плакате са својим именом и фотографијом, флајере или неки други облик личног рекламирања у кампањи?

- а) да
- б) не

31. У којој мери сте користили следећа средства за финансирање ваше кампање? (1- уопште нисам користио, 2 - користио сам у малој мери, 3 - користио сам делимично, 4 - користио сам у великој мери, 5 - користио сам у потпуности)

Сопствена средства	1	2	3	4	5
Средства донатора	1	2	3	4	5
Средства странке	1	2	3	4	5

32. Колико сте током протекле кампање радили следеће ствари? (1- никада, 2 - ретко, 3 - повремено, 4 - често, 5 - редовно)

Разговарао сам са грађанима на терену у мојој изборној јединици	1	2	3	4	5
Разговарао сам са грађанима на терену ван моје изборне јединице	1	2	3	4	5
Био сам редован говорник на страначким скуповима и трибинама	1	2	3	4	5
Учествовао сам у прикупљању средстава	1	2	3	4	5
Редовно сам писао на друштвеним мрежама и блогovima	1	2	3	4	5

33. Ко је, према вашем мишљењу, дао највећи допринос изборном резултату ваше партије у кампањи? (1 - најмање, 5 - највише)

Председник партије	1	2	3	4	5
Кандидати за посланике	1	2	3	4	5
Локални партијски функционери	1	2	3	4	5
Јавне личности које подржавају партију	1	2	3	4	5

34. Који је најчешћи вид ваше комуникације са бирачима? (1 - уопште не, 2 - ретко, 3 - понекад, 4 – често, 5 - веома често)

Путем посланичке канцеларије у свом граду	1	2	3	4	5
Одређујем термине кад примам грађане у парламенту	1	2	3	4	5
Примам пошту од грађана и решавам њихове појединачне проблеме	1	2	3	4	5
Комуницирам са грађанима путем друштвених мрежа	1	2	3	4	5
Редовно обилазим квартове и разговарам са бирачима	1	2	3	4	5
Са бирачима сам у контакту само током кампање	1	2	3	4	5

35. Колико времена проводите у својој изборној јединици?

- а) у изборну јединицу долазим само у кампањи
- б) у изборној јединици проводим један или два дана у недељи
- ц) више од половине радне недеље проводим у изборној јединици
- д) изборну јединицу напуштам једино када имам обавезе у парламенту

36. Колико често говорите на седницама парламента о следећим темама? (1 - уопште не, 2 - ретко, 3 - понекад, 4 – често, 5- веома често)

О темама од националног значаја	1	2	3	4	5
О темама сугерисаним од партијског руководства	1	2	3	4	5
О темама које сматрам важним, али којима се страначко руководство противи	1	2	3	4	5
О проблемима са којима се сусрећу бирачи у мојој изборној јединици	1	2	3	4	5

37. Да ли одржавате састанке са представницима извршне власти у циљу решавања проблема у вашој изборној јединици? (1 - уопште не, 2 - ретко, 3 - понекад, 4 – често, 5 - веома често)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

38. Колико доприносите локалној заједници кроз рад у парламенту? (1 - уопште не, 2 -ретко, 3 - понекад, 4 – често, 5 - веома често)

Заслужан сам за реализацију важних комуналних пројеката	1	2	3	4	5
Решавао сам индивидуалне проблеме бирача	1	2	3	4	5
Говорио сам у парламенту о темама значајним за локалну заједницу	1	2	3	4	5
Друго	1	2	3	4	5

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Урош Кандић је рођен 16. августа 1979. године у Зрењанину. Дипломирао је на Факултету политичких наука у Београду 2004. године, на новинарско-комуниколошком смеру. Мастер студије на Факултету политичких наука у Београду завршио је 2019. године, одбравивши мастер рад под насловом „Партијско или персонално представљање: Изборни системи Србије, Црне Горе, Хрватске и Словеније“. Докторске студије на Факултету политичких наука у Београду уписао је 2019. године, током којих је објавио два научна рада: „Међузависност президентијализације политичких партија и затворених блокираних листа – случајеви Србије и Црне Горе”, *Политички живот*, 17(2019), (стр. 31-45) и „Ефекти отворених листа пропорционалне репрезентације на изборима за пољски Сејм”, *Политички живот*, 22(2022), (стр. 65-79).

Урош Кандић је државни секретар у Министарству туризма и омладине Владе Републике Србије од 2022. године. Пре тога, од 2020. до 2022. године био је државни секретар у Министарству трговине, туризма и телекомуникација. Од 2012. до 2020. године, у два мандата, био је посланик у Скупштини Аутономне Покрајине Војводине. У периоду од 2008. до 2020. био је саветник за односе са јавношћу министра рада и социјалне политике, министра спољне и унутрашње трговине и телекомуникација, министра трговине, туризма и телекомуникација и потпредседника Владе Републике Србије. Од 2004. до 2007. године радио је као новинар и уредник у дневним листовима ”Глас јавности” и ”Курир”. Ожењен је и отац једног детета.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Урош Кандић
Број индекса: 21/2019

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Грађани између кандидата и партија: Утицај типова изборних листа на политичку репрезентацију

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 27. августа 2024. године

образац изјаве о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Урош Кандић

Број индекса: 21/2019

Студијски програм: Докторске студије политикологије

Наслов рада: Грађани између кандидата и партија: Утицај типова изборних листа на политичку репрезентацију

Ментор: Проф. др Душан Вучићевић, ванредни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 27. августа 2024. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Грађани између кандидата и партија: Утицај типова изборних листа на политичку репрезентацију

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

- ① Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 27. августа 2024. године
